

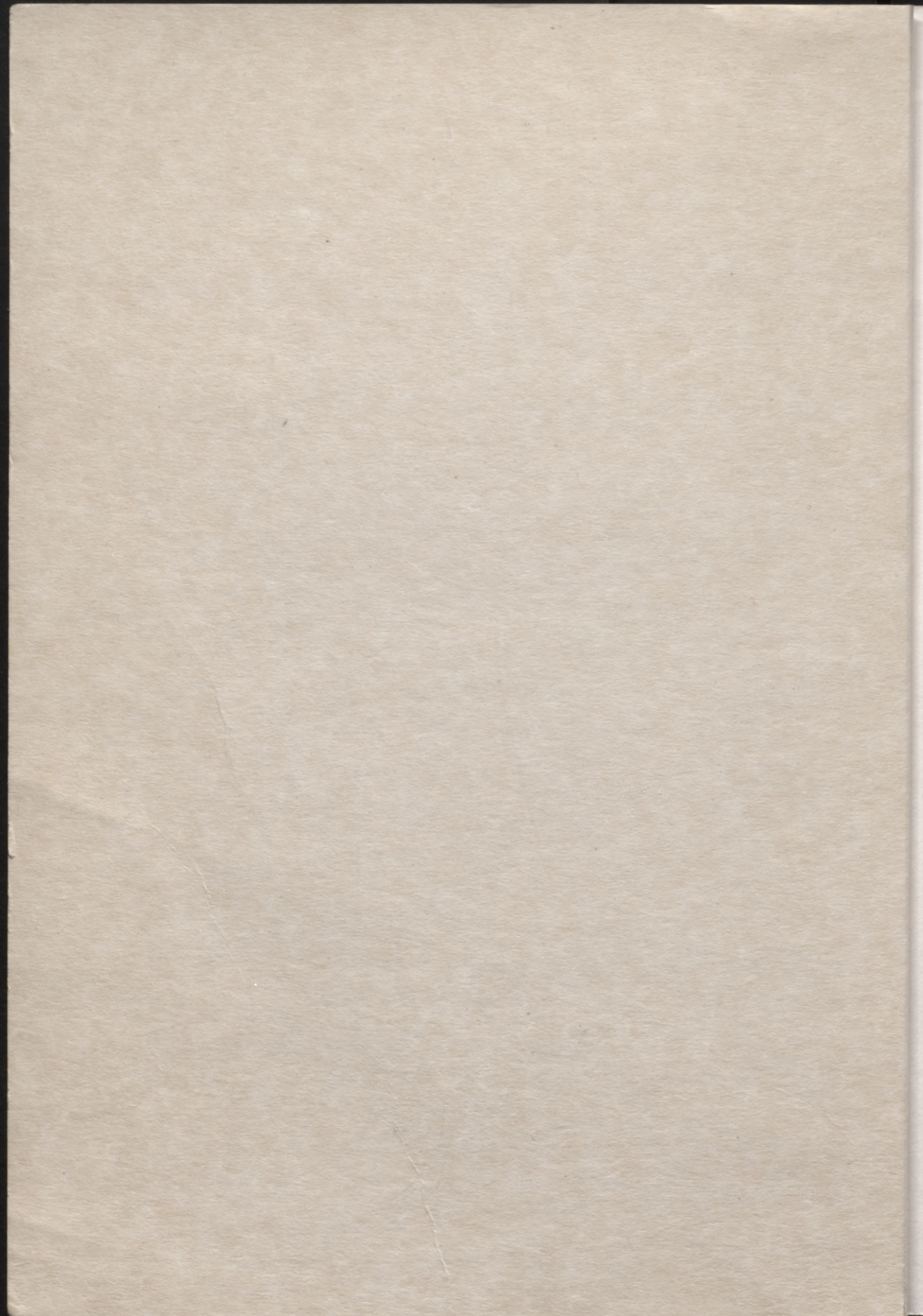

Pēteris Gulāns

**LATVIJAS EKONOMIKA
LAIKMETU GRIEŽOS**

Rakstu izlase

2003-5
175

L
33

Latvijas Zinātņu akadēmijas Ekonomikas institūts

Pēteris Gulāns

LATVIJAS EKONOMIKA LAIKMETU GRIEŽOS

Rakstu izlase

Rīgā, 2003

UDK 338(474.3)(08)
Gu 534

Guļāns P. Latvijas ekonomika laikmetu griežos. Rakstu izlase – Rīga : LZA
EI, 2003. – 220 lpp.

Redaktors: Uldis Bormanis

Datorsalikumu veidojis: Broņislavs Ivbulis

Latvijas ekonomikas sabrukums un ieilgušais atjaunotnes periods liecina, ka pārveides laikā realizētā ekonomiskā politika nebija pietiekami adekvāta jaunajiem, globālo tirgus attiecību diktētajiem, nosacījumiem un mazas valsts ar atvērtu tautsaimniecību īpatnībām. Viens no būtiskākiem attīstību bremsējošiem faktoriem bija un joprojām ir vāja ekonomisko procesu likumsakarību un Latvijas interešu izpratne. Grāmatā iekļautie raksti mēģina mazināt šo trūkumu. Tie tapuši, autoram pētot valsts ekonomikas pārveides un attīstības aktuālākās problēmas. Sniedz neatkarīgu (ar politiskiem grupējumiem nesaistītu) to vērtējumu un argumentē Latvijai pieņemamu risinājumu pamatprincipus.

ISBN 9984-9574-4-6©

BO SIA „Latvijas Zinātņu akadēmijas
Ekonomikas institūts”, 2003

Saturs

Izdevēja priekšvārds	5
Ievads	6
Republiku ekonomiskās suverenitātes nepieciešamība un būtība	9
Tautsaimniecības privatizācija – nepieciešamība un problēmas	23
Privatizācijas kvantitatīvie un kvalitatīvie rezultāti.....	34
Krīze Latvijas lauksaimniecībā un tās pārvarēšanas iespējas.....	42
Nauda un tautsaimniecība: kompleksas pieejas nepieciešamība	64
Rūpniecības pārstrukturēšanas mērķi un nosacījumi.....	75
Pārveide un tautsaimniecības modeļa veidošanās	81
Brīvās ekonomiskās zonas Latvijā: par vai pret?	96
Eiropas Savienība un Latvijas ekonomikas realitāte	104
Ārējās investīcijas un tautsaimniecības attīstība	122
Celuloze Latvijas ekonomikā	140
Dzelzceļš mainīgajā tautas saimniecībā	177
Latvenergo – skats no malas	185
Telefonu tarifi interešu krustpunktā	194
Pensiju problēma: iemesli un iespējamie risinājumi	203
Vai Latvija kļūs „banānu republika”?	212

Izdevēja priekšvārds

Latvijas Zinātņu akadēmijas Ekonomikas institūts nodod lasītāja vērtējumam lieliska zinātnieka un cilvēka, neatkarīga domātāja, profesora, habilitētā ekonomikas zinātņu doktora Pētera Guļāna 1989-2001. gadā publicēto rakstu apkopojumu. Grāmatas autora interešu lokā šajā laikā ir bijušas aktuālākās Latvijas tautsaimniecības problēmas, sākot no padomju republikas ekonomiskās suverenitātes nepieciešamības un būtības skaidrojuma, un beidzot ar atsevišķām sabiedrībā plaši diskutētām problēmām, tādām kā brīvo ekonomisko zonu izveidošanas jēga un iespējamie rezultāti, ieguvumi un zaudējumi no celulozes rūpnīcas celtniecības, dzelzceļa vieta tautas saimniecībā, Latvenergo problēmas, telekomunikāciju tarifu ietekme uz tautsaimniecības attīstību.

Profesoru Guļānu droši var nosaukt par vienu no labākajiem, ja ne pašu labāko makroekonomikas speciālistu Latvijā. Profesora domai raksturīgs plašums un vispārīgums, komplekss skatījums uz lietām un procesiem to kopsakarībā un savstarpējā mijiedarbībā. Gadu gaitā uzkrātā pieredze un zināšanas par Latvijas tautsaimniecību, laba izpratne par notiekošo pasaules ekonomikā, kā arī katras problēmas labākai izziņai veiktie papildus pētījumi dod autora secinājumiem augstu ticamību, rosina apsvērt autora priekšlikumus.

Tagad, kad kopš Latvijas tautsaimniecības pārkārtošanās sākuma ir pagājuši gandrīz trīspadsmit gadu, būs interesanti salīdzināt autora agrāk izteiktos analītiskos vērojumus un paredzējumus par Latvijā pieņemtās ekonomiskās politikas atbilstību valsts un sabiedrības interesēm ar iegūtajiem rezultātiem. Savos rakstos autors ir analizējis privatizācijas problēmas, tās rezultātus, naudas politikas jautājumus, ārvalstu tiešās investīcijas un investīciju politiku, pētījis Latvijas iespējas un vietu Eiropas Savienībā. Izmantojot iepriekšējo gadu pieredzi un jaunās zināšanas, profesors Guļāns ir spējis izteikt vērtīgus apsvērumus par Latvijas tautsaimniecības modeļa veidošanu, rūpniecības pārstrukturizāciju, pārdzīvoto krīzi, tai skaitā pārkārtošanas radītās būtiskās lejupslīdes pārvarēšanas iespējas. Autors pievērsies arī Latvijas pensiju sistēmas analīzei – jautājumam, kas skar gandrīz trešdaļu Latvijas iedzīvotāju.

Autoru vienmēr uztraukusi pielietoto politisko risinājumu tuvredzība un provinciālisms, nihilisms pret iepriekšējo pieredzi un vietējo speciālistu priekšlikumiem, pārmērīga paļaušanās uz lielo starptautisko institūciju ieteikumiem, nespēja aizstāvēt Latvijas nacionālās intereses. Jāatzīst, ka autora bažām par izraisīto procesu nevēlamo ietekmi ir bijis pamats. Ne velti, neskatoties uz augstajiem attīstības tempiem, Latvija ir un paliek visvājāk attīstītā jaunā Eiropas Savienības dalībvalsts.

Profesora Guļāna devumu caurvij interese par Latvijas iedzīvotāju labklājības celšanu – atrast veidu, kā to paveikt ātrāk un labāk, ir pētījumu vadmotīvs. Veikto analīžu un iegūto secinājumu lielākā vērtība ir vispusīgums un pamatotība. Profesora Guļāna raksturīgākā profesionālā īpašība ir ista zinātnieka cienīga objektīvās patiesības meklēšana sarežģītajā un vienreizējā situācijā, kādā notiek Latvijas tautsaimniecības pārveidošana no plānotas saimniecības uz tirgus principu vadītas – šādas pieejas rezultātā radušies secinājumi ir grūti apstrīdami.

Mēs esam pārliecināti, ka grāmata būs interesanta lasāmviela un bagāts izziņas avots plašam lasītāju lokam – tautsaimniecības speciālistiem, profesoriem, studentiem.

Latvijas Zinātņu akadēmijas
Ekonomikas institūta direktore
Dr. ekon. Raita Karnīte

Ievads

Šīs grāmatas nosaukumā ietvertā norāde uz laikmetu griežiem vismazāk saistāma ar kalendāro laika skaitīšanu. Fakts, ka Latvijas neatkarības atjaunošana un pāreja uz tirgus attiecību sistēmu notiek periodā, kad kalendārā mainās tūkstošgade, ir vienkārši sakritība. Noteicošais ir šajā laikā realizētā sociāli ekonomisko sistēmu nomaīņa. Turklāt notiek nevis atgriešanās tajā vidē, no kuras tā varmācīgi pirms pusgadsimta tika izrauta, bet iekļaušanās globālajā tirgus attiecību sistēmā ar tās attīstību reglamentējošiem nosacījumiem un institūcijām. Būtībā Latvijas sabiedrības attīstībā ir sācies jauns, agrāk nepiedzīvots laikmets.

Kopš neatkarības atjaunošanas Latvijā notikušas radikālas pārmaiņas. Tautsaimniecībā visumā realizēta valsts un pašvaldību īpašumu privatizācija un tās centralizētā vadība aizstāta ar tirgus attiecību sistēmu. Uz tirgus attiecībām balstītās sistēmas pārākums par sociālistisko ir pierādīts ilgstošā pasaules mēroga sacensībā. Paradoksāli, ka Latvijā progresīvākas sistēmas iedibināšanai nesekoja tautsaimniecības uzplaukums, bet, gluži otrādi, notika tās katastrofāls sabrukums, no iepriekšējās sistēmas pārmantoto pamatfondu ievērojamas daļas fiziska iznīcināšana. Deviņdesmito gadu otrajā pusē un divdesmit pirmā gadsimta sākumā ekonomiskā potenciāla pieauguma tempi nebija pietiekami, lai pārvarētu sākotnējā sabrukuma sekas: 2001.gadā IKP apjoms vēl nebija sasniedzis 1990.gada līmeni. Spilgti iezīmējās ekonomikas attīstības zema līmeņa neizbēgamie pavadoņi: niecīgs resursu apjoms, ko valsts spēj novirzīt izglītības, veselības aizsardzības, sociālo, kultūras un citu sabiedrībai nozīmīgu vajadzību apmierināšanai, bezdarbs un iedzīvotāju nedrošība par savu nākotni. Sekas tam ir valsts iedzīvotāju skaita straujš sarukums un to kopuma kvalitatīvā sastāva pasliktināšanās kā negatīvā dabiskā pieauguma dēļ, tā arī sakarā ar iedzīvotāju aktīvākās un talantīgākās daļas aizplūšanu uz ārzemēm.

Jautājumā par šo neiepriecinošo rezultātu iemesliem viedokļi atšķiras atkarībā no tā, kāda loma to paudējam bija pārmaiņu procesa veidošanā un realizācijā. Tie, kas darbojās politikā, apgalvo, ka rezultātu galvenokārt noteica objektīvie apstākļi, ārējās vides radikālas izmaiņas. Tie, kas bija tālāk no politikas veidošanas, gluži otrādi, pauž viedokli, ka būtiskākais bija subjektīvais faktors – neprasmē mērķtiecīgi vadīt pārveides procesu. Acīmredzot daļa patiesības ir abiem, taisnība – kaut kur pa vidu. Vēl jāpiebilst, ka tautsaimniecības pārveide notika visās Eiropas pēcsociālisma valstīs. Nevienai no tām nav izdevies izvairīties no ekonomikas lejupslīdes. Tas, ka Latvija starp astoņām šīs grupas valstīm, kuras saņēmušas uzaicinājumu iestāties ES, pēc ekonomikas attīstības līmeņa stabili atrodas pēdējā vietā, rosina secināt, ka te realizētā ekonomiskā politika ir bijusi mazāk veiksmīga.

Tāpat kā jebkurā revolūcijā, arī Latvijā tās ideologi un organizatori labi apzinājās un sekmīgi realizēja savu tuvāko uzdevumu: likvidēt iepriekšējo saimniecības sistēmu. Attiecībā uz jaunās izveidi dominēja ilūzijas, ka, likvidējot sociālistisko centralizēti vadīto tautsaimniecību, automātiski izveidosies efektīva, uz tirgus attiecībām balstīta jauna ekonomika un Latvija kā līdzvērtīgs partneris iekļausies brīvās pasaules attīstīto valstu pulkā. Īstenība izrādījās daudz skarbāka.

Globālajā tirgus attiecību sistēmā nesavtīgu draugu nav. Par savu eksistenci un panākumiem kā atsevišķam uzņēmējam, tā arī valstij kopumā jārūpējas pašiem.

Iekarot vietu pasaules tirgū Latvijas uzņēmēji var tikai asā konkurences cīņā. Diemžēl, ne jaunā politiķu paaudze, nedz arī nospiedošais vairums padomju sistēmā augušo uzņēmumu vadītāju darbam jaunajā situācijā ilgu laiku nebija gatavi. Dzīve rādīja, ka bieži vien ekonomisko procesu virzību būtiski ietekmēja arī ārzemju uzņēmēju intereses, to vēlme nostiprināties jauno valstu tirgū, piekļūt to dabas resursiem un tas, ka tie nebūt nav ieinteresēti veicināt spēcīgu konkurentu izaugsmi.

Kādu ekonomisko politiku šajā situācijā jārealizē atsevišķas mazas valsts valdībai? Meklējot atbildi, jāvadās no neapstrīdamas patiesības, ka neatkarīgi no globalizācijas mērogiem, nacionālās valsts galvenais uzdevums ir rūpēties par tās iedzīvotāju labklājības kāpumu un drošību. Viņas vietā neviens cits to nerisinās un – arī nevar atrisināt.

Viens no būtiskiem Latvijas atpalcības iemesliem ir tas, ka principiālas dabas lēmumi ekonomiskās politikas veidošanā tika un joprojām tiek pieņemti bez problēmas vispusīgas iepriekšējas izpētes, balstoties tikai uz politiķiem pakļauto ierēdņu un ārvalstu institūciju piekomandēto speciālistu atzinumiem. No politiskajām partijām neatkarīgie vietējie pētnieki ekonomiskās politikas problēmu izstrādē tikpat kā netiek iesaistīti. Stāvokli sarežģī tas, ka mūsdienu dominējošās teorijas ir veidojušās, analizējot ekonomiskos procesus un to aģentu attiecības galvenokārt lielajās ekonomikās un orientētas uz globalizācijas faktora izmantošanu to attīstības veicināšanā. Mazo valstu specifika un intereses paliek ēnā. Tas, ka Latvijā speciālisti tiek gatavoti, izmantojot tikai lielvalstu situācijai piemērotās teorētiskās atziņas, apgrūtina tās situācijai un interesēm atbilstošas ekonomiskās politikas izstrādi un realizāciju. Problēmu risināšanu varētu sekmēt šo jautājumu pašu pētījumi, kuri diemžēl netiek mērķtiecīgi organizēti.

Šīs grāmatas uzdevums nav sniegt tautsaimniecības pārveides un attīstības procesu monogrāfisku izklāstu, kā arī analizēt atsevišķus lēmumus un to sekas. Šeit ievietotie apcerējumi ir neatkarīga, pārveides procesā tieši neiesaistīta pētnieka gūto atziņu apkopojums un atspoguļo autora 1989.-2002.gados veikto pētījumu nozīmīgākās atziņas. Piezīme zem raksta nosaukuma norāda izdevumu, kurā tā galvenās tēzes sākotnēji publicētas. No tām var redzēt raksta tapšanas laiku. Faktoloģiskais materiāls, kur tas nepieciešams, atjaunināts un papildināts. Lai gan realizējot pētījumu autors centās vadīties no romiešu vēsturnieka Tacita pazīstamās tēzes *sine ira et studio* (bez naida un partejiskuma), tomēr atsevišķu darbību un risinājumu kļedzoša neatbilstība valsts interesēm neļāva pilnīgi izvairīties arī no daža asāka vērtējuma.

Attiecībā uz rakstu sastāvu var šķist, ka pirmais no tiem (par PSRS republiku ekonomiskās suverenitātes problēmu) neattiecas uz neatkarīgās Latvijas tautsaimniecības pārveidi. Tā saikne ar mūsdienām ir tajā apstākļi, ka, iestājoties Eiropas Savienībā, neskatoties uz principiālo šīs Savienības atšķirību no PSRS, būtībā mēs iekļaujamies sistēmā, kurā arī funkcionē „kopējais katls” ar tam piemītošām pozitīvajām un negatīvajām īpašībām. Negāciju ignorēšana bija viens no iemesliem, kas vājināja PSRS ekonomiku un paātrināja tās sabrukumu. Šo apstākli nevajadzētu aizmirst, līdzdarbojoties jaunās valstu savienības veidošanā.

Pārējos rakstos sniegtās atziņas gūtas, analizējot atsevišķus tautsaimniecības pārveides un tās kompleksa veidošanās aspektus, iekļaujoties globālajā tirgus attiecību sistēmā. Tautsaimniecībā problēmas ir savstarpēji saistītas, tādēļ daži jautājumi iekļaujas vairākos rakstos. Lai izvairītos no atkārtošanās, atsevišķās vietās sniegtas norādes uz rakstu, kurā attiecīgais jautājums analizēts detalizētāk. Tomēr, ņemot vērā, ka lasītāju var interesēt tikai atsevišķi raksti, pilnīgi izslēgt jautājumu pārklāšanos šķita nelietderīgi.

Nepretendējot uz absolūto patiesību, autors cer, ka grāmatā ietvertās atziņas palīdzēs labāk izprast ekonomisko procesu norises, rosinās diskusijas un veicinās dziļāku atsevišķu jautājumu izstrādi, tādējādi radot vienu no būtiskiem nosacījumiem Latvijas ekonomiskā potenciāla izaugsmei.

Republiku ekonomiskās suverenitātes nepieciešamība un būtība

(Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis. 1989.g. – Nr.11, krievu valodā)

Literatūrā sastopami atšķirīgi PSRS pašreizējā ekonomiskā stāvokļa vērtējumi, no delikātā „nav viegls” līdz ļoti nepatīkamam un nepierastam – „dziļa krīze”. Var, bez šaubām, strīdēties, kāds formulējums visprecīzāk raksturo situāciju, tomēr skaidrs ir tas, ka valsts savā attīstībā ir nonākusi dziļu ekonomisko satricinājumu joslā. Un jāatzīst, ka tas nav noticis pēkšņi, nejauši. Šāda situācija veidojās pakāpeniski. Daudzi fakti norāda, ka sagaidāma tālāka pasliktināšanās.

Satraucoša dinamika

Ekonomiskās darbības apkopojošā rādītāja – nacionālā ienākuma gada vidējie pieauguma tempi PSRS bija: 1971.-1975. gados 5,7%, 1976.-1980. – 4,3, 1981.-1985. – 3,2 un 1986.-1990. gados 1,3%¹.

Sistemātiski samazinās sabiedriskā darba ražīguma palielinājuma tempi. Tie, rēķinot vidēji gadā, bija: 1971.-1975. gadā 4,5%, 1981.-1985. – 3,1 un 1986.-1990. gadā – 1,5%.

Situāciju sarežģī tas, ka iedzīvotāju naudas ienākumi turpina palielināties straujāk nekā iepriekšminētie rādītāji. Kopējā naudas summa, ko izlieto strādnieku, kalpotāju un kolhoznieku darba samaksai, stipendiju, pensiju un pabalstu izmaksai, vidēji gadā palielinājās: 1971.-1975. gadā par 6,3%, 1976.-1980. – 4,9, 1981.-1985. – 3,8 un 1986.-1990. gadā par 9,2%. Pēdējā piecgadē iedzīvotāju naudas ienākumu palielinājums 7 reizes pārsniedza nacionālā ienākuma pieaugumu. Šādas atšķirības neizbēgamais rezultāts, saglabājoties nemainīgiem citiem nosacījumiem, ir inflācijas straujš kāpums, iedzīvotāju patēriņa preču deficīta pieaugums un iedzīvotāju naudas uzkrājumu palielināšanās.

Izeju no situācijas aprūrina ražošanas iekārtu atpalcība, ļoti zemi to atjaunināšanas tempi. Ražošanas iekārtas strauji noveco. Rūpniecības ražošanas pamatfondu nolietojums no 36% 1980. gadā palielinājās līdz 41% 1985. gadā un 46% 1990. gadā.

Ražošanas iekārtu atpalcības un saimnieciskā mehānisma nepilnību kopējs rezultāts ir izlaižamās produkcijas zema kvalitāte, tās nespēja konkurēt starptautiskajā tirgū. Eksporta struktūrā ārkārtīgi liela ir energonesēju un rūpniecisko izejvielu daļa.

Pastiprinās lielvalsts atpalcība no attīstītajām pasaules valstīm. Saskaņā ar statistikas Gadagrāmatās publicēto informāciju PSRS nacionālā ienākuma apjoms, salīdzinot ar attiecīgu ASV rādītāju, no 67% 1980. gadā samazinājās līdz 64% 1986. gadā. Darba ražīgums lauksaimniecībā, salīdzinot ar ASV (rēķinot vidēji gadā), 1966.- 1970. gadā bija 20 – 25%, bet 1981.- 1986. gadā mazāk par 20%.

¹ Šeit un turpmākajā tekstā, ja nav speciāli atrunāts, izmantota PSRS Statistikas Gadagrāmatās publicētā informācija

Neveiksmju pamatcēlonis

Lai stāvokli labotu un izmainītu izveidojušās tautsaimniecības attīstības tendences, nepieciešams noskaidrot to cēloņus. Tos vispirms jāmeklē saimnieciskā mehānisma pamatprincipos, to atbilstībā pašreizējiem ražošanas spēku attīstības nosacījumiem un, kas ir ne mazāk svarīgi, iedzīvotāju pamatgrupu pasaules uzskata un dzīves veida īpatnībām. Par saimnieciskā mehānisma izšķirošo lomu liecina daudzu pasaules valstu pieredze. Starp tām, kuras pēdējās desmitgadēs ražošanas spēku attīstībā un iedzīvotāju labklājības palielināšanā sasniegušas izcilus rezultātus, ne mazums ir tādu, kurām, atšķirībā no PSRS, nav bagātīgu dabas resursu un arī to aizņemtā teritorija ir neliela. To piemērs norāda uz saimnieciskā mehānisma, tā atbilstības cilvēku konkrētās darbības apstākļiem, izcilo lomu.

Nevar teikt, ka Padomju Savienībā tiktu noliegta saimnieciskā mehānisma pilnveidošanas nozīme. Atsevišķi pētnieki ir noskaidrojuši, ka padomju varas gados realizēti vairāki desmiti saimnieciskā mehānisma vai tā atsevišķu daļu reformu. Neskatoties uz sākotnēji lielu propagandas troksni tās, kā vēlāk noskaidrojās, nebija pietiekami konsekventas, iestrēga pusceļā un iecerētos rezultātus nedeķa. Tā nav nejaušība. Viens no iemesliem ir PSRS kā Savienotas valsts, ar ļoti atšķirīgām tās daļām, būtisku īpatnību ignorēšana.

PSRS – atšķirīgu daļu veidojums

Bez pārspīlējuma var teikt, ka pasaulē nav otras PSRS līdzīgas valsts, ne tikai vērtējot pēc nodrošinājuma ar dabas resursiem un augsnes un klimatisko apstākļu daudzveidības, bet arī pēc tās atsevišķu daļu sociālās un ekonomiskās attīstības līmeņa atšķirībām un to veidojošo etnosu pasaules uzskata un dzīves filozofijas īpatnību diapazona. Turklāt, kā rāda pieredze, šīs atšķirības ne tikai neizzūd, bet saglabā tendenci pastiprināties.

Par savienoto republiku sociālās un ekonomiskās attīstības līmeņu izlīdzināšanu ir teikts ne mazums skaļu un skaistu frāžu. Tomēr, neskatoties uz ražotājspēku zināmu palielinājumu visās republikās, joprojām atšķirības starp tām ir būtiskas.

Viens no tautsaimniecības struktūras un zināmā mērā arī tās attīstības līmeņa apkopojošiem rādītājiem ir tautsaimniecībā nodarbināto iedzīvotāju sadalījums starp tās nozarēm. KPFSR un Baltijas republikās rūpniecības un būvniecības daļa kopējā nodarbināto skaitā ir 40-43%, bet Vidusāzijas republikās tikai 12-25%. Lauksaimniecības un mežsaimniecības īpatnējais svars Baltijas republikās un KPFSR ir 12-18%, bet Vidusāzijas republikās 37-45%.

Būtiski atšķiras arī rūpniecības nozaru struktūra. Mūsu zonā rūpniecības produkcijā pārsvarā ir iedzīvotāju patēriņa priekšmeti un mašīnbūves produkcija. Vidusāzijas republikas specializējas izejvielu: dažādu rūdu, naftas un dabasgāzes ieguvē, kā arī kokvilnas un jēlziņa ražošanā. Tāda specializācija, saglabājoties pašreizējām izejvielu un energonesēju cenām, ieviešot republiku saimniecisko aprēķinu un pašfinansēšanās režīmu, var radīt tām smagu ekonomisko situāciju. Tādēļ šo republiku vadītāju satraukums nav bez pamata.

Demogrāfiskās atšķirības

Sociālās attīstības līmeni būtiski ietekmē demogrāfisko procesu intensitāte un iedzīvotāju vecuma struktūra. Tās veidošanā noteicošā loma ir atšķirībām dzimstības līmenī. Tās uzrādītas 1. tabulā.

1. tabula

Dzimstības kopējais koeficients un tā izmaiņas

	Dzimušo skaits uz 1000 iedzīvotājiem		Izmaiņas 1970.-1987.	Atšķirība no PSRS vidējā (+), (-)	
	1970	1987	(+), (-)	1970	1987
PSRS	17,4	19,8	+2,4		
KPFSR	14,6	17,1	+2,5	-2,8	-2,7
Ukrainas PSR	15,2	14,8	-0,4	-2,2	-5,0
Baltkrievijas PSR	16,2	16,1	-0,1	-1,2	-3,7
Uzbekijas PSR	33,6	37,0	+3,4	+16,2	+17,2
Kazahijas PSR	23,4	25,5	+2,1	+6,0	+5,7
Gruzijas PSR	19,2	17,9	-1,3	+1,8	-1,9
Azerbaidžānas PSR	29,2	26,9	-2,3	+11,8	+7,1
Lietuvas PSR	17,6	16,2	-1,4	+0,2	-3,6
Moldāvijas PSR	19,4	21,8	+2,4	+2,0	+2,0
Latvijas PSR	14,5	15,8	+1,3	-2,9	-4,0
Kirgīzijas PSR	30,5	32,6	+2,1	+13,1	+12,8
Tadžikijas PSR	34,8	41,8	+7,0	+17,4	+22,0
Armēnijas PSR	22,1	22,9	+0,8	+4,7	+3,1
Turkmēnijas PSR	35,2	37,2	+2,0	+17,8	+17,4
Igaunijas PSR	15,8	16,0	+0,2	-1,6	-3,8

Atšķirība starp republikām ar viszemāko un visaugstāko dzimstības līmeni palielinās. 1970. gadā tā bija 1:2,4 un 1987. gadā 1:2,8. Palielinās arī novirze no PSRS vidējā rādītāja. 1970. gadā tā bija no -2,9 līdz +17,8 un 1987. gadā no -5,0 līdz +22,0. Iedzīvotāju ataudzē PSRS viens otram līdzās funkcionē tradicionālais (Vidusāzijas un dažas citas republikas) un mūsdienīgie (Baltijas republikas, KPFSR, Ukrainas PSR un Baltkrievijas PSR) modeļi.

Reizinot dabīgā pieauguma koeficientus ar gada vidējo iedzīvotāju skaitu, iegūstam attiecīgā gada iedzīvotāju palielinājumu absolūtos skaitļos. Šis palielinājums Uzbekijas PSR bija: 1970. gadā 340 tūkst. un 1987. gadā 580 tūkst. Tadžikijas PSR tas attiecīgi bija 84 un 170 tūkst. Ievērojams iedzīvotāja skaita absolūtais palielinājums bija arī pārējās Vidusāzijas republikās. Pretēja aina ir PSRS Eiropas daļā. Iedzīvotāju skaita ikgadējā palielinājuma absolūtie lielumi šeit parasti samazinās. Piemēram, Ukrainas PSR tie no 303 tūkst. 1970. gadā, saruka līdz 174 tūkst. 1987. gadā, Baltkrievijas PSR attiecīgi no 78 līdz 63 tūkst. Baltijas

republikas iedzīvotāju dabiskais pieaugums 1987. gadā bija par 4,7 tūkst. jeb par 11% mazāks nekā 1970. gadā. Saglabājoties dažādiem iedzīvotāju ataudzes modeļiem, palielinās atšķirības starp PSRS atsevišķām daļām tādos būtiskos rādītājos kā nodrošinājums ar darbaspēka resursiem, iedzīvotāju vecuma struktūra, strādājošo un apgādājamo iedzīvotāju skaitliskās attiecības.

Darbaspēks un tā izmantošana

1987. gadā darbaspējīgā vecuma iedzīvotāju daļa to kopējā skaitā bija (%): vidēji PSRS – 56,2, Latvijas PSR – 57,2, bet Tadžikijas PSR – mazāk nekā 50. Iedzīvotāju grupas vecumā līdz 15 gadiem, tas ir tās, kuras nepieciešams apgādāt un izglītēt, īpatnējais svars attiecīgi bija (%): 25,5, 21,3 un 42,4. Iedzīvotāju vecuma struktūra, paliekot nemainīgiem citiem apstākļiem, ļoti lielā mērā nosaka republikas iespējas tās ražotāj spēku attīstībā un sociālās sfēras uzturēšanā.

Ir skaidri redzams, ka vienotas demogrāfiskās politikas realizācija visās PSRS republikās veicina pašreizējo atšķirību saglabāšanu un padziļināšanu. Rezultātā veidojas iedzīvotāju sociālā neapmierinātība. Republikās, kurās ir darba resursu pārpilnība, darba vietu skaits neatbilst darba resursu apjomam, un sociālā infrastruktūra atpaliek no iedzīvotāju skaita lavīnveidīga palielinājuma. Republiku iedzīvotāji, kurās ir zems dabiskais pieaugums, ne bez pamata uzskata, ka augsta dabiskā pieauguma uzturēšana citās republikās lielā mērā notiek, pārdalot šeit radīto nacionālo ienākumu.

PSRS atsevišķās daļas būtiski atšķiras iedzīvotāju nodarbinātības jomā un rezultātā arī patēriņa produktu ražošanā. Tas ievērojamā mērā nosaka atšķirības iedzīvotāju dzīvesveidā. 2. tabula sniedz priekšstatu par novirzēm iedzīvotāju nodarbinātībā.

No republikām ar zemu nodarbinātības līmeni sabiedriskajā sektorā 1970. gadā, 17 gadu laikā zināms palielinājums bija tikai Azerbaidžānas PSR, kur tas pieauga par 57 cilvēkiem jeb 19%. Vidusāzijas republikās minētā rādītāja izmaiņa bija 0-5,2% robežās. Šī reģiona republikās palielinājums uz 1000 iedzīvotājiem absolūtos skaitļos (0-17 cilvēki) bija mazāks, nekā vidēji PSRS (22). Turklāt atšķirība starp republiku ar visaugstāko nodarbinātību (Latvijas PSR) un viszemāko (Tadžikijas PSR) no 212 cilvēkiem 1970. gadā palielinājās līdz 226 cilvēkiem 1987. gadā. Faktiski atšķirība ir vēl lielāka, jo 2. tabulā nav ietverti nodarbinātie zvejnieku kolhozos (informācijas trūkuma dēļ). Latvijā, ņemot vērā šo kategoriju, kopējais nodarbināto skaits uz 1000 iedzīvotājiem 1987. gadā bija 518.

Visās republikās vērojama kolhozieku daļas samazināšanās, kas lielā mērā skaidrojama ar kolhozu vērienīgu pārveidošanu par sovhoziem. Uzmanību saista tas, ka strādnieku un sabiedriskajā sektorā nodarbināto kolhozieku kopējais skaits, attiecināts uz 1000 iedzīvotāju, daudzās republikās samazinājās. Ja republikās ar augstu nodarbinātības līmeni (Baltijas republikas, Krievijas PFSR) šāds samazinājums ir pilnīgi dabisks, tad republikās, kurās ir zems nodarbinātības līmenis (Tadžikijas PSR, Uzbekijas PSR, Kirgīzijas PSR) tas norāda uz darbaspēka resursu izmantošanas pasliktināšanos.

2. tabula

Strādnieku, kalpotāju un kolhoznieku skaits uz 1000 iedzīvotājiem

	1970			1987		
	Strādnieki, kalpotāji un kolhoznieki	Tai skaitā		Strādnieki, kalpotāji un kolhoznieki	Tai skaitā	
		strād- nieki	kolhoz- nieki		strād- nieki	kolhoz- nieki
PSRS	440	267	69	462	290	43
KPFSSR	465	300	48	494	320	29
Ukrainas PSR	457	248	115	477	281	73
Baltkrievijas PSR	454	249	114	497	300	69
Uzbekijas PSR	303	151	85	315	178	54
Kazahijas PSR	384	265	22	420	287	17
Gruzijas PSR	398	221	82	478	290	56
Azerbaidžānas PSR	299	168	53	356	211	47
Lietuvas PSR	468	270	98	498	305	61
Moldāvijas PSR	439	190	176	456	272	78
Latvijas PSR	500	313	65	514	325	49
Kirgīzijas PSR	335	188	72	346	212	45
Tadžikijas PSR	288	136	89	288	163	52
Armēnijas PSR	374	235	41	423	280	20
Turkmēnijas PSR	330	143	111	347	164	99
Igaunijas PSR	494	322	45	493	315	35

Paradoksālās atšķirības rūpniecības attīstībā

Pasaules pieredze apliecina, ka ražošanas spēku attīstībā, iedzīvotāju intelektuālā un vispārējā izglītības līmeņa palielināšanā svarīga loma ir rūpniecībai. Priekšstatu par šīs nozares attīstības līmeni savienotajās republikās sniedz 3. tabulas skaitļi.

Kā redzams, funkcionējošais saimnieciskais mehānisms izrādījās nespējīgs tuvināt nodarbinātības līmeni rūpniecībā savienotajās republikās. 1970. gadā maksimālais rādītājs (Latvijas PSR 167,2) pārsniedza minimālo (Turkmēnijas PSR 41,5) 4 reizes. 1987. gadā atšķirība ne tikai nesamazinājās, bet pat nedaudz (līdz 4,1 reizei) palielinājās (Krievijas PSR 157,4, Turkmēnijas PSR 38,8). Raksturīgi, ka republikās, kurās 1970. gadā bija ļoti mazs nodarbinātības rādītājs rūpniecībā, 17 gados tas palielinājās nenozīmīgi, bet vienā pat samazinājās. Veidojas izteikta republiku diferenciacija pēc to industrializācijas pakāpes. Atbilstoši minētajam rādītājam, augstāk par PSRS vidējo rūpniecība ir attīstīta sešās republikās (KPFSSR, Latvijas PSR, Igaunijas PSR, Baltkrievijas PSR, Ukrainas PSR un Lietuvas PSR). Vienā republikā (Armēnijas PSR) šis rādītājs ir līdzīgs PSRS vidējam. Pārējās

astoņās tas ievērojami atpaliek no PSRS vidējā, un izskaidrot to ar kaut kādiem dabas apstākļiem nav iespējams.

3. tabula

Gada vidējais rūpniecības ražojošā personāla skaits uz 1000 iedzīvotājiem

	1970	1987	Izmaiņa 1970.- 1987.	Novirze no PSRS vidējā	
				1970	1987
PSRS	130,1	134,7	+4,6		
KPFSR	155,0	157,4	+2,4	+24,9	+22,7
Ukrainas PSR	127,6	146,8	+19,2	-3,4	+12,1
Baltkrievijas PSR	114,0	151,3	+37,3	-16,1	+16,6
Uzbekijas PSR	47,7	52,8	+5,1	-82,4	-81,9
Kazahijas PSR	81,2	86,8	+5,6	-48,9	-47,9
Gruzijas PSR	81,7	96,4	+14,7	-48,4	-38,3
Azerbaidžānas PSR	60,0	66,4	+6,4	-70,1	-68,3
Lietuvas PSR	131,9	145,9	+14,0	+1,8	+11,2
Moldāvijas PSR	72,3	97,8	+25,5	-57,8	-36,9
Latvijas PSR	167,2	153,3	-13,9	+37,1	+18,6
Kirgīzijas PSR	68,7	70,4	+1,7	-61,4	-64,3
Tadžikijas PSR	44,5	45,4	+0,9	-85,6	-89,3
Armēnijas PSR	108,4	136,0	+27,6	-21,7	+1,3
Turkmēnijas PSR	41,5	38,8	-3,2	-88,6	-95,9
Igaunijas PSR	165,6	152,9	-12,7	+35,5	+18,2

Nacionālais ienākums

Iepriekš aplūkoto republiku demogrāfisko procesu, iedzīvotāju nodarbinātības līmeņa un struktūras īpatnību rezultāts ir atšķirīgais tajās ražotā kopprodukta apjoms. Uzskatāmi to apliecina nacionālā ienākuma apjoma uz vienu iedzīvotāju salīdzinājums (4. tabula).

Atzīstot, ka nacionālā ienākuma apjoms uz iedzīvotāju republikās nevar būt pilnīgi vienāds, tomēr nevar neredzēt, ka aplūkojamajā gadījumā šīs atšķirības ir ļoti lielas. Turklāt atšķirība starp republikām ar vislielāko un vismazāko nacionālā ienākuma rādītāju nesamazinās, bet palielinās: 1980. gadā tā bija 2,3 un 1985. gadā 2,5 reizes (abos gados Latvija un Tadžikija). Nevienāds ražotā nacionālā ienākuma apjoms, pat neskatoties uz centralizēto tā pārdalīšanu, nosaka arī ievērojamas atšķirības starp republikām iedzīvotāju materiālās labklājības līmenī.

Iepriekš minētais rāda, ka funkcionējošais saimnieciskais mehānisms vairs nenodrošina augstus un stabilus ekonomiskās izaugsmes tempus un neveicina savienoto republiku ekonomiskās un sociālās attīstības līmeņa izlīdzināšanos. Dominējošais princips – strādāt „kopējam katlam” – bremzē iniciatīvas attīstību un

veicina apgādājamo psiholoģijas pastiprināšanos visos saimnieciskās darbības posmos, ieskaitot arī savienotās republikas.

4. tabula
Nacionālais ienākums uz vienu iedzīvotāju, faktiskajās cenās, %

	1980	1985
PSRS	100	100
KPFSR	113	115
Ukrainas PSR	89	91
Baltkrievijas PSR	110	113
Uzbekijas PSR	63	58
Kazahijas PSR	79	77
Gruzijas PSR	91	99
Azerbaidžānas PSR	85	83
Lietuvas PSR	98	103
Moldāvijas PSR	85	82
Latvijas PSR	131	127
Kirgīzijas PSR	59	58
Tadžikijas PSR	56	50
Armēnijas PSR	96	93
Turkmēnijas PSR	70	66
Igaunijas PSR	125	121

Avots: Экономическая газета, 1989. Nr. 34

Vai realizēsies ekonomiskās reformas ieceres?

Negatīvas parādības iecerēts pārvarēt ar ekonomiskās reformas palīdzību. Viens no realizējamās reformas svarīgākajiem pasākumiem ir ekonomiskās patstāvības un pašfinansēšanās principu ieviešana darba kolektīvos. Reformas problēmu izstrādē iesaistīts daudz pētniecības organizāciju un PSRS centrālo iestāžu. Izveidota PSRS Ministru Padomes ekonomiskās reformas Centrālā Valsts Komisija. PSRS valdības attiecīgais lēmums un Komisijā iekļauto personāliju sastāvs liecina, ka tā nodarbosies galvenokārt ar ekonomikas centralizētās vadības jautājumiem. Reģionu īpatnību un to saimnieciskā mehānisma diferenciacijas jautājumi atvirzīti otrajā plānā.

Ilggadējā pieredze rāda, ka, realizējot lielā ļoti neviendabīgā valstī vienotu saimniecisko mehānismu, vienotus sociālās sfēras pārvaldes un organizācijas principus, neveidojas efektīvas darbības nosacījumi visos reģionos. Republiku un ekonomisko reģionu gatavība – kā ekonomiskā, tā arī psiholoģiskā – realizēt tos vai citus jauninājumus ir ļoti atšķirīga. Tādēļ būtu lietderīgi pasākumus, kas veicina ekonomikas izaugsmi un sociālās sfēras darbības uzlabošanu, realizēt ne vienlaidus visā valstī, bet izlases veidā, atbilstoši atsevišķu republiku gatavībai šādiem pārkārtojumiem. Tā kā jau daudzus gadus neizdodas sasniegt stāvokļa

uzlabošanas visā valstī, to jādara daļēji, sākot ar tām republikām, kuras ir gatavas realizēt dzīves diktētos pārkārtojumus.

Lai pilnveidotu republiku saimniecisko mehānismu, tām jādod tiesības patstāvīgi izlemt visus tautsaimniecības vadības pamatjautājumus. Centrālo pārvaldes orgānu un savienoto republiku pārstāvji ir sagatavojuši kopēju dokumentu: „Savienoto republiku ekonomikas un sociālās sfēras pārveides vispārējie principi, balstoties uz to suverēno tiesību, pašpārvaldes un pašfinansēšanās paplašināšanu”. Tajā mēģināts nodalīt centralizēti un republiku līmenī pārvaldāmas tautsaimniecības un sociālās sfēras jomas. Šinī aspektā minētais dokuments vērtējams kā solis pareizā virzienā. Tomēr nevar neredzēt, ka republikām tiek nodotas galvenokārt administratīvās sviras, paplašinot tām tieši pakļauto uzņēmumu skaitu. Ekonomiskās vadības galvenās sviras (darba un darba atalgojuma normatīvi, nodokļi, cenu veidošana) paliek centrālo pārvaldes orgānu pārziņā. Rezultātā dokumentā deklarētā savienoto republiku „suverēno tiesību” paplašināšana kļūst tīri iluzoriska.

Lai nodrošinātu tautsaimniecības efektīvu darbu, republikām jābūt tiesībām regulēt visus ekonomiskās vadības procesus. Republiku vadošajiem orgāniem no pašreiz galvenokārt **skubinošās** darbības (uzlikt par pienākumu, pieprasīt u.tml.), jāpāriet uz savas teritorijas ekonomisko dzīvi **regulējošo** funkciju izpildi. Tās varētu izpausties, nosakot ekonomiskos normatīvus darba un darba samaksas, cenu veidošanas, peļņas sadales, nodokļu, subsīdiju piešķiršanas un līdzīgās jomās. Citiem vārdiem, jātiecas radīt efektīvas darbības nosacījumus, izslēdzot iespēju kādam gūt labus ienākumus no darbībām, kas nedod pienācīgu labumu sabiedrībai.

Publikācijās un diskusijās sakarā ar Latvijas PSR Ekonomiskās patstāvības koncepcijas izstrādi, apspriešanu un pieņemšanu, galvenā uzmanība tika pievērsta īpašuma, ekonomiskās līdzvērtības nodrošināšanai produkcijas apmaiņā ar citām republikām, finansēm un līdzīgām problēmām. Minētie jautājumi, nenoliedzami, ir svarīgi un to izstrādei jāvelta atbilstoša uzmanība. Tomēr vairāk uzmanības nepieciešams veltīt arī citu jautājumu izstrādei, īpaši to, no kuru risināšanas ir atkarīga ekonomiskās darbības efektivitāte.

Pamatuzdevums – nodrošināt resursu efektīvu izmantošanu

Nenodrošinot ražošanas resursu (materiālo un darba) efektīvu izmantošanu, nav iespējama valsts ekonomiskā un rezultātā arī sociālā stāvokļa radikāla uzlabošana. Tās vai citas nozares vai darbības sfēras pasludināšana par prioritārām jāuzskata par īslaicīgu politiku, kas virzīta uz izveidojušos disproporciju novēršanu. Ilglaicīgā aspektā, jātiecas izveidot tādu saimniekošanas sistēmu, kura nodrošina sabiedrības rīcībā esošo resursu racionālu izmantošanu, to pavairošanu. Tikai tā var nodrošināt sabiedrības vajadzību apmierināšanai nepieciešamo materiālo labumu apjomu.

Ne mazāk svarīgi ir izveidot tādu darba samaksas sistēmu un ienākumu realizācijas iespējas, kas cilvēkus rosina kāpināt savu kvalifikāciju, attīstīt radošās dotības.

Nereāli cerēt, un PSRS ilggadīgā pieredze to apliecina, ka minētos uzdevumus var ātri un vienlaicīgi atrisināt visas Padomju Savienības mērogā. To realizācija sākotnēji tikai dažās republikās, šķiet, pietiekami reāla, turklāt

nepieciešama, lai uzlabotu visas PSRS ekonomikas stāvokli, jo bez ekonomiski spēcīgām republikām nav iespējama arī spēcīga PSR Savienība. Nav prātīgi un ir nepieļaujami, no visas valsts interešu viedokļa, kavēt ekonomiskās efektivitātes paaugstināšanas un sociālās sfēras uzlabošanas iespēju realizāciju tajās republikās, kurās to var izdarīt. Vēl vairāk! Saimnieciskajam mehānismam jāpiespiež visas republikas meklēt iespējas to rīcībā esošo ražošanas resursu vislabākai izmantošanai. Nav izslēgts, ka pirmajā posmā, atšķirības republiku sociālās attīstības līmeņos palielināsies. Tomēr, vai ir attaisnojams bremsēt attīstību tikai tādēļ, lai saglabātu vai pat palielinātu izveidojušās atšķirības? Tāda pieeja nevar nodrošināt krīzes situācijas pārvarēšanu. Minēsim dažus jautājumus, kuru risināšanu mērķtiecīgi sākt atsevišķu republiku līmenī.

Darbspēka resursu izmantošana – saimnieciskā mehānisma efektivitātes rādītājs

Pašreizējā periodā viena no būtiskām problēmām ir izšķērdības novēršana darbspēka, izejvielu, materiālu un ražošanas fondu izmantošanā. To atdevi jāpaaugstina līdz līmenim, kas atbilst pasaules zinātnes un prakses sasniegumiem tehnikas, tehnoloģiju un ražošanas organizācijas jomā. Tikai izpildot šo uzdevumu, sabiedrības rīcībā būs pietiekami resursi, lai atrisinātu nobriedušās sociālās un ekoloģiskās problēmas un tuvotos visattīstītākajām valstīm.

Cilvēku darbs, jeb to kopums – darbspēks – ir jebkuras ražošanas svarīgākais resurss. Ir vispārzināma šī resursa vājā atdeve kā PSRS kopumā, tā arī Latvijas PSR. Par to liecina relatīvi augstais iedzīvotāju nodarbinātības līmenis tautas saimniecībā un mazs nacionālā ienākuma, tāpat arī iekšzemes kopprodukta apjoms, attiecināts uz vienu iedzīvotāju salīdzinājumā ar citām valstīm. Zemas atdeves iemesls ir ne tikai strādājošo vāja fondu un energoapgādātība, bet ne mazākā mērā arī nepilnības ražošanas organizācijā un novecojušie tautsaimniecības vadības principi. Piemēram, Latvijas PSR izveidojies sava veida paradokss: vispārējā darbspēka deficīta apstākļos plaši izplatīta tā nepilnīga izmantošana uzņēmumos un iestādēs. Kas jādara, lai pārvarētu šo paradoksu? Nepretendējot uz izsmelto atbildi, minēsim trīs jautājumu grupas.

Pirmā. Darba likumu kodeksu jāpārstrādā tā, lai tas atbilstu prasībām nodrošināt darbspēka resursu efektīvu izmantošanu. Uzņēmumiem un iestādēm jābūt spējīgiem manevrēt ar darbspēka resursiem: atbrīvojot darbiniekus, ja nav iespējams tos produktīvi izmantot, un pieņemt jaunus, ja tāda nepieciešamība rodas. Nav grūti iztēloties, ka izveidosies zināma nenodarbināto iedzīvotāju grupa, kas radīs nepieciešamību veidot attiecīgu pabalstu fondu. Pasaules prakse rāda, ka tā ir pilnīgi normāla situācija. Turklāt, vairākās republikās arī tagad ir ievērojams sabiedriskajā ražošanā nenodarbināto darba spējīgo iedzīvotāju kontingents, kurus mēs pagaidām kautrējamies nosaukt vispārpieņemtā vārdā – bezdarbnieki.

Darba likumos nepieciešams pārskatīt nosacījumus par nepārtraukto darba stāžu. Tie pēc būtības orientē visu strādājošo ilgstošu sadalījumu pa uzņēmumiem un iestādēm, kas attālināti atgādina dzimtbūšanas saimniecības sistēmas principus. Citiem vārdiem, darba likumdošanai nav jābremzē, bet jāstimulē tādas sistēmas izveidi, kas veicina elastīgu galvenā ražošanas resursa – darbspēka izmantošanu sabiedrības un, galarezultātā, katra cilvēka interesēs.

Minētās sistēmas ieviešana nenoliedzami zināmā sabiedrības daļā radīs nestabilitātes sajūtu attiecībā uz savas nākotnes nodrošinājumu. Te jāņem vērā, ka tas attieksies vispirms uz tiem cilvēkiem, kuri pavirši, bez iniciatīvas pilda savus pienākumus, tādējādi dodot sabiedrībai maz labuma. Prasību kāpums stimulēs darbiniekus ievērot darba disciplīnu, paaugstināt savu kvalifikāciju un radošo aktivitāti. Lemjot šos jautājumus, nepieciešams izvērtēt: paaugstināt visas sabiedrības dzīves kvalitāti, pieļaujot nelielu sociāli ekonomiskā stāvokļa pasliktināšanos zināmāi darbinieku daļai, kura ar laiku samazināsies, vai saglabāt pašreizējo situāciju, kad visi ir pārliecināti par savu rītdienu, bet sabiedrība kopumā saglabā zemu attīstības līmeni. Vēl jāpiebilst, ka darbinieku atlaišanas un pieņemšanas procedūru var izveidot tā, ka šos jautājumus lemj nevis administrators vienpersonīgi, bet kopā ar darba kolektīva izveidotu institūciju, vadoties no konkrētām šī kolektīva vajadzībām.

Otrā. Radīt uzņēmumiem un iestādēm iespēju elastīgi izmantot darba algu fondu. Atalgojumam jāatbilst izpildītā darba rezultātam neatkarīgi no tā, ir vai nav darbinieks uzņēmuma vai iestādes štata sarakstos. Jāpiebilst, ka sabiedrība nevar pilnīgi atteikties no darba samaksas kontroles, īpaši ievērojot pašreiz izveidojušos sacensību starp uzņēmumiem un iestādēm darbinieku piesaistīšanā, kā līdzekli izmantojot ekonomiski neargumentētu darba algas palielinājumu. Par tādas parādības esamību daļēji liecina tas, ka mēneša vidējā alga republikās, kurās vērojams tā saucamais darbaspēka deficīts, ir augstāka, nekā republikās, kur ir šī resursa pārpilnība. Turklāt atšķirība palielinās: 1970. gadā augstākā vidējā mēnešalga pārsniedza zemāko 1,3, un 1990. gadā – 1,8 reizes.

Trešā. Darbaspēka nepilnīgas izmantošanas būtisks iemesls ir ražošanas uzņēmumu nevienmērīgais darba ritms. Neiedziļinoties šīs problēmas detaļās norādīsim, ka šeit atspoguļojas trūkumi, kas rodas no visu materiālo resursu centralizētās sadales un atsevišķos gadījumos pieejamo resursu nepietiekamības plānā noteiktā darba apjoma izpildīšanai. Tas rada ievērojamus bezdarbības periodus, vienlaicīgi saglabājot darba algu atbilstoši sasniegtajam līmenim, kas savukārt pastiprina nesabalansētību starp strādājošo ieņēmumiem un preču un pakalpojumu apjomu. Lai šo parādību novērstu, nepieciešams ražošanas plānus saskaņot ar pieejamiem resursiem un daudzfunkcionālos resursus koncentrēt viena resora pārraudzībā, tā radot nosacījumus to operatīvai sadalei un pārdalei.

Darba atalgojuma sakārtošana

Darba un darba algas jomā būtiska problēma ir strādājošo dažādu kategoriju atalgojuma līmeņa racionālu proporciju nodrošināšana. Izrādās, ka PSRS mērogā šis process ir gandrīz nevadāms. Materiālās ražošanas nozarēs mēneša vidējā darba alga sistemātiski palielinās, turpretim pakalpojumu sfērā, kur algu likmes tiek centralizēti limitētas, tās mainās maz un atalgojuma atšķirības starp šinīs nozarēs strādājošajiem pieaug. Piemēram, mēneša vidējā alga rūpniecības strādniekiem un kalpotājiem pārsniedza kultūras nozarēs nodarbināto atalgojumu 1970. gadā par 31,9%, bet 1990. gadā jau par 78,5%. Palielinās atpalcība no rūpniecības arī veselības aizsardzības un izglītības nozarēs strādājošo darba samaksā. Mēģinājumi stāvokli uzlabot PSRS mērogā nedod vēlamos rezultātus. Bremzē to ne tikai

vispārējs līdzekļu trūkums, bet arī atšķirīgais darba samaksas līmenis materiālās ražošanas sfērā savienotajās republikās.

Atpaliecība darba samaksas līmenī mazina attiecīgo profesiju prestižu un mazina talantīgu cilvēku ieplūdi nozārēs, no kuru darbības lielā mērā atkarīga sabiedrības fiziskā veselība, izglītības un kultūras līmenis, kā arī tās locekļu tikumība, morāle un psiholoģija. Kā zināms, šo nozaru darbības rezultāti, lielākoties, parādās ne tūlīt, bet pēc zināma laika. Arī labot situāciju te ir daudz grūtāk nekā materiālās ražošanas sfērā. Šīs problēmas, šķiet, visreālāk risināmas republiku līmenī, ņemot vērā vispārējās darba samaksas un cenu līmeņa izmaiņas.

Cenas un dotācijas

Ļoti lielas summas tiek izlietas pārtikas preču un pakalpojumu cenu regulēšanai. Piemēram, 1989. gada PSRS budžetā šīm vajadzībām paredzēts izlietot 103 miljardus rubļu, jeb 20,8% valsts budžeta izdevumu (apmēram 360 rubļu uz vienu iedzīvotāju). Piebūsim, ka PSRS iedzīvotāji darba samaksas veidā 1989. gadā saņēma 406,8 miljardus rubļu. Salīdzinot minētās summas, redzam, ka dotācijas veidoja apmēram 25% no kopējā algu fonda. Latvijas PSR, lai segtu starpību starp mazumtirdzniecības cenām un gaļas, piena un citu lauksaimniecības produktu ražošanas izmaksām, dotācijām paredzēts izlietot 861 miljonu rubļu, jeb 320 rubļu uz vienu iedzīvotāju.

Dotāciju sistēma sarežģī attiecības starp tautsaimniecības objektiem un, galvenais, traucē konsekventi piemērot saimnieciskā aprēķina principus. Darba kolektīviem nav stimula meklēt un realizēt ražošanas izmaksu samazināšanas rezerves. Tas pirmkārt. Un otrkārt, produkcijas realizācija par cenām, kas zemākas par tās ražošanas izmaksām, veicina ekonomiski nepamatotu pieprasījuma kāpumu, rada atsevišķu preču deficītu. Turklāt daži sabiedrības locekļi, kam pieejami attiecīgi to realizācijas kanāli, iegādājas produktus apjomos, kas pārsniedz reālās patēriņa vajadzības, kā rezultātā rodas to zudumi, citiem turpretim tie nav pieejami saprātīgā apjomā.

Izeja acīmredzot meklējama cenu pārveidošanā ar tādu aprēķinu, lai visi normāli strādājošie tautsaimniecības posmi darbotos rentabli. Tas attiecas ne tikai uz gaļas, piena un citas lauksaimniecības produkcijas ražošanu, bet arī uz dzīvokļu saimniecību, pilsētas transportu un citām nozarēm.

Valsts izdevumi dzīvojamā fonda uzturēšanai (daļā, ko nesedz zemās īres maksas), 1990. gadā sasniedza 13 miljardus rubļu, Latvijas PSR tie bija 148,2 miljoni rubļu. Ekonomiski nepamatotā īres maksa un dotācijas bremsē saimnieciskā aprēķina ieviešanu. Neskatoties uz dotācijām, šajā sfērā jūtams līdzekļu trūkums, kā arī neracionāla to izlietošana. Tas paātrina dzīvojamā fonda nolietošanu un rada sabiedrībai jūtamus zaudējumus.

Jautājums tomēr nav reducējams tikai uz ekonomiskiem zudumiem. Ne mazāk nozīmīgs ir arī jautājuma sociālais aspekts – netaisnība nacionālo resursu izmantošanā, ko rada šīs dotācijas. Saskaņā ar funkcionējošo kārtību, dotācijas attiecas tikai uz valsts dzīvojamo fondu. Kooperatīvā un individuālā dzīvojamā fonda uzturēšanas izdevumus pilnīgi sedz attiecīgie kooperatīva biedri un individuālo māju īpašnieki. Zemā īres maksa palielina nevienlīdzību

nodrošinājumā ar dzīvojamo platību, jo nav pilnīgi nekādu ekonomisko stimulu, lai ģimene pārietu uz mazāku dzīvokli gadījumā, ja samazinās tās locekļu skaits.

Ieviešot ekonomiski pamatotas cenas pārtikas precēm, pamatotu īres maksu un maksu par pilsētas transporta izmantošanu un citiem komunālajiem pakalpojumiem, nenovēršami palielināsies iedzīvotāju izdevumi. Tos nepieciešams kompensēt, attiecīgi palielinot darba algas, pensijas, pabalstus un stipendijas. Saskaņā ar tuvinātiem aprēķiniem uz katru rubli, kas tiek izmaksāts kā darba algas, pensijas, pabalsti un stipendijas, dotācijas veido 20 – 23 kapeikas. Dotāciju summas sadale starp dažādām sociālām grupām ir visai sarežģīts jautājums, kurš tādēļ grūti vienlaicīgi risināms visas lielvalsts mērogā. Kādēļ to nevarētu risināt tajās republikās, kurās ir attiecīgi nosacījumi, lai to realizētu? Objektīvu šķēršļu praktiski nav. Vajadzīga vēlme veidot reālu saimniecisko aprēķinu kā šo resursu racionālas izmantošanas efektīvu līdzekli.

Sociālās sfēras finansēšana

Ir nobriedusi nepieciešamība radikāli mainīt atsevišķu sociālās sfēras nozaru finansēšanas mehānismu. Minēsim kā piemēru veselības aizsardzību, kuras darbības rezultāti ir pretēji tajā iesaistīto resursu apjomam. PSRS, attiecinot uz 10000 iedzīvotājiem, ir pasaulē vislielākais slimnīcu gultu un ārstu skaits. Neskatoties uz to, mēs būtiski atpaliekam no attīstītajām valstīm pēc galvenā cilvēku veselību raksturojošā rādītāja – iedzīvotāju vidējā dzīves ilguma. Atzīstot, ka šo rādītāju ietekmē ne tikai veselības aizsardzības iestāžu darbība, saiknes trūkums starp izlietoto resursu apjomu un rezultātiem ir acīmredzams.

Izeju jāmeklē ekonomiskās motivācijas principu pastiprināšanā kā medicīnas iestāžu darbā, tā arī iedzīvotāju uzvedības veidošanā, lai tie mērķtiecīgāk rūpētos par savas veselības nostiprināšanu. Atkal jāsaprot, ka maz ticama šādas reformas realizācijas iespēja visas lielvalsts mērogā. Turklāt visās republikās acīmredzot šis modelis nevar būt pilnīgi vienāds. Latvijā, balstoties uz reālās situācijas analīzi, sagatavoti vairāki šīs reformas projekti, kuros lielākā vai mazākā mērā ievērota republikas vēsturiskā un mūsdienu aizrobežu pieredze. Sistēmas reorganizācijas atlikšana situāciju var tikai pasliktināt.

Atvieglojumi un pabalsti

Nepieciešams izpētīt un risināt, ja ne tūlīt, tad vismaz nākotnē jautājumu par dažādu atvieglojumu piešķiršanu atsevišķām iedzīvotāju kategorijām. Šādu atvieglojumu PSRS ir liels skaits. Starp tiem ir bezmaksas braukšana pilsētas transportā, samazināta maksa braukšanai starppilsētu satiksmē rudens un ziemas periodā, īres maksas un komunālo pakalpojumu tarifu samazinājums, zāļu iegāde bez maksas vai par daļēju samaksu, pilnīga vai daļēja atbrīvošana no nodokļu maksāšanas u.tml. Turklāt šie atvieglojumi tiek piešķirti atsevišķām iedzīvotāju kategorijām (kara invalīdi un dalībnieki, personālie pensionāri, slimojošie ar noteiktām slimībām) neatkarīgi no to faktiskajiem ienākumiem. Lēmumus par atvieglojumu piešķiršanu pieņem PSRS centrālā valdība, bet to realizāciju jānodrošina vietējām padomēm. Lielās atšķirības starp administratīvi teritoriālajām vienībām iedzīvotāju kontingentā, kuram piešķirti atvieglojumi, būtiski apgrūtina saimnieciskā aprēķina ieviešanu pakalpojumu nozarēs. Šķiet, ka prātīgāk ir

atteikties no iesakņojušās prakses arvien palielināt cilvēku skaitu, kuriem piešķirti dažādi atvieglojumi. Šo jautājumu jārisina tā, lai tas nebremzētu saimnieciskā aprēķina principu ieviešanu. Ja kādai cilvēku kategorijai nepieciešams piešķirt, piemēram, atvieglojumus īres un komunālo pakalpojumu maksājumos vai pilsētas transportā, tad izdevumus būtu jāsedz organizācijām, kas tos piešķir, bet ne tām, kas attiecīgo pakalpojumu nodrošina. Vairumā gadījumu tādi orgāni ir sociālās nodrošināšanas institūcijas.

Humānismam jāizpaužas, nevis piešķirot pabalstus un atvieglojumus kādai noteiktai iedzīvotāju grupai, bet tiem, kam tā patiešām vajadzīga. Šādas jautājumus nevar kvalificēti atrisināt lielvalsts centrā. Atbilstošiem līdzekļiem jābūt vietējo varas orgānu rīcībā. Tie vislabāk var zināt, kam un kāda palīdzība nepieciešama. Nosauktie piemēri neaptver visus tautsaimniecības efektivitātes palielināšanas jautājumus, kuru atrisināšanā nozīmīga loma var būt tādām saimnieciskā mehānisma izmaiņām, kas balstās uz republiku reālu ekonomisko suverenitāti.

Ekonomiskā patstāvība un starprepubliku sakari

Minēto un citu reformu realizācija nodrošinās tautsaimniecības efektivitātes paaugstināšanu atsevišķu republiku teritorijās. Efektivitātes pieauguma avots būs darba kvalitātes un intensitātes kāpums. Ir loģiski, ka cilvēkiem, kas nodrošinājuši labākus rezultātus, jāgūst arī lielāki materiālie labumi. Ievērojot, ka arī turpmāk Padomju Savienībā saglabāsies, drīzāk pat palielināsies atšķirības darba intensitātē un rezultātos, pilnīgi dabiski rodas jautājums par preču tirgus aizsardzību no citu teritoriju naudas masas agresijas. Viens no risinājumiem, šķiet, varētu būt reģionālu naudas zīmju vai kāda cita naudas surogāta ieviešana.

Kas attiecas uz šo naudas zīmju konvertējamību, tad jāņem vērā, ka tā sasniedzama nevis ar deklarācijām, bet ar to reālu nodrošinājumu. Par vispārārtītu nodrošinājumu, kā zināms, kalpo dārgmetālu rezerves, kuru republikai pašreiz nav un diez vai būs pārskatāmā nākotnē. Otrs nodrošinājuma veids ir ārzemju cietās valūtas pietiekami krājumi, kuras ieguves avots ir produkcijas realizācija starptautiskajā tirgū. Šis veids, galu galā, ir galvenais, jo saglabājoties negatīvai maksājumu bilancei, pat ievērojami dārgmetālu krājumi ātri izsīktu. Tādēļ ārējā tirdzniecība ir svarīgākais valūtas rezervju palielināšanas avots. Lai pozitīva maksājumu bilance no vēlmes kļūtu par realitāti, nepieciešams radikāli uzlabot izlaižamās produkcijas kvalitāti un pazemināt tās pašizmaksu. To, savukārt, var sasniegt tikai strauji paaugstinot darba ražīgumu un uzlabojot materiālo resursu izmantošanu. Saimnieciskā mehānisma uzdevums ir radīt tam nepieciešamos nosacījumus.

Vēlamo rezultātu sasniegšana prasīs ne mazums pūļu kā tehnoloģijas, tā arī organizācijas jomā. Te skaidri saskatāma pretruna starp sabiedrības ieinteresētību visu tautsaimniecības posmu efektīvā darbībā un atsevišķu darbinieku personīgām interesēm dot sabiedrībai minimāli un saņemt no tās maksimāli iespējamo. Šīs pretrunas pārvarēšana nav iespējama ātri un bez pūlēm. Jāsaprot tomēr, ka problēma pati no sevis neatrisināsies.

Ekonomiskā suverenitāte un tautsaimniecības kompleksa vienotība

Visbeidzot, nevar apiet jautājumu par republiku ekonomisko suverenitāti un PSRS vienoto tautsaimniecības kompleksu. Ir izplatīts uzskats, ka ieviešot savienoto republiku ekonomisko suverenitāti, tiks grauta valsts tautsaimniecības kompleksa vienotība. Ja ar kompleksu saprot visu vadības ekonomisko sviru koncentrēšanu lielvalsts centrālo orgānu rokās, tad šāds apgalvojums ir pamatots, jo ievērojamai, pat lielākai daļai tautsaimniecības vadības funkciju būtu jāpāriet republiku pārziņā. Kas attiecas uz tautsaimniecības kompleksa vienotību kā materiālās ražošanas teritoriālās darba dalīšanas objektu, tam nopietnas briesmas nedraud. Jaunajos apstākļos republiku tautas saimniecības specializācija būs ekonomiski labāk pamatota, tātad efektīvāka.

Par Savienoto republiku suverenitātes variantu vērtēšanas kritēriju jāizmanto to ietekme uz ražošanas efektivitātes kāpumu un resursu veidošanu sociālo jautājumu risināšanai. Republikām izvirzīto lozungu „dzīvot atbilstoši līdzekļiem” jānomaina ar citu „izmantot esošās iespējas ražošanas resursu maksimāli efektīvai izmantošanai!”

Tautsaimniecības privatizācija – nepieciešamība un problēmas

(Latvijas Zinātņu akadēmijas Vēstis. 1990. g. — Nr. 9).

Fakts, ka Padomju Savienības un līdz ar to arī Latvijas ekonomika atrodas krīzes stāvoklī, ir neapstrīdams. Domas dalās jautājumā, kā no tā izkļūt un nodrošināt stabilu attīstības tempu, lai pārredzamā periodā (10—15 gados) tuvotos attīstītāko valstu līmenim. Jautājuma būtība – vai ir iespējams sasniegt šo mērķi, saglabājot kādreiz administratīvā ceļā izveidotās ražošanas attiecības, vai arī nepieciešams tās būtiski mainīt, pārņemot cilvēces lielākās daļas uzkrāto pieredzi.

Pašreizējām ražošanas attiecībām par labu runā PSRS sasniegumi iepriekšējā periodā: padomju varas gados PSRS no agrāras, atpalikušas zemes kļuvusi par respektējamu industriālu lielvalsti, kas daudzu svarīgu rūpniecības izstrādājumu izlaidē ieņem pirmo vietu pasaulē. PSRS tautas saimniecība izturēja tādu smagu pārbaudījumu kā Otrais pasaules karš. Ne mazi panākumi gūti kosmiskās telpas pētīšanā un apgūšanā, modernu bruņojuma veidu ražošanā.

Acīmredzamas pārmaiņas notikušas arī sociālajā sfērā: būtiski pārveidota iedzīvotāju nodarbinātības struktūra, audzis viņu izglītības līmenis, izveidots medicīnisko iestāžu, zinātniski pētniecisko organizāciju tīkls utt.

Dziļāk ielūkojoties atklājas, ka ekonomiskās un sociālās attīstības rezultāti attiecas uz kvantitatīvajiem rādītājiem un sasniegti galvenokārt ekstensīvas attīstības ceļā, turklāt nežēlīgi ekspluatējot un iztirgojot PSRS bagātos dabas resursus. Iedzīvotāju naudas ienākumu un preču resursu neatbilstības mazināšanā zināma loma bija alkoholisko dzērienu masveidīgai realizācijai, tātad tautas masu apdzirdīšanai.

Kvalitatīvie rādītāji gan ražotās produkcijas tehniskā un ekonomiskā līmeņa, gan kadru kvalifikācijas, ražošanas iekārtu un materiālu izmantošanas efektivitātes ziņā ievērojami atpaliek no sasniegumiem pasaulē. Bet saimniekošanas sistēmas progresivitāti galu galā raksturo nevis kvantitatīvie, bet gan kvalitatīvie rādītāji. Tāpēc nav nejaušība, ka, neskatoties uz ievērojamiem ražošanas pieauguma tempiem, nav panākts jūtams iedzīvotāju labklājības kāpums. Ražošanā izlietoto resursu atdeve manāmi atpaliek no sasniegumiem attīstītajās valstīs. Zema ir arī sociālo jautājumu risināšanai novirzīto resursu atdeve. Piemēram, pēc ārstu un slimnīcu gultu skaita uz 10000 iedzīvotāju PSRS ieņem 1. vietu pasaulē, bet pēc iedzīvotāju veselības stāvokļa galvenā rādītāja — dzīves ilguma — ievērojami atpaliek no attīstītajām valstīm, kur tas ir par 4—8 gadiem (74—78 gadi) lielāks nekā vidēji PSRS (69,5 gadi 1988. g.)! Arī zīdaiņu mirstības koeficients PSRS (1988. g. — 24,7) daudzkārt lielāks nekā attīstītajās valstīs, kur tas nepārsniedz 10. Lai gan Latvijā minētie skaitļi ir labāki nekā vidēji PSRS (dzīves ilgums par 1,5 gadiem lielāks, zīdaiņu mirstība 2,2 reizes mazāka), tomēr arī mūsu republika atpaliek no pasaules labākajiem sasniegumiem.

Līdzīgs stāvoklis arī izglītības un zinātnes jomā. Te tāpat kā citās sfērās jūtams līdzekļu trūkums. Bet nav noslēpums, ka šeit novirzīto resursu, it sevišķi cilvēku resursu, atdeve ir zema un neatbilst pasaules sasniegumiem. Ražošana ir

ļoti inerta zinātnisko atziņu izmantošanā, tāpēc vienādas produkcijas lietderīga daudzuma ražošanai izlietojam ievērojami vairāk resursu nekā citās valstīs.

Tādējādi pēc tautsaimniecības kvalitatīvajiem rādītājiem — ražošanā izlietoto resursu atdeves — PSRS (un Latvija) jūtami atpaliek no aizrobežu valstīm. Turklāt notikumu attīstība nedod iespēju prognozēt atšķirību samazināšanos, drīzāk var runāt par to palielināšanos. Šādos apstākļos nav cerību likvidēt plaisu iedzīvotāju dzīves līmeņa un tā kvalitātes jomā, kas izveidojusies starp Padomju Savienību un attīstītajām kapitālistiskajām valstīm. Lai šo plaisu likvidētu, jāveic vairāki pasākumi, no kuriem vissvarīgākais ir ražošanas efektivitātes atpalcības pārvarēšana.

Ražošanas efektivitātes kāpināšanas nepieciešamība ir vismaz tikpat veca kā PSRS sociālās un ekonomiskās attīstības plānošanas sistēma. Šādi lozungi ir deklarēti visos svarīgākajos forumos un to dokumentos. Iecerētie rezultāti nav sasniegti pat kvantitatīvo rādītāju ziņā, nemaz nerunājot par kvalitatīvajiem. Tieši otrādi: acīmredzami pieaugusi iedzīvotāju ienākumu un piedāvāto preču daudzuma nesabalansētība. Vērojama vispārēja cenu celšanās, lēto preču izzušana, iedzīvotāju grupu ienākumu un materiālās labklājības atšķirību palielināšanās.

Izejai no radušās situācijas PSRS valdība izstrādāja speciālu programmu, kuru akceptēja PSRS Tautas deputātu II kongress. Tautsaimniecības attīstība pēc šī kongresa rāda, ka paredzētie pasākumi nevar nodrošināt radikālu stāvokļa uzlabošanu. Lai problēmu izprastu un rastu risinājumu, jāatšķir divējādu faktoru ietekme.

Vieni rodas attīstības gaitā, un tiem ir relatīvi īslaicīga iedarbība. Te ietilpst atsevišķu tautsaimniecības nozaru nesabalansētība, dabas stihiju postījumi, nepilnības ekonomiskajos normatīvos u.tml. Šo faktoru ietekmi, veicot attiecīgu organizētu darbību, var neitralizēt.

Otra faktoru grupa izriet no pašiem saimniekošanas pamatprincipiem, resp., no īpašuma attiecībām. To ietekme ir nepārtraukta. Tādēļ, lai panāktu radikālu uzlabojumu, būtiski jāmaina paši saimniecisko attiecību pamati. Ņemot vērā cilvēces attīstības gaitā uzkrāto pieredzi, arī PSRS valdība ir atzinusi, ka izeja meklējama pārejā uz tirgus ekonomiku.

Valdības viedoklis par nepieciešamajiem pārveidojumiem ekonomiskajā sistēmā izklāstīts Ministru Padomes priekšsēdētāja N. Ričkova referātā PSRS Augstākās Padomes 3. sesijā 1990. g. 24. maijā „Par valsts ekonomisko stāvokli un koncepciju pārejai uz regulējamu tirgus ekonomiku”. Referātā un vēlākajos PSRS vadītāju izteikumos iezīmētas galvenās līnijas tautas saimniecības pārejai uz principiāli jaunu saimnieciskās sistēmas modeli. Galīgo lēmumu paredzēts pieņemt PSRS AP 4. sesijā.

Šī raksta mērķis nav analizēt minētos dokumentus, manuskripts sagatavots pirms to publicēšanas. PSRS valdības iecerētie pasākumi galvenokārt virzīti uz inflācijas izraisīto problēmu pārvarēšanu (cenas, nodokļi, sociālās garantijas), kas, bez šaubām, ir ļoti svarīgi. Taču tās ir pašreizējās problēmas, bet tirgus ekonomikas būtība meklējama īpašuma attiecībās, kuru attīstības izvērstas programmas šajos dokumentos vēl nav.

Pēc koncepcijas publicēšanas krasi pasliktinājās stāvoklis iekšējā tirgū. Citādi arī nevarēja būt – paziņojumam par vispārēju cenu paaugstināšanu dabiski

bija jāizsauc un tas arī izsauca ažiotāžu preču izpirkšanā un tālāku tirgus dezorganizāciju.

Salīdzinot attīstīto aizrobežu valstu un PSRS īpašuma attiecības, redzam būtisku atšķirību: attīstītājās valstīs katram saimnieciskās darbības objektam ir saimnieks, konkrēts īpašnieks, kura labklājība atkarīga no tā, cik racionāli viņš nodrošina savā īpašumā esošo un piesaistīto resursu izmantošanu. Lietas būtību nemaina tas, ka īpašuma subjekts lielā skaitā gadījumu ir nevis viena persona, bet gan to apvienība akcionāru vai kādā citā veidā. Viņi ir materiāli ieinteresēti un arī veic attiecīgu darbību, lai kopējā īpašumā esošais saimnieciskās darbības objekts funkcionētu maksimāli efektīvi. Ja tā nenotiek un kāds no tā līdzīpašniekiem uzskata, ka viņam nav iespējams iedarboties, lai stāvokli labotu, paliek iespēja izņemt savu īpašuma daļu un realizēt to pēc saviem ieskatiem.

Atšķirīga īpašuma sistēma izveidota, turklāt administratīvā kārtā, PSRS un citās valstīs, kuras lielākā vai mazākā mērā atdarināja tās saimniecisko sistēmu. Te ražošanas līdzekļi un arī lielākā daļa neražojošās sfēras objektu ir it kā visas tautas īpašums, ko pārvalda, ar ko rīkojas un kuru izmantošanas kārtību nosaka attiecīgi valsts pārvaldes orgāni. Daļu ražošanas līdzekļu veido kolhozu kooperatīvais īpašums. Tomēr pats šī īpašuma radīšanas veids (piespiedu kolektīvizācija) un ar dažādiem likumiem un rīkojumiem iegrozītās tā darbības patstāvības iespējas faktiski likvidēja atšķirību starp valsts un kooperatīvo īpašumu.

Galvenais visas tautas īpašuma trūkums ir tas, ka te atsevišķiem tautsaimniecības objektiem nav saimnieka, konkrēta īpašnieka, kura labklājība būtu atkarīga no šī objekta funkcionēšanas efektivitātes. Par saimnieku šādā izpratnē nevar uzskatīt ne valsts ieceltus vai arī demokrātiskā ceļā ievēlētus tā vadītājus, ne arī darba kolektīvu kopumā, jo tie būtībā ir algoti darbinieki, kuru labklājība ir atkarīga nevis no šī objekta darbības efektivitātes, bet gan no izdevīga līguma ar šī visas tautas īpašuma daļas pārvaldītāju. Maz viņus interesē arī uzņēmuma attīstības perspektīva, tā darbības pilnveidošana, tehniskā progresa sasniegumu ieviešana, jo 1) atsevišķa darbinieka saites ar šo uzņēmumu ir tikai tik ilgi, cik ilgi viņš šeit strādā, un 2) par šiem jautājumiem jārūpējas attiecīgiem (augstākajiem) pārvaldes orgāniem. Savukārt arī šo orgānu darbinieku materiālais stāvoklis nav atkarīgs no to pārzinātās nozares vai darbības sfēras funkcionēšanas efektivitātes, bet gan no ieņemamajam amatam paredzētās algu likmes un citiem labumiem. Lai noturētos krēslos, dzīve spiež viņus fabricēt dažādus pasākumu plānus, lēmumu projektus, instrukcijas un citus dokumentus, kas rada darbības ilūziju, bet nebūt nenodrošina tautsaimniecības efektivitātes kāpumu, esošo iespēju izmantošanu, ražošanas potenciāla palielināšanu.

Pēdējos pāris gados PSRS mēģināts šo stāvokli labot. 1987. g. pieņemtais likums par valsts uzņēmumu (apvienību) jūtami palielināja darba kolektīvu tiesības. Likums par kooperāciju pavēra ceļu šīs īpašuma formas attīstībai. Kādi šiem pasākumiem rezultāti? Atklāti runājot, tie tālu atpaliek no cerētā, lai neteiktu, ka faktiski ir pretēji tam.

Piešķirtās tiesības darba kolektīvi bieži vien izmantoja ne tik daudz ražošanas uzlabošanai, cik darba samaksas palielināšanai uz cenu paaugstināšanas rēķina. Darba algas augšana atrauta no sava ekonomiskā pamata – darba ražīguma kāpināšanas. PSRS rūpniecībā darba ražīgumam pieaugot par 1%, 1981.—1985. g.

darba alga palielinājās par 0,85%, bet 1988. g. par 1,7%. Latvijā attiecīgi par 0,75% un 1,63%. Likumsakarīgi, ka šādos apstākļos iedzīvotāju naudas ienākumu palielināšanās būtiski apsteidza produkcijas izlaides pieaugumu. Preču masas un iedzīvotāju maksāspējīgā pieprasījuma neatbilstība sasniedza agrāk nepieredzētus apmērus. Inflācijas tempi palielinās.

Piešķirot uzņēmumiem plašu patstāvību, valsts faktiski neparedzēja vajadzīgās ekonomiskās regulēšanas sviras, lai virzītu darba kolektīvu iniciatīvu uz ražošanas efektivitātes kāpināšanu. Realizējot ekonomisko reformu, netika ņemts vērā, ka PSRS tautsaimniecībā nav tāda visā pasaulē funkcionējoša cenu regulēšanas līdzekļa kā konkurence. Stāvokli pasliktina tas, ka PSRS ir izveidota vismonopolizētākā rūpniecība pasaulē. Piemēram, mašīnbūves kompleksā ražošanas monopols aptver 80% produkcijas un 77% uzņēmumu kopskaita.² Šādā situācijā nav grūti diktēt cenas un ar to paaugstināšanu nodrošināt darba algu pieaugumu, nepalielinot vai pat samazinot produkcijas izlaidi. Blakus faktors, kas ietekmēja vispārējo materiālās ražošanas sfērā strādājošo algu paaugstināšanu, bija kooperācijas attīstība. Lai atturētu strādājošos no pāriešanas darbā kooperatīvos, uzņēmumu vadītāji spiesti meklēt iespējas palielināt darba samaksu. Konkurences un preču un naudas elementāras sabalansētības apstākļos strādājošo darba samaksas pieaugumu var nodrošināt, galvenokārt pazeminot izstrādājumu pašizmaksu, resp., samazinot materiālo un darba resursu patēriņu produkcijas vienības ražošanai vai kāda pakalpojuma efekta sasniegšanai. Turpretim sociālistiskās saimniecības sistēmā, kur uzņēmumu darba kolektīviem piešķirtas tiesības lemt, ko un cik ražot, pastāvot finansu un materiālo resursu nesabalansētībai, paveras iespējas kāpināt uzņēmuma ienākumus, nepalielinot vai pat samazinot produkcijas izlaidi naturālajā izteiksmē. Tādējādi ekonomiskā reforma tās pašreizējā veidā veicina inflācijas procesa attīstību PSRS. Ar saukļiem palielināt patēriņa preču izlaidi šo procesu apturēt nav iespējams.

Kur izeja?

Īslaicīgu izeju, t.i., apturēt cenu celšanos un darba samaksas nepamatotu kāpumu, teorētiski iespējams sasniegt arī ar administratīvām metodēm, ieviešot stingru valsts orgānu kontroli. Nenoliedzot šādu pasākumu lietderību, tomēr jāsaprot, ka tā būs cīņa nevis ar cēloņiem, bet gan ar sekām, un kā tāda var dot tikai īslaicīgus uzlabojumus. Lai panāktu radikālas pārmaiņas, jālikvidē saimniecības zemās efektivitātes cēloņi, no kuriem galvenais, kā jau aprādīts, ir tas, ka tautsaimniecības objektiem īpašuma subjekts ir tikai teorētiski (visa tauta). Praktiski konkrēta īpašuma subjekta nav. Lai īpašuma objekts efektīvi darbotos, jābūt īpašuma subjektam atsevišķa cilvēka vai to kopas veidā, kuru labklājība pilnīgi vai daļēji atkarīga no konkrētā objekta funkcionēšanas efektivitātes. Nenodrošinot šādu stāvokli, būs dažādu norādījumu un direktīvu plūdi, bet nebūs uzņēmumu efektīvas darbības šodien un nepieciešamo nosacījumu nodrošinājuma to sekmīgai funkcionēšanai nākotnē.

Pašreiz realizētais uzņēmumu patstāvības lozungs nevar dot gaidītos rezultātus. Pārejot uz t.s. beznozaru pakļautības statusu, juceklis ne tikai nesamazinās, bet pat pieaug. Atrodies kādas ministrijas pakļautībā, uzņēmums

² Sk.: Экономика и жизнь. 1990. - № 13. - с. 5.

funkcionē kā visas tautas īpašums. Īpašuma subjekta funkcijas te pilda attiecīga ministrija. Ministrijas ierēdņu pienākums ir rūpēties par uzņēmuma efektīvu darbu un tā attīstības nodrošināšanu. Deklarējot darba kolektīvu patstāvību līdz pat to pakļautības atcelšanai, rodas situācija, ka īpašuma subjekts kļūst vēl neskaidrāks. Kam pieder uzņēmums?

Vai par uzņēmuma subjektu var uzskatīt tā darba kolektīvu, kura atsevišķi locekļi nav ieguldījuši savus personīgos līdzekļus tā veidošanā? Turklāt jebkura uzņēmuma (tāpat arī iestādes) darba kolektīvs nav kaut kas noteikts, nemainīgs. Piemēram, LPSR rūpniecībā strādnieku mainība 1988. g. bija 12,3% no to vidējā saraksta skaita. Nav noslēpums, ka liela daļa strādājošo, apstākļu spiesti, rūpējas nevis par to, lai vairotu uzņēmuma bagātību, bet lai pēc iespējas vairāk iegūtu savu personīgo vajadzību apmierināšanai, kuras nepārtraukti aug. Spilgts saimnieka izjūtas trūkuma apliecinājums ir arī plaši izplatītā materiālo vērtību izvazāšana, uz ko liela daļa darba kolektīva locekļu raugās kā uz normālu parādību. Arī uzņēmumu vadītājiem trūkst ieinteresētības cīnīties pret šo netikumu.

Radikālu stāvokļa uzlabojumu nevar nodrošināt arī atsevišķu uzņēmumu vai tā sastāvdaļu nodošana darba kolektīva rīcībā uz nomas attiecību principiem. Šo attiecību galvenais trūkums ir tas, ka nomnieki objektīvi ir ieinteresēti gūt pēc iespējas lielāku ienākumu „šodien”, neraizējoties par objekta dzīvotspējas saglabāšanu nākotnē. Izskaidrojums vienkāršs:

1. nomnieku kolektīvs būtībā ir pagaidu darbaļaužu kopa, kurā tāpat nav novēršama kadru mainība un
2. nav arī nekādas garantijas, ka, nomas līguma termiņam beidzoties, tas tiks atjaunots ar tādiem pašiem noteikumiem. Tas objektīvi rada vienas dienas saimnieka psiholoģiju un tieksmi noslēgt no nomnieka viedokļa pēc iespējas izdevīgāku līgumu.

No iepriekšteiktā izriet, ka viens no vissvarīgākajiem tautsaimniecības efektivitātes kāpināšanas priekšnoteikumiem ir bezpersoniskuma pārvarēšana īpašuma attiecībās. Katram objektam jābūt īpašniekam, resp., konkrētam īpašuma subjektam. Stāvoklis, kad galvenās nacionālās bagātības daļas īpašuma subjekts ir visa sabiedrība, nav attaisnojies. Nepieciešamība pārvarēt nepilnības īpašuma attiecībās tiek atzīta arvien plašāk. Likums par īpašumu PSRS, lai gan kautrīgi, bet tomēr jau paredz, ka īpašums pastāv padomju pilsoņu, kolektīvā un valsts īpašuma formā. Katrai no šīm apkopojošām formām ir vairāki paveidi, kas pieļauj īpašuma formu daudzveidību. Svarīgi ir tas, ka pilsoņu īpašumā var būt akcijas un citi vērtspapīri, kā arī ražošanas līdzekļi, kas nepieciešami individuālajā un citā saimnieciskajā darbībā. Šī likuma norma paver iespējas līdz ar valsts un kooperatīvo īpašumu pastāvēt arī personiskajam jeb privātajam ražošanas līdzekļu īpašumam. Ražošanas uzņēmumi tātad var piederēt atsevišķām personām vai to apvienībām. Lai likvidētu pašreizējo tautsaimniecības objektu bezsaimnieka stāvokli, aktuāls ir jautājums par atsevišķu uzņēmumu pilnīgu vai daļēju devalstizāciju (*разгосударствление*) jeb privatizāciju. Kādus uzņēmumus un cik lielā mērā privatizēt, jāizšķir attiecīgiem valsts un pārvaldes orgāniem. Te pieskarsimies atsevišķām problēmām, kas saistītas ar šī procesa norisi.

Īpašuma privatizāciju nevar uzskatīt par mērķi. Tā ir līdzeklis saimnieciskās darbības efektivitātes kāpināšanai. Tāpēc, risinot privatizācijas problēmas, nedrīkst likvidēt tādas ražošanas efektivitātes nosacījumus kā darba dalīšana un uzņēmumu specializācija, optimālie ražošanas apjomi u.tml. Bet tas nozīmē, ka privatizācijas process jārisina, kur tas ir lietderīgi, saglabājot lielražošanu. Daudzos gadījumos tikai lielražošanas apstākļos iespējams efektīvi izmantot sarežģīto, dārgo tehniku un moderno tehnoloģiju.

Teiktais nenozīmē, ka uzņēmumam jābūt lielam pēc strādājošo skaita un ražošanas platības. Šie rādītāji var būt arī samērā nelieli. Viss atkarīgs no produkcijas nomenklatūras. Katra izstrādājuma izlaides apjomam jābūt tādām, lai pie līdzīgiem citiem apstākļiem to izgatavotu ar vismazākajām izmaksām. Šī mērķa sasniegšanai dažkārt varbūt būs lietderīgi privatizēt ne visu uzņēmumu vienlaicīgi, bet pa atsevišķām daļām, kas specializētas konkrētu izstrādājumu vai atsevišķu mezglu un detaļu izgatavošanā.

Tajās nozarēs un atsevišķās ražotnēs, kas balstās galvenokārt uz roku darbu, kā, piemēram, dažādas sadzīves pakalpojumu darbnīcas, īpašuma privatizācija praktiski nerada tehnoloģiska rakstura problēmas. Protams, darba dalīšanai arī šeit jā saglabājas gan sniedzamo pakalpojumu nomenklatūrā, gan arī šo darbnīcu ražošanas nodrošināšanas infrastruktūrā, kā, piemēram, to funkcionēšanai nepieciešamās iekārtas un materiālu sagādē, iekārtas remontā un tehniskajā apkopē, informācijas nodrošināšanā, kvalifikācijas pilnveidošanā utt.

Samērā skaidra aina ir lauksaimnieciskās ražošanas privatizācijā. Atsevišķām zemnieku saimniecībām specializējoties noteiktas produkcijas ražošanai, kā rāda citu valstu pieredze, var efektīvi izmantot moderno tehniku un tehnoloģijas un sasniegt augstu darba ražīgumu.

Atgriežoties pie lielajiem rūpniecības uzņēmumiem, svarīgi noskaidrot, kādus uzņēmumus lietderīgi privatizēt. Prakse rāda, ka jebkurā valstī līdzās privātiem uzņēmumiem darbojas arī valsts uzņēmumi. Tādi bija arī Latvijas Republikā – valsts dzelzceļi, elektrostacijas, lielākais rūpniecības uzņēmums – VEF, cukurfabrikas, Kara ostas darbnīcas Liepājā, Galvenās dzelzceļa darbnīcas Daugavpilī un citi. Šie uzņēmumi, tāpat kā visa tautas saimniecība, darbojās pēc tirgus ekonomikas principiem. Uz šiem saimniekošanas principiem jāpāriet visiem uzņēmumiem, neatkarīgi no to īpašuma subjekta.

Pašreiz tautsaimniecības privatizāciju lietderīgi sākt ar mazajiem uzņēmumiem, pirmkārt, dažādām pakalpojumu darbnīcām. Otrā polā, t.i., kurus privatizācija varētu visumā (vai sākumā) neskart vai arī skart tikai daļēji, varētu būt objekti, kas apkalpo visu tautsaimniecību. Te ietilpināmi dzelzceļi, elektrostacijas un elektropārvades līnijas, maģistrālie gāzes vadi, gāzes apakšzemes glabātuves un kompresoru stacijas, rūpniecības uzņēmumi, kas ražo bruņojumu un citu produkciju armijas vajadzībām, un citi. Rūpniecības uzņēmumu lielākās daļas privatizācijai nav tehnoloģiska un organizatoriska rakstura šķēršļi.

Privatizācija radīs sociālas problēmas, kas izpaudīsies kā atsevišķu iedzīvotāju grupu mantiskās nevienlīdzības pastiprināšanās. Veidosies iedzīvotāju slānis jeb šķira, kam piederēs ražošanas līdzekļi, un būs arī tādi, kam to nebūs. Ir skaidri jāapzinās, ka īpašuma privatizācija novedīs pie mantiskās nevienlīdzības palielināšanās. Nevar cerēt, ka šādai perspektīvai sabiedrībā būs viennozīmīgs

vērtējums. Daudziem šāds notikumu pavērsiens liksies nepieņemams. Par to nav jābrīnās, jo cilvēks, kā zināms, ir tās iekārtas un to sabiedrisko attiecību produkts, kurās viņš ir veidojies. Realitāte ir tāda, ka Latvijā, rēķinot tikai pēckara 45 gadus, ir izaugušas jau divas paaudzes, bet citās PSRS republikās vismaz trīs, kurām gan skolā, gan arī ārpus tās stāstīts, ka vislabākā ir bezšķiru sabiedrība, kur ražošanas līdzekļi ir visas tautas īpašums, visi strādā kopējās interesēs, visiem garantēta iespēja strādāt, kā arī paredzēta virkne citu sociālo labumu. Citiem vārdiem runājot, perspektīva nekādas sevišķas raizes lielākajai daļai iedzīvotāju neradīja.

Šādu uzskatu veidošanu sekmēja sabiedrisko zinātņu, it īpaši ekonomikas zinātnes, iekļaušana noteiktos rāmjos. Tika atļauti un veicināti tikai pētījumi, kas risināja esošās saimniekošanas sistēmas pilnveidošanas problēmas direktīvi noteikto ideoloģisko postulātu ietvaros. Mēģinājumi iziet ārpus deklarēto ražošanas attiecību sistēmas netika pieļauti.

Vēl viens svarīgs faktors, kas daļā iedzīvotāju rada negatīvu attieksmi pret ražošanas līdzekļu privatizāciju, ir darba intensitāte. Nav noslēpums, ka tā patlaban ir zema. Darbinieks personīgi nav ieinteresēts celt savu kvalifikāciju. Par to jābrīnās iestādei vai uzņēmumam, organizējot strādājošo apmācību vai pārkvalifikāciju. Turklāt darba organizācija un disciplīna ir tik zema, ka strādnieks vai kalpotājs var darba laikā kārtot savas personīgās darīšanas ārpus darba vietas un saņemt par šo laiku pilnu algu. Izveidojies kaut kāds nekur nefiksēts sociāls nolīgums starp pastāvošo ekonomisko sistēmu un tajā strādājošajiem: pirmā neprasa no pēdējiem intensīvu darbu, bet tie savukārt samierinās ar mazu atalgojumu un zemu dzīves līmeni.

Dzīves līmenis PSRS ir nepamatoti zems. Turklāt atpalcība no attīstītajām valstīm palielinās. Pēc PSRS Valsts statistikas komitejas ziņām, nacionālais ienākums uz 1 iedzīvotāju PSRS, salīdzinot ar ASV, 1980. g. bija 57%, bet 1987. g. tikai 55%.³ Pasaules presē ir arī citi aprēķini, proti, ka individuālais patēriņš uz vienu iedzīvotāju PSRS 1985. g. bija tikai 25,8% no ASV līmeņa un pēc šī rādītāja tā ieņēma 77. vietu starp pasaules valstīm.⁴ Var strīdēties par minēto salīdzinājumu precizitāti. Neapstrīdams tomēr ir tas, ka PSRS iedzīvotāju dzīves līmenis tālu atpaliek no attīstīto aizrobežu valstu attiecīgajiem rādītājiem un, kas sevišķi svarīgi, neatbilst objektīvajām iespējām, ko veido valsts nodrošinājums ar dabas resursiem.

Tādējādi t.s. nodrošinātā rītdiena jeb sociālie iekarojumi faktiski atbilst zēmam vispārējās ekonomiskās un sociālās attīstības līmenim. Lielam iedzīvotāju skaitam ir mazi ienākumi un līdz ar to zems dzīves līmenis. 1988. g. PSRS 36 milj. iedzīvotāju vidējie ienākumi uz 1 ģimenes locekli nepārsniedza 75 rbļ. mēnesī. Šādu iedzīvotāju daļa kopējā iedzīvotāju skaitā bija 12,6%. No republikām Latvijā šis rādītājs ir vismazākais – 3,2%. Atsevišķās republikās šī iedzīvotāju daļa ir ļoti liela (Tadžikijā – 58,6%, Uzbekijā – 44,7, Kirgīzijā – 37,1, Turkmēnijā – 36,6%).⁵

³ СССР и зарубежные страны 1987: Статистический сборник. – М.: Финансы и статистика. – 1988. – С. 38.

⁴ Аргументы и факты. – 1990. - № 3.

⁵ Народное хозяйство СССР в 1988 г.: Статистический ежегодник. – М.: Финансы и статистика, 1989. – С. 92, 94.

Kaut gan iedzīvotāju īpatsvars ar ienākumiem līdz 75 rbj. mēnesī sistemātiski samazinās, augot dzīves dārdzībai, nabadzīgo iedzīvotāju skaits joprojām ir liels. Pašreizējos vēsturiskajos apstākļos šādam stāvoklim nav objektīva attaisnojuma. Tā pamatā ir ražošanas potenciāla un it sevišķi tā galvenās sastāvdaļas – darbaspēka – izmantošanas zemais līmenis, ko savukārt nosaka saimniecības sistēmas nepilnības.

Viena no sarežģītākajām problēmām pārejas periodā uz tirgus ekonomiku ir augstas ražošanas efektivitātes nodrošināšana, vienlaicīgi realizējot sociālā taisnīguma principus materiālo labumu sadalē. Kā iepriekš aprādīts, augstas ražošanas efektivitātes nosacījums ir ražošanas līdzekļu privatizācija. Reāli jāapzinās, ka visi sabiedrības locekļi nevarēs būt ražošanas līdzekļu īpašnieki, agrāk vai vēlāk izveidosies ievērojamas atsevišķu iedzīvotāju grupu mantiskā stāvokļa atšķirības. Kā šādā situācijā nodrošināt sociālo taisnīgumu?

Lai atbildētu, vispirms jānoskaidro, ko saprotam ar sociālo taisnīgumu materiālo labumu sadales jomā. Manuprāt, ar to jāsaprot tāda materiālo labumu sadale, kas atbilst atsevišķu cilvēku vai to grupu ieguldījumam ražošanā un līdz ar to sabiedrības progresā vispār. Taisnīga būs tāda sadale, kas veicinās sabiedrības progresu gan materiālās ražošanas jomā, gan arī un pat vēl jo vairāk personības pilnveidošanās, tās radošās izaugsmes, iniciatīvas attīstības jomā. Teiktais būtībā atbilst tēzei par sadali pēc darba daudzuma un labuma.

Pārejot uz saimniecības sistēmu, kurā ievērojama daļa ražošanas līdzekļu būs atsevišķu personu vai kolektīvu īpašumā, radīto virsproduktu saņems to īpašnieki virs samaksas par savu personīgo darbu. Virsvērtības piesavināšanās saskaņā ar līdz šim dominējošo marksistisko teoriju ir darba cilvēka ekspluatācija. Neapstrīdot šī jēdziena būtību, atzīmēsim dažus apsvērumus.

1. Arī pašreizējā saimniecības sistēmā virsvērtība nenonāk algotā darba cilvēka rīcībā. Tīrās produkcijas sadales pirmajā posmā tā paliek uzņēmuma rīcībā un tālāk nodokļu un peļņas sadales veidā tās lielākā daļa nonāk valsts orgānu rīcībā. Daļa paliek uzņēmumā kā tā dažādu fondu sastāvdaļa. Ieviešot ražošanas līdzekļu vienpersonas vai kolektīvo īpašumu, algoto darbinieku daļa no jauna radītās vērtības sadalē principā varētu nemainīties.
2. Ražošanas līdzekļu sabiedriskais īpašums nav spējis likvidēt sociālo netaisnību un ekspluatāciju. Par to liecina atšķirību palielināšanās iedzīvotāju mantiskajā stāvoklī. Blakus lielam skaitam materiāli maznodrošinātu iedzīvotāju daļa iedzīvotāju koncentrē savās rokās lielas materiālas vērtības, turklāt nevis ražīga darba rezultātā, bet gan izmantojot dienesta stāvokli, spekulāciju un dažādus ēnu ekonomikas paņēmienus.
3. Virsvērtība, ko sākotnēji piesavināsies ražošanas līdzekļu īpašnieki, tālāk tiks sadalīta starp tiem un sabiedrību kopumā nodokļu un citu budžeta maksājumu veidā. No budžeta tiks segtas sabiedrības sociālās, valsts pārvaldes un citas vajadzības. Svarīgi izstrādāt tādu nodokļu skalu, kas ieinteresētu iedzīvotājus gūt papildienākumus, lietderīgi un efektīvi izmantojot ražošanas resursus, un vienlaicīgi radītu nepieciešamos resursus sabiedrības kopējo sociālo vajadzību apmierināšanai, tātad visu iedzīvotāju labklājības kāpināšanai.

4. Daļu virsvērtības ražošanas līdzekļu īpašnieki izlietos uzņēmumu paplašināšanai, tehnoloģijas pilnveidošanai, tā konkurētspējas nodrošināšanai. Nav jāpierāda, ka sabiedrība ir vitāli ieinteresēta šāda virsvērtības izlietojuma veida attīstībā.

Tādējādi sabiedrība ir it kā dilemmas priekšā: ko darīt? Saglabāt līdzšinējo sociāli ekonomisko sistēmu, kas it kā nodrošina katram indivīdam bezrūpīgu rītdienu, saglabājot tai pašā laikā bezperspektīvu sabiedrību ar zemu dzīves līmeni, vai arī atzīt par normālu parādību sabiedrības locekļu mantisko nevienlīdzību un pat tās palielināšanos kā līdzekli ražošanas efektivitātes kāpināšanai un tātad nepieciešamo resursu radīšanai tautas labklājības vispārējam pacēlumam, kā arī stimulu atraisīšanā indivīda radošo spēju attīstībai. Ja mēs negribam arī turpmāk atpalikt no cilvēces attīstības gaitas, ir jāizvēlas otrais ceļš, vienlaicīgi iespēju robežās nodrošinot sociālā taisnīguma principu ievērošanu. Ar to jāsaprot darba samaksa atbilstoši darba daudzumam un kvalitātei, nodrošinot visiem sabiedrības locekļiem iespēju iegūt izglītību un attīstīt savas radošās spējas, saņemt nepieciešamo medicīnisko palīdzību, nodrošinājumu vecumā un darba spēju zaudēšanas gadījumā.

Svarīgs un sarežģīts ir pārejas process no visas tautas īpašuma uz atsevišķu personu vai kolektīvu īpašumu. Par to tiek izteikti dažādi viedokļi – sākot no uzņēmuma bezmaksas nodošanas darba kolektīva īpašumā, līdz tā fondu vērtības pilnīgai izpirkšanai par skaidru naudu. Risinot šo problēmu, jābūt skaidram galvenajam jautājumam – kādu mērķi mēs ar šo akciju gribam sasniegt?

No iepriekš teiktā izriet, ka privatizācijas svarīgākais motīvs ir bezsaimnieka stāvokļa likvidācija kā viens no būtiskākajiem saimnieciskās darbības efektivitātes kāpināšanas nosacījumiem. Tātad katram objektam jābūt saimniekam tā īpašnieka (individuālā vai arī kolektīvā) personā.

Vai saimnieka (objekta īpašnieka) izjūta būs cilvēkiem, kas šī objekta akcijas saņems par velti tikai tāpēc, ka viņi šeit patlaban strādā? Darba kolektīvu padomju darbības pieredze rāda, ka šādām cerībām nav pamata. Diemžēl tēzes par uzņēmumu nodošanu darba kolektīvu īpašumā atskan ne tikai no ierindas darbinieku mutes. Tā, Latvijas kompartijas XXV kongresā Rīgas pilsētas komitejas pirmais sekretārs A. Klaučēns apgalvoja, ka uzņēmumi „... pieder tiem, kas tajos strādā. Tieši viņiem jābūt īstajiem sava uzņēmuma saimniekiem. Cita ceļa te nav.”⁶

Apgalvojumu, ka uzņēmums pieder tiem, kas tajā strādā, bieži vien cenšas pamatot ar to, ka strādājošo darba alga ir zema un tāpēc uzņēmuma pamatfondi it kā esot uzkrāti uz strādājošo rēķina. Šādam argumentam varētu piekrist, ja darba alga materiālās ražošanas nozarēs būtu ievērojami zemāka nekā vidējā visā tautas saimniecībā. Statistika tomēr rāda gluži citādu ainu. Rūpniecībā, celtniecībā un transportā vidējā mēneša darba alga 1987. g. pārsniedza vidējo rādītāju Latvijas tautas saimniecībā attiecīgi par 9,3%, 30,0% un 18,1%. Zīmīgi, ka tāda pati attiecība vērojama PSRS kopumā. Turpretim nozarēs, kas nodrošina iedzīvotāju apkalpošanu, darbinieku alga tradicionāli ir nepamatoti zema. 1988. g. veselības aizsardzības, fizikultūras un sociālās nodrošināšanas darbinieku vidējā mēnešalga

⁶ Cīņa. – 1990. – 10. apr.

Latvijā bija tikai 65,6% no rūpnieciskās ražošanas personāla algas. Tautas izglītības darbinieku algas līmenis attiecīgi bija 69,1%, bet kultūras tikai 53,9%. Līdzīga aina darba samaksas attiecībās ir arī vidēji PSRS. Tādējādi runām, ka ražošanas uzņēmumu fondi radīti uz tur strādājošo nepilnīgas darba samaksas rēķina, nav objektīva pamata. Te tikai jāpiebilst, ka darba samaksas līmenis patiešām ir zems. Tas ir zems visā tautsaimniecībā. Reāli paaugstināt to varēs, tikai ceļot saimnieciskās darbības efektivitāti.

Tēze, ka uzņēmums pieder tiem, kas tajā strādā, nav pieņemama arī tāpēc, ka tajā strādājošo kolektīvs nav kaut kas pastāvīgs. Notiek nepārtraukta kadru mainība. Mēģinājumi sadalīt uzņēmuma fondus strādājošajiem radīs pamatu konfliktsituācijai, jo patiešām nav iespējams objektīvi noteikt katra strādājošā ieguldījumu to radīšanā.

Pats būtiskākais tomēr ir jautājums, ko mēs gribam ar šo īpašuma formu maiņu panākt: radīt katram objektam konkrētu īpašnieku (saimnieku), kura labklājību jūtam ietekmē tā darbības efektivitāte, vai arī vienkārši sadalīt uz galviņām esošo sabiedrisko īpašumu.

Runas par to, ka uzņēmums pieder tiem, kas tajā strādā, aizstāv otro tēzi. Cerēt, ka šādā veidā iegūtais īpašums veicinās tā efektīvu darbu, ir iluzoriski. Cilvēka psiholoģija ir tā veidota, ka par velti saņemtais viņa uztverē ir mazvērtīgāks nekā sava darba rezultātā iegūtais.

Tātad, lai saimnieciskajiem objektiem radītu īpašnieku, nepieciešams realizēt cilvēces praksē pārbaudīto metodi — šo uzņēmumu pārdot. Tā ieguvējiem jāsamaksā pilna esošo fondu vērtība pēc to stāvokļa pirkšanas-pārdošanas brīdī. Mūsu apstākļos praktiski nav tik bagātu cilvēku, kas varētu nopirkt veselu uzņēmumu vai kaut tikai tā daļu. Viena persona reāli varētu kļūt par kādas nelielas darbnīcas vai veikala īpašnieku. Attiecībā uz rūpniecības, celtniecības un transporta uzņēmumiem reāla ir kolektīvā īpašuma forma, izveidojot akciju, paju vai kādas citas sabiedrības.

Akciju iegādes priekšrocības katrā ziņā jāpiešķir konkrētā uzņēmuma darba kolektīva locekļiem. Jāievēro tomēr prasība, lai akcijas vērtība tiktu pilnīgi samaksāta. Ja pircējam nav pietiekamu uzkrājumu akciju iegādei, viņš varētu saņemt kādā kredītiestādē aizdevumu. Variants, ka akciju vērtību to iegādātājs samaksā tikai daļēji, bet pārējo dzēš pakāpeniski, nav pieņemams, jo tas:

1. nevajadzīgi sarežģīts akciju realizācijas procedūru — vieni apmaksās pilnīgi, bet citi tikai pēc vairākiem gadiem, kad naudas vērtība var būt arī citāda;
2. šādi iegūta akcija zināmā mērā jāuzskata kā apstākļu sakritības dāvana, nevis personīgo līdzekļu ieguldījuma veids, un tādējādi neatbilst šī pasākuma mērķim – nodrošināt objektam īpašuma subjektu. Jāsaprot, ka par īstu īpašnieku sevi uzskatīs tikai tas, kas būs ieguldījis personīgos līdzekļus.

Aktuāls ir jautājums, vai uzņēmumu darbinieku un pat visu iedzīvotāju rīcībā ir tik daudz līdzekļu, lai izpirktu to fondus. Republikas iedzīvotāju noguldījumi Krājbankas iestādēs 1990. g. sākumā bija 3 miljardi 584 milj. rbļ., bet tautsaimniecības pamatfondu vērtība salīdzināmās cenās 1988. g. beigās — 29,6 miljardi rbļ., t.sk. ražošanas pamatfondu — 19,6 miljardi, no tiem rūpniecībā

pāri par 7 miljardiem rbļ.⁷ Te vēl jāpieskaita apgrozāmo līdzekļu vērtība, kas 1988. g. beigās bija 5,6 miljardi rbļ., t.sk. rūpniecībā 2,1 miljards rbļ. Tādējādi kopējā pamatfondu un apgrozāmo līdzekļu vērtība apmēram 10 reizes pārsniedz noguldījumus Krājbankas iestādēs. Pat pieņemot, ka iedzīvotāju rīcībā ir lielas summas ārpus krājbankas, ir skaidrs, ka tie nav spējīgi izpirkt tautsaimniecības objektu fondus. Fondu pārcenošana tekošās cenās to atlikuma vērtībā var minēto attiecību mainīt, bet tam nav principiālas nozīmes. Tautsaimniecības fondu vērtība un iedzīvotāju rīcībā esošo līdzekļu attiecība ir realitāte, ar kuru jārēķinās, izstrādājot un realizējot ekonomikas pārkārtošanas programmu. Tajā, starp citu, lietderīgi ietvert šādas tēzes:

1. privatizāciju veikt pakāpeniski, aptverot sākumā tikai daļu uzņēmumu, pirmkārt tos, kas izrādījušies maz dzīvotspējīgi, būdami visas tautas īpašumā, un kuru pamatfondu vērtība nav liela;
2. akcijas realizēt nevis par visu uzņēmumu fondu vērtību, bet tikai tā daļu, pārējās atstājot valsts īpašumā. Realizētai daļai jābūt pietiekamai, lai akciju turētāji varētu ietekmēt uzņēmuma vadības veidošanu un tā darbības programmas noteikšanu;
3. akciju nominālvērtība jānosaka ar tādu aprēķinu, lai tās būtu pieejamas pēc iespējas lielākam iedzīvotāju skaitam;
4. akcijas jāpārdod ne tikai uzņēmumā strādājošajiem, bet visiem Latvijas pastāvīgajiem iedzīvotājiem, nodrošinot prioritāti pirmajiem.

Tautsaimniecības devalstizācijas jeb privatizācijas apstākļi un īpatnības PSRS teritorijas atsevišķās daļās būs atšķirīgi. Šo atšķirību noteic tautsaimniecības struktūra, iedzīvotāju vecuma sastāvs, materiālās nodrošinātības un izglītības līmenis, dzīves filozofija un citi apstākļi. Tādēļ to lietderīgi veikt nevis pēc kopējas visai PSRS vienotas programmas, bet katrā republikā pēc īpašas programmas, ņemot vērā tās īpatnības un iespējas. Privatizācijai jārada apstākļi un stimuli republiku ekonomiskās un sociālās attīstības līmeņu izlīdzināšanai. Šis jautājums prasa speciālu pētījumu. Šeit tikai atzīmēsim, ka PSRS valdības koncepcijā pārejai uz regulējamu tirgus ekonomiku tas nav guvis kaut cik pieņemamu risinājumu. Runa tāpat kā līdz šim ir par nacionālā ienākuma pārdali, lai kārtējo reizi izlīdzinātu „starta apstākļus”, atstājot savienības pārvaldes orgānu rīcībā visas galvenās ekonomiskās vadības sviras un arī resursus. Nav jābūt gaišrēģim, lai paredzētu, ka atšķirības starp republikām ne tikai nemazināsies, bet gan palielināsies. Bez republiku īstas suverenitātes, kas nosaka arī iedzīvotāju dzīves līmeņa atbilstību saimnieciskās darbības rezultātiem, nav iespējams izlīdzināt arī to atšķirības ekonomiskās un sociālās attīstības ziņā. Mēģinājumi risināt šo jautājumu resursu pārdales veidā ir cīņa nevis ar cēloņiem, bet gan ar sekām.

Tikai republikas patiesas neatkarības atjaunošana radīs labvēlīgus konstitucionālos priekšnosacījumus un stimulus saimnieciskās sistēmas pārkārtošanai uz tirgus attiecību principiem.

⁷ Latvijas PSR tautsaimniecība: Statistikas gadagrāmata 88. – R. : Avots, 1989. – 18. lpp.

Privatizācijas kvantitatīvie un kvalitatīvie rezultāti.

(Latvijas Vēstnesis – 2000.g. 14.aprīlis)

Likumdošanas akts, kas ievadīja valsts un pašvaldību īpašuma privatizāciju, ir Latvijas Republikas Augstākās Padomes 1991. gada 20. marta lēmums „Par valsts īpašumu un tā konversijas pamatprincipiem”, kurā iezīmētas tautsaimniecības pārveides galvenās vadlīnijas. Tās bija:

- daļas valsts īpašuma pārveide par pašvaldību īpašumu,
- valsts un pašvaldību īpašuma denacionalizācija, piešķirot prioritāti bijušo īpašnieku tiesību restitūcijai,
- valsts un pašvaldību īpašuma privatizācija un
- privatizācijas sertifikātu izlaide ar mērķi nodrošināt iedzīvotājiem iespēju piedalīties īpašumu privatizācijā.

Turpmākajos trijos gados Augstākā Padome un kopš 1993. gada jau Saeima pieņēma ap 30 likumu un lēmumu, kas radīju tiesiskos rāmjus minēto principu realizācijai un uz tirgus attiecībām bāzētas tautsaimniecības izveidei. Šo pirmo posmu noslēdza 1994. gada 17. februāra likums „Par valsts un pašvaldību īpašuma objektu privatizāciju”. Ar šo likumu:

- likvidēja privatizācijas procesa vadības organizatoriskās struktūras sadrumstalotību. Visu ar valsts īpašuma objektu (izņemot dzīvojamo fondu) privatizāciju saistīto jautājumu risināšanu koncentrēja vienā, speciāli izveidotā organizācijā Privatizācijas Aģentūrā (PA). Sākotnēji izņēmums bija arī objekti, kuru privatizācija jau notika saskaņā ar speciāliem likumiem, galvenokārt lauksaimniecības produkcijas pārstrādes un agroservisa uzņēmumi. Tāpat palika spēkā jau noslēgtie līgumi par nomu ar izpirkumu atbilstoši agrāk pieņemtajiem likumiem;
- pašvaldību īpašuma objektu privatizācija palika vietējo pašvaldību pārziņā;
- noteica privatizācijas mērķi, metodes un paņēmienus, maksāšanas līdzekļus, procesa uzsākšanas, norises, pabeigšanas un citus tā organizācijas nosacījumus.

Turpmākajos gados valsts un pašvaldību īpašuma objektu privatizācija norisa atbilstoši šim likumam. Laika gaitā tajā izdarīti vairāki grozījumi un papildinājumi. Tie paplašināja pielietojamo metožu skaitu, precizēja privatizācijas procedūru, palielināja PA tiesības operatīvi lemt ar īpašuma konversiju saistītos jautājumus.

Sākotnēji noteiktais privatizācijas mērķis mainīts netika. Tas likumā izteikts šādi: „**Privatizācijas mērķis ir, mainot valsts vai pašvaldības īpašuma objekta īpašnieku, radīt labvēlīgu vidi privātā kapitāla darbībai Latvijas tautsaimniecības attīstības interesēs un sašaurināt darbību, ko valsts un pašvaldības veic kā uzņēmēji**”. Te ietverti šādi uzdevumi vai pieņēmumi:

1. esošo tautsaimniecības objektu valsts un pašvaldības īpašuma formu aizstāt ar privāto,
2. sašaurināt valsts un pašvaldību uzņēmējdarbību un
3. apriori pieņemts, ka privātais kapitāls darbosies Latvijas tautsaimniecības attīstības interesēs.

Tā kā jēdziena „Latvijas tautsaimniecības attīstības interesēs” saturs nav noteikts, par privatizācijas galveno uzdevumu palika īpašuma formas maiņa, ko PA vairāk vai mazāk sekmīgi arī realizēja.

Jautājums par īpašuma formas maiņas nepieciešamību nav diskutējams. Tomēr “Latvijas tautsaimniecības attīstības interesēs” svarīga ir **tāda** šīs formas maiņa, kas nodrošina **konkurētspējīgu saimniecisko objektu veidošanu**. Neizvirzot šādu mērķi, privatizācija **klūst par pašmērķi**, kas neizbēgami novirza to uz kādu šaurāku tekošo uzdevumu risināšanu un rada vielu politiskām diskusijām un aizdomām par veikto pasākumu godīgumu.

Tas, ka privatizācijai nebija skaidri definēta mērķa, daļēji izrietēja no apstākļa, ka valstī netika izstrādāta tautsaimniecības attīstības stratēģiskā koncepcija, kurā būtu formulēts vispārējais tās attīstības mērķis un galvenie tā sasniegšanas paņēmieni. Līdz ar to privatizācijas realizācijas gaitā parādās dažādi blakus uzdevumi, kā piemēram:

- uzturēt augstu privatizācijas tempu, privatizējot vismaz vienu objektu dienā,
- piesaistīt ārzemju kapitālu,
- pārdot par iespējami lielāku cenu un rezultātā izdarīt lielākas iemaksas budžetā,
- atgūt budžetā agrāk uzkrātos nodokļu parādus un tamlīdzīgi.

Tas objektīvi orientēja Privatizācijas aģentūru pildīt vispirms šos daļējos uzdevumus. No tautsaimniecības attīstības iedarbīga līdzekļa, pareizāk, **izejas punkta** privatizācija lielā mērā kļuva par pašmērķi.

Jebkuras valsts **tautsaimniecības attīstības galvenais uzdevums** ir tautas dzīves kvalitātes augsta līmeņa sasniegšana un uzturēšana. Latvijas situācijā bija un joprojām ir nepieciešams maksimāli īsā laikā tuvojies līmenim, kāds ir pasaules industriālajās valstīs. Tā realizācijas modelis vispārējais vilcienos ir labi zināms – darbaspējīgo iedzīvotāju augsttražīgs darbs, kas pēc tā intelektualizācijas pakāpes ir līdzīgs tam, kāds ir minētajās valstīs. Šis nosacījums ir izejas punkts, lai uzņēmumu ražotā produkcija vai pakalpojumi būtu konkurētspējīgi globālajā tirgus attiecību sistēmā. Vadoties no teiktā, privatizācijas **galvenais** uzdevums ir **radīt nosacījumus** šādu uzņēmumu veidošanai. Pārējie, jau pieminētie, lai gan ir svarīgi, tomēr ne galvenie. Jāapzinās, ka privatizācija var arī nedot efektu, ja citi nosacījumi ir nelabvēlīgi. Tā nevar novērst tās nepilnības, kas traucē uzņēmējdarbību, neatkarīgi no īpašuma formas.

Privatizācija, raugoties no juridiskā viedokļa, ir vienreizējs pirkšanas un pārdošanas akts. No atsevišķa objekta un to kopuma – valsts tautsaimniecības attīstības viedokļa ir ļoti svarīgi:

- vai īstajā laikā un kā šis akts izdarīts,
- cik veiksmīgi izvēlēts konkrēta objekta privatizācijas subjekts,
- vai pienācīgi novērtēta tā spēja un ieinteresētība nodrošināt objekta sekmīgu attīstību un
- lai privatizācijas līgumos iekļautās dažādās papildus saistības neierobežotu jauno īpašnieku tiesības izvēlēties racionālāko objekta attīstības variantu.

Valsts un pašvaldību īpašuma objektu lielākā daļa pilnīgi vai arī pagaidām daļēji ir privatizēti. Visas valdības, kas darbojās 90-to gadu nogalē un 21. gadsimta

sākumā kā vienu no saviem pamatuzdevumiem deklarēja privatizācijas procesa pabeigšanu. Pilnīgi izpildīt šīs saistības nevienai no tām nav izdevies. Acīmredzot tā nav nejaušība, jo nav pierādīts, ka absolūti visiem objektiem jābūt privatizētiem. Kā minējām, privatizācija nav pašmērķis, bet tikai viens no tautsaimniecības attīstības līdzekļiem.

Veikto pārkārtojumu rezultātus aplūkosim no trim aspektiem:

1. privatizēto objektu skaits, kas raksturo veiktā darba apjomu,
2. īpašuma formu lomas izmaiņa tautsaimniecībā un
3. kā šī pārveide ietekmējusi tautsaimniecības attīstību, izmainījusi tās spēju funkcionēt globālajā tirgus attiecību sistēmā.

Veiktā darba apjoms

Privatizācijas Aģentūra (PA) darbību uzsāka 1994. gada vidū. Tā realizēja ne tikai valsts īpašuma objektu privatizāciju, bet arī pārējās darbības, kas saistās ar to pārvaldi un pārveidi, ieskaitot statutsabiedrību izveidi un likvidāciju. Vispārēju priekšstatu par PA veiktā darba apjomu sniedz 1. tabula.

1. tabula

Privatizācijas Aģentūras noslēgto pirkuma līgumu skaits

Gads	Objektu pārdošana	Objektu likvidācija	Noma ar izpirkumu	Nekustāmie īpašumi	Denacionalizēto uzņēmumu daļas	Statūtsabiedrību izveidošana	Kopā
1994	14	3	22	4	-	-	43
1995	231	49	95	8	3	32	418
1996	273	615	51	4	7	14	964
1997	313	652	23	5	4	30	1027
1998	178	133	13	13	6	24	367
1999	43	177	4	25	4	7	260
2000	67	95	1	35	-	9	207
Kopā	1119	1724	209	94	24	116	3286

Avots: Privatizācijas procesa norise Latvijā 2000.gadā. Latvijas Republikas Centrālās Statistikas Pārvalde, Rīga, aprīlis 2001.

Līdz 2000. gadam noslēgti privatizācijas, likvidācijas un citi pirkuma līgumi par kopējo summu Ls 266,1 miljons. Vērtējot aplūkojamajā laika posmā paveikto no kvantitatīvā viedokļa, jāatzīst, ka pārveidojot vairāk nekā trīs tūkstošus valsts īpašuma objektu, PA ir veikusi nozīmīgu darba apjomu. Uzmanību tomēr saista fakts, ka vairāk nekā pusi (54,7%) noslēgto pirkšanas līgumu saistīti ar uzņēmumu likvidāciju, bet to daļa kopējā pārdoto objektu cenā bija tika 4,6%. Atzīstot, ka ekonomikas radikālas pārveides gaitā zudumi ir neizbēgami, tomēr, nevar uzskatīt par normālu situāciju, ka likvidācijas rezultātā pārdoto objektu skaits ir lielāks nekā privatizēto. Latvijā realizētā tautsaimniecības pārveides metode ir radījusi nesamērīgi lielu iepriekšējā sistēmā izveidotā ekonomiskā potenciāla zudumu.

Iemeslu meklēšana nav šī raksta uzdevums. Piebildīšu tikai, ka līdz ar citām institūcijām daļa vainas jāuzņemas arī PA, kura acīmredzot ne vienmēr ir spējusi izvēlēties optimālākos privatizācijas laikus, metodes un subjektus.

Vērtības izteiksmē privatizācijas rezultātu lielāko daļu veido noslēgtie līgumi par valsts īpašuma objektu pārdošanu. To sadalījums pa ekonomiskās darbības veidiem atspoguļots 2. tabulā.

2. tabula

PA pārdoto objektu skaits un to realizācijas ienese, 1994.- 2000.

Nozare	Skaitis	Pārdošanas cena, tūkst. Ls	Maksāšanas līdzekļi, %		Procentos no kopējā ieņēmuma		
			lati	sertifik.	kopā	lati	sertifik.
Lauksaimniecība un mežsaimniecība	59	7109,3	21,7	78,3	3,42	1,79	4,57
Zvejniecība	2	100,0	20,0	80,0	0,05	0,02	0,07
Ieguves rūpniecība	10	2791,9	27,8	72,2	1,34	0,90	1,66
Apstrādes rūpniecība	243	102745,3	32,9	67,1	49,44	39,22	56,68
Elektroenerģija, gāze, ūdens	3	6757,5	99,9	0,1	3,25	7,83	0,01
Būvniecība	79	9119,4	23,2	76,8	4,39	2,45	5,76
Tirdzniecība	80	7559,5	41,0	59,0	3,73	3,69	3,76
Degvielas uzpildes stacijas	32	1751,4	66,9	33,1	0,84	1,39	0,49
Tehniskās apkopes stacijas	25	654,1	38,8	61,2	0,31	0,29	0,33
Aptiekas	223	3188,2	31,8	68,2	1,53	1,18	1,79
Viesnīcas un restorāni	9	329,9	24,2	75,8	0,16	0,09	0,21
Transports	63	48499,7	61,1	38,9	23,34	34,36	15,53
Finansu starpniecība	1	385,0	10,0	90,0	0,19	0,04	0,28
Komercdarbība ar nekust. īpašumu	93	6136,5	32,1	67,9	2,95	2,28	3,43
Valsts pārvalde un aizsardzība	64	1202,8	59,2	40,8	0,58	0,83	0,40
Izglītība	11	882,9	35,2	64,8	0,42	0,36	0,47
Veselības aizsardzība	10	1959,9	17,3	82,7	0,94	0,39	1,33
Citi komunālie un sociālie pakalpojumi	21	1340,0	47,1	52,9	0,64	0,73	0,58
Citi darbības veidi	71	5104,1	36,2	63,5	2,46	2,16	2,67
Kopā	1099	207817,3	41,6	58,4	100,0	100,0	100,0

Avots: Privatizācijas procesa norise Latvijā 2000. gadā. Latvijas Republikas Centrālās Statistikas Pārvalde, Rīga, aprīlis 2001.

Vispirms jānorāda, ka privatizēto objektu kopējais skaits 2. tabulā, kas iegūts, summējot atsevišķajās nozarēs uzrādītos, nedaudz atšķiras no tā, kas uzrādīts minētā avota kopsavilkuma tabulā. Acīmredzot statistikas tabulas nav

pienācīgi saskaņotas. Tā kā novirze ir neliela ($\sim 2\%$), turpmākajā analizē to ignorēsim. Lai iegūtu pilnīgāku ainu, 1099 PA pārdotajiem objektiem jāpieskaita 183, kurus realizēja Zemkopības ministrija. Tādējādi kopējais skaits sasniedz 1282. Šis pieskaitījums palielina tabulā uzrādīto atsevišķās nozarēs privatizēto objektu skaitu: lauksaimniecībā un mežsaimniecībā par 36, apstrādājošajā rūpniecībā – 69, būvniecībā – 18, transportā – 10 un citos darbības veidos (arī daudznozaru) par 50 objektiem. Tā kā to realizācijas cenas nav norādītas, 2. tabulā šos uzņēmumus neiekļāvam. Mazo un vidējo uzņēmumu privatizācija visumā ir pabeigta. 2002. gada vidū realizēta Latvijas kuģniecības privatizācija.

No PA ieņēmumiem par pārdotajiem objektiem vairāk nekā pusi (58,5%) veidoja privatizācijas sertifikāti. Naudas un privatizācijas sertifikātu attiecības pa ekonomiskās darbības veidiem būtiski atšķiras. Privatizācijas sertifikātu daļas svārstības ir pārsteidzoši lielas, no 0,1% (elektroenerģija, gāzes piegāde un ūdens apgāde) līdz 90% (finansu starpniecība). Niecīgā sertifikātu daļa pirmajā gadījumā skaidrojama ar to, ka līdz 2001. gadam šīs nozares galvenie uzņēmumi vēl nebija privatizēti. Nesamērīgi lielā privatizācijas sertifikātu daļa finansu starpniecības objekta (viena banka) privatizācijā grūti saprotama un ekonomiski argumentējama. Acīmredzot daži privatizācijas subjekti veiksmīgi izmantoja attiecīgajā likumā iestrādātās normas, kas atsevišķiem cilvēkiem pavēra plašas komerciālas darbības iespējas ar šo vērtspapīru, kurš sākotnēji bija iecerēts tikai kā līdzeklis iedzīvotāju plašai līdzdalībai valsts un pašvaldību īpašuma privatizācijā.

Pašvaldību īpašuma objektu privatizāciju realizē attiecīgās pašvaldību institūcijas, saskaņā ar vispārējiem minētā likuma noteikumiem. Šo objektu privatizācijas rezultāti atspoguļoti 3. tabulā.

3. tabula

Pašvaldību īpašuma objektu privatizācija

Gads	Objektu skaits	no tiem			Realizācijas cena tūkst. Ls	privatizācijas sertifikātu daļa, %
		tirdzniecībā	sabiedriskā ēdināšanā	sadzīves pakalpo- jumos		
1992	302	157	29	116	1350	-
1993	423	189	42	192	3871	-
1994	231	125	31	75	4044	1,9
1995	68	29	8	31	1188	4,9
1996	45	24	8	13	2245	18,9
1997	45	19	6	20	1263	45,8
1998	48	34	5	9	874	58,5
1999	49	25	4	19	4144	77,4
2000	66	45	3	18	3139	63,5
Kopā	1277	647	167	493	22122	31,0

Avots: Privatizācijas procesa norise Latvijā 2000.gadā. Latvijas Republikas Centrālās Statistikas Pārvalde, Rīga, aprīlis 2001.

Lai gan vietējo pašvaldību privatizēto objektu skaits ir nedaudz lielāks nekā PA realizētais, to pārdošanas kopējā cena bija tikai 10,6% no valsts īpašuma objektu privatizācijas attiecīgā rādītāja, tai skaitā par naudu privatizēto 17,7% un par privatizācijas sertifikātiem 5,6%. Pēdējais lielā mērā izskaidrojams ar to, ka šo objektu privatizācija sākās vēl pirms privatizācijas sertifikātu emisijas. Summējot visu iepriekšminēto, privatizācijas procesā iesaistīto organizāciju veiktā darba rezultātā pārdoti 2723 un likvidēti 1724 objekti.

Privātā īpašuma dominante

Privātā sektora lomas raksturošanai tautsaimniecībā izmantosim divus rādītājus: iedzīvotāju nodarbinātību un iekšzemes kopproduktu.

Pārveides periodā bija vērojama vispārēja nodarbinātības samazināšanās, īpaši laika posmā pirms masveidīgas valsts īpašuma objektu privatizācijas sākuma. Nodarbināto iedzīvotāju skaits no 1992. līdz 1996. gadam samazinājās par 276 tūkst. jeb par 21,3%. Kopējais iedzīvotāju skaits šajā laikā saruka par 5,4%.⁸ Pēc neliela palielinājuma 1997. gadā (par 4,3%) nodarbināto skaits turpināja samazināties, zemāko rādītāju (941 tūkstotis) sasniedzot 2000. gadā. Nākošajā 2001. gadā tas nedaudz (par 21 tūkstoti) palielinājās, par 1,4% pārsniedzot 1996. gada līmeni.⁹ Tas apliecina, ka ar tautsaimniecības pārveidi saistīto nodarbinātības izmaiņu process ir noslēdzies. Nodarbināto skaits privātajā sektorā no 531 tūkst. 1992. gadā palielinājās līdz 741 tūkst. 1999. gadā. Šī sektora īpatnējais svars nodarbināto kopskaitā attiecīgi bija 41% un 71%.¹⁰

Palielinoties uz privāto kapitālu bāzēto uzņēmumu daļai, pieauga to nozīme iekšzemes kopprodukta (IKP) veidošanā. IKP galveno daļu veido tautsaimniecības nozarēs radītās pievienotās vērtības kopums. Privātā sektora loma pievienotās vērtības veidošanā ekonomiskās darbības nozarēs atspoguļota 4. tabulā.

Preču ražotājās nozarēs, kā arī nozarēs, kuras sniedz maksas pakalpojumus, ar nedaudz izņēmumiem privātais sektors ir visaptverošs. Izņēmums ir elektroenerģijas, gāzes un ūdens apgādes nozare. Elektroenerģētikas un ūdens apgādes nozaru specifika un komplicētā loma tautsaimniecības un atsevišķu reģionu attīstībā un sociālo problēmu risināšanā apgrūtina to privatizāciju. Privātās uzņēmējdarbības priekšrocības šinī sfērā nav tik pārliecinošas kā tas ir citās preču ražotājās nozarēs.

Transporta un sakaru nozarē samērā augsts sabiedriskā sektora īpatnējais svars saistīts ar ieilgušo Latvijas kuģniecības privatizāciju, pilsētu pašvaldībām piederošiem sabiedriskā transporta uzņēmumiem, kā arī ar to, ka statistikā *Lattelekom* tiek uztverts kā valsts uzņēmums, jo kapitāla lielākā daļa vēl pieder valstij.

Privātā uzņēmējdarbība aptver gandrīz visas tautsaimniecības nozares, izņemot tīro valsts pārvaldi. Zīmīgi, ka šī sektora loma pakāpeniski palielinās arī tādās agrāk izteikti valsts pārziņā esošajās nozarēs kā izglītība un veselības aprūpe.

⁸ Latvijas Statistikas Gadagrāmata 2001.

⁹ Latvijas Statistikas Gadagrāmata 2002.

¹⁰ Privatizācijas procesa norise Latvijā 2000. gadā. Latvijas Centrālā Statistikas pārvalde, Latvijas Privatizācijas Aģentūra. Rīga, aprīlis 2001.

Privātā sektora daļa pievienotajā vērtībā tautsaimniecības nozarēs, %

	1994	1995	1997	1999	2001
Tautsaimniecībā kopā	37	53	62	66	69
no tās atsevišķos darbības veidos					
lauksaimniecība, medniecība, mezsaimniecība	81	88	91	91	91
zvejniecība	26	37	77	92	92
iegūstošā rūpniecība	18	35	85	97	99
apstrādājošā rūpniecība	24	71	90	99	99
elektroenerģija, gāzes un ūdens apgāde	1	2	8	12	20
būvniecība	50	91	98	99	99
tirdzniecība	68	93	98	99	99
viesnīcas un restorāni	56	78	92	92	92
transports un sakari	19	25	41	46	55
finansu starpniecība	46	73	84	84	86
operācijas ar nekustāmo īpašumu un cita komercdarbība	39	49	67	73	78
izglītība	2	4	4	11	12
veselība un sociālā aprūpe	9	15	22	26	26
pārējie pakalpojumi	17	39	58	63	63

Avots: Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību. Latvijas Republikas Ekonomikas ministrija, Rīga, 1999. gada decembris un 2002. gada jūnijs.

Privatizācijas kvalitātes aspekts

Tas, ka Latvijā deviņdesmito gadu nogalē izveidota uz privāto kapitālu bāzēta tautas saimniecība, ir īpašuma pārveides procesa kvantitatīvais rezultāts. Sarežģītāk ir novērtēt veikto pārkārtojumu kvalitāti, jeb kā tie ietekmēja tautsaimniecības attīstību, tās atpalcības pārvarēšanu. Šinī jomā ir grūti dot viennozīmīgi pozitīvu vērtējumu. Latvija, kā zināms, pēc valsts ekonomiskā potenciāla (mērot to ar IKP uz vienu iedzīvotāju), starp valstīm, kuras 2002. gada decembrī saņēma uzaicinājumu iestāties ES, stabili ieņem pēdējo vietu, atpaliekot arī no abām pārējām Baltijas valstīm. Rodas jautājums: vai šādas situācijas izveidei ir kāds sakars ar privatizācijas realizāciju? Noliežot šādu saikni, tiktu noliegta arī privātā īpašuma loma valsts ekonomiskā potenciāla palielināšanā un privatizācija kļūtu par pašmērķi.

Neiedziļinoties detaļās, kā jau norādījām, Latvijā privatizācijas realizācijas vājā vieta bija skaidra mērķa trūkums. No likumā „Par valsts un pašvaldību īpašuma objektu privatizāciju” formulētā mērķa īpašu uzmanību saista tēze, ka privātais kapitāls darbosies Latvijas tautsaimniecības interesēs. Tas pilnīgi dabīgi pirmajā vietā stāda savas, privātās intereses un izmanto visas iespējas, lai tās apmierinātu. Par privatizācijas procesā pieļautajām kļūdām nākas dārgi maksāt. Spilgtākie piemēri te ir saistības vai atteikšanās no akcionāra tiesībām, ko valsts uzņēmusies, slēdzot Latvijas Gāzes un Ventspils Naftas privatizācijas līgumus.

Valsts intereses tiek apmierinātas ar attiecīgiem nodokļiem un labi apmaksātām darba vietām. Lai uzņēmums šīs intereses spētu apmierināt, valstij jā rūpējas par nosacījumu radīšanu tā sekmīgai darbībai. Acīmredzot ir pārāk vienkāršoti privatizāciju uzlūkot tikai kā īpašuma formas maiņu. Viens no būtiskākajiem tās uzdevumiem ir realizēt īpašuma formas tādu maiņu, kas veicina konkurētspējīgu uzņēmumu veidošanos. Atskatoties vēsturē, var teikt, ka ne viss tika izdarīts, lai jaunajiem īpašniekiem radītu optimālus apstākļus sekmīgas darbības uzsākšanai. Nosauksim svarīgākos trūkumus.

1. Pārmērīgi ilgs bija laika posms, kurā uzņēmumi atradās „privatizējamā” statusā (piemēram, Latvijas kuģniecība šajā statusā bija 6 gadus). Šāds statuss tā nenoteiktības dēļ dažkārt tiek apzīmēts kā „atrašanās priekšlīnē”¹¹. Tas būtiski bremsēja daudzu uzņēmumu darbību un veicināja to sabrukumu un maksātnespējas iestāšanos. Nav nejaušība, ka tagad sekmīgi darbojas galvenokārt uzņēmumi, kuriem jau pirms nonākšanas „privatizējamā” statusā bija talantīgi vadītāji. Tie arī panāca samērā ātru privatizācijas realizāciju, novēršot nenoteiktības situāciju ar visām no tās izrietošām sekām.
2. Privatizētā uzņēmuma noslogošanu ar iepriekšējā īpašnieka (valsts) uzkrātajiem parādiem, kas ilgus gadus bremsē tā attīstības iespējas. Tas, ka par parādsaistību summu attiecīgi tika samazināta pārdošanas cena, problēmu neatrisina, jo parādu esamība ierobežo uzņēmēja iespējas saņemt izdevīgus kredītus un citu maksājumu kārtošanu. Te tika ignorēts vienkāršais fakts, ka privatizējamo objektu pārdot tā īpašnieks (valsts vai pašvaldība), bet nevis objekts pārdod pats sevi ar visām saistībām pret savu īpašnieku. Mūsu 1997. gada nogalē veiktajā aptaujā noskaidrojās, ka šādas saistības bija pusei no informāciju sniegušajiem (34) uzņēmumiem.
3. Uzņēmuma attīstības iespējas mazina arī tam uzspiestās saistības attiecībā uz ražošanas profila saglabāšanu, darba vietu nodrošināšanu, investīciju ieguldīšanu un tamlīdzīgi, kas ierobežo jaunā īpašnieka manevra iespējas mainīgajā tirgus situācijā. No aptaujas anketas iesniegušajiem uzņēmumiem saistības izdarīt investīcijas bija 17 un nodrošināt noteiktu skaitu darba vietu 23 uzņēmumiem.
4. Selektīvas pieejas trūkums ārējo investoru piesaistē. Ārējā kapitāla piesaiste nevar būt pašmērķis. Tā loma jāvērtē nevis pēc ieguldījuma lieluma, bet pēc ietekmes uz valsts nacionālā kopprodukta kāpumu. Nav attaisnojama kultūrvēsturisku objektu nonākšana to nacionālo nozīmi nesaprotošu, uz peļņas maksimizāciju orientētu ārējo īpašnieku rokās. Ne visu var pārdot tam, kas sola vairāk maksāt.

Teiktais rosina secināt, ka privatizācijas jomā līdz ar panākumiem saskatāmi arī neveiksmīgi risinājumi, par ko liecina daudzu jauno uzņēmumu ieilgusi mazspēja sekmīgi darboties globālajā tirgus attiecību vidē.

¹¹ Sweder van Wijnbergen. Enterprise reform in Eastern Europe. Economic of Transition. Vol. 1, January 1993.

Krīze Latvijas lauksaimniecībā un tās pārvarēšanas iespējas

Konceptuāls vērtējums

(Lauku Avīze 1994. gada 13., 17., 20. un 24. maijā)

Priekšvārds

Šis darbs izstrādāts laikā no 1993. gada novembra līdz 1994. gada februārim Latvijas Republikas Saeimas Tautsaimniecības, agrārās un reģionālās politikas komisijas uzdevumā. Tā mērķis – noskaidrot lauksaimniecības sabrukuma galvenos iemeslus un izstrādāt ieteikumus nozares attīstības veicināšanai.

Stāvokli lauksaimniecībā nevar izskaidrot un risināt atrauti no situācijas visā tautsaimniecībā. Skaidra priekšstata trūkums par valsts ekonomikas nākotnes reāli iespējamo un vēlamo modeli rada jucekli uzskatos par šodienas aktuālo jautājumu risināšanas paņēmieniem un apgrūtina izeju no krīzes. Tās pārvarēšanas iespēju analīze jāsāk ar valsts ekonomikas, tai skaitā arī lauksaimniecības konceptuālo jautājumu noskaidrošanu. Tikai skaidrība konceptuālajās nostādnēs dos iespēju mērķtiecīgi un efektīvi risināt nozares tekošās darbības un tuvākās perspektīvas jautājumus. Šie apsvērumi arī noteica mūsu darba saturu.

Darba sagatavošanā piedalījās zemāk minētie Ekonomikas institūta un augstskolu darbinieki: Dr.h.ekon. Pēteris Guļāns – Ekonomikas institūta profesors, grupas vadītājs; Dr.ekon. Raita Karnīte – Ekonomikas institūta direktore; Dr.h.ekon. Andris Sproģis – Ekonomikas institūta profesors; Dr.ekon. Druvis Ābele – Ekonomikas institūta vadošais pētnieks; Dr.ekon. Ervīds Grinovskis – Latvijas Lauksaimniecības universitātes profesors un katedras vadītājs un Dr.ekon. Velta Kaže – Latvijas Universitātes docente.

Darba sagatavošanas gaitā notika vairākas diskusijas. Tomēr ne visos jautājumos izdevās panākt vienotus uzskatus. Tekstu, daļēji izmantojot pārējo pētnieku materiālus, sagatavojis P.Guļāns. Šim kopējam referātam tika pievienoti šādi materiāli:

1. Zemnieku saimniecības Latvijā un citās valstīs (autore V. Kaže).
2. Pašvaldību iespējas lauksaimnieciskās ražošanas attīstības veicināšanā (autore R. Karnīte).

Profesors E. Grinovskis savu pētījumu iecerējis iesniegt kā problēmas risinājuma alternatīvu variantu. (Šajā publikācijā nosauktie darbi nav iekļauti).

1. Lauksaimniecība – tautsaimniecības daļa

Stāvoklis un krīzes pārvarēšanas iespējas lauksaimniecībā ir cieši saistītas ar situāciju visā tautsaimniecībā, kura pašreizējā laika posmā vērtējama kā katastrofāla. Kopējo ainu visprecīzāk raksturo iekšzemes kopprodukta izmaiņas. Tā apjoms 1993. gadā, saskaņā ar Valsts statistikas komitejas publicētajām ziņām, ir aptuveni divas reizes mazāks nekā 1990. gadā. Rūpniecības, Latvijas tautsaimniecības lielākās nozares produkcijas kopējā vērtība samazinājusies 2,4 reizes. Lauksaimniecības produkcijas apjoms krities par 32%, t.sk.

augkopības – par 11% un lopkopības par 40%. Galveno preču produkcijas veidu ražošanas kritums: piena par 36%, gaļas – 38% un olu vairāk nekā 2 reizes. 1994. gada 1. janvārī liellopu un putnu skaits bija samazinājies līdz 1920. un 1945. gadu līmenim, bet govju un aitu skaits bija vismazākais visā Latvijas pastāvēšanas laikā.

Situāciju lauksaimniecībā būtiski ietekmē stāvoklis tautas saimniecībā kopumā, un it sevišķi rūpniecībā, jo tas nosaka valsts iespējas veicināt šīs nozares attīstību. Līdz ar rūpnieciskās ražošanas sabrukumu strauji samazinājās nodarbinātība šajā nozarē un tur strādājošo ienākumi. Aktivitātes kāpums komerciālās darbības sfērā nav spējis kompensēt zaudējumus, kas radušies materiālās ražošanas sabrukuma rezultātā. Budžetu (valsts un vietējo) ieņēmumi, rēķinot nemainīgā naudas vērtībā, 1993. gadā bija 2 reizes mazāki nekā 1990. gadā. Faktiski kopējie valsts finansu resursi saruka daudz straujāk, jo 1990. gadā lielu daļu izdevumu sedza arī no Savienības budžeta. Valsts nav spējīga nodrošināt dzīves dārdzības izmaiņām atbilstošu darba samaksu budžeta iestādēs strādājošiem un pensijas un pabalstus darba nespējīgajiem iedzīvotājiem. Minēto pārmaiņu neizbēgamais rezultāts ir iedzīvotāju pirktspējas straujš kritums. Mazumtirdzniecības preču apgrozījums 1990.-1993. gados ir samazinājies 3,2 reizes.

Maksāspējīgā pieprasījuma kritums nevarēja neietekmēt lauksaimniecības produkcijas cenas. To kāpums vispārējās inflācijas apstākļos jūtami atpalika no citu preču cenu, it sevišķi lauksaimniecībā izmantojamo ražošanas līdzekļu cenu pieauguma. Izveidojās apburtais loks: lauksaimnieki nevar nodrošināt ražošanu zemo realizācijas cenu dēļ, bet patērētāji nevar šos produktus iegādāties tādēļ, ka to mazumtirdzniecības cenas ir pārāk augstas salīdzinot ar viņu ienākumiem.

Attīstīto valstu praksē izeju no līdzīgas situācijas parasti rod ar valsts subsīdiu palīdzību – piemaksājot no valsts budžeta pie iepirkuma cenas (subsīdē lauksaimniecības produkcijas ražotājus), vai arī sedzot starpību starp realizācijas cenu un pašizmaksu pārtikas preču realizētājiem (subsīdē patērētāju). Subsīdiu avots abos gadījumos ir nodokļi, kas veido valsts un pašvaldību budžetu ieņēmumu daļu. Galvenie starp tiem ir apgrozījuma, iedzīvotāju ienākuma un uzņēmējdarbības peļņas nodokļi. Latvijas īpatnība ir tā, ka rast pietiekamus līdzekļus lauksaimniecības reālam atbalstam klasiskā veidā nav iespējams, jo rūpniecības apsīkums attiecīgi samazina maksājumus budžetā peļņas un ienākuma nodokļu veidā. Gūt līdzekļus no nepārtikas preču, to skaitā importēto, apgrozījuma nodokļa arī nav reāli, jo pieaugot iedzīvotāju nabadzībai, strauji krītas to realizācija. Tā, nepārtikas preču realizācijas apjoms nemainīgās cenās 1993. gadā bija tikai 19% no 1990. gada attiecīgā rādītāja. Attīstītajās valstīs tirdzniecības apgrozījuma lielāko daļu veido nepārtikas preču realizācija. Arī Latvijā 1990. gadā tirdzniecības apgrozījuma struktūrā nepārtikas preču daļa bija gandrīz 57%, bet pārtikas – 43%. Tautsaimniecības sabrukums radikāli izmainīja tirdzniecības apgrozījuma struktūru. 1993. gadā nepārtikas preču īpatnējais svars bija vairs tikai 33%. Tā kā rūpniecības produkcijas ražošana un realizācija ir svarīgākais līdzekļu avots lauksaimniecības atbalstīšanai, jāsecina, ka Latvijā šādu līdzekļu gandrīz vairs nav.

šo resursu nav. Izeja meklējama visas tautsaimniecības sakārtošanā un tās potenciālo iespēju izmantošanas radikālā paaugstināšanā. Vēl paliek iespēja neatliekamo jautājumu risināšanai izmantot ārējos resursus (aizdevumus), kā arī valsts īpašuma privatizācijas rezultātā iegūtos līdzekļus. Bet tie, kā zināms, nav pastāvīgi un izmantojami vienreizēji, galvenokārt kapitālieguldījumiem. Bez tam ārējo aizdevumu izmantošanas noteikumus diktē šo resursu devēji resp. Starptautiskais Valūtas fonds (SVF), Pasaules Banka (PB) un citas finansu institūcijas.

Veidojot valsts politiku lauksaimniecības attīstības jomā, ir jāvadās no aksiomas, ka lauksaimniecība ir visas tautsaimniecības sastāvdaļa un nodrošināt tās attīstību ar speciālu subsīdiju palīdzību brūkošā tautas saimniecībā nav iespējams. Turklāt jāatceras, ka valsts iespējas subsidēt lauksaimniecību vienmēr būs ierobežotas. Tādēļ paralēli lauksaimniecības izdzīvošanas problēmām maksimāli enerģiski jārisina jautājumi, kas saistīti ar ražošanas efektivitātes paaugstināšanu šajā nozarē, mērķtiecīgi ietekmējot dzīvotspējīgu saimniecību veidošanu.

2. Tautsaimniecības sabrukuma cēloņi

Lai risinātu tautsaimniecības attīstības problēmas, vispirms ir jābūt skaidrībā par lejuplīdes cēloņiem. Šie cēloņi no valsts likumdošanas un pārvaldes orgānu iedarbības iespēju viedokļa dalāmi divās lielās grupās – ārējos un iekšējos.

Ārējie. Galvenais te ir kādreizējā PSRS tautsaimniecības kompleksa sairšana, kas nevarēja neradīt Latvijā ražoto izstrādājumu realizācijas samazināšanos. Te gan jāskatās no Latvijas viedokļa tīri objektīvie faktori – vajadzības pēc mūsu ražotās produkcijas samazināšanās vai pat izzušana, un subjektīvie – mūsu valsts orgānu neizdarība attiecību mērķtiecīgā pārkārtošanā ar bijušās PSRS republikām un citām valstīm, lai novērstu politiska un administratīva rakstura šķēršļus Latvijā ražotās produkcijas realizācijai.

Iekšējie. Vispārējā veidā tos var definēt kā nepilnības un kļūdas valsts likumdošanas un pārvaldes institūciju darbībā. To pamatā ir tautsaimniecības pārveides un attīstības stratēģiskās koncepcijas trūkums, neprasme paredzēt atsevišķu risinājumu ekonomiskās un sociālās sekas. Daudzi lēmumi un likumi tika pieņemti lielā steigā bez kvalificētas ekspertīzes, to savstarpējas saskaņošanas un virzības uz kopējo mērķi.

Veicot tirgus attiecību iedibināšanas pasākumus, netika ievērota to realizācijas nepieciešamā secība un nodrošināta valsts regulējošā ietekme. Rīcības pamatā bija pārliecība, ka ar vienu lēcienu (šoka terapija) no sociālisma var ielēkt tirgus attiecību sistēmā un ka tirgus pats noregulēs visus ražošanas attīstības jautājumus.

Paļaujoties uz tirgus attiecību visspēcību, valsts pārvaldes orgāni patvarīgi atbrīvoja sevi no atbildības par valsts uzņēmumu darbības nodrošināšanu. Rezultātā tie faktiski nokļuva bezsaimnieka stāvoklī, kas radīja labvēlīgu augsni valsts īpašuma izsaimniekošanai un ražošanas lejuplīdei. Uzņēmumu vadītāju aktivitāti bremzēja un joprojām bremzē nenoteiktība to statusā un neskaidrības vadāmā objekta privatizācijas jautājumos.

Valsts vadošās struktūras nav spējušas izstrādāt un realizēt depresijas pārvarēšanas programmu. Ekonomiskās politikas jautājumu izstrādē un finansiālo resursu papildināšanā galvenās cerības tika un joprojām tiek liktas uz ārzemju speciālistu (Hadsona institūts, konsultāciju firmas u.c.) un finansu fondu (SVF, PB u.c.) piesaisti, atstājot novārtā vietējo iespēju maksimāli pilnīgu izmantošanu.

Tika kultivēta un joprojām nav pārvarēta nihilistiska attieksme pret iepriekšējā periodā radīto tautsaimniecības potenciālu.

Latvijas ekonomikas attīstības iespējas nosaka divi faktori: darbaspēka resursi un no iepriekšējās sistēmas pārmantotie ražošanas uzņēmumi ar attiecīgo infrastruktūru. Apriori izslēdzot iespēju tos izmantot jaunajos apstākļos, netieši tiek attaisnota nacionālās bagātības svarīgākās daļas iznīcināšana un valsts izdzīvošanas un attīstības iespējas padarītas atkarīgas vienīgi no ārējo investīciju ieplūdes.

Šeit iezīmētās pieejas rezultātā vairāki svarīgi likumdošanas un valsts pārvaldes orgānu normatīvie akti virzīti ne tik daudz uz to, lai sagatavotu Latvijas ekonomiku integrēšanai 21. gadsimta Pasaules saimniecības sistēmā, cik uz tās atgriešanu 20. gadsimta trīsdesmito gadu Latvijas tautsaimniecības struktūrā.

3. Daži diskutējamie attīstības jautājumi

Viens no diskutējamiem jautājumiem ir Latvijas tautsaimniecības nozaru struktūra. Uzskatāmības labad visu tautsaimniecību var sadalīt trijās lielās nozaru grupās: rūpniecība, lauksaimniecība un apkalpojošās nozares. Par lauksaimniecību būs runa turpmākajās šī pētījuma daļās. Šeit pievērsīsimies rūpniecības un apkalpojošo nozaru lomai, jo šīs nozares dažkārt tiek pretstatītas, norādot, ka Latvijas specializācija starptautiskajā darba dalīšanā ir galvenokārt apkalpojošo nozaru attīstībā. Te ietilpst transports, sakari, bankas, biržas, tūrisms, viesnīcas, kūrorti, restorāni, arī komerciālā medniecība u.tml.

Latvijas ģeogrāfiskais stāvoklis, neaizsalstošas ostas, dzelzceļu tīkls un citi nosacījumi rada labvēlīgus apstākļus šīs sfēras attīstībai. Tajā varētu nodarbināt ievērojamu daļu valsts iedzīvotāju, un šīs nozares var kļūt par būtisku ieņēmumu avotu valsts un vietējos budžetos. Jautājums, par kuru jābūt pilnīgai skaidrībai, ir: vai Latvijai ir iespējams un vēlams iztikt bez attīstītas rūpniecības. Atbilde te ir noraidoša. Apkalpojošā sfēra, lai arī svarīga, tomēr nevar būt par vienīgo un noteicošo tautsaimniecības nozari šādu apstākļu dēļ.

Pirmais. Tai ir specifiskas prasības attiecībā uz nodarbināto iedzīvotāju sastāvu – vajadzīgs zināms skaits augsti kvalificētu intelektuāla darba darītāju (banku, biržu, daļēji sakaru darbinieki) un noteikts skaits samērā zemas kvalifikācijas strādnieku (viesnīcu, restorānu un kūrortu apkalpojošais personāls). Darba izvēles iespējas sašaurinās. Valstu, kas specializējušās minēto nozaru attīstībā, pieredze rāda, ka nav arī iespējams visus valsts iedzīvotājus nodarbināt tikai šajā sfērā.

Otrais. Apkalpojošās sfēras darbības aktivitāte ir atkarīga ne tik daudz no stāvokļa valstī, cik no dažādiem uzplaukumiem vai sarežģījumiem starptautiskajās attiecībās. Līdz ar to svārstīgs ir iedzīvotāju ienākums un valsts budžeta ieņēmumi no šīs sfēras darbības.

Trešais. Konceptija par šīs sfēras attīstības iespējām un gūstamiem labumiem balstās uz pieņēmumu, ka Latvija pildīs t.s. tilta funkciju starp Rietumiem un Austrumiem. Tomēr nedrīkst aizmirst, ka tādu pašu funkciju plāno pildīt arī virkne citu valstu ne tikai Baltijā, bet arī Vidus- un Austrumeiropā, un te būs nopietna konkurences cīņa.

Tehnikas progress sakaru un transporta jomā ievērojami sašaurina iecerētā tilta funkcijas, jo ļauj Austrumu un Rietumu darījumu partneriem savas attiecības kārtot tieši bez starpniekiem.

No teiktā izriet, ka apkalpojošām nozarēm nākotnē varētu būt ievērojama, bet ne noteicošā loma. Bez attīstītas rūpniecības Latvijā nav iespējams nodrošināt darbu ne tikai pašreizējam, bet pat ievērojami samazinātam iedzīvotāju skaitam, un līdz ar to nav iespējams sasniegt tādu nacionālā produkta apjomu, rēķinot uz vienu iedzīvotāju, kas ļautu Latvijai pēc tautas labklājības līmeņa tuvināties citām Eiropas valstīm.

Attiecībā uz rūpniecību par ekonomiskās politikas pamatmērķi jāuzskata tādu nosacījumu radīšana, lai izveidotos un sekmīgi funkcionētu konkurētspējīgi uzņēmumi tās pamatnozarēs.

Šāda pieeja izriet no Latvijas kā mazas, turklāt ar dabas resursiem samērā vāji nodrošinātas valsts stāvokļa. Eiropas un Austrumāzijas attīstīto mazo valstu pieredze rāda, ka tām nav izvēles alternatīvu. Lai nodrošinātu mūsdienu tehnikas līmenim atbilstošu ražošanu un iedzīvotājiem – pasaules standartiem atbilstošu dzīves līmeni, šādai valstij ir tikai viena iespēja: iekļauties pasaules saimniecības sistēmā, līdz ar to veidojot atvērtu ekonomiku. Atsakoties no principā atvērta tipa nākotnes ekonomikas modeļa, būtu jāatmet arī cerības iekļauties Eiropas Savienībā ar visām no tā izrietošajām sekām. Teiktais nenozīmē, ka šai atvērtībai ir jāiestājas vienā dienā un visās starpvalstu ekonomisko attiecību jomās vienādi. Te var būt dažādas nianse un atkāpes. Piemēram, Latvijai ir pamats panākt citu valstu piekrišanu noteikt ierobežojumus darbaspēka ieplūdē no ārvalstīm. Toties, kā rāda pasaules prakse, tālākā nākotnē nav cerību saglabāt ierobežojumus preču tirgus internacionalizācijā. Praktiski tas nozīmē, ka nākotnē mūsu iekšējais tirgus būs atvērts ārzemēs ražoto preču realizācijai. Latvijā varēs funkcionēt tikai tādi ražošanas uzņēmumi (arī lauksaimniecības nozarē), kas būs konkurētspējīgi ar citu valstu produkcijas ražotājiem vispirms jau valsts iekšējā tirgū. Bet, tā kā daudziem produkcijas veidiem vietējā tirgus ietilpība ir nepietiekama, lai ražošanā nodrošinātu modernās tehnoloģijas racionālu izmantošanu, produkcijas izgatavotājiem jābūt spējīgiem konkurēt arī ārējā tirgū. Pats par sevi saprotams, ka mazie un arī vidējie uzņēmumi, kuru veidošanai patlaban pievērš galveno uzmanību, tādi būt nevarēs. Nopietni jāapsver iespējas saglabāt arī lielos uzņēmumus, veicinot to pārkārtošanu darbam jaunajos apstākļos.

Tautsaimniecības konkurētspēju nevar nodrošināt ar kaut kādu vienu pasākumu. Nepieciešams pasākumu komplekss, kas iekļauj valsts uzņēmumu lielākās daļas konversiju, ražošanas un citas saimnieciskās darbības vadītāju profesionālās un psiholoģiskās varēšanas veidošanu, tehnoloģijas atjaunināšanu un citus pārkārtojumus tautsaimniecības makro- un mikrolīmenī. Laika posms, kad notiek minētie pārveidojumi, ir Latvijas ekonomikas adaptācijas periods pasaules

saimniecības sistēmā. Perioda beigās mūsu uzņēmumiem jābūt spējīgiem konkurēt ar līdzīgiem citās valstīs.

Tā kā starta pozīcijas Latvijā un attīstītajās valstīs būtiski atšķiras, ir pamats šai periodā realizēt protekcionisma politiku, lai radītu mūsu ražotājiem labvēlīgus apstākļus sava potenciāla paaugstināšanai. Ar protekcionismu jāsaprot nevis norobežošanās no ārējās pasaules vai „siltumnīca” apstākļu radīšanu, bet tādu vietējā tirgus aizsardzību, kas intensīvi un radoši strādājošiem dod iespēju vienlaicīgi stimulēt tos sasniegt mūsdienīgu ražošanas efektivitātes līmeni. Protekcionisma pasākumu (multas tarifu likmes, importa kvotas u.c.) izvēlē neviena valsts nevar rīkoties pilnīgi patstāvīgi, nerēķinoties ar ekonomiskās sadarbības partneriem. Pretējā gadījumā no to puses neizbēgami sekos līdzīgi atbildes pasākumi. Tādēļ nolīgumos ar citām valstīm un it īpaši ar Eiropas kopienu jāpanāk Latvijai labvēlīgi nosacījumi noteiktam (adaptācijas) laika posmam. Jārēķinās ar to, ka sadarbības partnervalstis ir ieinteresētas, lai protekcionisma pasākumi un to darbības laiks būtu minimāli. Latvijas likumdošanas un izpildvaras struktūrām, līdzīgi kā to dara citās valstīs, jā rūpējas par savu uzņēmumu interesēm.

Īpašu uzmanību pelna jautājums par ražošanas struktūras veidošanu. Nereti dzirdami apgalvojumi, ka no iepriekšējās sistēmas pārmantotā ražošanas struktūra neatbilst Latvijas apstākļiem. Šādu apgalvojumu parasti pamato ar diviem, no pirmā acumirkļa it kā pareiziem, argumentiem: 1) tā izveidota, lai kalpotu bijušās PSRS tautsaimniecības kompleksa vajadzībām un 2) strādā lielā mērā ar ievestām izejvielām un enerģijas resursiem.

Attiecībā uz pirmo argumentu jāsaka, ka Latvijai ir absolūti nepieciešams pārvarēt tās tautsaimniecības hipertrofēto piesaisti Austrumu kaimiņam. Šīs piesaistes vājināšanai ir divi ceļi: 1) pašiem saraujot agrāk izveidotās saites ar Austrumiem, nekompensējot tās ar citām, un 2) pakāpeniski paplašināt ekonomiskos sakarus ar Rietumiem, galvenokārt uz ražošanas paplašināšanas rēķina. Nedrīkst aizmirst, ka tirgus attiecību sistēmā pats galvenais un izšķirošais ir ražoto produkciju pārdot, un šinī skatījumā labprātīgi zaudēt Austrumu noieta tirgu nav attaisnojams. Ir skaidri jāapzinās, ka no Austrumu, kā arī no citiem noieta tirgiem Latvijas piegādātājus vienmēr centīsies izspiest analogiskas produkcijas ražotāji citās valstīs. Patiesība ir tāda, ka Austrumu tirgus zaudēšana nebūt nenodrošina ne tikai līdzvērtīgu, bet pat daļēju tā kompensāciju Rietumu virzienā.

Runājot par otro argumentu (rūpniecība lielā mērā strādā ar ievestām izejvielām) jāatzīst, ka lielas daļas rūpniecības orientācija uz ievestiem ražošanas resursiem Latvijai ir neizbēgama, jo savu izejvielu mūsdienīgas rūpniecības (mašīnbūve, ķīmiskā un tekstilrūpniecība) eksistēšanai mūsu valstī vienkārši nav, vai arī to resursi ir ļoti ierobežoti. Variants – likvidēt šīs nozares un attīstīt tikai tās, kas strādā ar vietējām izejvielām – nozīmētu strādājošo skaitu rūpniecībā samazināt vismaz divas reizes, jo pat vislabākās tirgus konjunktūras gadījumā ražošanas apjomu ierobežos vietējo izejvielu resursi (koksne, lauksaimniecības izejvielas), kā arī ekoloģiskie apsvērumi (nerūdas izrakteņi, kūdra). Konceptuāli lemjot šo jautājumu, lietderīgi mācīties no to valstu pieredzes, kas guvušas vislielākos panākumus ekonomikas attīstībā. Te ievērojamas cienīgi piemēri bez Japānas ir arī samērā nelielas valstis (Singapūra, Ķīnas Republika, Korejas

Republika un Honkonga), kuru rūpniecība strādā galvenokārt ar ievestām izejvielām.

No teiktā izriet secinājums, ka rūpniecības struktūras veidošanā vietējo resursu faktors nevar kalpot par kritēriju. Bez visa cita tam ir arī tāds trūkums, ka tas šo struktūru padara sastingušu un līdz ar to mazspējīgu piemēroties pasaules saimniecības mainīgajām prasībām.

Teiktais nebūt nenozīmē, ka no iepriekšējās sistēmas pārmantoto tautsaimniecības nozaru struktūra ir optimāla un atbilst pašreizējiem apstākļiem. Izteikto piezīmju nolūks ir nevis aizstāvēt esošo struktūru, bet pievērst uzmanību nepieciešamībai, vērtējot struktūru, izvēlēties pareizos kritērijus.

Kritērija izvēle ir cieši saistīta ar mērķi, kura sasniegšanai tiek virzīti pārkārtojumi tautsaimniecības struktūrā. Kā jau atzīmēts, pārveides mērķis ir radīt konkurētspējīgu tautsaimniecību, precīzāk, konkurētspējīgu uzņēmumu sistēmu. Bet konkurētspējīgi, pie līdzīgiem citiem apstākļiem, ir tie uzņēmumi, kas ražošanā izmanto vismodernāko tehniku un tehnoloģiju un mūsdienīgas ražošanas un ekonomiskās darbības organizācijas metodes. Svarīgs ir abu komponentu – tehnoloģijas un organizācijas optimāls savienojums. Slikta organizācija, kā zināms, var pilnīgi likvidēt modernās tehnoloģijas pozitīvo efektu un otrādi, laba organizācija dod iespēju jūtami paaugstināt ražotās produkcijas konkurētspēju pat tad, ja uzņēmuma tehnoloģiskais aprīkojums atpaliek no pirmrindas līmeņa. Bet novērtēt, vai minētie ražošanas un ekonomiskās darbības komponenti atbilst laikmeta prasībām, nevar citādi kā vien tirgū. Ja mūsu saimnieciskās darbības objekti spēj sekmīgi konkurēt un realizēt savu produkciju vai pakalpojumus, tad var uzskatīt, ka tie atbilst pasaules līmenim. No šejienes par objektīvu kritēriju uzņēmuma specializācijas atbilstībai Latvijas apstākļiem jāuzskata tā konkurētspēja iekšējā un ārējā tirgū. Vietējo vai ievesto resursu īpatsvars uzņēmējdarbībā par šādu kritēriju kalpot nevar. Tas ir, lai arī svarīgs, bet tikai viens no faktoriem, kas veido ražošanas izmaksas, kurām ir būtiska nozīme konkurences spējas palielināšanā vai samazināšanā.

No teiktā izriet arī valsts loma ražošanas struktūras veidošanā. Nav lietderīgi ar likumu vai kādu citu normatīvu aktu noteikt, kādas nozares attīstāmas un kādas likvidējamas. Valsts uzdevums ir:

1. radīt ekonomiskos un tiesiskos nosacījumus sekmīgas uzņēmējdarbības un tādu uzņēmumu veidošanai, kas būtu spējīgi ražot konkurētspējīgu produkciju;
2. nodrošināt Latvijas uzņēmējus ar informāciju par pasaules saimniecības attīstības tendencēm un rekomendācijām jaunu izstrādājumu apgūšanā;
3. atbalstīt zinātniskos pētījumus un eksperimentālos darbus, kas radītu zinātniski tehnisko bāzi tādu izstrādājumu apgūšanai, pēc kuriem būs pieprasījums pārredzamajā perspektīva;
4. veicināt vietējo ražošanas uzņēmumu attīstību, piešķirot tiem prioritāti valsts pasūtījumu un citu valstiski organizētu programmu izpildē;
5. aizstāvēt Latvijas ražotājus starpvalstu attiecībās, panākot vislielākās labvēlības režīmu tirdzniecībā ar valstīm, kurās realizē mūsu uzņēmumu produkciju;

6. ekonomikas pārveides periodā realizēt mērķtiecīgu protekcionisma politiku kā nepieciešamu nosacījumu ražotāju izdzīvošanai un pakāpeniskai adoptācijai uz konkurenci balstītajā pasaules saimniecības sistēmā.

Īpaša vieta konkurētspējas nodrošināšanā ir monetārajai politikai. Latvijā realizētās monetārās politikas rezultāts ir lata vērtības kāpums un inflācijas tempu kritums. Šie panākumi tomēr nav vērtējami viennozīmīgi pozitīvi. Naudas vērtības augšana, kas vērojama kopš 1993. gada sākuma, ir stipri mazinājusi mūsu ražojumu konkurētspēju. Klasiskā veidā izeju no situācijas mēģina rast, izdarot naudas devalvāciju. Arī Latvijā šādi ieteikumi nav retums. Tos varētu atbalstīt, ja lata kursa augšanas iemesli būtu klasiski – iespaidīgs ārējās tirdzniecības bilances pozitīvs saldo. Valsts statistikas komitejas sniegtā informācija gan uzrāda eksporta pārsniegumu pār importu, bet ir arī fakti, ka ne viss imports iziet muitas kontroli un tātad statistikā netiek ietverts (piem., daudzkārt aprakstītais cukura un alkoholisko dzērienu ieveidums). Ja pat pieņem, ka statistika šinī jomā ir precīza, arī tad nav skaidrs, kādēļ 1993. gadā Latvijas Bankā konvertētās ārzemju valūtas tīrā summa vismaz divkārt pārsniedz statistikā fiksēto ārējās tirdzniecības pozitīvo saldo. Acīmredzot ir citi, turklāt ļoti spēcīgi, ārvalstu valūtas ieplūdes avoti. Ja tas tā, tad maz ticams, ka Latvijas naudas devalvācija vien varētu ilgstoši ietekmēt mūsu ražojumu konkurētspēju. Ja šie naudas ieplūdes avoti saglabāsies, spiediens uz latu neizdīs, un tā vērtība atkal celsies. Tādēļ, iekams lemt jautājumu par Latvijas naudas devalvāciju vai kā citādi tās kursa pazemināšanu, vispirms jābūt pilnīgai skaidrībai attiecībā uz ārzemju valūtas avotiem. Trūkstot izsmeļošai informācijai par ārzemju valūtas ieplūdes kanāliem, varam izteikt tikai dažas hipotēzes.

Viens no ieplūdes avotiem ir starptautisko organizāciju piešķirtie aizdevumi tajā daļā, kuru Latvija saņem naudas veidā. Šīs summas valsts finansu institūcijām ir zināmas.

Otrs kanāls ir dažādi piešķirumi un pabalsti, ko atsevišķas mūsu organizācijas saņem no starptautiskajiem vai arī kādas valsts labdarības un cita veida fondiem. Cik zināms, apkopotu datu par valūtas ieplūdi šādā veidā nav.

Zināmas summas Latvijā atstāj te atbraukušie ārzemnieki. Savukārt Latvijas iedzīvotāji savos ārzemju braucienos izlieto daļu no Latvijā ievestās valūtas.

Visbeidzot, mūsaprāt, ļoti nozīmīgs neskaidrs valūtas ieplūdes avots ir dažādu komercstruktūru, it sevišķi no Austrumiem, naudas ieguldījumi mūsu bankās. Informācijas par šo ieguldījumu summām nav, pareizāk, tā nav publicēta.

Tādējādi veidojas situācija, ka konvertējamās valūtas uzkrājumi un līdz ar to spiediens uz latu nav saistīts ar ražošanas nozaru, to eksporta spēju attīstību. Gluži otrādi, vērojams pretējs process. Pazeminoties Latvijas ražojumu konkurētspējai, konvertējamās valūtas masa valstī palielinās, un spiediens uz latu pastiprinās. Ja tā turpināsies, arvien vairāk Latvijas ražotāju nonāks situācijā, kad tie nebūs spējīgi konkurēt arī iekšējā tirgū. Lai izstrādātu argumentētus ieteikumus, nepieciešams noskaidrot valūtas ieplūdes avotus. Tas dos informāciju, lai sagatavotu ieteikumus šī procesa norises regulēšanai un Latvijas valsts interesēm atbilstošas monetārās politikas realizēšanai.

Augstais lata kurss lielā mērā ir arī ekonomikas dziļās depresijas sekas. Tā kā ražošanas iekārtu atjaunināšana ir apstājusies, nav arī vajadzības tērēt līdzekļus

iekārtu iegādei ārzemēs. Ienākušo valūtu izlieto galvenokārt tekošam patēriņam vai arī uzkrājumiem. Uzmanību saista ārkārtīgi straujais komercbanku aktīvu kāpums – 1993. gadā 5,6 reizes. Komercbanku likmes par depozītiem latos ir 3-4 reizes lielākas nekā par tiem, kas ieguldīti cietā valūtā. Tas mudina valūtas ieguvējus mainīt to pret latiem, tādējādi veicinot tā vērtības kāpumu. Bankas var maksāt augstus procentus par noguldījumiem, pateicoties ieņēmumiem, ko tās gūst, aizdodot naudu komercstruktūrām, turklāt ne tikai vietējām. No šejienes izriet, ka struktūru darbība, kas veicina valūtas ieplūdi valstī, ir viens no faktoriem, kas, ceļot lata kursu, pazemina ražotās produkcijas konkurētspēju.

Nepārliecina dažu Latvijas finansu dzīves kārtotāju apgalvojumi, ka lata stabilitāte un augstais kurss stimulēs ārzemju investīciju ieplūdi un tādējādi tautsaimniecības atdzīvināšanu. Ir ābece patiesība, ka jebkurš naudas kapitāla īpašnieks iegulda to ar mērķi gūt peļņu. Augstais lata kurss, pazeminot ražojumu konkurētspēju, mazina arī peļņas gūšanas iespējas. Ir ticamāk, ka lata kursa augšana mazina Latvijas ekonomikas pievilcību ārzemju investoriem.

No iepriekšteiktā izriet, ka jautājumus par lauksaimniecības stabilu subsidēšanu varēs atrisināt tādā līmenī, kāds tas patlaban ir attīstītajās valstīs, tikai tad, kad mums būs pietiekami konkurētspējīga rūpniecība. Svarīgi, lai laiks šādas rūpniecības izveidē būtu maksimāli īss. Lai to panāktu, jāizmanto visi iespējamie resursi, kā ārējie, tā arī, un pat vispirms, iekšējie. Valdības struktūrās, cik var spriest no dažiem paziņojumiem, panākumu atslēgu saredz gandrīz vai vienīgi ārzemju investīciju piesaistē. Tas nenoliedzami varētu atvieglot ražošanas modernizāciju un produkcijas konkurētspēju palielināšanu. Nevar tomēr neredzēt šī varianta vājās puses, proti, šo investīciju piesaiste ir atkarīga ne tik daudz no mūsu vēlmēm (vajadzībām), bet galvenokārt no investoru ieinteresētības ieguldīt savus līdzekļus Latvijā. Arī šinī jomā (no pieprasījuma viedokļa) ir liela konkurence. Tādēļ, nemazinot pūles šo investīciju piesaistē, vislielākais darbs jāveic vietējo iespēju pilnīgā izmantošanā.

Latvijas galvenās potenciālās iespējas slēpjas tās darba resursu pilnīgākā izmantošanā. Iekšzemes kopprodukta divkārtēja samazināšanās pie gandrīz nemainīga darba spējīgo iedzīvotāju skaita liecina par darba resursu izmantošanas būtisku kritumu. Atjaunojot to atdevi vismaz iepriekšējā līmenī, valstī rastos ievērojami resursi tekošo un arī investīciju vajadzību risināšanai. Šīs rezerves izmantošana daudzos gadījumos neprasa lielus kapitālieguldījumus un risināma ar organizatoriskiem pasākumiem. To starpā vissvarīgākie ir produkcijas realizācijas sekmēšana, veidojot ar kaimiņvalstīm un arī citām bijušās sociālistiskās nometnes valstīm brīvās tirdzniecības zonas, panākot atvieglojumus Latvijas preču noietam citās valstīs. Katrs ražošanā iesaistītais cilvēks nodrošina ne tikai sev nepieciešamo līdzekļu atražošanu, bet dod savu ieguldījumu arī valsts kopējo vajadzību apmierināšanas fondā.

4. Lauksaimniecības pārveide – mērķi un rezultāti

Nosakot lauksaimniecības attīstības iespējas, vispirms jānoskaidro tās pašreizējā stāvokļa cēloņi. Tāpat kā visā tautsaimniecībā arī lauksaimniecībā tie ir

ārējie, resp. tādi, kas nav atkarīgi no valsts varas struktūru darbības, un iekšējie, kuru novēršana vai arī pastiprināšana ir valsts varas struktūru kompetences un darbības efektivitātes rādītājs.

Stāvokli lauksaimniecībā iespaido ekonomiskie procesi ārpus Latvijas robežām. PSRS sabrukums, tam sekojošā paātrinātā ekonomikas lejupslīde šai reģionā un, kā sekas, iedzīvotāju pirktspējas kritums, būtiski sašaurināja eksporta iespējas Austrumu tirgū.

Pārorientēt Latvijas lauksaimniecības produkcijas eksportu Rietumu virzienā apgrūtināja tas, ka tur šai laikā bija ekonomikas lejupslīde un vietējās lauksaimniecības produkcijas apjoms stabili pārsniedza pieprasījumu. Vēl vairāk, līdz ar tirdzniecības liberalizāciju sākās pārtikas produktu imports no Rietumvalstīm, kas radīja konkurenci pašražotajai produkcijai iekšējā tirgū.

No lauksaimniecības viedokļa par objektīvu iemeslu, kas ierobežo tās funkcionēšanu, jāuzskata pārtikas produkcijas realizācijas iespēju kritums iekšējā tirgū, par ko jau bija runa.

Var pieņemt, ka šeit minēto apstākļu loma laika gaitā mainīsies. Tomēr nemainīga paliks produkcijas realizācijas problēma. Tā noritēs asas konkurences apstākļos. Vadoties no šī objektīvā nosacījuma, arī jāveido Latvijas agrārā sektora attīstības koncepcija, tā reforma jāveic tā, lai tas spētu sekmīgi funkcionēt tirgus attiecību sistēmā. Pašreizējais stāvoklis Latvijas lauksaimniecībā lielā mērā ir sekas tam, ka, realizējot nozares pārveidi, šis objektīvais nosacījums tika ignorēts. Zemes reformu un lauksaimniecības uzņēmumu privatizāciju realizēja **bez orientācijas uz konkurētspējīgu tirgus attiecībām atbilstošu saimniecību radīšanu**. Kā teikts Latvijas Republikas 1990. gada 21. novembra likumā „Par zemes reformu Latvijas Republikas lauku apvidos”, tās mērķis ir „...pakāpeniskas privatizācijas gaitā pārkārtot zemes lietošanas un īpašuma tiesiskās, sociālās un ekonomiskās attiecības laukos, lai veicinātu Latvijas tradicionālā lauku dzīves veida atjaunošanu, nodrošinātu dabas un citu resursu saimniecisku izmantošanu un aizsardzību, augsnes auglības saglabāšanu un celšanu, kvalitatīvu lauksaimniecības produktu ražošanas palielināšanu” (Likuma 1. pants).

No citētā izriet, ka zemes reformai izvirzīti vairāki mērķi. Tie lielākoties ir vispārēji, izņemot vienu „...Latvijas tradicionālā lauku dzīves veida atjaunošanu...”, ar to saprotot, kā izriet no tālākajiem likuma pantiem, zemes atdošanu tām personām (praktiski viņu mantiniekiem), kam tā piederēja līdz 1940. gada 22. jūlijam. Šādas pieejas rezultātā agrārie pārkārtojumi tika virzīti uz trīsdesmito gadu zemes īpašuma struktūras atjaunošanu, tātad uz sīksaimniecību veidošanu. Pieņemot minēto likumu un realizējot zemes reformu, tika ignorēta citu valstu pieredze lauksaimniecības attīstībā pēdējos 50 gados. Tā neapstrīdami pierāda, ka lauksaimnieciskā ražošana ir radikāli mainījusies. Zemnieku saimniecību skaits attīstītajās valstīs samazinājies, bet fermu lielums palielinājies vairākas reizes. Piemēram, ASV vidējā vienas fermas zemes platība no 168 akriem 1940. gadā palielinājās līdz 467 akriem (187 ha) 1991. gadā, jeb 2,8 reizes. Dānijā no 1951. līdz 1986. gadam zemnieku saimniecību skaits samazinājies 2,3 reizes un

Zviedrijā – 3,6 reizes.¹² Šo izmaiņu pamatā ir lauksaimnieciskās ražošanas tehnikas un tehnoloģiju attīstība. Tikai izmantojot tehniskā progresa sasniegumus, attīstīto valstu lauksaimniecība spēja, samazinot nozarē nodarbināto skaitu, palielināt produkcijas ražošanu un piedāvāt to par samērā zemām cenām.

Diemžēl Latvijas likumā par zemes reformu pilnīgi izpaliek ekonomiskie mērķi – sekmēt konkurētspējīgu zemnieku saimniecību veidošanu. Šis uzdevums tagad būs jārisina citādā veidā, un tas prasīs daudz vairāk laika un līdzekļu.

Likums par lauksaimniecības uzņēmumu un zvejnieku kolhozu privatizāciju (pieņemts 1991. gada 21. jūnijā) arī apiet jautājumu par konkurētspējīgu zemnieku saimniecību veidošanu. Sociālistisko lielsaimniecību sistēmas neatbilstība efektīvas saimniekošanas prasībām pierādījumus neprasa. Tomēr katras reformas uzdevums ir ne tikai likvidēt veco sistēmu, bet arī un galvenokārt tās vietā radīt jaunu, efektīvāku par iepriekšējo. Latvijā ir iznācis otrādi: mazefektīvās lielsaimniecību sistēmas vietā ir radīta vēl neefektīvāka sīksaimniecību sistēma. Par efektivitātes kritumu liecina lauksaimniecības produkcijas ražošanas samazinājums laikā, kad nozarē nodarbināto cilvēku skaits palielinājās. Tas ir likumsakarīgi, jo šādas pārveides rezultātā no saimnieciskās aprītes ir izslēgta liela daļa svarīgu resursu:

1. lielsaimniecību pamatražošanas objekti:
  - produktīvo lopu novietnes ar palīgražošanas ēkām un iekārtām (liela daļa ir vienkārši izlaupītas),
  - graudu kaltes, noliktavas;
2. ražošanas infrastruktūras objekti vai to daļas (mehāniskās darbnīcas);
3. lielas platības lauksaimniecības zemes;
4. samazinājies produktīvo lopu skaits;
5. darbaspēka resursi – sevišķi bijušajos lielsaimniecību ciematos.

Bez tam būtiski pasliktinājusies sociālās infrastruktūras objektu darbība, jo tie, pārejot vietējo pašvaldību īpašumā, daudzos gadījumos palikuši bez finansējuma avota.

Nepārdomāta variantu un tempu izvēle agrārā sektora pārveidošanai darbam tirgus attiecību sistēmā ir novedusi pie šīs nozares lielas daļas pamatfondu (pamatkapitāla) iznīcināšanas, kas būtiski mazināja tās ražotspēju un palielināja valsts atkarību no ārējo finanšu institūciju žēlastības.

Lauksaimniecībā ļoti būtiska nozīme ir zemnieku profesionālajai un psiholoģiskajai sagatavotībai darbam (saimniekošanai) jaunajos apstākļos. Šis faktors tika pilnīgi ignorēts, veicot zemes reformu un lauksaimniecības uzņēmumu privatizāciju.

No iepriekš teiktā izriet secinājums, ka pašreizējais stāvoklis Latvijas lauksaimniecībā lielā mērā ir sekas tam, ka pārveides procesi šajā svarīgajā nozarē notika sasteigti, orientēti uz sociālistiskās sistēmas izveidotās ražošanas struktūras likvidēšanu, bez sasaistes ar nepieciešamību veidot mūsdienīgu, uz privātīpašumu balstītu, pasaules līmenim atbilstošu zemnieku saimniecību sistēmu.

¹² sīkāk šīs tendences aplūkotas Veltas Kažes pētījumā „Zemnieku saimniecības Latvijā un citās valstīs”

Latvijā izveidotās zemnieku saimniecības ir nelielas. Saskaņā ar Valsts statistikas komitejas ziņām, 1994. gada 1. janvārī Latvijā bija 58311 zemnieku saimniecības ar vidējo zemes platību 18,9 ha un 112492 tā saucamās piemājas saimniecības ar vidējo zemes platību 5,1 ha. Piemājas saimniecības jāuzskata kā pašapgādes un vaļasprieka objekti citās tautsaimniecības nozarēs nodarbinātajiem vai pensionētajiem iedzīvotājiem. Tomēr nav saprotams, kā šinī kategorijā ir iekļautas tādas, kurās zemes platība pārsniedz pat 50 ha.

Lauksaimniecības preču produkcijas ražošana jānodrošina t.s. zemnieku saimniecībām. To spēja racionāli izmantot mūsdienīgu tehniku un sasniegt augstu darba ražīgumu, specializējoties Latvijai tradicionālo lauksaimniecības produktu ražošanā, lielā mērā ir atkarīga no viņu rīcībā esošās zemes platības. Eiropas Savienības eksperti jau 70-os gados secināja, ka izdzīvot konkurences cīņā var tikai lielas mūsdienīgas saimniecības ar zemes platību aptuveni 80 ha un 40 slaucamām govīm vai 10 tūkst. putnu. Latvijā šāda tipa saimniecības ir liels retums un nav arī radīti elementāri nosacījumi, kas sekmētu to veidošanos. Jaunizveidotās zemnieku saimniecības faktiski tika iemestas tirgus attiecību sistēmā, nesāņemot no valsts nepieciešamo palīdzību un aizsardzību. Iztrūkstot valstī ekonomiskās attīstības stratēģijai, nav atrisināts jautājums par kredītu piešķiršanu zemniekiem ražošanas bāzes veidošanai ar noteikumiem, kas būtu līdzīgi tiem, kas pastāv attīstītajās valstīs. Valstī realizētā neregulējamā pāreja uz tirgus attiecībām noveda pie tā, ka zemnieki (un arī citi lauksaimniecības produkcijas ražotāji) faktiski kreditēja rūpniecību, piegādājot pārstrādes uzņēmumiem savu produkciju ar atliktu samaksu – sāņemot to tikai pēc vairākiem mēnešiem, kad naudas vērtība bija jūtami kritusies. Tas mazināja zemnieku iespējas iegādāties tiem vajadzīgās iekārtas un citus ražošanas resursus. Vēl vairāk, pat izmantojot aizņēmumu graudu iepirkšanai no 1992. gada ražas, Latvijas Banka un Valdība vienojās par tādu aizdevuma procentu (120%), kas vairāk nekā divkāršoja graudu un no tiem izgatavotās produkcijas cenu un līdz ar to, veicinot inflāciju, samazināja lauksaimniecības produkcijas patēriņu. Nepamatotais graudu imports sašaurināja iespēju realizēt 1993. gada graudu ražu.

Valstī izjūtams skaidras politikas trūkums attiecībā uz lauksaimniecības (un pārtikas vispār) tirgus regulēšanu, tā aizsardzību.

Zemniekiem nav informācijas par galveno lauksaimniecības ražojumu cenām pasaules tirgū, un par kādu cenu tiem būtu jārealizē sava produkcija, lai tā būtu konkurētspējīga vismaz iekšējā tirgū. Bez šādas informācijas nav iespējams plānot savas saimniecības darbību.

5. Attīstības mērķi un nosacījumi

Latvijas iekļaušanās Eiropas politiskajā un saimnieciskajā sistēmā nosaka nepieciešamību iespējami ātri mazināt mūsu atpalcību no attīstītajās valstīs sasniegtā ekonomikas līmeņa. Lauksaimniecībā atpalcība ir sevišķi liela un, lai to pārvarētu, nepieciešama skaidra problēmas izpratne un mērķtiecīga darbība.

5.1. Jāveido konkurētspējīga lauksaimniecība

Lai noteiktu svarīgākos agrārās politikas pasākumus, vispirms jābūt skaidrībai par lauksaimniecības vietu valsts ekonomikā. Te iespējami dažādi varianti: no pašražotās produkcijas vajadzības noliegšanas vispār līdz lauksaimniecības pasludināšanai par galveno, vissvarīgāko tautsaimniecības nozari. Lai pietiekami precīzi noteiktu tās vietu, jāiziet no iespējamā Latvijas ekonomikas attīstības perspektīvā modeļa – slēgta jeb atvērta tipa tautas saimniecība. Mūsu iepriekšējās analīzes un turpmāko apsvērumu pamatā ir pēdējais, un proti – Latvijai nav citas izvēles kā orientēties uz atvērta tipa tautsaimniecības modeli. Ja tas tā, tad arī lauksaimniecības attīstības virzieni un iespējas sekmīgi funkcionēt jāvērtē, vadoties no šiem fatāli neizbēgamiem ietvariem.

Teiktais nozīmē, ka lauksaimniecības produkcijas ražotāji, tāpat kā jebkuras citas nozares uzņēmēji, būs dzīvotspējīgi tikai tad, ja viņi spēs izturēt konkurences cīņā ar analogiskas produkcijas ražotājiem citās valstīs. Šajā cīņā panākumi jāgūst sākumā vietējā tirgū, jo to: 1) daļēji var aizsargāt ar muitas barjerām un 2) pārdošanas cena var būt zemāka uz transporta izmaksu ietaupījuma rēķina (salīdzinot ar importu no citām valstīm). Šie nosacījumi būs izšķiroši, ja ražošanas izmaksas un lauksaimniecības subsidēšanas apmēri būtiski neatšķirsies no tiem, kādi ir analogiskas produkcijas piegādātājiem no ārvalstīm.

Lauksaimniecības perspektīvā modeļa pamatā jābūt orientācijai uz dažu produkcijas veidu eksportu. Orientējoties tikai uz iekšējā tirgus vajadzību apmierināšanu, saglabāsies reāli draudi zaudēt arī to, jo praktiski atkāpšanās iespēju vairs nebūs. Jebkuras produkcijas eksporta iespējas, pie līdzīgiem citiem apstākļiem, nosaka divi svarīgākie parametri – kvalitāte un cena. Raugoties no visas tautsaimniecības viedokļa, sasniegt pasaules tirgus prasībām atbilstošu kvalitātes līmeni lauksaimniecībā ir vienkāršāk un lētāk (mazāk papildus investīciju un darba ieguldījuma) nekā rūpniecībā.

Latvijas lauksaimniecības produkcijas konkurētspējas var palielināt tas, ka mums ir labāki apstākļi nekā attīstītajās valstīs, lai ražotu ekoloģiski tīru jeb vismaz tīrāku produkciju, jo izlietojam ievērojami mazāk ķīmikāliju un pesticīdu nekā citur. Arī kopējā antropogēnā slodze uz apkārtējo vidi ir mazāka nekā valstīs ar lielu iedzīvotāju blīvumu un augstāku automobilizācijas pakāpi.

Orientēties uz valsts iespēju izmantošanu lauksaimniecības produkcijas eksportā liek arī tas, ka šīs produkcijas patēriņš paliek stabils ilgu laiku un ir daudz mazāk pakļauts dažādām svārstībām nekā rūpniecības izstrādājumu realizācija. Otrs konkurētspējas parametrs – produkcijas cena – ir atkarīgs no vairākiem nosacījumiem. Svarīgākie starp tiem ir ražošanas tehnoloģija, saimniecības specializācija saistībā ar produkcijas apjomu, ražošanas, pārstrādes un realizācijas organizācija u.tml. Šo jautājumu risināšana lielā mērā ir pašu ražotāju – zemnieku saimniecību – ziņā. Tomēr daudz ir atkarīgs no valsts pārvaldes un likumdošanas orgānu darbības. Zemniekiem ir jāsaņem palīdzība no valsts mūsdienu tehnoloģiju izstrādē un eksperimentālā pārbaudē, informācijas iegūšanā par tirgus attīstību un kvalitātes prasību izmaiņām un citos jautājumos. Valstij jā rūpējas par savu eksportētāju aizsardzību iekšējā un ārējā tirgū un citās jomās.

Kā jau teikts, produkcijas cenu lielā mērā nosaka ražošanas apjoms. Tam jābūt tādām, kas dod iespēju racionāli noslogot mūsdienīgos ražošanas līdzekļus. Ir

vispārzināms, ka, pieaugot produkcijas apjomam, pie viena un tā paša ražošanas līdzekļu daudzuma to nolietojuma daļa produkcijas vienības pašizmaksā kritas. Saimniecību lielumu tomēr nevar bezgalīgi palielināt. Latvijas apstākļos ar tās neviendabīgo reljefu un dažādiem starpgabaliem par vispiemērotāko saimniecības tipu jāatzīst ģimenes saimniecības. Te tomēr jābūt pilnīgai skaidrībai, ka optimāla ģimenes saimniecība šodien, un vēl jo vairāk divdesmit pirmajā gadsimtā, pēc ražošanā izmantojamās tehnikas un tehnoloģijām un līdz ar to darba ražīguma, radikāli atšķiras no tās, kāda bija pirms Otrā pasaules kara.

Zemes reforma un nepārdomātā lauksaimniecības uzņēmumu privatizācija, radot sīksaimniecību sistēmu un iznīcinot lielu daļu lielsaimniecību ražošanas objektu, būtiski apgrūtina uz mūsdienīgu tehnoloģiju balstītu ģimenes saimniecību veidošanu. Bet tas ir absolūti nepieciešams, jo, neatrisinot zemes problēmu, nebūs arī konkurētspējīgu zemnieku saimniecību.

1994. gada 1. janvārī Latvijā bija 170,8 tūkst. saimniecību, ieskaitot t.s. piemājas saimniecības. Vidējā to platība ir tikai 9,8 ha. Saimniecību ar zemes platību virs 50 ha bija tikai 2,9 tūkstoši jeb 1,7% no saimniecību kopskaita. To galveno masu – 69% veidoja sīksaimniecības ar zemes platību līdz 10 ha. Raksturīgi, ka pat 30-to gadu nogalē saimniecību kopskaitā ar zemes platību līdz 10 ha bija 44,5% un 50 ha un lielākas – 5,6%.

Pašreizējais zemes sadalījums ir viens no nopietniem šķēršļiem modernās tehnoloģijas prasībām atbilstošu preču produkcijas ražotāju ģimenes saimniecību veidošanai. Tirgus attiecību sistēmā šādu saimniecību veidošanās ir nepieciešama un neizbēgama. Notiks tas uz vājāko rēķina. Kā citur pasaulē, tā arī Latvijā tirgus attiecības nežēlīgi un precīzi atlasīs vājākos (pēc tehniskā nodrošinājuma, profesionālās sagatavotības, uzņēmības u.tml.). Apzinoties šī procesa neizbēgamību, būtu nepareizi, ja valsts tērētu tās trūcīgos pašreizējos resursus vai ārējos aizdevumus (resp. nākotnes paaudžu resursus), lai saglabātu it visas saimniecības. No sabiedrības interešu viedokļa lietderīgāk ir veicināt zemes un citu ražošanas resursu koncentrāciju tajās saimniecībās, kuras ir vai tuvākā nākotnē varētu kļūt konkurētspējīgas produkcijas ražotājas. Kā valsts var to veicināt?

Vispirms zemes reforma un tās privatizācija jāturpina saskaņā ar pieņemtajiem likumiem, jo mainīt likumus nozīmē palielināt nestabilitāti un neticību valsts likumdošanas un pārvaldes struktūrām.

Otrkārt, valsts attiecīgām institūcijām (Zemkopības ministrija, Ministru kabinets un varbūt arī Saeima) jāizstrādā un jāpublicē lauksaimniecības attīstības stratēģiskā koncepcija, kurā jāparāda, lai arī daļai zemes īpašnieku nepatīkamā, bet objektīvi neizbēgamā un līdz ar to valsts un visas sabiedrības ieinteresētība zemes un ražošanas koncentrācijā to saimniecību rokās, kas spējīgas nodrošināt mūsdienu pasaules līmenim atbilstošu ražošanu. Tas psiholoģiski orientētu mazāk veiksmīgos pārdot savu zemi tiem, kas spēj to racionāli izmantot. Katrā ziņā atklāti un godīgi jāpasaka, ka valstij nav un nebūs iespējams atbalstīt bezperspektīvas zemnieku saimniecības.

Treškārt, jāattīsta finansu mehānisms un organizatoriskās struktūras zemes pirkšanai un pārdošanai ar pakāpenisku samaksu ilgākā laika periodā. Lietderīgi to organizēt ar Hipotēku un zemes bankas starpniecību.

Ceturtkārt, jārada ekonomiskie stimuli, kas saīsinātu zemes pārdales laiku. Viens no variantiem varētu būt zemes nodokļa likmju būtiska palielināšana un tādējādi iegūto līdzekļu izlietošana to saimniecību atbalstīšanai, kas realizē savu produkciju caur attiecīgajām valsts noteiktām sagādes struktūrām. Mehānisms šādai līdzekļu pārdalei ir jāizstrādā, saprotams, ja šī ideja tiktu akceptēta. Piebildīsim, ka zemes nodokļa palielināšana veicinātu tās labāku izmantošanu. Nav noslēpums, ka daudzi cilvēki, kļuvuši par zemes īpašniekiem vai lietotājiem, aizlaiž to atmatā un nekādu atbildību nenes. Zemi, kā zināms, tās īpašnieks nav radījis. Kopējo zemes platību valstī nav iespējams palielināt. Aizsargājot privātā īpašuma tiesības uz zemi, valstij vienlaicīgi jārada nosacījumi, lai stimulētu zemes efektīvu izmantošanu.

Ar palielinātu nodokli būtu jāapliek tikai lauksaimniecības zemes, tādējādi iegūtos līdzekļus koncentrējot speciālā fondā. Šis nodoklis skars visus zemes īpašniekus – tos, kas zemi racionāli apsaimnieko, un tos, kas to nedara. Pirmie samaksāto nodokli saņems atpakaļ piemaksas veidā par realizēto produkciju. Turklāt, jo efektīvāk viņi saimniekos, jo lielāku piemaksu summu saņems. Tie, kas produkciju nerealizēs, piemaksu nesaņems. Viņu samaksātais nodoklis aizies kopējā fondā un tiks izlietots efektīvi strādājošo atbalstam.

Zemes nodokļa (no lauksaimniecības zemēm) koncentrēšana speciālajā fondā attiecīgi samazinās vietējo budžetu ieņēmumus, un tiem jārod aizstājējs. Tā kā šī nodokļa īpatnējais svars budžetu ieņēmumu daļā ir relatīvi neliels (nodoklis uz nelauksaimnieciska rakstura zemēm netiek skarts), problēma nav neatrisināma. Izklāstītais variants nav uzskatāms par lauksaimniecības subsidēšanu. Tā mērķis ir veicināt racionālu konkurētspējīgu saimniecību veidošanu, izmantojot pašas šīs nozares līdzekļus.

5.2. Subsīdijas un protekcionisms

Risinot jautājumus, kas saistīti ar valsts finansiālo atbalstu lauksaimniecībai, jāvadās no tēzes, ka šī nozare bez tīri ekonomiskajām funkcijām pilda arī citas. Laukos, kā rāda pieredze, ir labāki nosacījumi tautas ataudzei un tās identitātes saglabāšanai. Karu un starptautisku sarežģītumu apstākļos būtiska nozīme ir spējai nodrošināt iekšzemes vajadzības ar pašu ražotajiem pārtikas produktiem. Saglabājot vienmērīgāku apdzīvotību, palielinās varbūtība izdzīvot karu un citu kataklizmu gadījumos. Tādēļ viena no valsts funkcijām ir radīt nepieciešamos nosacījumus cilvēku dzīvei laukos un to darbībai lauksaimnieciskajā ražošanā. To parasti veic ar atsevišķu lauksaimniecības ražojumu subsidēšanu un iekšējā tirgus aizsardzību, nosakot ievaduitas un importa kvotas tām precēm, kuras var ražot pašu zemē. Praktiski ikviens valsts, kurai ir lauksaimniecībai piemērotas zemes platības, cenšas aizsargāt savu zemniecību no izputēšanas ārvalstu lētāku ražojumu invāzijas rezultātā.

Nosakot lauksaimniecības finansiālā atbalsta pasākumus, vienlaicīgi jārisina divus pretēja rakstura uzdevumus – jāaizsargā un jāstimulē. Tas nozīmē, ka subsīdijām jābūt **tik lielām**, lai zemniecība spētu izturēt konkurences cīņā, un tai pašā laikā – **tik mazām**, lai rosinātu lauksaimniekus nemitīgi meklēt iespējas, kā racionalizēt ražošanas procesu, samazināt produkcijas pašizmaksu. Nav nejaušība, ka visās attīstītajās valstīs, neraugoties uz valsts atbalstu, izdzīvot var ne visi

fermeri. Piemēram, ASV no 1980. līdz 1991. gadam fermu skaits katru gadu samazinājās vidēji par 30 tūkstošiem. Valsts izmaksātās subsīdijas fermeriem 1991. gadā bija 8,2 miljard. USD jeb 4,9% no fermu realizētās produkcijas vērtības. Vēl lielākas summas šī valsts izlietoja, lai subsidētu pārtikas patērētājus – 28,85 miljard. USD. Attiecinot to uz fermu realizētās produkcijas vērtību, šīs subsīdijas sastāda 17,2%.¹³ Vienā no Baltijas jūras reģiona valstīm – Somijā 1990. gadā no valsts budžeta lauksaimniecības cenu un eksporta subsidēšanai izlietoja 5,3% budžeta izdevumu – 7,63 miljardus marku.¹⁴

Atgriežoties pie augstāk izteiktās tēzes, ka subsidijām jābūt tik mazām, lai rosinātu lauksaimniekus radošiem meklējumiem, jāsaprot, ka Latvijai vismaz tuvākajā laikā pārmērīga subsidēšana nedraud. Spilgti tas redzams, salīdzinot ar Somiju, kur lauksaimniecības cenu un eksporta subsidēšanai 1990. gadā no budžeta, pārrēķinot latos, izlietoja 785 milj. latu resp. ievērojami vairāk nekā visi plānotie Latvijas Republikas budžeta ieņēmumi 1994. gadā un apmēram 120 reizes vairāk par šim nolūkam plānotām summām Latvijas valsts budžetā (6,6 milj. latu).

Līdzekļu trūkums patlaban ir galvenais šķērslis, kas ierobežo iespējas sniegt atbalstu lauksaimniecības attīstībai. To palielināšana, kā jau iepriekš minēts, atkarīga no sekmēm visas tautsaimniecības un it sevišķi rūpniecības attīstībā. Otrs šķērslis ir starptautiskie ierobežojumi (GATT, SVF, ES). Attiecīgām valsts struktūrām starpvalstu sarunās jāpanāk Latvijai nepieciešamie izņēmumi un atvieglojumi. Tomēr jāreķinās ar to, ka šie atvieglojumi nebūs mūžīgi. Tādēļ, kā to dara citas valstis, subsīdijas jārealizē, ne tikai tieši no budžeta līdzekļiem piemaksājot zemniekiem, bet arī pakāpeniski veidojot attiecīgus ārpusbudžeta fondus.

Viens no subsidēšanas veidiem varētu būt produkcijas, kas izgatavota no lauksaimniecības izejvielām, eksporta finansiāls atbalsts. Konkrēti tas izpaustos atbrīvošanā no nodokļa iemaksas budžetā attiecībā uz to peļņas daļu, kas gūta, izgatavojot produkciju eksportam. Tādējādi iegūtos līdzekļus lietderīgi koncentrēt speciālā ārpusbudžeta fondā un izmaksāt lauksaimniecības produktu piegādātājiem kā eksporta veicināšanas prēmijas. Šīs izmaksas, attīstoties eksportam, būtu attiecināmas uz piena, gaļas un lina piegādātājiem. Lietderīgi stimulēt arī tādas produkcijas ražošanu, kas mazina importa apjomus (cukurbietes, vilna).

Jāsaglabā un jāpaplašina netiešā subsidēšana, finansējot no budžeta ražošanas un sociālās sfēras infrastruktūras objektu veidošanu un funkcionēšanu lauku apvidos. Te ietilpst:

- zinātniskie pētījumi un izmēģinājumi,
- šķirnes sēkļu reprodukcija un pavairošana,
- dzīvnieku un augu selekcija,
- veterinārais un augu aizsardzības dienesti,
- lauksaimnieciskās ražošanas konsultāciju dienests,
- savlaicīgas informācijas nodrošināšana par lauksaimniecības produkcijas tirgus attīstības tendencēm un citi tieši ar lauksaimniecisko ražošanu saistītie pasākumi,

¹³ The World Almanac and Book of Facts 1993. World Almanac - New York, p.118-121

¹⁴ Central Statistical Office of Finland - Bulletin of Statistics 1991 III, p.88-89

- meliorācijas sistēmu celtniecība un ekspluatācija,
- ceļu būve un to uzturēšana,
- elektrolīniju būve un ekspluatācija,
- sakaru līdzekļi, it sevišķi telefona sakaru sistēma,
- sociālās nozīmes objekti un dienesti (skolas, ambulances, slimnīcas u.c.).

Lauksaimniecības subsidēšanas variantus un iespējas vispār nosaka finansu resursi, ko valsts var izdalīt šīm vajadzībām. Līdz ar tautsaimniecības sabrukumu, resursu trūkumu pastiprina nepilnības likumdošanā un finansu kontroles organizācijā, kā rezultātā paliek neizmantotas iespējas valsts budžeta ieņēmumu vairošanā. Diskutējami ir arī jautājumi par esošo resursu izlietojuma optimalitāti.

Situācija lauksaimniecībā diktē nepieciešamību realizēt līdzsvarotu protekcionisma politiku. Tās uzdevums ar muitas nodevu un importa kvotu palīdzību aizsargāt savus zemniekus vietējā tirgū no ārzemēs ražotās un attiecīgas valsts subsidētās un līdz ar to lētākas produkcijas konkurences. Šinī jomā nepieciešams vispirms nodrošināt precīzu muitas dienesta darbu. Ar to jāsaprot tādas sistēmas izveidošana, kas pilnīgi izslēgtu iespēju to apiet. Ja valsts nav spējīga nodrošināt visaptverošu muitas kontroli, tad nav jēgas pūlēm veidot muitas tarifu sistēmu un veikt citus pasākumus ar mērķi aizsargāt savus lauksaimniecības ražojumus no ārvalstu konkurences.

Kas attiecas uz muitas likmēm, tad Latvijai, ņemot vērā tās grūto ekonomisko stāvokli, ir jācenšas panākt zināmas priekšrocības tirdzniecības līgumos ar citām valstīm vai to grupām. Izpausties tas varētu palielinātās muitas likmēs, salīdzinot ar tirdzniecības partnervalsti, vai arī mazākā produktu skaitā, ko ievad Latvijā bez muitas nodevas, salīdzinot ar to, ko Latvija izved pretējā virzienā. Tomēr jāreķinās, ka šāds režīms nevar ilgi pastāvēt un drīz vien izsauks attiecīgu atbildes reakciju citās valstīs pret mūsu precēm. Ne mazāk svarīgi ir tas, ka pārtikas produkti iekšējā tirgū kļūs dārgāki, kas vēl tālāk pazeminās iedzīvotāju labklājības līmeni, kā arī sadārdzinās mūsu darbaspēku (darba samaksu nepieciešams būs attiecīgi palielināt). Citās nozarēs izgatavotā produkcija kļūs dārgāka un nespējīgāka konkurēt. Līdz ar to pie līdzīgiem citiem apstākļiem mazināsies valsts finansu resursi lauksaimniecības subsidēšanai.

5.3. Lauksaimniecības kreditēšana

Mūsdienu lauksaimniecība ir kapitāla ietilpīga tautsaimniecības nozare. Zemnieku saimniecību lielākā daļa ar ražošanas ēkām, traktoriem un citām mašīnām un iekārtām nodrošinātas vāji, pat ļoti vāji. Lai sekmīgi funkcionētu atvērta ekonomikas apstākļos, jāpanāk izlīdzinājums arī tehniskajā apgādātībā. Tas prasa lielus kapitālieguldījumus. Lauksaimniecības produkcijas cenu līmenis salīdzinājumā ar pašreizējo zemo darba ražīgumu un attiecīgi augsto produkcijas pašizmaksu samazina un daudzos gadījumos pat izslēdz iespēju izdarīt investīcijas no ienākumiem, kas gūti, realizējot saražoto produkciju.

Zemnieku saimniecībām nepieciešami aizņēmumi. Šo resursu avoti lielākoties ir ārpus lauksaimniecības.

Reālā situācija tomēr ir tāda, ka tuvākā nākotnē pārredzamie resursi ir ierobežoti un nebūs iespējams apmierināt visas vajadzības. Tādēļ ir ļoti svarīgi šos

resursus izmantot tādu saimniecību kapitālieguldījumu kreditēšanai, kurās šīs investīcijas dod vislielāko efektu. Vienkāršotie aprēķini rāda, ka noteicošais te pie līdzīgiem citiem apstākļiem ir saimniecības lielums. Pamatfondu vērtība, rēķinot uz 1 ha, ir pretēji proporcionāla saimniecības platības izmaiņām. Saprotams, ka saimniecības platību nevar palielināt bezgalīgi, jo pie zināmas robežas efektivitāti sāk ietekmēt t.s. „citi apstākļi”. Investīcijas resursu trūkums orientē stimulet (ieskaitot arī aizdevumu piešķiršanu) optimāla lieluma saimniecību veidošanu. Viens no kredītresursu avotiem varētu būt Latvijas komercbankās koncentrētie līdzekļi. Lai gan tajās koncentrētas lielas naudas summas, tomēr zemniekiem un arī citu nozaru ražotājiem tās nav pieejamas augsto aizdevuma procentu dēļ. Šis likmes ievērojami pārsniedz tās, par kādām Latvijas Banka izsniedz kredītus komercbankām. Pēdējo praktizētie augstie kredīta procenti izskaidrojami ar izsniegto kredītu lielo risku. Šis risks mazināsies, ja būs nokārtots īpašuma jautājums. Veicot privatizāciju un reģistrējot īpašumu Zemes grāmatās, radīsies iespēja pielietot aizņēmuma hipotekāro nodrošinājumu, bet tas ir pamats, lai aizdevumu procentu likmes no šodien nereāli augstām tuvinātu tām, kādas ir attīstītajās valstīs.

Aizdevuma procentu likmju pazemināšanā bez hipotekārā jautājuma sakārtošanas svarīga nozīme ir arī kredīta pieprasījumam no tām struktūrām, kas var maksāt pašreizējās augstās likmes. Tās ir dažādas komercstruktūras. Viņu iespējas lielā mērā saistās ar nesakārtotību šo organizāciju darbības pārraudzībā un aplikšanā ar nodokļiem.

Nokārtojot Zemes grāmatu ieviešanu un nekustāmā īpašuma reģistrāciju tajās, kā arī sakārtojot komercstruktūru valstisku pārraudzību un nodokļu iekasēšanu, uzlabosies iespējas arī zemniekiem saņemt aizdevumus ar pieņemamiem noteikumiem.

Ievērojams investīciju avots var būt valsts un pašvaldību īpašuma privatizācijas fonda līdzekļi. Saskaņā ar likumu, kas regulē šī fonda veidošanu un izlietošanu (pieņemts 1992. gada 9. decembrī), starp objektiem, ko kreditē no tā, zemnieku saimniecības tieši minētas nav. Likumā noteiktie (3. pants) fonda līdzekļu izlietošanas virzieni paver plašas iespējas tā, un līdz ar to valsts īpašuma vispār, izsaimniekošanai. No 7 virzieniem tikai viens paredz uzņēmējdarbības tiešu un viens netiešu kreditēšanu. Turklāt arī minētais tiešais virziens orientēts uz noteiktu preču vai pakalpojumu veidu veicināšanas programmu mērķkreditēšanu, resp. runa iet, tāpat kā sociālisma laikos, par deficīta preču (pakalpojumu) ražošanas attīstību, aizmirstot, ka tirgus attiecību sistēmā noteicošais ir konkurētspēja un valsts kredīta resursi jāizlieto galvenokārt tās attīstībai, – arī lauksaimniecības nozarē.

Nepieciešams šo likuma pantu radikāli izmainīt, nosakot, ka fonda līdzekļi galvenokārt izlietojami tādu programmu kreditēšanai, kas orientētas uz konkurētspējīgas produkcijas ražošanu. Likumā vēlams speciāli noteikt, kāda daļa no ienākošajiem līdzekļiem obligāti jānovirza zemnieku saimniecību kreditēšanai, nododot tos Hipotēku un zemes bankas rīcībā. Izvēloties konkrētus kreditēšanas objektus, bankai jāvadās no augstāk minētajiem apsvērumiem par konkurētspējīgu zemnieku saimniecību veidošanu.

Lauksaimniecības ilgtermiņa kreditēšanai pilnībā izmantojami līdzekļi, ko valsts iegūs, pārdodot zemi kā laukos, tā arī pilsētās. Šie līdzekļi būtu novirzāmi Hipotēku un zemes bankā lauksaimniecības ilgtermiņa kredītresursu veidošanai. Nepieciešams paātrināt juridisko jautājumu sakārtošanu, kas saistīti ar zemes pārdošanu.

Ārzemju finansu institūciju aizdevumi pašreizējā laika posmā ir reālākais kredītresursu avots. Nevar tomēr neredzēt, ka to apjoms ir pārāk niecīgs, lai jūtami uzlabotu stāvokli lauksaimniecībā. Tādēļ minēto iespēju ātrākai realizācijai ir būtiska nozīme lauksaimniecības investīciju paplašināšanā.

Ievērtību pelna arī jautājums par aizdevumu procentiem. To lielumu nosaka vairāki apstākļi. Svarīgākie starp tiem ir procenta likme, ko kreditējošajai organizācijai jāmaksā naudas īpašniekiem, sagaidāmais inflācijas temps un kredītiestādes uzturēšanas izdevumi. Ja pirmie divi lielākā vai mazākā mērā ir objektīvi, tad pēdējo nepieciešams pakļaut valsts kontrolei, jo katra kredītiestāde ir ieinteresēta palielināt savu darbinieku algas un citus izdevumus, kas akumulējas aizdevumu procentu likmē. No šī viedokļa nav attaisnojams veidot Latvijā jaunas struktūras kredīta novadīšanā, jo tas neizbēgami sadārdzina zemniekiem izsniedzamos kredītus.

5.4. Esošo iespēju izmantošana

Lauksaimniecības attīstības uzlabošanā ievērojama loma ir esošo resursu lietpratīgākai izmantošanai. Atzīmēsim dažas iespējas.

Viens no iemesliem, kas traucē zemniekiem mērķtiecīgi plānot un veidot savu saimniecību, ir informācijas trūkums. Nezinot iespējamās lauksaimniecības produkcijas pieprasījuma izmaiņu variantus, zemnieks parasti vadās no pašreizējās situācijas. Ar to lielā mērā izskaidrojams iesēto ziemāju platību straujš samazinājums 1993. gada rudenī, produktīvo lopu skaita sarukums un citas nevēlamas parādības. Zemnieki pēc iepriekšējo gadu inerces gaida, ka valdība noteiks, cik un par kādu cenu iepirks to ražojumus. Bet valdība nav spējīga šīs vēlmes apmierināt, jo ar saimniecisko darbību tā nenodarbojas. Pilnīgi noņemt no sevis atbildību valdība tomēr nevar. Tās obligāts pienākums ir sniegt ražotājiem orientējošu informāciju, uz kuru balstoties tie varētu mērķtiecīgi veidot savu saimniecību. Izeja no situācijas jārod, organizējot mūsdienu prasībām atbilstošu lauksaimniecības attīstības prognožu un informācijas dienestu pie Zemkopības ministrijas vai arī Lauksaimniecības universitātes, daļēji pārveidojot šīm vajadzībām esošās zinātniski pētnieciskās struktūras. Šādas institūcijas pienākums būtu apkopot pasaules, it īpaši Eiropas valstu lauksaimniecības attīstības tendences, galveno produkcijas veidu cenu izmaiņas, standartu prasības un citu informāciju un izstrādāt Latvijas lauksaimniecības attīstības prognožu variantus. Balstoties uz šīm prognozēm, attiecīgas valsts struktūras un lauksaimniecības produkcijas sagādes un pārstrādes organizācijas varētu informēt, bet atsevišķos gadījumos arī garantēt iepirkuma cenas. Tas ieviestu zināmu noteiktību un perspektīvu zemnieku saimniecību attīstībā.

Risinot jautājumus par no iepriekšējās sistēmas pārmantoto pamatražošanas un agroservisa uzņēmumu, kā arī sociālās sfēras objektu izmantošanu, jāvadās no atziņas, ka tie ir tautas nacionālās bagātības daļa. To izslēgšana no saimnieciskās

aprites, nemaz nerunājot par iznīcināšanu, vājina valsts ekonomisko potenciālu, jo jaunu veidošana prasa daudz vairāk līdzekļu nekā esošo pielāgošana pašreizējām prasībām. Īpaša rūpe ir lauku ciematu iedzīvotāju nodarbinātības nodrošināšana. Šinī nolūkā lietderīgi:

- saglabāt, kur tas iespējams, paju sabiedrības vai cita veida apvienības ar attiecīgu ražošanas bāzi (liellopu un cūku fermas, putnu fabrikas, graudu kaltes, remontdarbnīcas),
- veicināt jaunu ražotņu iedzīvināšanu lauku apvidos.

Lai piesaistītu šīm apdzīvotajām vietām uzņēmējus, lietderīgi veidot attiecīgu stimulu sistēmu. Te varētu ietilpt atbrīvošana no peļņas nodokļa uz noteiktu laiku, piemēram, 3-5 gadiem, samazināta sociālā nodokļa likme, samazināts jeb pilnīgi atcelts uz noteiktu laiku īpašuma un zemes nodoklis. Arī šajā gadījumā sabiedrības galvenais ieguvums izpaustos sociālajā jomā. Radot cilvēkiem, kas tur dzīvo, iespēju strādāt, tiek veidoti nosacījumi to drošības sajūtai par savu un ģimenes nākotni. Iegūtu arī valsts, jo nebūtu jāmaksā bezdarbnieku pabalsts, un budžetā ieplūstu ieņēmumi ienākumu nodokļa veidā. Bez tam, uzlabojoties nodarbinātībai un palielinoties ģimenes ienākumiem, augtu arī maksātspējīgais pieprasījums, kas savukārt veicinātu citu nozaru attīstību un palielinātu iemaksas budžetā pievienotās vērtības nodokļa veidā.

Vietējo iespēju izmantošanā ne maza nozīme ir pašvaldību mērķtiecīgai darbībai. Šīs darbības rosināšanai nepieciešams sakārtot likumdošanu tā, lai precīzi noteiktu pašvaldību funkcijas valsts pārvaldes institūciju sistēmā un to budžetu veidošanas principus. Nav ciešams tāds stāvoklis, ka to budžeti atspoguļo „cīņas” rezultātu starp pašvaldībām un valdības struktūrām. Jānosaka ekonomiski pamatoti ilgstoši normatīvi budžetu ieņēmumu daļas veidošanā, to sasaiste ar ekonomiskās darbības efektivitātes izmaiņām pārzināmajā teritorijā.

Lai samazinātu pašvaldību izdevumus, jāpātrina pašvaldību īpašumā esošo sociālās nozīmes objektu (dzīvojamās mājas, apkures sistēmas u.c.) privatizācija, pieņemot attiecīgus likumus (piemēram, par dzīvokļu privatizāciju). Pašvaldību izdevumus var samazināt, reformējot valsts teritoriālo dalījumu pagastu līmenī. Patlaban pagastu skaits Latvijā ir pat lielāks nekā tas bija 30-to gadu beigās, lai gan lauku iedzīvotāju skaits ir samazinājies 1,5 reizes. Vairākkārt audzis algotu darbinieku skaits katrā pagastā. Tas viss rāda, ka pašvaldību izpildāmo funkciju jautājumi nav sakārtoti, kas savukārt mazina to aktivitāti un iniciatīvu lauku attīstības veicināšanā.

Secinājumi

1. Krīze Latvijas lauksaimniecībā ir visas tautsaimniecības sabrukuma sastāvdaļa. Tā pamatā bez ārējo apstākļu izmaiņām svarīga nozīme ir nepilnībām valsts ekonomikas pārveides plānošanā un regulēšanā. Izeja no krīzes meklējama visas tautsaimniecības sakārtošanā un tās adaptācijā funkcionēšanai jaunajos apstākļos.

2. Kopējs trūkums kā visas tautsaimniecības, tā arī lauksaimniecības reorganizācijā ir tas, ka šie procesi sākti un tiek realizēti bez skaidras koncepcijas par valsts ekonomikas attīstības perspektīvo modeli un tā sasniegšanas veidiem.

3. Ņemot vērā mūsdienu tehnikas un tehnoloģiju attīstības līmeni, ģeogrāfisko stāvokli, ekonomisko potenciālu un nodrošinātību ar dabas resursiem, kā arī pasaules saimniecības izmaiņu tendences, Latvijai vienīgais reāli iespējamais ir atvērta tipa ekonomikas modelis. Valsts ekonomiskā politika jāveido tā, lai sekmētu konkurētspējīgu uzņēmumu veidošanu un attīstību visās tautsaimniecības pamatnozarēs.

4. Latvijā realizētā zemes reforma un lauksaimniecības uzņēmumu privatizācija orientēta uz 1940. gada zemes īpašumu struktūras atjaunošanu un līdz ar to uz sīksaimniecību veidošanu. Sīkās saimniecības ir mazspējīgas racionāli izmantot moderno tehniku un tehnoloģijas un ražot pēc izmaksu līmeņa konkurētspējīgu produkciju.

5. Stāvokli agrārā sektorā sarežģī apstākļi, ka arī rūpniecībā ir dziļa depresija, un tā nav spējīga radīt resursus lauksaimniecības subsidēšanai. Tādēļ izeja rodama, vienlaicīgi risinot kā valsts ekonomikas kopējās, tā arī nozaru attīstības problēmas.

6. Latvijas naudas kursa kāpums būtiski mazina visu Latvijas ražojumu konkurētspējas. Turpinoties pašreizējām tendencēm, Latvijas ražotāji var zaudēt spēju realizēt savu produkciju ne tikai ārējā, bet arī iekšējā tirgū, vai arī būs spiesti to realizēt par tik zemām cenām, kas nenodrošinās tiem rentablas saimniekošanas iespējas. Tādēļ apstākļu, kas veicina naudas kursa kāpumu, noskaidrošana un tautsaimniecības attīstības interesēm atbilstošas monetāras politikas izstrāde ir neatliekams uzdevums.

7. Lauksaimniecības attīstībā jāorientējas uz tādas saimniecību sistēmas veidošanu, kas būtu spējīga ražot konkurētspējīgu produkciju vismaz Latvijas iekšējā tirgū un pakāpeniski sasniegt starptautiskā tirgus prasībām atbilstošas kvalitātes un ražošanas izmaksu rādītājus.

8. Lai lauksaimniecība kļūtu konkurētspējīga, jāsekmē optimālu pēc zemes platības un citiem resursiem ģimenes saimniecību veidošana. Šī mērķa sasniegšanu varētu sekmēt speciāla nodokļa uz lauksaimniecības zemēm ieviešana. Tādējādi iegūtos līdzekļus lietderīgi koncentrēt speciālā ārpusbudžeta fondā un izmantot piemaksu izsniegšanai zemniekiem par realizēto produkciju. Tas veicinātu zemes pāreju aktīvāko un perspektīvāko zemnieku īpašumā vai ilglaicīgā nomā, uzlabotu zemes resursu izmantošanu.

9. Valsts finansu resursi un daļēji arī starptautisko organizāciju prasības ierobežo iespējas plaši realizēt tiešu lauksaimniecības subsidēšanu. Lietderīgi veidot speciālu eksporta veicināšanas fondu, kā arī realizēt netiešu atbalstu, attīstot un finansējot dažādus lauku un lauksaimniecības ražošanas un sociālās infrastruktūras objektus un pasākumus. Resursus lauksaimniecības subsidēšanai varētu palielināt, likvidējot iespēju izvairīties no nodokļu maksāšanas un nodrošinot esošo resursu racionālu izlietošanu.

10. Situācija lauksaimniecībā diktē nepieciešamību realizēt līdzsvarotu protekcionisma politiku, nosakot ievadumtas un atsevišķu produkcijas veidu importa kvotas. Šajā jautājumā jāpanāk vienošanās ar tirdzniecības partnervalstīm un starptautiskajām organizācijām. Jāievēro arī, ka augstas ievadumtas, sadārdzinot pārtikas produktus, palielinās darbaspēka cenu, tādējādi ceļot citās nozarēs ražotās produkcijas izmaksas, vājinās tās konkurētspēju. Neatliekams

uzdevums ir nodrošināt tādu muitas sistēmas darbu, kas izslēdz iespēju to apiet ievēdot preces.

11. Lauksaimniecības attīstībai nepieciešamos investīciju resursus jāmeklē ne tikai un pat ne tik daudz ārvalstu aizdevumos, cik iekšējā naudas tirgū. Iekšējo resursu izmantošanu ierobežo nozarei nepieņemami augstie aizdevuma procenti. Tos savukārt nosaka aizdevuma risks, jo tam vēl nav reālas hipotekārās garantijas. Tādēļ Zemes grāmatu sistēmas sakārtošana ir nepieciešams nosacījums aizdevuma procentu pazemināšanā. Būtiska nozīme aizdevumu procentu pazemināšanā ir arī to komercstruktūru pārraudzības nodrošināšanai, kas, izvairoties no nodokļu maksāšanas, ir spējīgas maksāt augstus aizdevumu procentus.

12. Zemnieku saimniecību ilgtermiņa kreditēšanai jānovirza ievērojama daļa privatizācijas fonda līdzekļu, kā arī līdzekļus, kas tiks iegūti no valsts zemes pārdošanas. Nav atbalstāma sīku valsts kredītiestāžu veidošana, kas neizbēgami sadārdzinātu zemniekiem piešķiramos ilgtermiņa aizdevumus.

13. Zemnieku darbu dezorganizē informācijas trūkums par produkcijas realizēšanas iespējām vismaz tehnoloģiskā cikla ietvaros. Ir nobriedusi nepieciešamība radīt valstī mūsdienu prasībām atbilstošu lauksaimniecības attīstības prognozēšanas un informācijas dienestu.

14. Lauksaimniecības attīstībā nepieciešams pēc iespējas pilnīgāk izmantot no iepriekšējās sistēmas pārmantotos ražošanas un sociālās sfēras objektus. Šinī nolūkā jāsakārto zemes īpašuma jautājums, kā arī jāprecizē pašvaldību funkcijas, to budžeta veidošanas principi un normatīvi.

Nauda un tautsaimniecība: kompleksas pieejas nepieciešamība

(Latvijas Zinātņu akadēmijas Vēstis. A. — 1994. g. — Nr. 1 (558), 1—6. lpp)

Naudas stabilitāte un tautsaimniecības lejuplīde ir Latvijas šodienas realitāte, tās spilgtākais paradokss. Kas jādara, lai pārvarētu ekonomikas lejuplīdi un veicinātu tās atveseļošanos? Kāda nozīme šai procesā ir monetārajai politikai, un vai tikai no tās ir atkarīgi panākumi?

Neatrisinātu problēmu Latvijā ir daudz. Jaunievēlētā 5. Saeima mantojumā saņēma praktiski sabrukušu tautas saimniecību. Ekonomikas degradācijas mērogus raksturo iekšzemes kopprodukta (IKP) straujš kritums. Saskaņā ar Valsts statistikas komitejas ziņām, 1993. gada pirmajos trijos ceturkšņos IKP apjoms, rēķinot vidēji mēnesī, bija 2,1 reizi mazāks nekā 1990. gadā. Vēl straujāk mazinājusies Latvijas tautsaimniecības pamatnozares – rūpniecības – produkcija: vairāk nekā 2,5 reizes. Ekonomikas potenciāla zudums ir būtiski ietekmējis un vēl ilgi ietekmēs cilvēku dzīves līmeni ar visām no tā izrietošām sociālām sekām. Sliktākais ir tas, ka nav vērojamas augšupejas pazīmes un, galvenais, netiek uzrādīti nosacījumi, kas šo augšupeju veicinātu. Tos vēl ir jārada ar attiecīgiem ekonomiskās politikas pasākumiem.

Katastrofas iemeslus nereti cenšas izskaidrot ar it kā neizbēgamiem zudumiem, kas rodas, pārejot no centralizēti vadītas saimniekošanas uz tirgus ekonomiku, un arī ar tautsaimniecības funkcionēšanas ārējo nosacījumu maiņu. Nenoliedzot minēto apstākļu esamību un zināmu ietekmi, nevar neredzēt, ka šāds skaidrojums ir pārāk vienkāršots un nepilnīgs. Ir arī citi iemesli, kas daļēji tiks iztirzāti šajā rakstā. Taču vispirms – divas piezīmes.

1. Pāreja uz tirgus attiecībām Latvijā vēl nav notikusi (faktiski ir likvidēta tikai iepriekšējā vadības sistēma).
2. Ārējie apstākļi nevienai valstij nav un arī Latvijai nekad nebūs nemainīgi. Tādēļ gausties par ārējo apstākļu ietekmi nav jēgas. Prātīgāk vadīties no angļu parunas: „Nav sliktā laika, ir tikai slikts apģērbs un slikts mājoklis”. Attiecībā uz ekonomiku tas jāsaprot tā, ka ārējie apstākļi jāpieņem tādi, kādi tie ir, un sava darbība mums jāveido atbilstoši tiem.

Nepretendējot uz visu problēmu aptverošu un dziļu izklāstu, aplūkosim dažus, mūsaprāt, aktuālākos jautājumus.

Naudas politika

Lai gan naudas politikai ir veltīts daudz rakstu presē un daudz runu dažādos saietos, kopējas izpratnes joprojām nav. Lai to rastu, vispirms jābūt skaidrībai divos pamatjautājumos.

Pirmais ir jautājums par naudas lomu tautas saimniecībā, proti, vai naudas sistēma ir kaut kas patstāvīgs, no tautas saimniecības neatkarīgs, vai arī tā ir tikai tās sastāvdaļa. Mūsaprāt, atbilde var būt tikai viena: **naudas sistēma ir plašākas, var teikt, globālas sistēmas – tautsaimniecības – sastāvdaļa**. Lai arī ļoti svarīga, obligāti nepieciešama, bet tomēr tikai sastāvdaļa. Veicot vērtības mēra, maksāšanas

un uzkrāšanas līdzekļa funkcijas, tā nodrošina nepieciešamos nosacījumus tautas saimniecības normālai darbībai.

Tēlaini runājot varētu teikt, ka naudas sistēma ir tautsaimniecības asinis, un secināt: lai viss ekonomiskais organisms normāli darbotos, vajadzīgas labas asinis un pietiekamā daudzumā. Vēl vairāk, arī vājš organisms ātrāk atveseļosies, ja tajā cirkulēs kvalitatīvā un kvantitatīvā ziņā pilnvērtīgas asinis. Tāpat kā novājinātam dzīvam organismam asins sastāvu uzlabo, iepludinot tajā svaigas donora asinis, arī ekonomikā naudas sistēmas uzlabošanu jeb stabilizāciju bieži vien cenšas panākt ar ārējo aizņēmumu (donoru) palīdzību un pirmām kārtām ar Starptautiskā Valūtas fonda (SVF) regulējamiem aizdevumiem.

Atzīstot, ka nauda ir tautsaimniecības sastāvdaļa, jāsecina, ka tās kvalitāte (kurša stabilitāte) galu galā ir atkarīga no visas ekonomikas stāvokļa. Nevar cerēt ilgstoši uzturēt stabilu naudas kursu brūkošā saimniecībā, ja nenotiek sistemātiski konvertējamās valūtas iepludinājumi. Sabrukušai ekonomikai laba nauda vairs nebūs vajadzīga, tāpat kā mirušam organismam vairs nevar līdzēt pat vislabākās asinis. Tāpat naudas sistēmas un tautsaimniecības stabilizācijas jautājumi ir risināmi ciešā saistībā, pakāpeniski, atzīstot, ka pamats ir tautas saimniecības attīstība.

Otrais pamatjautājums ir saistīts ar to, kā noteikt atsevišķu naudas politikas variantu lietderību, proti, tas ir jautājums par kritēriju. Monetārā sistēma, kā jau atzīmējām, ir globālas sistēmas – tautas saimniecības – sastāvdaļa, tādēļ konkrētās monetārās politikas efektivitātes kritērija izvēle ir cieši saistīta ar globālās sistēmas attīstības mērķi. Ja atzīstam, ka darbības galvenais mērķis ir sekmēt tautas saimniecības attīstību (pašreizējā situācijā – tās lejupslīdes apturēšanu) kā galveno pamatu iedzīvotāju labklājības nodrošināšanai, tad par konkrēta naudas politikas varianta lietderības kritēriju jāatzīst tas, kā šis risinājums ietekmē situāciju tautas saimniecībā. Bet šo situāciju vislabāk raksturo IKP dinamika, rēķinot uz vienu iedzīvotāju.

IKP veidojas vairāku faktoru ietekmē. Tas palielinās, ja visi tie darbojas saskaņoti. Ja tas tā nav, tad pat vislabākās ieceres, piemēram, naudas politikas jomā, nedos gaidītos rezultātus. Turklāt praktiski nav iespējams kopējās sociālās pārmaiņās noteikt katra komponenta īpatsvaru. Un vēl. Tā kā atsevišķas tautsaimniecību regulējošās politikas sviras izstrādā un realizē specializētas pārvaldes struktūras, tās loģiski priekšroku dod nevis globāliem, bet gan ierobežotiem kritērijiem. Naudas politikas jomā šāds **ierobežots kritērijs** ir valsts naudas stabilitāte attiecībā pret citām, galvenokārt brīvi konvertējamām valūtām. Naudas stabilitāte liecina par stāvokli šinī tautsaimniecības sektorā, taču nedod atbildi, vai tā ir sekmējusi globālā mērķa sasniegšanu, jo daļēju naudas stabilitāti var sasniegt ne tikai ar efektīvu visas tautsaimniecības darbu (panākot pozitīvu tirdzniecības un maksājumu bilanci, bezdeficīta valsts budžetu u.tml.), bet arī ar citiem paņēmieniem. To vidū svarīgākie ir dažādi starptautisko fondu piešķirumi, ārzemju aizdevumi kopējo projektu realizācijai, ārvalstu, it īpaši NVS komercstruktūru un privātpersonu, konvertējamās valūtas noguldījumi Latvijas komercbankās u.tml. Rezultātā konvertējamās valūtas masa un piedāvājums naudas tirgū pārsniedz tās pieprasījumu, un lata kurss ceļas. Stāvoklis naudas tirgū nav adekvāts stāvoklim tautas saimniecībā kopumā, būtībā ir pretējs tam. Par veselīgu

un vēlamu naudas stabilitāti jāuzskata tikai tā, kas atspoguļo reālu tautas saimniecības augšupeju. Pretējā gadījumā mums ir darīšana nevis ar reālu, bet gan ar iluzorisku, mākslīgu stabilitāti.

Teiktais nenozīmē, ka naudas politikas un pirmām kārtām tās emisijas jomā jācenšas pielāgoties atsevišķu ražotāju neizdarībai un neprasmei pārkārtoties darbam jaunajos tirgus attiecību apstākļos, nespējai nodrošināt ražošanas efektivitātes kāpumu. Šo jautājumu risināšanā jānodrošina galvenokārt visas tautsaimniecības intereses, vienlaicīgi radot nosacījumus, kas rosina ražotājus nemitīgi rūpēties par viņu rīcībā esošo saimniecisko objektu funkcionēšanas efektivitātes pieaugumu. Lieki teikt, ka atrast šo robežu ir grūti un gatavu receptšu te nav. Skaidrs ir tomēr viens – **naudas stabilitāte nav pašmērķis, bet gan līdzeklis tautas saimniecības attīstības veicināšanai.**

Nav noliedzams, ka pēc Latvijas naudas – lata – ieviešanas Latvijas Bankas realizētā stingrā monetārā politika ir devusi neapstrīdamus rezultātus. Latvijā šodien ir stabila nauda un nelieli inflācijas tempi. Atstājot malā jautājumu par to, kā šī politika iespaidojusi tautsaimniecību kopumā, nevar neredzēt, ka Latvijas Bankas monetārā politika ir uzskatāms piemērs tam, kā ar mērķtiecīgu darbību var sasniegt iecerēto rezultātu. Diemžēl šādas darbības nebija citos tautsaimniecības pārkārtošanas virzienos (fiskālā, cenu, struktūrveidošanas un privatizācijas politika). Tādēļ veidojas paradoksāla situācija — paralēli inflācijas tempu samazinājumam turpinās ražošanas apjomu kritums, bezdarba pieaugums, tautas dzīves līmeņa pazemināšanās.

Vieni iegūst, citi zaudē

Pārveidojot savu ekonomiku atbilstoši tirgus attiecību principiem un iekļaujoties pasaules saimniecībā, arī Latvijā neizbēgama kļūs parādība, kas pagaidām mums vēl ir jauna, bet pasaules praksē sastopama visai bieži, proti, valūtas kursa pārmaiņas. Jāmācās šos procesus izprast un vērtēt ar vēsu prātu, bez liekām emocijām un savstarpējiem apvainojumiem.

Pārmaiņas valsts valūtas kursā tā vai citādi ietekmē gan valsts iedzīvotājus, gan arī tās ekonomiskās attiecības ar citām zemēm — tirdzniecības partneriem. Valsts iekšienē naudas kursa maiņa dažādu sociālo grupu stāvokli un ekonomiskās iespējas iespaido atšķirīgi. Tādēļ šīs pārmaiņas ne tikai Latvijā, bet arī citās valstīs netiek vērtētas viennozīmīgi.

Var nodalīt četras interešu grupas. Tā kā naudas devalvācija vai revalvācija atsevišķu grupu stāvokli ietekmē dažādā pakāpē un pat pretējos virzienos, panākt pilnīgu saskaņu nav iespējams. Mērķu nesakrītība literatūrā ir ieguvusi apzīmējumu „maģiskais četrstūris” – katrs tā stūris reprezentē kādas konkrētas grupas intereses¹⁵.

Kā pirmo grupu minēsim **eksporta produkcijas ražotājus**. Eksporta un arī peļņas iespējas palielinās līdz ar vietējās naudas palētināšanos salīdzinājumā ar valūtu tajā valstī, uz kuru tiek virzīts eksports. Naudas sadārdzināšanās jeb revalvācija, gluži pretēji, šīs iespējas mazina. Pašreiz vērojamā Krievijas (kā arī

¹⁵ *Роль Э. Банки, биржи, валюты современного капитализма.* – М. : Финансы и статистика, 1986., 341 стр.

citu NVS valstu) naudas vērtības straujā krišanās un līdz ar to Latvijas naudas sadārdzināšanās attiecībā pret tām ir nostādījusi daudzus mūsu ražotājus bezizejas stāvoklī. Ieguvēji ir tie, kas no Krievijas eksportē produkciju uz Latviju. Nav nejaušība, ka savā laikā Latvijas Bankas piedāvātais kurss Krievijas un citu NVS valstu valūtu (t.s. mīksto valūtu) maiņai izsauca asus protestus no Latvijas eksportētāju puses un palika bez ievēribas no Krievijas un citu valstu ekonomiskās sadarbības partneriem, jo tas atbilda viņu interesēm. Naudas kursa izmaiņu sekas ir likumsakarīgas:

1. Latvijas ražotāji ir zaudējuši konkurētspēju Krievijas un citu NVS valstu tirgū. Strauji sarukusi ražošana;
2. Latvijas tirgus ir piesātināts ar importa precēm.

Otro grupu veido **naudas kapitāla īpašnieki**. Viņu intereses ir pretējas ražotāju interesēm. Palielinoties naudas vērtībai, pieaug arī viņu īpašumā esošā kapitāla vērtība un otrādi – naudas devalvācijas gadījumā viņi cieš zaudējumus. Līdzīgas intereses ir arī tiem uzņēmējiem, kas nodarbojas ar **preču importu** no valstīm ar relatīvi lētu (salīdzinājumā ar Latviju) naudu. Vietējās naudas sadārdzināšanās dod viņiem iespēju strauji palielināt peļņu. Tādēļ arī viņu attieksme pret Latvijas naudas kursa kāpumu attiecībā pret citu valstu valūtu ir visnotaļ pozitīva.

Trešajā grupā ietilpst **iedzīvotāji, kas pārtiek no darba algas, pensijas u.tml. ienākumiem**. Attieksme pret savas valsts naudas sadārdzināšanos vai palētināšanos šīs grupas ietvaros nav viennozīmīga. Vispirms aplūkosim naudas sadārdzināšanās variantu. Tā kā šādas pārmaiņas veicina importu un līdz ar to paveras lielākas iespējas iegādāties lētākas preces, kas ievestas no citām valstīm, pirmajā brīdī rodas iespaids, ka algota darba cilvēks no vietējās valūtas sadārdzināšanās gūst zināmu labumu. Par to, ka ievestās preces ir lētākas par tām, kas ražotas uz vietas, var viegli pārliecināties Rīgas un arī citu pilsētu tirgos — no Lietuvas un arī no dažām NVS valstīm iebraukušie tirgotāji nereti piedāvā pārtikas preces (maize, milti, cepumi, konfektes, desas, biezpiens, konservi, rīsi, sīpoli u.tml.) par 30—50% lētāk nekā tās parasti maksā Latvijas veikalos. Patērētāji neapšaubāmi ir ieinteresēti lētāku preču ieplūdē. Taču šo ieguvumu var novērtēt tikai tie, kuriem ir nodrošināts darbs. Sakarā ar eksporta iespēju apsīkumu un tam sekojošo ražošanas apstāšanos vai būtisku samazināšanos strauji pieaug bezdarbs – gan atklātais, gan arī slēptais (pēdējais vēl lielākā mērā). Samazinoties ražošanai, mazinās arī valsts iespējas veidot bezdarbnieku pabalstu un pensiju fondu, kā arī izmaksāt algas budžeta iestādēs strādājošiem. Tādēļ algota darba strādnieku un kalpotāju pamatmasa objektīvi ir ieinteresēta tādu valūtas maiņas kursa attiecību veidošanā, kas dod iespēju Latvijas ražotājiem realizēt savus izstrādājumus ārzemēs, jo, nesāņemot darba ienākumus, arī relatīvi lētākās importa preces tai nebūs pieejamas.

Ceturtais stūris pārstāv **valdības** pozīciju. Valdībai ir jānodrošina ne tikai iedzīvotāju dažādu slāņu interešu saskaņošana, bet arī deficīta novēršana valsts budžetā un maksājumu bilancē. Vietējās naudas sadārdzināšanās un līdz ar to eksporta un ražošanas apsīkums mazina līdzekļu ieplūdi visa veida budžetos, veicina bezdarbnieku un nestrādājošo pensionāru skaita pieaugumu un palielina

sociālā budžeta izdevumus. Budžeta ieņēmumu un izdevumu daļas sabalansēšana tādējādi kļūst neiespējama. Ar šādu problēmu Latvijas valdība sastapās jau 1993. gadā. Vēl asāka tā kļuva, veidojot 1994. gada budžetu.

Budžeta sabalansēšanai ražošanas sašaurināšanās apstākļos ir divi galvenie veidi. Pirmais – samazināt tā izdevumu daļu. To panāk, ierobežojot pensiju un pabalstu izmaksas un no budžeta finansēto iestāžu darbinieku algas. Šis samazinājums parasti izpaužas nevis absolūtā izteiksmē, bet salīdzinājumā ar dzīves dārdzības kāpuma tempiem. Otrais budžeta sabalansēšanas veids – ienākumu daļas palielināšana, aizņemoties naudu vai arī izlaižot valsts aizņēmuma obligācijas. Šāds budžeta sabalansēšanas paņēmieni ir attaisnojams, ja tādā veidā iegūtos līdzekļus izlieto valsts investīcijām. Taču gadījumā, ja tie aiziet ikdienas vajadzību segšanai, šāds budžeta sabalansēšanas paņēmieni, pēc būtības, ir šodienas deficīta pārceļšana uz nākotni, turklāt palielinātā apmērā, jo par līdzekļiem, kas iegūti aizņēmuma vai obligāciju izlaides ceļā, jāmaksā samērā augsti procenti. Procentu segšanas avots ir iedzīvotāju maksātie nodokļi vai arī tālāka sociālo izmaksu un algu samazināšana, resp., iedzīvotāju pauperizācijas palielināšana ar visām no tā izrietošām sekām.

Nav nejaušība, ka pasaules praksē valūtas revalvācija ir samērā reta parādība, un kāda valsts to realizē, pakļaujoties citu valstu – sadarbības partneru – spiedienam. Parasti notiek valūtas devalvācija, respektīvi, savas naudas vērtības pazemināšana salīdzinājumā ar citu valstu valūtām. Devalvācija uzlabo eksporta iespējas, bet vienlaicīgi tā rada arī citas problēmas. Ievērojama naudas devalvācija palielina importēto izejvielu, energonešēju un patēriņa priekšmetu cenas. Jārēķinās, ka tā var paaugstināt arī atsevišķu izstrādājumu ražošanas izmaksas un attiecīgi vājināt to konkurētspēju. Būtiski ir tas, ka vairāk līdzekļu (vietējā valūtā) būs jāizlieto ārējā parāda apkalpošanai (aizņēmuma daļējai dzēšanai un procentu nomaksai). Risinot devalvācijas jautājumus, **pieejai jābūt līdzsvarotai**, rūpīgi izvērtējot ne tikai iespējamus ieguvumus, bet arī zaudējumus.

Monetārā politika un ražotāju iespējas

Ietekme, kādu naudas kurss atstāj uz tautas saimniecību, ir atkarīga no tā, kādu daļu no valsts ražotās produkcijas eksportē un no patērētās — importē jeb, citiem vārdiem sakot, no ekonomikas atvērtības pakāpes. Ir vispārzināms — jo mazāka valsts, jo atvērtāka ir tās ekonomika. Latvijas kā mazas valsts ekonomika, tēlaini runājot, ir pakļauta visiem pasaules vējiem. Šādos apstākļos viens no monetārās politikas uzdevumiem ir iespēju robežās aizsargāt valsti no satricinājumiem un citām pārmaiņām starptautiskajā valūtas tirgū. Pat nelielas svārstības var būtiski ietekmēt ražotāju un līdz ar to visas valsts ekonomikas stāvokli.

Viena no Latvijas naudas īpatnībām šobrīd ir tā, ka vērojamas divas pretējas parādības. Latvijas naudas kurss attiecībā pret brīvi konvertējamo valūtu (BKV) ir zems, taču attiecībā pret NVS un arī Lietuvas naudu lata kurss ir augsts ar izteiktu tendenci atšķirībām pieaugt. Ir vērojams paradokss, ka šīs atšķirības nav spējušas būtiski ietekmēt valsts ražotās produkcijas eksporta struktūru. Tā galvenā daļa joprojām virzīta uz valstīm, kur Latvijas naudas un attiecīgo valstu valūtu kurss eksportētājiem nav izdevīgs.

Skaidrības labad gan jāsaka, ka sākotnējo kursa maiņu attiecībās starp Latvijas naudu un NVS valstu, kā arī Lietuvas naudu neizraisīja LVR revalvācija, bet gan minēto valstu naudas vērtības krišanās attiecībā pret BKV un vizizplatītāko no tām — ASV dolāru (USD). Latvijas Banka, nosakot maiņas kursu attiecībā pret NVS valstīs funkcionējošo naudu, pamatojās uz šo naudu un LVR (tagad LVL) kursa maiņu attiecībā pret USD.

Šādas pieejas loģika nav apstrīdama. Diskutējams ir vienīgi jautājums par to, vai Latvijas un NVS valstu naudas vienību tīri matemātiskās attiecības pret USD pietiekami precīzi raksturo arī to attiecības komercdarbības sfērā, un kā šie noteiktie kursi ietekmē tautsaimniecības dinamiku.

Latvijas Bankas lietotā metode būtu neapstrīdama, ja abu valūtu kursa veidošanās nosacījumi pret BKV būtu vienādi. Faktiski tas tā nav. Krievijā šis kurss veidojas valūtas izsolēs, kas notiek lielāko pilsētu biržās un bankās, kur mainītas tiek lielas summas. Rubļu un citu vietējo valūtu maiņas iespējas ārpus minētajām institūcijām ir ierobežotas. Krievijas Banka, tāpat arī citu NVS valstu centrālās bankas valūtas maiņas sistēmu tur savās rokās.

Latvijā situācija ir atšķirīga. Te valūtas maiņas operācijas gandrīz pilnībā realizē privātās struktūras. Ir pamats domāt, ka pēc valūtas maiņas punktu skaita, samērojot to ar iedzīvotāju skaitu, Latvija ieņem ja ne pašu pirmo, tad vismaz vienu no pirmajām vietām pasaulē. Arī mazumtirdzniecības apgrozījumā mūsu valsts izceļas ar satraucoši augstu BKV, tātad svešas naudas īpatsvaru, kas, starp citu, liecina, ka Latvija var zaudēt vienu no svarīgākajām patstāvīgas valsts pazīmēm. Tādējādi Latvijā un NVS valstīs ir atšķirīgi nosacījumi piedāvājuma un pieprasījuma attiecību veidošanā, kas jūtami ietekmē to kursu pret vietējo naudu.

Ņemot vērā minēto, Latvijas un NVS naudu attiecības, kas noteiktas pēc to kotējuma pret USD, ir lietderīgi periodiski pārbaudīt un nepieciešamības gadījumā arī korigēt, ievērojot šo naudu reālo pirktspēju vietējā tirgū. Šinī nolūkā nepieciešams sistemātiski salīdzināt noteiktu preču kopuma (patēriņa groza) cenu, kas izteikts Latvijas un attiecīgi NVS valstu naudas vienībās. No eksportētāju viedokļa būtu vēlams valūtu vērtējumu pēc iespējas tuvināt uzņēmumu piedāvāto vairumcenu attiecībām analogiskām precēm Latvijā un valstīs, kur šīs preces realizē.

Pēc atsevišķu uzņēmumu („Straume”, „Alfa”, „Kompresors”, Rīgas apgaismes tehnikas rūpnīca) sniegtās informācijas par produkciju, ko ražo viņu konkurenti austrumu valstīs, ražošanas izmaksu atšķirības pa produkcijas veidiem ir dažādas. Piemēram, informācija, ko 1993. gada sākumā savākusi Rīgas apgaismes tehnikas rūpnīca par analogisku izstrādājumu ražošanas izmaksām dažās Krievijas rūpnīcās, rāda, ka tur šīs izmaksas Krievijas rubļos ir ievērojami augstākas nekā Rīgas rūpnīcā Latvijas rubļos (LVR). Šī attiecība bija tuva Latvijas Bankas noteiktā LVR un Krievijas rubļa kursa attiecībām, pie nosacījuma, ka rūpnīcas vairumcenā iekļauta ļoti zema peļņas norma, proti, rentabilitāte (10%) ir zemāka par inflācijas indeksu. Ņemot vērā to, ka amortizācijas atskaitījumi ievērojami atpaliek no reālajām vajadzībām, uzņēmums, realizējot produkciju par šādu cenu, pakāpeniski „noēdīs” savu pamatkapitālu. Tas vēl nav viss. Lai pārdotu Latvijas izstrādājumus Krievijā, jāreķinās arī ar nemitīgi pieaugošiem transporta izdevumiem un, galvenais, ar muitas nodevu, kuras nav Krievijas rūpnīcu

ražojumiem. Līdz ar to Rīgas apgaismes tehnikas rūpnīcas produkcija Krievijas tirgū nav konkurētspējīga. Līdzīga aina vērojama, analizējot ražošanas izmaksas arī citās iepriekš minētajās rūpnīcās.

Vēl jāpiezīmē, ka, pētot šo jautājumu, nācās konstatēt satraucošu faktu – dažu rūpnīcu vadošie darbinieki vēl joprojām nav apguvuši **tirgus saimniecības ābeces prasības** – zināt savu konkurentu iespējas, to piedāvāto analogisko izstrādājumu cenu un kvalitāti. Taču bez šīs informācijas tirgus saimniecības sistēmā izdzīvot nevar.

Nākamais apstāklis, kas būtiski apgrūtina Latvijas uzņēmumu iespēju eksportēt savu produkciju uz austrumiem, ir juceklis banku norēķinu sistēmā. Naudas pārvedumi, kas bieži vien ilgst vairākus mēnešus, straujas inflācijas apstākļos padara naudu mazvērtīgāku, un piegādātājs cieš lielus zaudējumus.

Uzņēmumi cenšas pārvarēt neērtības, arvien vairāk pārejot uz bārterdarījumiem, kā arī iepērkot austrumos dažādas preces un realizējot tās Latvijā, tādējādi no ražotājiem pakāpeniski pārvēršoties par komercfirmām. Nevar neredzēt, ka šādas despecializācijas sekas ir efektivitātes lejupslīde gan ražošanas, gan arī komercdarbības sfērā.

Izeja, mūsaprāt, meklējama nevis banku un ražotāju savstarpējos pārmetumos, to ir bijis pietiekami, bet gan konkrētas informācijas savākšanā un apkopošanā. Presē ir jau pavidējuši mēģinājumi salīdzināt naudu attiecības pēc to pirktspējas. Dzīve prasa šādus salīdzinājumus izdarīt regulāri un metodiski pareizi. Iniciatīva šeit būtu jārada pašiem ražotājiem un valsts struktūrām, kas tos pārstāv. Ir nobriedusi nepieciešamība izveidot ražotāju, galvenokārt rūpniecības uzņēmumu vadītāju (menedžeru) apvienību neatkarīgi no īpašuma formas ar mērķi līdzdarboties ekonomiskās politikas problēmu izstrādāšanā un risināšanā. Var iebilst, ka šādas organizācijas jau ir. Jā, patiešām. Ir dzirdēts, ka dažādās prezentācijās piedalās Direktoru kluba vai Darba devēju apvienības pārstāvji. Ir arī citas aktivitātes. Bet šodien ar to nepietiek. Ārpus uzņēmumu vadītāju redzesloka un aktīvas līdzdalības paliek jautājumi, kas veido šīs nozares funkcionēšanas pamatu, proti, ārējā tirgus izmaiņu prognozēšana, uzņēmumu darbībai normālas ekonomiskās un tiesiskās vides veidošana valsts iekšienē, ieskaitot monetāro un fiskālo politiku u.c. Situācija ir tāda, ka valsts institūcijas ar šiem jautājumiem **vairs** nenodarbojas jeb gandrīz nenodarbojas, bet paši uzņēmumu vadītāji **vēl** nenodarbojas.

Pašreizējos apstākļos (un vēl jo vairāk nākotnē) ražotājiem pašiem jāorganizē un arī jāfinansē nozares attīstībai aktuālu jautājumu izpēte, izmantojot uzņēmumos strādājošos un arī citus speciālistus. Šādu pētījumu rezultāti pavērtu iespēju pāriet no neauglīgiem savstarpējiem pārmetumiem pie konstruktīvas problēmu apspriešanas un argumentētu risinājumu ieteikšanas, kas maksimāli pilnīgi ievērotu visas tautsaimniecības intereses. Naudas vērtības maiņā jāatrod tas **optimālais variants**, kas nodrošina ražojumu konkurētspēju un saglabā relatīvi stabilu naudu.

Domājot par konkurētspēju, ir skaidri jāapzinās, ka tā ir atkarīga ne tikai un daudzajos gadījumos pat ne tik daudz no naudas kursa, cik no piedāvātās produkcijas kvalitātes, dizaina un citiem raksturojumiem. Šie jautājumi risināmi uzņēmumu

ietvaros, pilnveidojot tehnoloģiju, kā arī ražošanas un realizācijas procesa organizāciju.

Investīciju avoti

Lielākai daļai Latvijas rūpniecības uzņēmumu ir zems tehniskā aprīkojuma un tehnoloģiju līmenis. Lai to labotu, galvenā problēma ir investīciju resursi jaunas tehnikas un tehnoloģijas iegādei. Pastāv uzskats, ka vēlamo tehnoloģiju mums var dot tikai ārzemju ieguldītāji. Šādu uzskatu ietekmē arī izstrādāts likums, kas, nosakot atvieglojumus ārzemju investoriem, nostāda neizdevīgā stāvoklī, respektīvi, diskriminē vietējos ieguldītājus. Tiek apspriestas idejas par brīvo ekonomisko (brīvu no nodokļiem) zonu veidošanu un tamlīdzīgi brīnumlīdzekļu varianti.

Ārzemju kapitāla piesaistei nenoliedzami var būt svarīga nozīme un šis process mērķtiecīgi jāveicina. Jautājums ir – kā to izdarīt: radīt ārzemju kapitālam īpašus (siltumnīcas) apstākļus vai arī nodrošināt ekonomisko un politisko stabilitāti, sakārtot īpašuma likumdošanu un nodokļu sistēmu tā, lai ārzemju un arī vietējiem kapitāla īpašniekiem būtu izdevīgi investēt savus līdzekļus Latvijā, nevis slēpt tos ārzemju bankās. Nopietni investori labi saprot, ka kapitālu var ieguldīt tur, kur ir stabila politiskā un ekonomiskā sistēma, ka nekādi „īpašie”, atvieglotie nosacījumi nevar pastāvēt mūžīgi, un agri vai vēlu pašreizējie vai arī nākamie likumdevēji būs spiesti tos atcelt. Tādēļ nav nejaušība, ka piešķirtie atvieglojumi nesaista nopietnu investoru uzmanību un neveicina ārzemju kapitāla pastiprinātu iepilūdi.

Nozīmīgs investīciju avots ir aizdevumi, ko piešķir Pasaules Banka. Saprātīgi tos izlietojot, vairākus uzņēmumus varētu pārkārtot tā, lai radītu tehnisko nodrošinājumu konkurētspējīgas produkcijas ražošanai. Latvijas vajadzības tomēr ir krietni lielākas par šo banku noteiktajiem limitiem. Piemēram, lai rekonstruētu „Liepājas metalurgu”, nepieciešami apmēram 200 milj. USD. Jauna celulozes un papīra kombināta celtniecībai vajadzētu vismaz 1 miljardu USD. Pašu neatliekamāko samērā sīku projektu realizācijai vairākos citos uzņēmumos pēc bijušās Rūpniecības un enerģētikas ministrijas aprēķiniem būtu jāizlieto ap 140 milj. USD. Savas vajadzības ir arī citām rūpnīcām. Ja ar šeit minētajiem skaitļiem, kuri atspoguļo tikai nelielu vajadzību daļu, samēro tos dažus simtus miljonu USD, ko iecerēts saņemt no Pasaules Bankas un ar citu starptautisko finansu organizāciju palīdzību, kļūst skaidrs, ka šie aizdevumi vien mūs neglābs. Jāņem vērā arī tas, ka daļa piešķirto kredītu tiks izlietota izejvielu un kurināmā iegādei, daļa ieguls banku seifos kā maksa par starpniecību šo aizdevumu izsniegšanā un atgūšanas nodrošināšanā.

Teiktais nenoliedz minēto aizdevumu nozīmi Latvijas ekonomikā. Gluži otrādi, tos lietpratīgi izmantojot, var jūtami aktivizēt saimniecisko darbību. Nav vēlama šo līdzekļu sadrumstalošana sīku projektu realizēšanai. Saprātīgāk būtu izlietot tos tādu uzņēmumu rekonstrukcijai, kuri ne tikai paši ražotu eksportam, bet iesaistītu arī citus Latvijas uzņēmumus šīs produkcijas izgatavošanā, piegādājot komplektējošās detaļas, izpildot atsevišķas operācijas, sniedzot citus pakalpojumus. Citiem vārdiem sakot, jāizvēlas tādas ražotnes, kas spētu rosināt mūsu valsts rūpniecību un tautsaimniecību kopumā.

Rūpniecības nākotni Latvijā tomēr nedrīkst saistīt tikai ar ārvalstu investīciju ienākšanu. Bez visa labā šim avotam ir arī trūkumi, proti, individuāla investora gadījumā Latvijas nacionālās bagātības daļa nonāk ārzemnieku rokās, savukārt, izmantojot aizņēmumus, jāatceras, ka tos ir arī jāatdod un par tiem ir jāmaksā samērā augsti procenti, kas, bez šaubām, attiecīgi pazemina valsts iedzīvotāju dzīves līmeni.

Diskusijās par Latvijas ekonomikas nākotni faktiski tiek apiets jautājums par vietējo iespēju pilnīgāku izmantošanu, taču tām var būt izšķiroša nozīme valsts tautsaimniecības attīstībā. Vietējās iespējas var iedalīt divās grupās.

Pirmā iespēju grupa paredz radīt nosacījumus, lai ražošanas sfērā iesaistītos kapitāls, kas izveidojies t.s. pirmatnējās uzkrāšanas procesā. Tam jādod iespēja ne tikai ieguldīt līdzekļus jaunu objektu celtniecībā, bet arī plaši piedalīties valsts uzņēmumu privatizācijā. Piedalīdamies privatizācijā, šis kapitāls tautsaimniecības rekonstrukciju ietekmētu divējādi:

1. tieši pērkot un rekonstruējot uzņēmumus (vai to daļas),
2. veidojot investīciju fondu no privatizācijas procesā iegūtajiem līdzekļiem. Šie privatizācijas fonda līdzekļi tāpat kā starptautisko fondu aizdevumi jāizmanto galvenokārt investīcijām, un nav pieļaujams tos izlietot ikdienišķu vajadzību apmaksai, t.i., „noēst” vai „nokurināt”.

Otru vietējo investīcijas resursu grupu veido uzņēmumu peļņa. Patlaban tā šim mērķim kalpo vāji vai vispār nekalpo. Bet, lietpratīgi organizējot ražošanu, kā arī monetāro politiku, tai pakāpeniski jāklūst par izšķirošo līdzekļu avotu tautsaimniecības rekonstrukcijai. Tādēļ, risinot naudas politikas jautājumus, šis uzdevums pelna īpašu uzmanību. Te mēs atkal atduramies pie daudzkārt diskutētā jautājuma par Latvijas uzņēmumu konkurētspējas veicināšanu ārējā tirgū.

Tautas saimniecības internacionalizācija un savu izstrādājumu realizācija ārējā tirgū Latvijai ir objektīva nepieciešamība. Jābūt arī pilnīgai skaidrībai par šo sakaru ģeogrāfiskajām proporcijām. Latvijas ģeopolitiskais stāvoklis, tās nesenā vēsture nosaka nepieciešamību pēc iespējas pilnīgāk integrēties Rietumu saimniecības sistēmā. Bet skaidrs ir arī tas, ka ieiešanai Rietumu tirgos jānotiek ne tik daudz uz Austrumu virziena sašaurināšanas rēķina, bet paplašinot ražošanu, to daļēji pārstrukturizējot. Jāapzinās elementāra patiesība – sakaru sašaurināšana ar Austrumiem nebūt negarantē līdzvērtīgu vai pat daļēju to paplašināšanu ar Rietumiem. Gluži otrādi, stabili un izdevīgi sakari ar valstīm, kas izveidojušās bijušās PSRS teritorijā, ar citām Eiropas pēcsociālisma valstīm var būtiski atvieglināt integrēšanos Rietumu tirgū, jo ražojumu maiņas rezultātā gūtā peļņa būtu viens no reāliem līdzekļu avotiem uzņēmumu rekonstrukcijai un to sagatavošanai pakāpeniskai integrācijai pasaules saimniecības sistēmā.

Bezdzibenis vai purvs

Dažkārt tiek izteikts tēlainis salīdzinājums, ka mūs no Rietumu tirgus sistēmas šķir bezdzibenis, kuru, kā zināms, pārvarēt var tikai ar vienu lēcieni, to saprotot kā saišu saraušanu ar Austrumiem. Izmantojot analogijas, pareizāk gan būtu teikt, ka mūs no iecerētā krasta šķir nevis bezdzibenis, bet gan purvs ar tam raksturīgajiem ciņiem un bīstamajiem akačiem. Purvu pārvarēt ar vienu lēcieni nav

iespējams. Te priekšroka jādod uzmanīgai virzībai, izmantojot piemērotākās vietas un attiecīgus līdzekļus. Pati pārvietošanās un arī purva platums (mērot to laika dimensijā) ir atkarīgs no mums pašiem. Ekonomikas „purva” pārvarēšana saistās ar tādiem procesiem kā valsts īpašuma konversija, ekonomikas vadības sistēmas sakārtošana, mūsu dzīves uztveres veidošana, tiesisko normu izstrādāšana un konsekventa realizācija u.tml. Šos un arī citus jautājumus nevar atrisināt ar vienu rāvienu jeb lēcieni. Ekonomika, kā zināms, ir ļoti inerta sistēma, kuru nepieciešams pārveidot pakāpeniski, un problēmas risināmas noteiktā secībā.

Šo jautājumu risināšanai lietderīgi veidot īpašu, visaptverošu programmu, paredzot tajā pirmām kārtām vietējo iespēju maksimāli pilnīgu izmantošanu. Saprotams, sava loma ierādāma arī ārējiem aizņēmumiem, bet to atdeve būs atkarīga no Latvijas uzņēmumu un attiecīgu valsts struktūru aktīva, mērķtiecīga darba. Tātad ne tik daudz no summu lieluma, ko piešķir Starptautiskais valūtas fonds, Pasaules banka vai citi finansu fondi, bet no mūsu prasmes un gatavības tās pienācīgi efektīvi izmantot.

Nepieciešams pārvarēt mazvērtības kompleksu, kas atspoguļojas apgalvojumos, ka iekļauties Rietumu tirgū var tikai ar ārzemju aizdevumu palīdzību. Arī esošā ražošanas tehnoloģija šādu iespēju neizslēdz, jo tirgū, kā zināms, var realizēt dažādas kvalitātes preces, saprotams, par attiecīgu cenu. Uz to pamatoti norāda M. Lācis, Latvijas vēstniecības ASV pirmais sekretārs (Diena, 1993. g. 5. marts). Šīs tēzes pareizību apstiprina arī Latvijas pieredze Austrumu tirgū. Bet reģionu ar līdzīgām prasībām pasaulē nav maz. Jāprot tikai tos atrast un nodibināt sakarus.

Kājas vai kruķi?

Mazvērtības komplekss izpaužas ne tikai iepriekšminēto produkcijas realizācijas iespēju un investīciju avotu sakarā, bet arī vairākās citās jomās, it īpaši valsts ekonomikas attīstības konceptuālo jautājumu izstrādē. Zīmīga šai sakarā ir situācija, ko aplūko Kārlis Goppers rakstā „Latvijas ekonomikas augšupeja un Starptautiskais Valūtas fonds” (Diena, 1993. g. 12. janv.). Viņš atzīmē, ka Latvijas ekonomikas atveseļošanai un pārejai uz tirgus ekonomiku jāpārvietojas uz divām kājām: viena ir makroekonomikas stabilizācija (te iekļauta monetārā, kredīta, fiskālā un cenu politika) un otra – strukturālās jeb institūciju reformas (privatizācija, demonopolizācija, struktūrpolitika). Viena kāja ir Starptautiskā Valūtas fonda, bet otra – Pasaules Bankas pārziņā. Panākumus vienā jomā (makroekonomiskā politika) un nepilnības otrā autors lielā mērā izskaidro ar šo starptautisko institūciju pārstāvju darbību Latvijā, to ietekmi uz pārvaldes un likumdevēju struktūrām. Daļēji tā tas patiešām ir. Bet vai tas neliecina arī par ko citu, proti, par mūsu attiecīgo institūciju nevēlēšanos un arī nevarību pašiem izstrādāt un realizēt Latvijas apstākļiem atbilstošu ekonomisko politiku? Rezultātā iznāk tā, ka mēs mēģinām virzīties ar tādu kāju palīdzību, kuras mūsu ekonomiskajam organismam veiksmīgāk vai mazāk veiksmīgi cenšas „pieaudzēt” starptautiskās organizācijas. Lai mēs tiešām sekmīgi virzītos uz priekšu, ir **nepieciešamas savas kājas**. No starptautiskajām organizācijām jālūdz nevis kājas, bet gan kruķi, turklāt tikai uz laiku, kamēr mūsu kājas atveseļosies. Taču **pats svarīgākais ir** ne jau kājas vai kruķi, bet gan **galva**, smadzenes, kas regulē virzību.

Ir nepieciešama sava ekonomiskā programma. Nav noslēpums, ka Starptautiskā Valūtas fonda un Pasaules Bankas programmas ir izstrādātas un tiek realizētas daudzās pasaules valstīs, un to iedarbība ir ļoti atšķirīga. Sekmes ir atkarīgas ne tik daudz no šo organizāciju pārstāvju kvalifikācijas un piedāvāto risinājumu pamatotības, cik no attiecīgās valsts likumdošanas un pārvaldes institūciju mērķtiecīgas un saskaņotas darbības.

Tātad vajadzīga pašiem sava pārdomāta darbības programma, kas, kā jau atzīmējām, orientēta pirmām kārtām uz vietējo iespēju pilnīgu izmantošanu. Ārzemju finansiālā palīdzība un dažādi, lai arī viskvalificētākie padomi nevar atrisināt mūsu problēmas. Bet palīdzēt var tikai tam, kas pats zina, ko viņš grib, un dara visu, lai savu mērķi sasniegtu.

Laika posmā, kas aizritējis kopš šā raksta manuskripta sagatavošanas, Latvijā ir ievēlēta Saeima un izveidota jauna valdība – Ministru Kabinets. Tā deklarācijā par valdības iecerēto darbību izvirzīts daudz uzdevumu, kuri, ja tos aplūko katru atsevišķi, lielākoties ir pareizi un iebildumus neizsauc. Diemžēl joprojām neskaidra ir pamatproblēma – kā saskaņot makroekonomisko stabilizāciju ar tautsaimniecības mikrolīmeņa (visu īpašuma formu uzņēmējdarbības) dinamisku attīstību. Šīs problēmas atsevišķie aspekti, kas aplūkoti mūsu rakstā, liecina, ka tās rūpīga izpēte un mērķtiecīga risināšana ir izšķirīgs nosacījums krīzes pārvarēšanā un valsts ekonomiskā potenciāla attīstībā.

Rūpniecības pārstrukturēšanas mērķi un nosacījumi

(Latvijas Zinātņu akadēmijas Vēsti. A. 1992.g.– Nr. 11)

Latvijas rūpniecības straujās degradācijas pamatā ir gan ārējie, gan arī, un ne mazākā mērā, iekšējie (vietējie) faktori. Pēdējie vispārējā veidā formulējami kā koncepcijas un tātad izvērstas stratēģijas un taktikas trūkums valsts politikā šis svarīgās nozares attīstības jautājumos. Šo vakuumu nereti aizpilda neargumentēti apgalvojumi, ka rūpniecības mums ir par daudz un tā jāsamazina.

Iebildumi pret rūpniecības attīstību galvenokārt balstās uz to, ka padomju varas gados tā šeit tika veidota, nerēķinoties ar vietējiem darbaspēka resursiem un bija galvenais faktors, kas veicināja iedzīvotāju ieplūdi no Krievijas, Baltkrievijas un citām PSRS republikām. Lai cik argumentēti un dedzīgi mēs šo politiku nosodītu, pagriezt vēstures ratu atpakaļ nav iespējams. Apsverot attīstības perspektīvas, jārēķinās ar reālo īstenību. Turklāt, lai iedzīvotāju migrācijas procesus virzītu Latvijai vēlamā gultnē, nebūt nav jālikvidē radītais rūpniecības potenciāls. Ražošanas racionalizācija dod iespēju ar ievērojami mazāku strādājošo skaitu ne tikai saglabāt, bet pat būtiski palielināt produkcijas izlaidi.

Nosakot rūpniecības vietu Latvijas tautsaimniecībā šodien un pārredzamajā nākotnē, jāvadās no atziņas, ka rūpniecība ir civilizēto valstu materiālās ražošanas pamatnozare. Latvijā tās daļa iekšzemes kopproduktā 1991. gadā bija 35,4%. Mūsu rūpniecības uzņēmumi, neskatoties uz to visai pieticīgo tehnisko līmeni, ir Latvijas nacionālās bagātības svarīga sastāvdaļa. Uzdevums ir panākt, lai tā maksimāli pilnīgi kalpotu tautas labklājības interesēm. Rūpniecībai ir sava īpaša vieta tautsaimniecības struktūrā un to nevar aizstāt ar citām nozarēm. Šīs nozares loma izpaužas tādējādi, ka tā:

1. nodrošina darbavietas un tātad arī dzīvei nepieciešamos līdzekļus valsts iedzīvotāju lielai daļai (Latvijā 1990. gadā apmēram 30%);
2. apgādā vietējo tirgu ar tiem produkcijas veidiem, kurus izdevīgi šeit ražot;
3. eksportē savus ražojumus uz ārvalstīm un iegūst valūtu, kas nepieciešama valsts tirdzniecības un arī maksājumu bilances līdzsvarošanai – tātad rada nosacījumus stabilas naudas sistēmas veidošanai;
4. stabilizē ekonomisko un sociālo stāvokli valstī, jo mazāk nekā dažas citas tautsaimniecības nozares ir pakļauta klimatisko un citu apstākļu svārstībām. Jo lielāka tās daļa iekšzemes kopproduktā, jo vieglāk valsts pārvar zudumus, kas rodas, piemēram, lauksaimniecībā sakarā ar nelabvēlīgiem laika apstākļiem atsevišķos gados vai tūrismā starptautisko sarežģītumu dēļ.

Tādēļ tiesisko un ekonomisko nosacījumu radīšana rūpniecības sekmīgai funkcionēšanai ir viens no svarīgākajiem jebkuras valsts ekonomiskās politikas uzdevumiem.

Latvijā rūpniecībai pievēršama sevišķa uzmanība arī tādēļ, ka 20.-30. gados vadošā tautsaimniecības nozare – lauksaimniecība – tagad tālu atpaliek no pasaules līmeņa. Laikā, kad attīstītajās valstīs lauksaimnieciskās ražošanas tehnoloģijā un organizācijā notika radikālas pārmaiņas, kas nodrošināja strauju darba ražīguma kāpumu, Latvijā bija (un vēl joprojām ir) mīņāšanās uz vietas vai pat virzīšanās atpakaļ. Šādas virzības pamatā bija lauksaimniecības t.s. „sociālistiskā

rekonstrukcija". Pēdējā laikā tā saistīta arī ar ekonomiski bezmērķniecīgo zemes reformas realizāciju, kuras rezultātā veidojas sīksaimniecību, tātad nerentablu saimniecību, sistēma. Šādu saimniecību produkcijas izmaksas neizbēgami būs pārāk augstas, lai konkurētu pasaules un arī iekšējā tirgū ar citās valstīs ražoto produkciju. Tikai valstis ar augsti attīstītu rūpniecību spēj saglabāt sīksaimniecību sistēmu vai vismaz samazināt to izputēšanas tempus, piešķirot šai nozarei attiecīgas subsīdijas.

Tātad nav pamata apšaubīt rūpniecības nozares nepieciešamību Latvijas ekonomikā. Sarežģītāks ir jautājums par tās struktūru, jo šeit iespējami varianti. Sastopami apgalvojumi, ka pašreizējā rūpniecības nozaru struktūra neatbilst Latvijas apstākļiem, par argumentu parasti minot faktu, ka liela daļa rūpniecības uzņēmumu strādā ar ievestām izejvielām un gatavo produkciju izved, turklāt pretēji izejvielu un energonesēju plūsmā – austrumu virzienā. Šis fakts tomēr nevar kalpot par kritēriju rūpniecības nozaru struktūras efektivitātes vērtēšanai, jo plaša izejvielu un gatavo izstrādājumu apmaiņa ir mūsdienu pasaules rūpniecības ražošanas nepieciešams nosacījums un ikdienišķa parādība. Pieredze neapstrīdami apliecina, ka vislabākos panākumus ekonomikas jomā gūst nevis tās valstis, kas bāzējas galvenokārt uz vietējiem izejvielu resursiem, bet gan tās, kas plaši izmanto ne tikai vietējās, bet arī (un nereti pat galvenokārt) ievestās izejvielas, energonesējus un ražošanas iekārtas, resp., iekļaujas pasaules saimniecības sistēmā, mērķniecīgi izmanto iespējas, ko dod starptautiskā darba dalīšana un tās ietvaros atsevišķu uzņēmumu specializācija. Spilgti piemēri te ir Japāna, Ķīnas Republika (Taivāna), Korejas Republika, Singapūra, Honkonga, kā arī daudzas Eiropas mazās valstis.

Lai novērtētu esošo rūpniecības struktūru un noskaidrotu vēlamās pārmaiņas, jābūt skaidram **vērtējuma kritērijam**. Kritērijs savukārt saistāms ar nozares attīstības **mērķi**. Rūpniecības, tāpat kā citu tautsaimniecības nozaru darbības galvenais uzdevums, īsi formulējot, ir vairot valsts nacionālo bagātību kā tautas labklājības materiālo pamatu. No valsts viedokļa šī mērķa sasniegšanai jāorientē arī atsevišķu uzņēmumu darbība, saprotams, esošo sociāli demogrāfisko un ekoloģisko ierobežojumu ietvaros.

Apsverot republikas rūpniecības attīstības iespējas, uzmanību vispirms saista vietējie ražošanas resursi. Latvija šinī ziņā nav bagāta. Ja rūpniecības attīstību ierobežotu ar vietējo dabas resursu izmantošanu, tad ievērojama daļa iedzīvotāju tiktu atstāta bez darba. Galvenais faktors, kas nosaka rūpniecības attīstības iespējas Latvijā, ir darbaspēka resursi. Šī resursa īpatnība ir tā, ka tas nepārtraukti atjaunojas un tā kvalitātes uzlabošanai nav robežu. Tādēļ, pat samazinot strādājošo skaitu, var nodrošināt ražotās produkcijas apjoma ievērojamu pieaugumu. Darbaspēka esamība praktiski pašreizējā periodā arī nosaka rūpniecības attīstības iespējas Latvijā. Lai nodrošinātu tās iedzīvotājiem darbu, jāizmanto kā vietējās, tā arī ievestās izejvielas un citi ražošanas resursi. Šeit var būt ļoti daudz variantu, tādēļ rodas jautājums – kā noteikt, kuriem uzņēmumiem Latvijā piešķirama prioritāte.

Izslēdzot uzņēmumus, kuru produkcija savu īpašību dēļ nav tālu transportējama un tātad ražojama uz vietas (daudzi pārtikas produkti, daļa celtniecības materiālu u.c.), paliek izstrādājumi, kurus var izgatavot ļoti daudzās

zemēs. Tā kā ražot šo produkciju nelielos, tikai vietējo vajadzību diktētos apjomos ekonomiski nav izdevīgi, notiek plaša tās apmaiņa un konkurence starp ražotājiem noieta tirgus iekarošanā un noturēšanā.

Latvijai savas vietas iekarošana starptautiskajā tirgū (ārpus bijušas PSRS) patlaban ir pats svarīgākais uzdevums, jo tikai tā var pārvarēt tās atkarību no austrumu kaimiņu nestabilās ekonomiskās un politiskās neprognozējamības. Jāsaglabā abpusēji izdevīgi ekonomiskie sakari ar Austrumiem, bet jāpanāk, lai ievērojama rūpniecības produkcijas daļa tiktu realizēta par brīvi konvertējamu valūtu. To spēs tikai tie uzņēmumi, kas, specializējoties konkrētu izstrādājumu izgatavošanā, balstīs savu darbību uz jaunākajām zinātnes atziņām, tātad modernu tehniku un tehnoloģiju un mūsdienīgu darba organizāciju. Vai šie ražošanas elementi tiešām ir īsti mūsdienīgi, to parāda ražotās produkcijas konkurētspēja pasaules tirgū. Tādēļ par Latvijas rūpniecības atsevišķu uzņēmumu un arī visas nozares **efektivitātes kritēriju** (pie līdzīgiem citiem apstākļiem) jāuzskata spēja realizēt savu produkciju par konvertējamu valūtu.

Latvijas rūpniecība patlaban šim kritērijam neatbilst. Saskaņā ar Latvijas Valsts Statistikas komitejas rūpniecības uzņēmumu apsekojumu 1992. gada pirmajā pusē, no to kopējā produkcijas eksporta tikai 10% gāja uz valstīm ar konvertējamu valūtu. No aprēķinātajiem maksājumiem valūtā valsts un vietējos budžetos rūpniecības daļa bija 40,5%. Turklāt gandrīz trīs ceturtdaļas (73,3%) no tās deva viena nozare – meža, kokapstrādes un papīra rūpniecība, resp., Latvijas galvenās dabas bagātības – koksnes un no tās izgatavotās produkcijas – eksports. Pārējo nozaru devums niecīgs – 10,8%.

Rūpniecības struktūras pārkārtošanas pamatzdevums ir tās eksporta spēju radikāla palielināšana. Galvenais ceļš ir ražošanas organizatoriski tehnoloģiskā līmeņa būtiska izmaiņa visos uzņēmumos. Bez rūpniecības izstrādājumu plaša eksporta nav iespējama Latvijas maksājumu bilances stabilizēšana un valūtas sarūpe energoiesēju iegādei.

Rūpniecības **konkurētspēju kāpināšanas** nozīmīgumu nosaka ne tikai nepieciešamība sarūpēt konvertējamu valūtu, bet arī sagaidāmās pārmaiņas austrumu tirgū. Pašreizējās iespējas realizēt Latvijas rūpniecības izstrādājumus NVS republikas var ātri izzust. Šajās valstīs pāreja uz tirgus attiecībām un ciešāka iekļaušanās pasaules saimniecības sistēmā saasinās konkurenci Latvijas izstrādājumiem, jo rietumvalstu firmas piedāvās labāku un lētāku produkciju. Mūsu uzņēmumiem izeja ir tikai viena – izveidot tādu ražošanas organizācijas un tehnoloģijas līmeni, kas nodrošinātu pasaules tirgū konkurētspējīgu izstrādājumu izlaidi.

Rezumējot teikto, jāsecina, ka Latvijas apstākļiem atbilstošu rūpniecības struktūru nevar noteikt ar likumu vai kādu valsts orgānu normatīvu aktu. Tai jāveidojas konkurences cīņā par savu vietu pasaules saimniecības sistēmā. Nostiprināsies tie ražotāji, kas spēs savlaicīgi un precīzi uztvert pasaules tirgus mainīgās prasības un atrast Latvijas apstākļiem vispiemērotākos risinājumus šo prasību apmierināšanai. Tie, kas to nespēs, nebūs spējīgi eksistēt. Valsts uzdevums ir radīt ekonomiskos un juridiskos nosacījumus, lai tās uzņēmumi pēc iespējas ātrāk pārvarētu pārmantoto hipertrofēto piesaisti austrumu tirgum.

Šī jautājuma risināšanā katrai rūpniecības nozarei un pat katram uzņēmumam ir savas īpatnības. Vislabākās iespējas eksportēt produkciju ir tiem uzņēmumiem, kas nodarbojas ar dabas resursu ieguvī, nepakļaujot tos būtiskai pārstrādei. Te ietilpst apaļkoksne, kūdra, ģipšakmens un arī daži lauksaimniecības produkti, tādi kā linu šķiedra un sēklas, jēlādas u.c. To sagatavošanai eksportam vairumā uzņēmumu nav vajadzīga dārga tehnika un sarežģīta tehnoloģija. Diemžēl brīvi konvertējamās valūtas guvums no šo ražojumu eksporta ir pārāk niecīgs, un tas pat daļēji nevar apmierināt Latvijas vajadzības.

Daudz sarežģītāks stāvoklis ir nozarēs, kur produkcijas iegūšanai vajadzīga moderna tehnoloģija un dārgas ražošanas iekārtas, stingra tehnoloģiskā disciplīna un precīza ražošanas procesa organizācija.

Konkurētspējīgas produkcijas ražošanu uzņēmumu lielā daļā apgrūtinā modernās tehnikas un tehnoloģijas iegādei nepieciešamo līdzekļu trūkums. Viens no investīciju piesaistes veidiem ir kopuzņēmumu veidošana ar ārzemju partneriem vai arī cita veida sadarbība noteiktas produkcijas ražošanai un realizācijai. Pieredze rāda, ka ārzemju firmas labprāt sadarbojas ar citu valstu uzņēmumiem tādu tehnoloģisko procesu izpildē, kuru veikšana rietumvalstīs ir apgrūtināta vai neiespējama ekoloģisko un sociālo ierobežojumu dēļ (t.s. netīrās tehnoloģijas, piemēram, galvaniskie un kodināšanas procesi, kā arī darba operācijas, kas prasa daudz mazkvalificēta vai monotona roku darba). Latvijā šādu operāciju izpildi ir lietderīgi uzņemt tikai tad, ja peļņa no tām ir pietiekami liela, lai ātri uzkrātu līdzekļus modernās tehnikas un tehnoloģijas iegādei un pamazām parietu uz sarežģītākas un dārgākas produkcijas ražošanu.

Otrs līdzekļu avots ir valsts subsīdijas vai aizdevumi uzņēmumiem brīvi konvertējamā valūtā. Šādus līdzekļus lietderīgi piešķirt konkursa veidā tiem uzņēmumiem, kas spējīgi ražot produkciju eksportam. Kritērijam te jābūt konvertējamās valūtas tīrā ieguve, rēķinot uz katru ieguldītās valūtas vienību.

Subsīdiju vai aizdevumu piešķiršanā priekšroka dodama uzņēmumiem, kuriem jau ir samērā augsta gatavības pakāpe lai ražotu produkciju eksportam. Tie varētu būt vieglās rūpniecības uzņēmumi – trikotāžas, audumu un apģērba ražotāji, ādas galantērijas izgatavotāji.

Kokrūpniecības nozarē visreālāk paplašināt finieru, saplākšņu, šķiedru un skaidu plātņu ražošanu, apgūt jaunas šo izstrādājumu modifikācijas. Jāatjauno celulozes un papīra ražošana līdz jau iepriekš sasniegtajam līmenim un aktīvāk jārisina jautājumi par jauna moderna uzņēmuma celtniecību. Atbalstāma arī uzkrātās pieredzes un ražošanas jaudu izmantošana mēbeļu izgatavošanā un stabila eksporta tirgus iekarošanā.

Mašīnbūves nozarē izcīnīt un nostiprināt savu vietu pasaules tirgū ir visgrūtāk: pirmkārt, ir jāspēj nodrošināt tādu produkcijas tehniski ekonomisko kvalitāti, kas nav zemāka par konkurentu piedāvāto un, otrkārt, jāņem vērā, ka gatavās produkcijas realizācija ārzemēs ļoti lielā mērā ir atkarīga no atbilstoša servisa nodrošināšanas. Bez šāda dienesta nav iespējams izveidot stabilu tirgu tādiem Latvijas ražojumiem kā mikroautobusi, sakaru līdzekļi, saldējamās iekārtas, slaukšanas agregāti, mēslojuma izkliedētāji u.tml. Treškārt, lai gūtu panākumus, minēto izstrādājumu eksporta apjomam jābūt pietiekami lielam un tas nevar būt izkliedēts. Tas jāvirza uz noteiktu reģionu, turklāt gan organizējot attiecīgu

apkalpes dienestu, gan iespēju robežās sadarbojoties ar attiecīgiem šajās valstīs funkcionējošiem vietējiem uzņēmumiem.

Pašreizējā situācijā Latvijas mašīnbūves uzņēmumu attīstības reālākais variants ir sadarbība ar ārzemju firmām, uzņemoties atsevišķu detaļu un mezglu izgatavošanu to vajadzībām.

Ķīmiskās rūpniecības nozarē svarīgi pievērsties uz zinātnes jaunāko atziņu izmantošanu balstītas mazas tonnāžas produkcijas izlaidei. Padomju Savienības ietvaros šajā nozarē Latvijai bija zināmi panākumi, tās uzņēmumiem bija stabila vieta galveno bioķīmisko preparātu un atsevišķu farmaceitisko līdzekļu ražotāju vidū. Ārzemju firmas joprojām ir ieinteresētas pirkt oriģinālus Latvijā izstrādātus efektīvus preparātus. To radīšanai nepieciešams saskaņots ilgstošs darbs un labs zinātnes potenciāls. Saņemot attiecīgu valsts atbalstu, vēl būtu iespējams šo darbu veikt un nebūtu pieļaujams šis iespējas zaudēt.

Pārtikas rūpniecības nozaru vidū prioritāte piešķirama zivju ieguves un pārstrādes uzņēmumiem. Šī nozare, ja tās produkciju izgatavos un iesaiņos atbilstoši pasaules tirgus prasībām, var būt stabila konvertējamās valūtas gādātāja. Arī piena un gaļas rūpniecība eventuāli varētu ražot produkciju eksportam, tomēr tuvākajos gados tas nebūs reāli, jo lauksaimniecības pagrimuma dēļ gaidāms prasībām atbilstošu izejvielu trūkums.

Būvmateriālu rūpniecības nozarē Latvijai ir nepieciešamās izejvielas augstas markas cementa ražošanai gan vietējām, gan eksporta vajadzībām. Mūsdienīgas cementa rūpnīcas celtniecībai vajadzīgas lielas investīcijas, kas nav sedzamas no kārtējiem valdības ienākumiem. Te ir reāli piesaistīt ārzemju firmu kapitālu. Jāapsver tomēr, ko Latvija no tā iegūs, jo cementa ražošana saistīta ar apkārtējās vides piesārņošanu un pieder pie jau minētajām netīrajām tehnoloģijām.

Latvijas rūpniecības stāvokli pašlaik sarežģīt *uzņēmumu īpašuma statusa* nenoteiktība. Privatizācijas aizkavēšanās, nekoncekvenca un neskaidrības tās realizācijā veido labvēlīgus apstākļus valsts īpašuma izsaimniekošanai. Šāda nenoteiktība rada perspektīvas trūkumu uzņēmumu vadītājiem, mazina viņu atbildību un iniciatīvu sarežģītu jautājumu risināšanā. Tādēļ privatizācijas paātrināšana ir nepieciešams nosacījums, lai attīstītu uzņēmējdarbību un rūpniecības eksportspēju.

Tikai konsekvantas privatizācijas apstākļos var sākt darboties likums par uzņēmumu bankrotu. Jāsaprot, ka visos bankrota gadījumos bankrotē (izput) nevis (vai ne tik daudz) konkrētais saimnieciskās darbības objekts, bet gan tā īpašnieks. Patlaban uzņēmumu lielākās daļas īpašnieks ir valsts.

Latvijas **nodokļu un naudas politikai** jāsekmē rūpniecības eksportspēju attīstība un uzturēšana. Vairāki pieņemtie normatīvie akti šajā jomā nav izvērtēti no rūpniecības uzņēmumu viedokļa. Piemēram, Latvijas Bankas lēmums par NVS republiku maksājumu diferencēta kursa noteikšanu. Saskaņā ar Latvijas bankas oficiālo viedokli šis lēmums virzīts uz Latvijas naudas sistēmas stabilizāciju. Pieejot tikai no šī viedokļa, tas būtu vērtējams pozitīvi. Bet naudas sistēma, lai cik stabila tā būtu, nav kaut kas patstāvīgs. Tā ir, lai arī svarīga, bet tomēr tikai viena tautsaimniecības sastāvdaļa. Monetārās sistēmas svarīgākais uzdevums ir nodrošināt efektīvu ekonomikas funkcionēšanu.

Naudas stabilizācijas pasākumi nedrīkst graut ekonomiku. Tas diemžēl notiek. Latvijas Bankas noteiktie Latvijas rubļa un vēl funkcionējošā padomju rubļa bezskaidras naudas kursi NVS republikām būtībā nozīme Latvijas naudas revalvāciju (apmaiņas kursa palielināšanu). No starpvalstu finansiālo un tirdzniecības attiecību prakses ir labi zināms, ka savas naudas revalvācija apgrūtina ražotāju iespējas eksportēt produkciju, bet devalvācija (apmaiņas kursa pazemināšana) gluži otrādi – tās uzlabo. Bankas veikto pasākumu ekonomiskās sekas nenovēršami izpaudīsies eksporta apsīkumā uz NVS valstīm. Eksporta apsīkums izsauks uzņēmumu darbības pārtraukšanu: rūpniecības uzņēmumu ārējās tirdzniecības apgrozījumā šo valstu īpatnējais svars ir 84%. Tas nozīmē, ka valsts budžets paliks bez līdzekļiem, jo rūpniecība dod turpat divas trešdaļas no visiem valsts un vietējo budžetu ieņēmumiem (1992. g. pirmajā pusē). Strauji augs bezdarbnieku skaits, kas tālu pārsniegs valsts iespējas minimālo pabalstu piešķiršanā. Samazināsies darba algas izmaksas un līdz ar to pieprasījums patēriņa preču tirgū, tātad arī to uzņēmumu darbība, kas orientēta uz vietējo vajadzību apmierināšanu.

Ražošanas apsīkums praktiski izslēgs jebkādu iespēju atjaunināt ražošanas iekārtas, tātad arī cerības pārvarēt ekonomisko krīzi.

Risinot monetārās politikas problēmas, nav prātīgi ignorēt realitāti: Latvijas ekonomika vēl joprojām ir cieši saistīta ar padomju jeb Krievijas rubļa zonas valstu ekonomiku. Šajos apstākļos nav reālu iespēju aizsargāt mūsu naudas sistēmu no šajā zonā notiekošo inflācijas procesu ietekmes. Naudas kurss, kā arī inflācijas tempi jāregulē tā, lai nevis vājinātu, bet gan stiprinātu Latvijas ražotāju pozīcijas arī austrumu tirgū. Šīs pozīcijas dos iespēju mazināt rūpniecības lejupslīdi; uzkrāt resursus ražošanas pakāpeniskai atjaunināšanai un nosacījumu radīšanai rūpniecības pašreizējās vienpusējās orientācijas pārvarēšanai nākotnē.

Uzņēmumu konkurētspējas intereses jāievēro, arī realizējot muitas tarifu politiku. Vienkāršots ir izplatītais uzskats, ka muitas tarifi ir vienīgi budžeta ieņēmumu avots. Ar muitas tarifiem ir iespējams veicināt Latvijas uzņēmumu konkurētspēju. Šajā jautājumā jābūt selektīvai pieejai: nav prātīgi ar muitas nodokli aplikāt Latvijā ievadamās izejvielas, materiālus un komplektējošās detaļas, ko izmanto eksportējamās produkcijas izgatavošanai. Šie muitas tarifi palielina ražotās produkcijas pašizmaksu, tādējādi mazinot tās konkurētspēju ne tikai rietumu, bet arī austrumu tirgū. Starp citu, ieguvums no muitas nodevām valsts un vietējiem budžetiem ir visai niecīgs – 1992. g. pirmajā pusgadā šie maksājumi (ieskaitot arī izvedmuitas) deva mazāk par 1% kopējo budžeta ieņēmumu. No tautsaimniecības viedokļa izdevīgāk ir veicināt uzņēmumu konkurētspēju kāpināšanu un tātad arī ražotās un realizētās produkcijas masas pieaugumu. Šim pieaugumam ir jāklūst par galveno budžeta ienākumu palielināšanas avotu no rūpniecības.

Pārveide un tautsaimniecības modeļa veidošanās

(Humanities and Social Sciences. Latvia. *Latvia in a Globalized World-Economy* 4(21)
University of Latvia)

Šajā rakstā mēs aplūkosim tikai to Latvijas tautsaimniecības modeļa daļu, kas attiecas uz valsts ekonomiku, neiedziļinoties jautājumos, kas veido sociālo problēmu risināšanas mehānismu. Mēģināsim ieskicēt valsts ekonomikas struktūras veidošanas īpatnības saistībā ar iekļaušanos ES un globālajā tirgus attiecību sistēmā.

Divdesmitā gadsimta deviņdesmitie gadi Latvijas tautsaimniecības vēsturē acīmredzot tiks raksturoti kā tās ekonomiskā potenciāla strauju pārmaiņu periods. Pēc dramatiskas lejupslīdes dekādes pirmajā pusē un sastinguma tās vidū, desmitgades otrajā pusē iezīmējās dažas izaugsmes pazīmes. Raksturojot notiekošo, mēs lietojam vārdu "izaugsme", bet ne "atjaunošana", jo pēdējais ietver arī atgriešanos pie iepriekšējās tautsaimniecības struktūras. Atjaunot tādu valsts ekonomikas struktūru, kāda tā bija pirms sabrukuma, nav iespējams tā vienkāršā iemesla dēļ, ka neatgriezeniski ir zudusi vide, kura noteica tās rašanos un kurā tā tikai varēja funkcionēt. Turklāt, no iepriekšējās sistēmas mantotā ekonomikas struktūra deviņdesmito gadu pirmajā pusē ir tiktāl sabrukusi, ka tagad tā praktiski jāveido no jauna. Jēdziens „atjaunot” ir lietojams tikai valsts agrākā kopējā ekonomikas potenciāla sasniegšanas nozīmē, kas ir aktuāls tuvāko gadu uzdevums. Tas tomēr būs jārealizē, veidojot atšķirīgu ekonomikas modeli no tā, kāds bija pirms pārveides perioda sākuma.

Modeļa optimalitātes kritēriji

Lai vērtētu procesus, kas saistīti ar ekonomikas modeļa veidošanu, vispirms precizēsim, ko mēs saprotam ar jēdzienu „valsts ekonomikas modelis” un kādus kritērijus jālieto, lai noteiktu tā optimālo veidolu jeb nozaru struktūru.

Šinī rakstā ar terminu „valsts ekonomikas modelis” tiek apzīmēts tautsaimniecības nozaru sastāvs. Tā optimalitātes kritēriju izvēle ir saistīta ar ekonomikas attīstības mērķi. Latvijai pašreizējā periodā ekonomikas attīstības galvenais mērķis ir nodrošināt iedzīvotāju dzīves līmeņa iespējami ātru tuvināšanu tam, kāds ir Eiropas Savienības valstīs. Dzīves līmeni, pie citiem līdzīgiem apstākļiem¹⁶, nosaka valsts iekšzemes kopprodukts (IKP) attiecināts uz vienu iedzīvotāju. Tas raksturo iespējamā personīgā patēriņa līmeni. Apstākļos, kad notiek strauja tehnikas attīstība, līdz ar materiālo vajadzību apmierināšanas pakāpes palielināšanos arvien svarīgāku nozīmi iegūst cilvēku intelekta izaugsmes faktors kā viens no tautas labklājības rādītājiem. Saikne starp tautsaimniecības struktūru un iedzīvotāju intelekta līmeni ir acīmredzama, lai gan grūti samērojama kvantitatīvi. Par aksiomu tomēr var uzskatīt tēzi, ka valstī, kurā dominē uz smagu vai vienmuļu roku darbu balstītas ražotnes, strādājošo un līdz ar to arī visu iedzīvotāju vispārējās un profesionālās izglītības līmenis ir zemāks nekā valstīs, kurās pārsvarā ir ražotnes, kas izmanto mūsdienīgu tehnoloģiju. Modernā

¹⁶ Ar citiem līdzīgiem apstākļiem šinī gadījumā jāsaprot stabilas IKP un tīrā nacionālā ienākuma attiecības.

tehnoloģija rada nosacījumus izglītības un zinātnisko pētījumu attīstībai kā pašā uzņēmumā, tā arī ārpus tā, tādējādi sekmējot iedzīvotāju vispārējā izglītības līmeņa kāpumu.

Minētie apsvērumi nosaka arī atsevišķu risinājumu lietderības noteikšanas kritēriju izvēli. Attīstības varianti jāvērtē ne tikai pēc tā, kā tie veicina tautsaimniecības vispārējo attīstību, iedzīvotāju nodarbinātību, bet arī kā tie ietekmē nodarbinātības struktūru, palielina vai samazina darba vietu daļu, kas orientētas uz strādājošo augstāku intelektu.

Vadoties no minētajiem kritērijiem par ideālu tautsaimniecības modeli acīmredzot jāuzskata tāds, kurā ir tikai nozares, kas nodarbina augsti izglītotus darbiniekus. Reāli tas tomēr nav iespējams divu iemeslu dēļ. Pirmkārt, veidot šādu modeli ir ieinteresētas visas valstis un, otrkārt, nevienā valstī nav iespējams reāli sasniegt situāciju, lai visiem iedzīvotājiem būtu vienādi augsts izglītības un tehniskā intelekta līmenis. Tādēļ pat visattīstītākajās valstīs līdz ar ražotnēm, kas balstās uz vismodernāko tehnoloģiju, funkcionē arī tādas, kas neatbilst šim kritērijam. Svarīga ir nevis šādu uzņēmumu esamība, bet to daļa iedzīvotāju nodarbinātībā.

Nozīmīgs rādītājs tautsaimniecības modeļa optimalitātes vērtējumā ir tā objektu iedarbība uz apkārtējo vidi. Šinī jomā, kā zināms, ražošanas nozares ir ļoti dažādas. Nav noslēpums, ka attīstītās valstis ierobežo videi nedraudzīgu objektu darbību savā zemē. Tas veicina to pārvietošanos uz attīstības valstīm, kuru skaitā ietilpst arī bijušās sociālisma valstis. Kā rāda pieredze, Latvija šinī ziņā nav izņēmums.

Atvērta vai noslēgta ekonomika

Mūsdienu augstāzīgo tehnoloģiju var efektīvi izmantot tikai tad, ja ir iespējams realizēt tai atbilstošus ražošanas apjomus. Mazo valstu iekšējais tirgus parasti ir nepietiekams šādu objektu funkcionēšanai. Lai sekmētu laikmetam atbilstošu uzņēmumu rašanos un attīstību, jāveido atvērta tipa ekonomikas modeļi. Atsevišķu valstu robežās noslēgtu ekonomiku laiks lielākai valstu daļai pieder vēsturei. Modeļi, kas ir tuvāks noslēgtam nekā atvērtam, tagad var atļauties tikai dažas lielas valstis. Turklāt tās neietilpst attīstītāko valstu grupā. Mazajām valstīm, lai radītu apstākļus mūsdienīgu ražošanas objektu funkcionēšanai, nav citas iespējas kā veidot atvērta tipa tautsaimniecību.

Atvērta tipa modelis nebūt nenozīmē pilnīgu pašplūsmu tautsaimniecības attīstībā. Valsts ar tās rīcībā esošajiem līdzekļiem var veicināt vai ierobežot attiecīgu objektu izveidi un attīstību. Vēlamā modeļa veidošana nav vienreizējs akts, bet gan ilgstošs, bezgalīgs process. Sekmes ir atkarīgas no problēmas izpratnes, valsts iespēju reālas novērtēšanas un tās ekonomiskos procesus regulējošo institūciju darbības mērķtiecības.

Ietekmējošie faktori

Tautsaimniecības modeļa veidošanu ietekmē vairāki objektīvi faktori. Starp svarīgākajiem ir: dabas resursi un valsts ģeopolitiskais stāvoklis, darbaspēka resursu kvalitatīvais sastāvs un investīciju resursu pieejamība. Aplūkosim katru no tiem.

No **dabas resursu** viedokļa Latvija ierindojama starp vāji nodrošinātām valstīm. Tās zemes dzīlēs nav rūpnieciskai ieguvei derīgu mūsdienīgu enerģētisko resursu (naftas, dabasgāzes, akmeņogļu) un metālu rūdu iegulu, vai arī to krājumi ir niecīgi un grūti izmantojami. Naftas iegulu Baltijas jūras šelfā rūpnieciskā nozīme vēl nav noskaidrota ar eksperimentāliem urbumiem un tuvākajā laikā, pat labvēlīga iznākuma gadījumā, tā būtiski iespaidot tautsaimniecības modeli nevar. Par energoiesēju ieguves nozīmi tautsaimniecības attīstībā liecina tas, ka pēcsociālisma valstīm, kurām šādas iegulas ir, ar attiecīgu produktu eksportu izdodas panākt pozitīvu ārējās tirdzniecības bilanci, vai būtiski mazināt importa pārsniegumu par eksportu. Piemēram, Krievijas Federācijai, neskatoties uz dažādiem, pat ļoti dramatiskiem sarežģījumiem tautsaimniecības attīstībā, ārējās tirdzniecības balance ir pozitīva: 1992.-2000. g. tās eksports, attiecināts pret importu bija 118-184%¹⁷ robežās. Krievija, kā zināms, norādītajā periodā bija viena no pasaulē lielākajām naftas, tās pārstrādes produktu un dabasgāzes eksportētājvalstīm. Arī citām valstīm, kuras var eksportēt energoiesējus vai vismaz nav spiestas tos importēt, iespējas attīstīt tautsaimniecību ir lielākas nekā tām, kurām šādu resursu nav. Latvija pieder pēdējo skaitam.

No citiem derīgajiem izrakteņiem Latvijā ir samērā lielas dolomītu, kaļķakmens, ģipša, mālu, grants un smilšu iegulas. Raugoties no tautsaimniecības modeļa veidošanas viedokļa, jākonstatē, ka tikai daži no tiem ir derīgi eksportējamas produkcijas (cementa, ģipša izstrādājumu, keramzīta) ražošanai. To nozīmīgumu mazina apstākļi, ka šo minerālu resursi ir daudzās valstīs un attiecīgās produkcijas realizācija noris konkurences apstākļos. Pārējos minerālus, lielākoties, var izmantot tikai vietējo celtniecības materiālu ražošanai. To ieguves un izlietojuma apjomu ierobežo relatīvi mazie celtniecības mērogi un būvobjektu projektu orientācija uz citu, vieglāku un industriālajām būvniecības metodēm labāk piemērotu, materiālu izmantošanu.

Pašreizējā periodā un pārrēķināmā nākotnē svarīgākais Latvijas dabas resurss ir **koksne**. Mežu kopējā platība 2001. gada beigās bija 2861 tūkst. ha, jeb 44,3% valsts teritorijas. Izcirstās koksnes apjoms 10,4 milj.m³. Industriālo valstu pieredze rāda, ka, uzlabojot mežu apsaimniekošanu, ir iespējams būtiski palielināt to produktivitāti. Nozīmīga nozares produkcijas apjomu palielināšanas rezerve ir cirsma un koksnes pārstrādes uzņēmumu atlikumu izmantošana.

Lauksaimnieciski izmantojamās zemes platība 2001.gada beigās bija 2480 tūkst. ha, jeb 38,4% valsts teritorijas. Pēc šīs kategorijas zemes platības uz iedzīvotāju Latvija ieņem vienu no pirmajām vietām starp valstīm, kas tiecas iestāties ES. Lai novērtētu resursa faktisko nozīmi, bez kvantitatīvā raksturojuma jāievēro arī citi, lauksaimniecībai būtiski rādītāji. Valsts teritorija ietilpst mazproduktīvo meža-pļavu, jeb podzolēto augšņu zonā. Turklāt augšņu sastāvs ir neviendabīgs. Izplatītākais reljefa veids – lēzenās pauguraines¹⁸. Tas sarežģī mūsdienīgas tehnoloģijas izmantošanu. Papildus grūtības rada nestabilitāte nokrišņu sadalījumā gada, un īpaši lauku darbu perioda laikā. Šo faktoru nozīme palielinās, pārejot no universālas, lielā mērā dabiskas saimniecības uz lielražošanu,

¹⁷ International Financial Statistics, Yearbook 2001. International Monetary Fund.

¹⁸ Latvijas PSR ģeogrāfija.- Rīgā: "Zinātne", 1971., 80.lpp

kas balstās uz specializāciju – nedaudzu produkcijas veidu ražošanu, izmantojot augstākā tehnoloģiju.

Daži autori kā nozīmīgu resursu min **tūrisma** objektus valstī. Blakus pilsētu kultūrvēsturiskajiem ansambļiem kā perspektīvs tūrisma objekts tiek minēts lauku areāls ar nepārveidoto dabisko vidi, kuras gandrīz nav lielajās industriālajās valstīs. No tūrista viedokļa atpūsties kādu laiku dabas vidē patiešām var būt interesanti. Nevar tomēr neredzēt, ka šāda tūrisma attīstībai Latvijas apstākļos ir būtiski bremsējoši faktori, kas ierobežos tūristu skaitu un mazinās iespēju sasniegt nepieciešamo rentabilitāti. Svarīgākie starp tiem ir divi: tūrisma sezonas īsais periods (3-4 mēneši) un Latvijas laika apstākļu neprognozējamība pat šī īsā perioda ietvaros.

Latvijas **ģeopolitisko stāvokli** nevar vērtēt viennozīmīgi tikai pozitīvi vai negatīvi. Atrodoties pie Baltijas jūras, ceļā starp Eiropas kontinenta austrumiem un rietumiem, tās ģeogrāfiskais stāvoklis objektīvi ir izdevīgs ekonomikas attīstībai pie nosacījuma, ja saglabājas labvēlīga vispārējā politiskā situācija kontinentā un uz lielākās labvēlības principiem balstītas Latvijas attiecības ar lielajām kaimiņvalstīm vai to apvienībām. Vēsture liecina, ka Latvijas un pārējo Baltijas valstu teritorija kopš 13. gadsimta sākuma ir bijusi vairāk vai mazāk aktīvas cīņas objekts starp attiecīgā laika posma Eiropas lielajām valstīm. Lai gan pašreizējā politiskā situācija Eiropā ir pietiekami līdzsvarota lai Latvija pastāvētu kā neatkarīga valsts, tomēr nav pamata ilūzijām, ka lielvalstiskās intereses iedibināt šeit savu hegemoniju būtu zudušas uz visiem laikiem. Ir gan zināma cerība, ka Eiropas ekonomikas globalizācijas rezultātā atsevišķu teritoriju valstiskā statusa nozīme ekonomisko procesu attīstībā mazināsies. Pašlaik nav iespējams paredzēt, kad šāda situācija varētu izveidoties. Nav šaubu, ka iestāšanās Eiropas Savienībā radīs zināmu noteiktību Latvijas piederībai attiecīgai valstu grupai. Vienlaicīgi jāreķinās ar to, ka ar šo aktu nebūt nezudīs Austrumu kaimiņa atsevišķu ekonomisko un politisko grupējumu ieinteresētība ja ne pilnībā atjaunot, tad vismaz palielināt šeit savu ietekmi ar kāda brīža situācijai atbilstošiem līdzekļiem. Tādēļ, maksimāli izmantojot ģeogrāfiskā stāvokļa īpatnības, nepieciešams sekmēt tāda tautsaimniecības modeļa veidošanu, kas nav šauri specializēts uz kādas vienas valsts tirgu vai kāda viena pakalpojuma sniegšanu un ir spējīgs sekmīgi funkcionēt jebkuros apstākļos.

Darbaspēka izmantošanas pakāpe kā pēc iedzīvotāju nodarbinātības līmeņa, tā arī pēc darba intensitātes nelimitē ekonomikas attīstību un tās struktūras veidošanu. Ekonomikas pārstrukturēšanas laikā iedzīvotāju nodarbinātības pakāpe ir samazinājusies. 2001. gadā vidējais darba spējīga vecuma iedzīvotāju skaits bija par 5,2%, bet tautsaimniecībā nodarbināto skaits attiecīgi par 31,7% mazāks nekā 1990. gadā. Tautsaimniecībā nodarbinātie 1990. gadā veidoja 52,8% no kopējā iedzīvotāju skaita un to attiecība pret darba spējīgā vecuma iedzīvotājiem bija 93,6%. 2001. gadā šie skaitļi attiecīgi bija 40,8 un 67,5%. Nodarbinātības valsts dienestā vidēji 2001. gada beigās reģistrēti 92825 bezdarbnieki jeb 8,4% no ekonomiski aktīvo iedzīvotāju vidējā skaita. Bezdarba līmenis valsts reģionos ir stipri atšķirīgs – no 4,2% Rīgā līdz 26,6% Rēzeknes rajonā¹⁹. Bezdarbnieku

¹⁹ Latvijas Statistikas Gadagrāmata 2001.

iesaistīšana aktīvā ekonomiskajā darbībā ir aktuāla nepieciešamība un ievērojams resurss tautsaimniecības attīstīšanā, tās struktūras pārveidošanā un reģionālo atšķirību izlīdzināšanā.

Vēl lielākas iespējas paver darba intensitātes palielināšana, par ko liecina darba ražīguma pašreizējā līmeņa atpalcība pat no tā, kāds tas bija pārveides perioda sākumā. Ekonomiskās darbības objektu iespējas darba ražīguma kāpināšanai ir atšķirīgas. Sasniedzot tikai iepriekšējo tā līmeni jūtami izmainītos tautsaimniecības struktūra.

Iedzīvotāju izglītības un strādājošo kvalifikācijas līmenis pārveides perioda sākumā bija relatīvi augsts un visumā labvēlīgs progresīvas tautsaimniecības struktūras veidošanai. Neskatoties uz trūkumiem, kas piemita padomju centralizētās vadības sistēmai, tomēr nevar noliegt, ka obligātā vidējā izglītība, plašs arodskolu, tehnisko vidusskolu un tehnisko augstskolu tīkls deva iespēju iegūt izglītību jauniešu interesēm atbilstošajā specialitātē. Kvalifikācijas paaugstināšanai kalpoja nozaru un teritoriālo kursu un institūtu tīkls. Latvijas tautsaimniecības struktūra izdevīgi atšķīrās no PSRS vidējās, vērtējot pēc to nozaru daļas, kurām nepieciešami darbinieki ar relatīvi augstāku izglītības un profesionālās sagatavotības līmeni. Tā visa rezultātā Latvija pārveides procesu sāka ar darbaspēka kvalitatīvo sastāvu, kas bija pietiekami sagatavots produktīvam darbam gandrīz visās mūsdienu rūpniecības nozarēs.

Tā kā vispirms sabruka tās nozares, kas balstās uz mūsdienīgu tehnoloģiju un zinātnes atziņām (elektronika, sakaru līdzekļu ražošana, elektrisko ierīču un mašīnu ražošana), ir notikusi iepriekšējā periodā izveidotā darbaspēka sastāva kvalitātes līmeņa pazemināšanās. Negatīvu ietekmi atstāj arī tas, ka vidējās izglītības iegūšana vairs nav obligāta. Liels skaits skolas vecuma bērnu vispār nemācās.

Mīnētie trūkumi pasliktina esošā darbaspēka kvalitatīvo sastāvu. Apturēt šo procesu varētu tādu objektu attīstība, kas izmantotu pārsvarā augsti kvalificētus darbiniekus. Esošais iedzīvotāju kvalifikācijas līmenis pašlaik vēl būtiski nelimitē šādu ekonomiskās darbības veidu attīstību, saprotams, realizējot attiecīgu programmu personāla apmācībai. Stāvoklis tomēr diktē nepieciešamību uzlabot jaunās paaudzes vispārējās un profesionālās izglītības sistēmu, nodrošinot iespēju visiem jauniešiem apgūt laikmetam atbilstošu zināšanu sastāvu un apjomu.

Dabas un darbaspēka resursus, kas ir valsts rīcībā, sekmīgi var izmantot tikai tad, ja ir pietiekami **investīciju resursi**. Tas attiecas uz visām valstīm, bet īpaši uz tām, kurās jānodrošina pāreja uz jaunu tehnoloģiju. Bez tā nav iespējama sekmīga iekļaušanās globālajā tirgus attiecību sistēmā un, kā secina Saseksas Universitātes pētnieks S.Radosevics „... panākumi institucionālās pārveides jomā var tikt apdraudēti vai kļūt nevajadzīgi, ja tie nenotiek vienlaicīgi ar industriālām un tehnoloģiskām pārmaiņām”²⁰ Investīciju resursu nepietiekamība ir viens no iemesliem, kas apgrūtina konkurētspējīgu uzņēmumu veidošanos un Latvijas ekonomikas attīstības iespējas. Sevišķi spilgti šo resursu nepietiekamība redzama,

²⁰ Slavo Radosevic, Strategic Technology Policy in Post-Socialism. New Neighbours in Eastern Europe. Economic and Industrial Reform in Lithuania, Latvia and Estonia. Christian von Hirschhausen (ed.). Paris, Les Presses l'Ecole des Mines.

salīdzinot situāciju Latvijā ar citām valstīm. Kopējā kapitāla veidošanai (ieskaitot krājumu izmaiņas), rēķinot uz vienu iedzīvotāju, Latvijā izlietots (LVL): 1995. gadā – 164, 1997. gadā – 257; un 2000. gadā – 496.²¹ Pārrēķinot minētās summas ASV dolāros, pēc vidējā valūtas maiņas kursa attiecīgajā gadā, tās attiecīgi bija: 311, 441 un 809 USD. ES valstīs kopējā kapitāla veidošanai 2000. gadā vidēji izlietoja 4699 USD, vai arī 5,8 reizes vairāk nekā Latvijā. ES valstīs šīm vajadzībām izlietoto līdzekļu apjoms nav vienāds. Latvijā, salīdzinot ar ES valstu minimālajiem un maksimālajiem lielumiem, kopējā kapitāla veidošanai izlietots attiecīgi 3,3 un 11,6 reizes mazāk.

Piebildīsim, ka arī ES valstīs, izņemot Luksemburgu, šim mērķim izlietoto līdzekļu apjoms ir samērā pieticīgs. Šāds secinājums rodas salīdzinot to ar dažām valstīm, kas neietilpst šajā savienībā. Piemēram, Singapurā, Japānā un Norvēģijā šis rādītājs apmēram 2 reizes pārsniedz ES vidējo.

Par investīciju resursu nepietiekamību liecina arī Latvijas salīdzinājums ar citām ES kandidātvalstīm. Starp desmit valstīm, kuras saņēma uzaicinājumu iestāties ES 2000. gadā, Latvija ieņēma devīto vietu, nedaudz apsteidzot tikai Lietuvu, kurai iepriekšējos gados šis rādītājs bija lielāks. Atpaliecība no Slovēnijas un Maltas ir 3,2 reizes, Kipras – 3,0, Čehijas – 1,8 un Polijas 1,3 reizes.²² IKP pieaugums Latvijā 1995.-2001. gadā (par 39,3%), lielā mērā sasniegts, intensīvāk izmantojot iepriekšējā periodā izveidotos ražošanas līdzekļus. Ja tautsaimniecībā netiks ieguldīts pietiekami daudz investīciju jaunu tehnoloģiju izveidei, **pieauguma tempi apsīks** un esošā tautsaimniecības struktūra paliks nemainīga. Tā kā vietējie resursi ir nepietiekami, problēmas atrisināšana lielā mērā ir atkarīga no iespējām un prasmes piesaistīt ārējās investīcijas tādu objektu veidošanai un attīstībai, kas atbilst Latvijas interesēm.

Tautsaimniecības struktūra

Tautsaimniecības struktūru raksturo to veidojošo nozaru attiecības kopējā produkcijas apjomā un/vai nodarbināto iedzīvotāju skaitā. Izmaiņas redzamas 1. tabulā. Pievienotās vērtības nozaru struktūras aprēķināšanai izmantotas attiecīgā gada cenas un tās dinamikas noteikšanai 1995. gada vidējās cenas.

Desmit gados ir būtiski izmainījusies Latvijas tautsaimniecības divu galveno sastāvdaļu – preču ražotāju un pakalpojumu nozaru attiecība. Preču ražotāju nozaru daļa kā pievienotajā vērtībā, tā arī nodarbināto skaitā ir samazinājusies un attiecīgi palielinājusies pakalpojumu nozaru daļa. Vērtējot tikai no šo divu nozaru grupu attiecību izmaiņu virzības, var teikt, ka Latvijas tautsaimniecības struktūra ir tuvinājusies tai, kāda ir industriālajās valstīs. Īpatnība ir tā, ka šīs izmaiņas noteica atšķirības ne tik daudz šo nozaru izaugsmes tempos, bet galvenokārt to sabrukuma pakāpē, īpaši pārveides perioda pirmajos piecos gados.

²¹ Latvijas statistikas Gadagrāmata 2000.

²² International Financial Statistics, Yearbook 2001.

1. tabula

Latvijas tautsaimniecības nozaru struktūra, procentos

Nozares	Pievienotā vērtība (PV)		Nodarbināto skaits		2000. % pret 1990.	
	1990	2000	1990	2000	Pievien. vērtība	Nodarb. skaits
Lauksaimniecība, medniecība un mežsaimniecība	21,1	4,1	16,5	14,7	47,4	65,7
Zvejniecība	0,8	0,4	0,9	0,6	293,1	50,0
Rūpniecība	36,5	18,5	27,8	18,1	42,0	48,1
Būvniecība	9,7	6,8	9,7	6,3	20,0	47,8
Preču ražotājās nozares kopā	68,1	29,8	54,8	39,7	36,9	53,4
Tirdzniecība; automobiļu un māsaimniecības piederumu remonts	5,5	18,1	7,7	16,7	161,8	159,6
Viesnīcas un restorāni	1,3	1,2	4,3	2,5	31,5	42,6
Transports un sakari	10,9	16,2	7,5	8,2	88,0	80,2
Finansu starpniecība	1,7	4,9	0,5	1,5	184,3	228,6
Operācijas ar nekustāmo īpašumu	4,4	10,5	5,7	5,5	104,4	70,4
Valsts pārvalde	0,7	6,5	1,5	6,2	257,1	304,8
Izglītība	2,6	5,4	7,2	8,4	105,4	86,1
Veselība un sociālā aprūpe	1,8	3,1	4,8	5,7	104,3	86,8
Pārējās nozares	3,0	4,3	5,9	5,6	133,0	69,9
Pakalpojumu nozares kopā	31,9	70,2	45,2	60,3	115,1	98,6
Pavisam	100,0	100,0	100,0	100,0	57,2	73,7

Avots: Latvijas Statistikas Gadagrāmata 2001

Otra īpatnība ir tā, ka preču ražotājās nozarēs, izņemot zvejniecību, pievienotās vērtības kritums bija daudz straujāks nekā nodarbināto skaita samazinājums, kas atspoguļo darba ražīguma pazemināšanos. Pakalpojumu nozarēs kopumā nodarbināto skaits samazinājās, bet pievienotā vērtība nedaudz palielinājusies, ko formāli varētu izskaidrot kā nelielu darba ražīguma kāpumu. Tāds secinājums tomēr būtu pārsteidzīgs, jo pievienotās vērtības kāpumu atsevišķās nozarēs var sasniegt arī ar fiskāliem risinājumiem, bez darba ražīguma pieauguma. Šīs sfēras nozares, pēc to finansēšanas avota dalās divās atšķirīgās grupās: 1) tās, kuras savus izdevumus sedz no ienākumiem par sniegtajiem pakalpojumiem un 2) pārsvarā no budžeta finansētās nozares. Pēdējā grupā ietilpst valsts pārvalde, izglītība un veselības un sociālā aprūpe. Šajās nozarēs pievienoto vērtību veido galvenokārt darbinieku algas un ar tām saistītie nodokļi. Piemēram, pievienotās vērtības kāpums izglītības un veselības aizsardzības jomā izskaidrojams ne tik daudz ar darba algas pieaugumu, cik ar nodokļu likmju būtisku palielinājumu. Straujais nodarbināto skaita un arī pievienotās vērtības pieaugums „valsts pārvaldē” saistīts ne tikai ar ierēdņu skaita un to atalgojuma

palielināšanu, bet arī ar atšķirībām nozares sastāvā salīdzināmajos gados. 1990. gadā Latvija vēl ietilpa PSRS sastāvā un tai nebija savu aizsardzības spēku. To izveidošana radikāli izmainīja šajā kompleksajā nozarē nodarbināto skaitu, izmaksāto algu summu un ar to saistīto nodokļu apjomu, kas kopā veido nozarē pievienotās vērtības galveno daļu. Tā kā aizsardzības struktūru veidošanas process vēl nav beidzies, iespējams šīs nozares daļas neliels pieaugums arī turpmākajos gados.

Pievienotās vērtības un nozares īpatnējā svara pieaugums tādās nozarēs kā tirdzniecība, automobiļu un dažādu priekšmetu remonts un finansu starpniecība rāda, ka tautsaimniecībā norit pozitīvas izmaiņas. Šo pārmaiņu nozīmi mazina tas, ka nodarbināto skaita izmaiņas ir tuvas, vai pat apstiež pievienotās vērtības dinamiku. Darba ražīguma dinamika tautsaimniecības nozarēs pārveides gaitā ir mainījusies atšķirīgi, par ko liecina 2. tabulas skaitļi.

2. tabula

**Pievienotā vērtība uz vienu nodarbināto tautsaimniecības nozarēs
1995.g. vidējās cenās**

Nozares	Ls uz vienu nodarbināto			2000.g. % salīdzinot ar	
	1990	1995	2000	1990	1995
Lauksaimniecība, medniecība un mežsaimniecība	1795,7	1121,1	1296,7	72,2	115,7
Zvejniecība	237,6	1779,6	1416,7	596,3	79,6
Rūpniecība	4148,9	2671,2	3628,2	87,4	135,8
Būvniecība	5898,7	1837,2	2472,3	41,9	134,6
Preču ražotājas nozares kopā	3686,1	1931,3	2547,8	69,1	131,9
Tirdzniecība; automobiļu un mājsaimniecības piederumu remonts	2174,7	1567,0	2204,0	101,3	140,7
Viesnīcas un restorāni	1507,8	963,2	1115,4	74,0	115,8
Transports un sakari	4432,9	3529,5	4867,1	109,8	137,9
Finansu starpniecība	9757,1	8200,0	7843,7	80,4	95,7
Operācijas ar nekustāmo īpašumu	1738,4	1743,2	2578,9	148,3	147,9
Valsts pārvalde	2228,8	1823,8	1879,7	84,3	103,0
Izglītība	1078,3	1181,6	1319,5	122,4	111,7
Veselība un sociālā aprūpe	1069,4	1238,4	1284,7	120,1	103,7
Pārējās nozares	943,0	1556,6	1794,8	190,3	115,3
Pakalpojumu nozares kopā	2063,9	1954,8	2418,1	117,2	123,7
Vidēji tautsaimniecībā	2952,7	1944,4	2469,6	83,6	127,0

Avots: Latvijas Statistikas Gadagrāmata 2001

Deviņdesmito gadu pirmajā pusē darba ražīgums bija stabils vai pat nedaudz palielinājās tikai no budžeta finansētajās nozarēs. Turpretim gandrīz visās uz peļņu orientētās nozarēs tas pazeminājās. Izņēmums ir zvejniecība, kurā 1995. gadā statistika uzrāda fantastisku (8 reizes salīdzinot ar iepriekšējo gadu) pievienotās vērtības palielinājumu, diemžēl nedodot tam loģisku skaidrojumu. Desmitgades otrajā pusē vērojama darba ražīguma palielināšanās lielākajā daļā nozaru neatkarīgi

no to darbības finansiālā nodrošinājuma veida. 1995.-99. gados darba ražīgums samazinājies finansu starpniecības nozarē. Starp faktoriem, kas veicināja šo procesu, izšķiroša loma ir valsts finansu sakārtošanai. Budžeta deficīta likvidēšanas tiešās sekas bija valsts parādzīmju diskonta likmju radikāla pazemināšana un tā rezultātā banku peļņas samazināšanās no operācijām ar šiem vērtspapīriem.

Varam secināt, ka Latvijā vērojama tautsaimniecības stabilizācija un iezīmējušās tās attīstības tendences. Lai nostiprinātu un paātrinātu šo procesu, svarīgi ir veicināt to nozaru attīstību, kurās iespējams sasniegt augstāku darba ražīgumu. Realizētā tautsaimniecības pārveide dažādi ietekmēja darba ražīguma līmeni atsevišķās tās nozarēs. Atšķirības starp tautsaimniecības nozarēm, kā rāda 3. tabulas skaitļi, ir diezgan lielas.

3. tabula

Pievienotā vērtība uz vienu nodarbināto faktiskajās cenās

Nozare	Latos			Procentos no vidējā		
	1990	1995	2000	1990	1995	2000
Lauksaimniecība, medniecība un mežsaimniecība	54,5	1121,1	1019,0	127,6	57,7	27,7
Zvejniecība	40,8	1779,6	2566,7	95,6	91,5	69,7
Rūpniecība	56,1	2671,2	3766,5	131,4	137,4	102,3
Būvniecība	43,0	1837,2	3969,2	100,7	94,5	107,8
Preču ražotājas nozares kopā	53,1	1931,3	2760,7	124,4	99,3	75,0
Tirdzniecība; automobiļu un mājsaimniecības piederumu remonts	30,3	1567,0	3957,5	71,0	80,6	107,5
Viesnīcas un restorāni	13,0	963,2	1830,8	30,4	49,5	49,7
Transports un sakari	61,7	3529,5	7261,2	144,5	181,5	197,3
Finansu starpniecība	147,9	8200,6	11643,7	346,4	421,8	316,4
Operācijas ar nekustāmo īpašumu	32,6	1743,2	7040,4	76,3	89,7	191,3
Valsts pārvalde	21,4	1823,8	3893,7	50,1	93,8	105,8
Izglītība	15,6	1181,6	2385,1	36,5	60,8	64,8
Veselība un sociālā aprūpe	15,6	1238,4	2028,8	36,5	63,7	55,1
Pārējās nozares	22,0	1556,6	2850,0	51,5	80,1	77,4
Pakalpojumu nozares kopā	30,2	1954,8	4285,5	70,7	100,5	116,4
Vidēji	42,7	1944,4	3680,3	100,0	100,0	100,0

Avots: Latvijas Statistikas Gadagrāmata 2001

Vislielākā pievienotā vērtība uz vienu nodarbināto, rēķinot faktiskajās cenās, bija finansu starpniecības nozarē. Šīs nozares daļa kopējā pievienotajā vērtībā un nodarbināto skaitā ir relatīvi neliela – 2000.gadā attiecīgi 4,9 un 1,5%. Otrajā vietā ir transports un sakari. Šajā nozarē pievienotā vērtība uz vienu nodarbināto

(7261,2 lati) gandrīz divas reizes pārsniedz tautsaimniecības vidējo rādītāju (3680,3) un 2,6 reizes vidējo preču ražotāju nozarēs (2760,7). Transporta un sakaru un finanšu starpniecības daļa pievienotajā vērtībā bija 21,1 un nodarbināto skaitā 9,7%.

Vērtējot pievienotās vērtības veidošanos transporta un sakaru nozarē, jāņem vērā, ka ne visa to darbība noris konkurences apstākļos. Atsevišķās jomās (pasta sakari, telekomunikācijas) vēl saglabājas monopolstāvoklis, kas rada iespēju palielināt ienākumus bez adekvāta pakalpojumu apjoma pieauguma un to kvalitātes uzlabošanas. Tādējādi pievienotās vērtības kāpums šajās nozarēs samazina to tajās, kuras izmanto to pakalpojumus. Turklāt iespējas palielināt šo nozaru pakalpojumu apjomu ir cieši saistītas ar visas tautsaimniecības attīstību. Izņēmums ir tranzīta pārvadājumi.

Tas, ka Latvija ģeogrāfiski atrodas Eirāzijas kontinenta malā pie Baltijas jūras un šī kontinenta dzelzceļa un autoceļu tīkli ar attiecīgiem atzariem savienoti ar trim tās neaizsalstošām ostām, objektīvi rada nosacījumus realizēt citu valstu kravu pārvadājumus caur tās teritoriju. Labvēlīgas starptautiskās ekonomiskās un politiskās situācijas apstākļos tranzītpārvadājumi var būt nozīmīga tautsaimniecības nozare. Šīs dabas dotās iespējas nepieciešams maksimāli efektīvi izmantot. Tas tomēr nenozīmē, ka tranzīta pārvadājumi varētu kļūt par galveno Latvijas tautsaimniecības nozari. Šādu iespēju mazina: 1) starptautiska konkurence tranzīta pakalpojumos, jo realizēt tos var ne tikai caur Latvijas teritoriju. Šis apstāklis jau tagad ierobežo un nākotnē vēl vairāk mazinās ienākuma gūšanas iespējas no šīs darbības, 2) tranzīta pārvadājumu apjoms nav stabils. Tas pakļauts dažādām svārstībām starptautiskajā tirdzniecībā, īpaši attiecībā uz tādām kravām, kā nafta un tās pārstrādes produkti un 3) jo lielāka loma šiem pārvadājumiem būs Latvijas ekonomikā, jo lielāka iespēja kravu pārvadātājam valstij izdarīt politiska un ekonomiska rakstura spiedienu uz to.

Lai sasniegtu valsts ekonomiskā potenciāla noturīgu kāpumu ar esošajiem darbaspēka un investīciju resursiem, svarīga nozīme ir tādās tautsaimniecības struktūras izveidošanai, kurā dominē nozares, kuru attīstību mazāk ietekmē ārēji, politiska rakstura faktori un kas spējīgas nodrošināt relatīvi lielu pievienotās vērtības summu uz vienu nodarbināto. Tās ir preču ražotājas nozares.

Preču ražotāju nozaru nozīmi valsts ekonomikā nosaka vairāki apstākļi. Minēsim svarīgākos:

1. iespaidīgs īpatnējais svars kopējā pievienotajā vērtībā un iedzīvotāju nodarbinātībā,
2. veidojas produkcija vai pakalpojumi, kurus var realizēt ne tikai vietējā, bet arī starptautiskajā tirgū un
3. akumulē jaunākos zinātnes sasniegumus, tādējādi radot nosacījumus nodarbināto intelekta līmeņa kāpumam.

Tā kā Latvija ir vāji nodrošināta ar derīgajiem izrakteņiem, tautsaimniecības attīstības galvenais avots ir vietējie darbaspēka resursi. Ir svarīgi šos resursus tā izmantot, lai valstī kopējā pievienotā vērtība būtu vislielākā, ko var panākt prioritāri attīstot nozares, kurās uz katru nodarbināto pievienotā vērtība ir lielāka, un samazinot to daļu nodarbinātības struktūrā, kurās tā ir mazāka. Šinī aspektā

aplūkosit divu lielāko preču ražotāju nozaru – lauksaimniecības un rūpniecības – attīstības jautājumus.

Kompleksās nozares *lauksaimniecība, medniecība un mežsaimniecība* daļa kopējā tautsaimniecībā nodarbināto skaitā, neskatoties uz tās sistemātisku samazināšanos, tomēr vēl ir pārāk liela. 2000. gadā tajā strādāja 14,7% no visiem tautsaimniecībā nodarbinātajiem. Izslēdzot mežsaimniecību, nozares īpatnējais svars ir 13,2%. Tik liela šīs nozares daļa nav nevienā industriālajā valstī. Darba ražīgums, izteikts pievienotajā vērtībā uz vienu nodarbināto, būtiski atpaliek no 1990. gada līmeņa (skat. 2. tabulu) un ir zemākais starp tautsaimniecības nozarēm (skat. 3. tabulu). Lauksaimniecības zemes izmantošanas intensitāte deviņdesmitajos gados ir samazinājusies. Sējumu kopplatība no 1627 tūkst. ha 1990. gadā nokritās līdz 930 tūkst. ha 1995. gadā. Pēc neliela palielinājuma (1997. gadā – 1003 tūkst. ha) tā turpināja samazināties, un 2000. gadā bija vairs tikai 881 tūkst. ha jeb par 45,9% mazāka nekā 1990. gadā un 2,2 reizes mazāka nekā 1940. gadā.

Sīksaimniecību sistēma, kas radās lauksaimniecības uzņēmumu privatizācijas un zemes reformas rezultātā, risināja sociālas problēmas, nodrošinot daļai iedzīvotāju iespēju tautsaimniecības vispārējā sabrukuma apstākļos saražot savām vajadzībām nepieciešamos pārtikas produktus. Galvenā problēma nozares pārkārtošanā ir radīt nosacījumus, lai paātrinātu globālajā tirgus attiecību sistēmā konkurētspējīgu saimniecību izveidošanos. Nozares daļai iedzīvotāju nodarbinātības struktūrā jāsamazinās vismaz divas reizes, ievērojami palielinot pievienotās vērtības absolūto lielumu.

Rūpniecības struktūras veidošanās problēmas

Rūpniecība ir lielākā preču ražotāja nozare. Neskatoties uz to, ka nodarbināto skaits pārveides gados ir samazinājies 2,1 reizi, tā pēc strādājošo skaita joprojām ir lielākā tautsaimniecības nozare. Pievienotā vērtība uz vienu nodarbināto 2000. gadā bija 3766,5 lati jeb par 2,3% vairāk nekā vidēji tautsaimniecībā un par 36,4% vairāk nekā vidēji preču ražotājās nozarēs. Tā kā rūpniecība sastāv no daudzām nozarēm, svarīgi zināt, kuras no tām strādā efektīvāk, jeb kurās nozarēs ir lielāka pievienotā vērtība uz vienu strādājošo.

Statistiskā informācija par pievienoto vērtību katrā rūpniecības nozarē Latvijā ir tikai par 1996. un 1997. gadiem. Tas nav pietiekami, lai noskaidrotu izmaiņu tendences.

Ražošanas lejupslīde aptvēra visas nozares. Iespējas to apturēt un nodrošināt attīstību nozarēm nebija vienādas. Bez subjektīvā faktora, kura loma ir nenoliedzama, sākotnēji izšķiroša nozīme bija konkrētās nozares atkarības pakāpei (produkcijas realizācijas un ražošanas komponentu piegādē) no bijušās PSRS. Sliktākā situācijā nonāca tie uzņēmumi, kuriem šī atkarība bija lielāka. Pirmā lejupslīdi pārvarēja koksnes un koksnes izstrādājumu ražošanas nozare. Kopš 1994. gada te vērojami stabili izaugsmes tempi. Attīstību veicināja: 1) vietējo koksnes resursu esamība, 2) samērā stabils pieprasījums pēc koksnes un tās izstrādājumiem Rietumvalstīs un 3) tas, ka atsevišķu (īpaši finieru un saplākšņu ražošanas) uzņēmumu vadītāji ātri aptvēra jaunās situācijas īpatnības un atrada veiksmīgus risinājumus to adaptācijai tirgus attiecību sistēmā. Samērā mazs

kritums bija arī izdevniecību darbībā un poligrāfiskajā rūpniecībā, un 1995. gadā šīs nozares produkcijas apjoms jau pārsniedza 1990. gada līmeni. Kopš 1997. gada vērojams gatavo metālizstrādājumu ražošanas pieaugums. Gumijas un plastmasu izstrādājumu ražošanas apjoms tikai 1999. gadā sasniedza 1990. gada līmeni.

Citās nozarēs stāvoklis ir sliktāks. Dažās (pārtikas, tekstilizstrādājumu un apģērbu) lejupslīde ir samazinājusies, iestājusies zināma stabilizācija un sācies ražošanas apjoma neliels kāpums. Produkcijas izlaide tomēr nerasniedz pat pusi no 1990. gada apjoma. Pārējās nozares 2000. gadā vēl atradās stagnācijas stāvoklī vai arī turpinājās to lejupslīdes process. Turklāt vairākām ražošanas apjoma samazinājums ir tik liels, ka to turpmākās funkcionēšanas iespējas ir neprognozējamas. Tās ir automobiļu un to detaļu ražošana, radio un telekomunikāciju iekārtu izgatavošana, dažādu mašīnu un aparātu ražošana un elektrisko mašīnu un aparātu ražošana. Starp strauji sabrukušām ir arī lielā mērā uz vietējām izejvielām bāzētā un uz vietējo patēriņu orientētā nozare „pārējo nemetālisko minerālo produktu ražošana”, kura ietver stikla, būvmateriālu un to veidojumu izgatavošanu. Tās lejupslīdes pamatā ir gan pieprasījuma samazinājums sakarā ar jaunu objektu būvniecības apsūkumu, gan arī nespēja izturēt konkurenci vietējā tirgū ar importētiem jauniem, mūsdienīgiem materiāliem.

Nozaru attīstības un galvenokārt to sabrukuma tempu radikālās atšķirības būtiski izmainīja rūpniecības struktūru, pasliktinot tās kvalitāti. Samazinājās to nozaru un uzņēmumu daļa tajās, kuru produkcija un tās ražošanas tehnoloģija balstās uz jaunākajiem zinātnes sasniegumiem, kurās ātrāk nekā vidēji rūpniecībā notiek ražošanas tehnoloģijas un izstrādājumu paaudžu maiņa. Šāda tipa uzņēmumos strādājošo sastāvā, salīdzinot ar vidējiem rūpniecības rādītājiem, ievērojami lielāku daļu veido personāls, kas nodarbojas ar eksperimentālo un pētniecības darbu, jaunu tehnoloģiju un izgatavojamās produkcijas projektu izstrādi. Nodarbināto skaits iepriekšminētajās četrās mašīnu un aparātu būves nozarēs 2000. gadā bija par 103 tūkstošiem jeb 9,3 reizes mazāks nekā 1990. gadā. To daļa kopējā rūpniecībā strādājošo skaitā no 29,5% nokritās līdz 6,6%.

Minēto pārmaiņu rezultātā ir notikusi rūpniecības intelektualizācijas līmeņa pazemināšanās. Nepārvarot šo tendenci, var izveidoties rūpniecības struktūra, kurā nospiedošai strādājošo daļai nebūs vajadzīga radoša pieeja, bet būs nepieciešama tikai precīza bieži vien monotonu un nogurdinošu darba operāciju izpilde. Latvija, tāpat kā jebkura cita valsts, nav ieinteresēta šāda rūpniecības modeļa izveidē.

Kā iepriekš tika norādīts, vērtējot tautsaimniecības, tai skaitā arī rūpniecības struktūru, viens no kritērijiem ir to ieguldījums iekšzemes kopprodukta veidošanā, attiecinot uz izlietoto resursu vienību. Pašreizējā Latvijas rūpniecības struktūrā sastopamies ar pretrunīgu parādību. Saskaņā ar Latvijas Republikas Centrālās statistikas pārvaldes aprēķiniem, nozarēs, kuras veicina tautsaimniecības intelektualizācijas līmeņa kāpumu, pievienotā vērtība uz vienu strādājošo 1996. un 1997. gadā bija mazāka nekā vidēji apstrādājošajā rūpniecībā. Šīs parādības cēlonis ir nevis šo nozaru tehnoloģiskā specifika, bet tas, ka vēl nebija pārvarēta lejupslīde tajās. Ražošanas sabrukuma apstākļos uzņēmumā strādājošo skaits parasti pārsniedz reālo vajadzību, nav noslogots un darba alga ir zema. Izgatavotās produkcijas tehniskie un ekonomiskie rādītāji atpaliek no konkurentu piedāvātajiem analogiskajiem izstrādājumiem un ražotājam nav iespējams gūt

peļņu. Tādēļ uzņēmumā kopējais pievienotās vērtības apjoms ir relatīvi mazs. Kā rāda elektrisko mašīnu un aparātu ražošanas, kā arī citu nozaru attiecīgie rādītāji, pievienotās vērtības absolūtais lielums un palielinājuma tempi ir cieši saistīti ar nozares attīstības virzienu. Tas ir saprotams, jo augošajās nozarēs ražošanas resursu izmantošanas intensitāte palielinās, bet lejupslidošajās samazinās.

Pašreizējā rūpniecības struktūra ir veidojusies stihiski, bez valsts institūciju mērķtiecīgas ietekmes, ja par tādu neuzskata valsts norobežošanas no tās īpašumā esošo uzņēmumu problēmu risināšanas un ilgstošas neizlēmības privatizācijas procesa uzsākšanā un to traucējošo šķēršļu novēršanā. Atsevišķu uzņēmumu ražošanas apjomu palielināšanu, saglabāšanu vai strauju samazināšanu bez objektīviem ārējiem (no uzņēmuma viedokļa) nosacījumiem būtiski ietekmēja arī subjektīvais faktors: tā vadītāju spēja novērtēt situāciju un prasme adaptēties jaunajā situācijā. Šim faktoram acīmredzot izšķiroša loma būs arī turpmāk, īpaši apstākļos, kad rūpniecības uzņēmumi ir privātā īpašumā tā dažādās formās. Tomēr arī valsts ar tās rīcībā esošajiem līdzekļiem var veicināt atsevišķu nozaru attīstību un vēlamās struktūras veidošanu. Te ietilpst prasības attiecībā uz vides aizsardzību, amortizācijas normatīvu noteikšana, īslaicīgi nodokļu atvieglojumi, noteikta virziena pētniecības darbu un speciālistu sagatavošanas finansēšana, starpvalstu nolīgumi, kas regulē importa-eksporta preču plūsmu, mērķtiecīga ārējo investīciju piesaiste, kapitālieguldījumu aizsardzību un citi. Lai šos jautājumus risinātu, jābūt skaidram stratēģiskajam mērķim – kādu rūpniecības struktūru vēlams izveidot – un vadoties no tā, jāveido taktiskie risinājumi tā sasniegšanai.

Atsevišķas valsts rūpniecības struktūra globālajā tirgus attiecību sistēmā veidojas vairāku faktoru iedarbības rezultātā. Minēsim dažus no tiem.

1. Vispārējie pasaules ekonomikas attīstības virzieni, ar to saprotot, ka ražot un realizēt var tikai tos izstrādājumus, pēc kuriem ir stabils un, vēl labāk, augošs pieprasījums.
2. Informētība par tehnoloģijas attīstības virzieniem un to radītajām iespējām ražošanas tehnoloģijā un patēriņa struktūrā.
3. Resursu (vietējo un pieejamo ārējo) pietiekamība, lai radītu uzņēmumus, kas konkurences cīņā spējīgi iekarot un noturēt noteiktu nišu vietējā un ārējā tirgū.
4. Iepriekšējā periodā uzkrātā ražošanas pieredze, iedzīvotāju vispārējās un profesionālās izglītības līmeņa pietiekamība, lai apgūtu jaunu ražojumu izlaidi un nodrošinātu to tehniskos un ekonomiskos rādītājus labāko pasaules sasniegumu līmenī.

Šo faktoru ietekme uz rūpniecības nozarēm nav vienāda. Tās atšķiras pēc tehniskā progresā rezultātā izsaukto pārmaiņu mērogiem, ražotās produkcijas noieta tirgus areāla, kapitāla ietilpības, strādājošo izglītības un tehnisko zināšanu līmeņa un citiem rādītājiem. Tas, samērojoties ar valstī esošajiem resursiem, nosaka konkrētā periodā iespējamā attīstības modeļa realizāciju.

No minētajiem faktoriem Latvijā vislabākais stāvoklis ir attiecībā uz ceturto – cilvēcisko kapitālu. Lai gan arī tas nav ideāls, tomēr tas vēl būtiski neierobežo uz mūsdienu tehnoloģiju balstīto ražotņu attīstību. Sarežģītāks, tomēr ne bezcerīgs stāvoklis ir ar pārējiem faktoriem. Nozarēm, kuras orientējas tikai uz

vietējo tirgu, ir visai minimāli nosacījumi, lai attiecīgi uzņēmumi normāli funkcionētu. Tādu izstrādājumu ražošana, kas realizējami plašākā tirgus vidē, acīmredzot iespējama, sadarbojoties ar citu valstu firmām. Neapstrīdams ir fakts, ka viens no galvenajiem ierobežojošiem faktoriem pašreiz ir investīciju resursu nepietiekamība. Ātrākais ceļš tā pārvarēšanai ir **mērķtiecīga** ārējā kapitāla piesaiste. Latvija ir ieinteresēta ar ārējo investīciju palīdzību attīstīt videi draudzīgas ražotnes un prioritāri tādas, kas veicina nodarbināto skaita palielinājumu un to intelekta izaugsmi.

Viena no problēmām ir kādus uzņēmumus veidot: pilnīgi patstāvīgus vai kā ārzemju firmu filiāles. Ir pašsaprotami, ka jebkura valsts priekšroku dotu patstāvīgu starptautiskas nozīmes uzņēmumu izveidei savā teritorijā. Mazas valsts, īpaši tādas, kas pārdzīvo sabrukuma un stagnācijas periodu un kur vietējo uzņēmēju resursi ir niecīgi, izvēles iespējas ir ierobežotas. Latvijas apstākļos starptautisko firmu filiāļu izveide varētu sekmēt tādas pārmaiņas, kas tuvinātu vēlamajai rūpniecības struktūrai.

Lieli vai mazi uzņēmumi?

Kā vienu no pārejas valstu tautsaimniecības attīstības variantiem ES institūcijas iesaka veicināt mazo un vidējo uzņēmumu attīstību. To darbības atbalstīšanai PHARE ietvaros tika iedarbināta speciāla programma. Apstākļos, kad trūkst investīciju resursu un pieredzes darbībai globālajā tirgus attiecību sistēmā **reāli nav citu iespēju** kā sākt ar nelielu uzņēmumu veidošanu. Tautsaimniecības pārveides gados Latvijā līdz ar daudzu lielo uzņēmumu likvidāciju vai sadalīšanu ir izveidojies liels skaits mazu un vidēju uzņēmumu.

Mazo uzņēmumu rašanās un to skaita kāpums ir konkrētās situācijas rezultāts, sekas tam, ka nav nepieciešamo nosacījumu lielu, modernu uzņēmumu sekmīgai funkcionēšanai. Ierobežojošie faktori ir investīciju resursu nepietiekamība mūsdienīgas tehnoloģijas nodrošināšanai, kā arī pieredzes trūkums darbībai globālajā tirgus attiecību sistēmā. Mazo uzņēmumu darbības uzsākšanai nav vajadzīgs liels sākotnējais kapitāls. Nelielie kapitāla un ražošanas apmēri rada iespēju, mainoties tirgus apstākļiem, tos ātri pārprofilēt citas produkcijas izgatavošanai. Ražotā produkcija parasti tiek realizēta vietējā tirgū vai pārdota starpniekiem, kuri, savācot nepieciešamo apjomu, realizē to ārējā tirgū. Pēdējais variants ir samērā izplatīts kokapstrādes nozarē, kur darbojas daudz sīku kokzāģētavu, kuras savu produkciju pārdod starpniekfirmām tālākai realizācijai starptautiskajā tirgū. Ir skaidrs, ka šīs metodes pielietošanas sfēra nav plaša.

Mazo un vidējo uzņēmumu attīstības lietderību jāvērtē, vadoties no vispārējā valsts ekonomikas attīstības mērķa funkcionējot globālajā tirgus attiecību sistēmā. Sasniegt ekonomikas attīstības galveno mērķi (nodrošināt iedzīvotāju labklājības līmeņa tuvināšanu industriālo valstu līmenim) var tikai tad, ja valstī funkcionē augsttražīgu uz mūsdienīgu tehnoloģiju bāzētu saimniecisko objektu kopums. Īpaši svarīga šī prasība ir preču ražotājās nozarēs. Mazo un vidējo uzņēmumu prioritāra izveide attaisnojama tikai tad, kad tie atbilst šai prasībai. Lai to sasniegtu, tiem jābūt specializētiem neliela skaita izstrādājumu masveidīgai ražošanai. To labāk var nodrošināt tad, ja atsevišķi mazie uzņēmumi izpilda lielo uzņēmumu

pasūtījumus to izlaižamās produkcijas komplektējošo elementu izgatavošanā vai specializētu operāciju izpildē.

Otra mazo uzņēmumu funkcionēšanas sfēra ir pakalpojumu sniegšana iedzīvotājiem, uzņēmumiem un iestādēm. Šie pakalpojumi, atkarībā no to saistības ar kādu konkrētu firmu, dalās divās daļās. Pirmajā ietilpst tie, kas realizē konkrētas firmas produkciju, piemēram, automobiļus, un sniedz pakalpojumus to tehniskajā apkopē un remontā. Otra pakalpojumu sniedzēju uzņēmumu grupa nav saistīta ar kādu noteiktu preču ražotāju firmu.

Trešā grupa ir tie, kas izgatavo un realizē noteiktu produkciju bez saistības ar konkrētu lielāku firmu. To attīstības iespējas, lielā mērā ir atkarīgas no tā, vai piedāvātā produkcija jeb pakalpojumi ir oriģināli vai dublē citu, turklāt lielo uzņēmumu piedāvājumu. Pirmajā gadījumā, ja pasākuma sācējiem ir veicies sākt jaunas produkcijas ražošanu, tiem ir iespēja paplašināties un pakāpeniski kļūt par lieliem sākumā iekšējā un vēlāk arī ārējā tirgū konkurētspējīgiem uzņēmumiem. Otrajā gadījumā šāda iespēja ir maz ticama. Vadoties no minētajiem diviem variantiem, vēlams veidot valsts atbalsta sistēmu mazajiem un vidējiem uzņēmumiem. Mazos un vidējos uzņēmumus jāatbalsta ne tāpēc, ka tie ir mazi un konkurēt mazspējīgi. Esošos resursus jāizlieto tā, lai palīdzētu tiem, kas uzsāk oriģinālas, līdz šim nepazītas produkcijas ražošanu, tehnoloģijas izstrādi vai pakalpojuma sniegšanu, kuri var attīstīt jaunu virzienu ražošanā un sadzīvē. Te der atcerēties, ka tagad pasaulē tādas plaši izvērstās nozares kā automobiļu būve, elektronika, datoru programmu izstrāde un citas dzima nelielās darbnīcās vai laboratorijās. Sprotams, ka ne viss, ko uzsāk mazie uzņēmumi, sasniegs lielus mērogus. Tas tomēr nedod pamatu bremsēt atsevišķu entuziastu iniciatīvu. Tādēļ valstij jānodrošina šādas darbības izvēršanai nepieciešamais atbalsts. Viena no atbalsta formām ir valsts finansēto tehnoloģisko centru un tiem līdzīgu institūciju darbība.

Brīvās ekonomiskās zonas Latvijā: par vai pret?

(Latvijas Zinātņu akadēmijas Vēstis. A. — 1993.g.— Nr. 8,
Dienas Bizness 1995.g. 29.novembris

Pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas aktivizējās tautsaimniecības attīstības veicināšanas pasākumu meklējumi. 1993. gadā izvērtās samērā plaša diskusija par brīvo ekonomisko zonu veidošanu. Taisnības labad jāsaka, ka tā nebija pirmā – šāda pasākuma realizācijas lietderība tika apspriesta jau 1988. gada nogalē un 1989. gada sākumā. Izpildot toreizējās Latvijas PSR Valsts Plāna komitejas pieprasījumu, arī Latvijas Zinātņu akadēmijas Ekonomikas institūts veica nelielu izpēti un deva vērtējumu. Turpmākajos gados šim jautājumam savu uzmanību veltījuši arī citi autori.

Pārliciecināšanu argumentu un līdz ar to arī kopīga viedokļa par šādu zonu veidošanas lietderību nav. Spilgti tas bija redzams atsevišķu partiju pārstāvju 5. Saeimas priekšvēlēšanu diskusiju gaitā izteiktajos vērtējumos. Iezīmējās diametrāli pretēji uzskati – no pilnīga to nolieguma līdz atzīšanai par ekonomikas uzplaukuma brīnumlīdzekli.

Atšķirībā no diskusijām 80. gadu nogalē, kas notika lielākoties plānotāju kabinetos un galvenokārt konceptuālā plāksnē, 1993. gada diskusija bija daudz plašāka un ar Ekonomisko reformu ministrijas rosību tika virzīta uz ātru un līdz ar to sasteigtu lēmumu pieņemšanu. Latvijas Republikas Ministru padome ar 1993. gada 23. marta lēmumu apstiprināja Brīvās ekonomiskās zonas (turpmāk BEZ) koncepcijas izstrādes konkursa nolikumu. Šis dokuments paredzēja ļoti īsā laikā (45 dienās), „... izstrādāt Latvijai atbilstošu brīvās ekonomiskās zonas modeli, paredzot piesaistīt konkrētai teritorijai un norādot brīvas ekonomiskās zonas pozitīvo ietekmi valsts tautsaimniecības attīstībā”.

Pārsteidza gan lielā steiga, gan arī tas, ka no autoriem neprasīja vispusīgu vērtējumu, bet gan tikai parādīt „pozitīvu ietekmi”. Konceptuālie jautājumi vispār netika skarti. Iespējams, ka konkursa organizētājiem tie bija skaidri. Bet tādā gadījumā tos vajadzēja ietvert jau nolikumā, izvirzot projektu izstrādātājiem noteiktas prasības. Bez skaidras pamatnostādnes nav lietderīgi risināt daļējus jautājumus – jo agrāk vai vēlāk tos nāksies pārskatīt, kā tas diemžēl jau ne vienu reizi vien ir pieredzēts pēdējo triju gadu laikā.

Brīvas ekonomiskās zonas, kā rāda to nosaukums, ir noteikta valsts teritorijas daļa, kurā izvietoto saimniecisko objektu darbībai piešķirta lielāka brīvība un labvēlīgāki nodokļu maksāšanas nosacījumi nekā līdzīgiem objektiem pārējā valsts teritorijā. Tādējādi valsts uz ilgāku laiku ierobežo savu suverenitāti saimnieciskās darbības reglamentēšanā un regulēšanā noteiktā teritorijas daļā. Šāds risinājums ir pieļaujams un attaisnojams, ja ir absolūti skaidrs, ka tas veicinās saimniecisko darbību **ne tikai šajā zonā**, bet labvēlīgi ietekmēs ekonomikas attīstību arī pārējā valsts teritorijā.

BEZ veidošanas **mērķis** plašākā nozīmē ir veicināt tautsaimniecības attīstību, šaurākā nozīmē – radīt īpašus nosacījumus saimnieciskajai darbībai tajās valsts teritorijas daļās, kurās pastāvošo vispārējo ekonomisko nosacījumu ietvaros nevar racionāli izmantot to potenciālās iespējas un nevarēs tās realizēt arī pārredzamā perspektīvā.

Dažādu BEZ variantu izstrāde ir viens no valsts ekonomiskās politikas elementiem. To nepieciešamību un lietderību nosaka: 1) atšķirīgie apstākļi valsts teritorijas daļās un 2) valstī pastāvošo likumu un citu tiesisko normu atbilstības pakāpe ekonomikas dinamiskas attīstības prasībām. Citiem vārdiem, ar BEZ radīšanu vien nevar atrisināt tos jautājumus, kas jārisina ekonomiskās dzīves sakārtošanas jomā valstī kopumā. Tādēļ BEZ ir jāvērtē kā **papildu līdzeklis** saimnieciskās darbības attīstības veicināšanā kādā specifiskā teritorijas daļā.

Lai izvairītos no pārsteidzīgu lēmumu pieņemšanas attiecībā uz BEZ veidošanu un sevišķi uz tiem modeļiem, kas saistīti ar valsts suverenitātes ierobežošanu kādā tās daļā, nepieciešams vispirms izvērtēt saimnieciskās darbības nosacījumus valstī kopumā un izstrādāt ekonomiskās likumdošanas sakārtošanas koncepciju. Šajā koncepcijā sava vieta ierādāma arī BEZ atsevišķu veidu izmantošanas iespēju noskaidrošanai un to lomas novērtēšanai.

Pēc funkcionēšanas veida BEZ nosacīti var iedalīt divās lielās grupās.

1. Brīvās ražošanas zonas. Tās ietver:

- speciālas eksporta veicināšanas zonas,
- uzņēmējdarbības veicināšanas zonas,
- zinātniski tehnoloģiskos parkus.

2. Brīvās tirdzniecības zonas. Tās ietver:

- brīvostas vai atsevišķas ostu daļas,
- atsevišķus veikalus ārzemnieku apkalpošanai („*Duty free shop*”, „*Tax free shop*”).

Bez šeit norādītajām divām grupām literatūrā minētas arī brīvās finansiālās darbības zonas. Tā kā Latvijā praktiski nav ierobežojumu ārzemju valūtas ieviešanā un izvešanā, kā arī tās lietošanā iekšējos saimnieciskos darījumos un mazumtirdzniecībā, nav arī pamata paredzēt vēl kādus īpašus atvieglojumus ārzemju banku darbībā.

Viskonsekventākais brīvo ražošanas zonu veids ir **speciālas eksporta veicināšanas zonas**. Tās ietver noteiktu teritoriju, kura faktiski neietilpst valsts muitas teritorijā. Preču ieviešana no ārzemēm un izvešana uz tām notiek bez muitas kontroles. Tas pats notiek ar naudas apriti. Attiecībā ar pārējo valsts teritoriju pastāv muitas kontrole. Šajā zonā var ierobežot atsevišķu valsts likumdošanas normu darbību – strādnieku un kalpotāju pieņemšanas, atlaišanas, darba režīma un citos jautājumos. Uzņēmēji parasti tiek atbrīvoti no peļņas nodokļa un arī dažu citu nodokļu maksājumiem.

No teiktā izriet, ka šajā zonā valsts budžeta ieņēmums, rēķinot uz vienu strādājošo, var būt mazāks (pieņemot, ka algas ir vidējā vai tam tuvā līmenī) nekā caurmērā valstī. To iespējams daļēji kompensēt ar ieņēmumiem, kuru pamatā ir saimnieciskās darbības aktivizācija ārpuszonas uzņēmumos un citās saimniecības nozarēs, kas apkalpo jeb citādi sadarbojas ar to.

Speciālu eksporta veicināšanas zonu veidošanas lietderību atsevišķās valstīs nosaka konkrētie apstākļi. Pamatā ir viens vai arī abi no zemāk minētiem diviem iemesliem.

Pirmais. Pastāv iedzīvotāju nodarbinātības problēma, kura radusies sakarā ar:

- strauju iedzīvotāju skaita pieaugumu, respektīvi, iedzīvotāju dabiska pieauguma tempi apsteidz vietējā kapitāla iespējas radīt jaunas darba vietas, un
- līdzšinējo ražošanas nozaru darbības apsūkumu. Tas parasti vērojams nozarēs, kas agrāk bāzējās uz vietējo derīgo izrakteņu vai citu dabas resursu iegūvi un pārstrādi, kuru krājumi tagad ir izsīkuši vai arī zudusi nepieciešamība tos iegūt.

Piesaistot investīcijas no ārienes un līdz ar to radot darba vietas, valsts, pat būtiski nepalielinot budžeta ieņēmumus, uzlabo budžeta līdzsvarotību, jo atbrīvojas no nepieciešamības maksāt bezdarbnieku un citus pabalstus. Ne mazāk svarīgs ir sociālais rezultāts – iedzīvotāju nodarbinātība, bezizejas situācijas pārvarēšana, nosacījumu radīšana profesionālai izaugsmei u.tml.

Otrais. Dabas resursu apgūšana un iekļaušana saimnieciskajā aprītē. Lai šos resursus apgūtu, nepieciešams uz samērā ilgu laiku noteikt ieguldītājiem garantijas to brīvai darbībai konkrētajā teritorijā.

Atliek novērtēt, vai Latvijā ir tādi apstākļi, kas attaisnotu speciālu eksporta veicināšanas zonu veidošanu?

Latvijā nav dabas resursu, kuru apgūšanai būtu jāveido speciālas eksporta veicināšanas zonas.

Bezdarba pieauguma draudi Latvijā pastāv. Taču tie nav saistīti nedz ar iedzīvotāju skaita pieaugumu, nedz arī ar dabas resursu apsūkumu kādā teritorijā. Raugoties no šī viedokļa, stāvoklis Latvijā gandrīz visur ir vienāds. Tādēļ izeja meklējama nevis atsevišķu nelielu teritoriju vai atsevišķu pilsētu attīstības nodrošināšanā, bet gan ekonomisko un tiesisko nosacījumu radīšanā, lai ārzemju un it sevišķi vietējie kapitāla īpašnieki būtu ieinteresēti ieguldīt savus līdzekļus Latvijas tautsaimniecībā un būtu droši par savas darbības nākotni.

Īpašu uzmanību pelna nodoklis no peļņas (uzņēmuma ienākuma nodoklis), jo tā maksājuma atcelšanu nereti uzskata par galveno stimulu ārzemju kapitāla piesaistīšanai šajās zonās. Šis nodoklis patlaban ir svarīgs budžeta ieņēmumu avots. 1992. gadā tas deva apmēram 27% no valsts un vietējo budžetu kopējiem (bez sociālā budžeta) ieņēmumiem. Pašreizējā nodokļu sistēma Latvijā nav ideāla, un to nepieciešams pilnveidot. Tās attīstībā, radoši izmantojot Eiropas attīstīto valstu pieredzi, vajadzētu veidot tādas attiecības starp uzņēmuma un iedzīvotāju maksāto nodokļu daļu, kas radītu nosacījumus uzņēmējdarbības veicināšanai nevis kādā norobežotā zonā, bet visā Latvijas teritorijā.

Ikviens kapitāla īpašnieks, un ārējais investors jo sevišķi, iegulda savus līdzekļus ražošanā ar nolūku gūt peļņu. Tādēļ vērojama to objektīvi pamatotā tieksme meklēt vietas, kur peļņa varētu būt vislielākā, kā arī centieni izvērst ārzemēs tās ražotnes, kuru funkcionēšanai attīstītajās valstīs ir ekoloģiska un sociāla rakstura ierobežojumi. Te ietilpst t.s. netūrās tehnoloģijas (ķīmiskie, galvaniskie, kodināšanas u.tml. procesi) un operācijas, kas balstītas uz vienmuļa roku darba pielietojumu.

Visbeidzot – jāņem vērā, ka ekonomika ir ļoti inerta sistēma, to nevar pārkārtot vienā rāvienā. Kļūdaini risinājumi vēlāk ir grūti labojami. Pastāv arī liela laika distance starp kādas ieceres realizācijas sākumu un atdevi no tās. Tādēļ speciālo eksporta veicināšanas zonu lietderību nepieciešams novērtēt nevis no šodienas situācijas, bet gan no **pārredzamās nākotnes viedokļa**. Par šodien pieņemtiem nepārdomātiem risinājumiem jāmaksā būs mūsu bērniem un pat mazbērniem.

No iepriekš teiktā izriet, ka speciālu eksporta veicināšanas zonu veidošanai Latvijā ekonomiska pamata nav. Tādēļ te neanalizēsim presē pavīdējušo informāciju par ideju veidot šādas zonas Latvijā. Tādu pašu iemeslu dēļ netiek sīkāk iztirzāti ekoloģiskie, kā arī enerģētiskie, demogrāfiskie un citi jautājumi, kas rastos, ja nolemtu šādas zonas veidot.

Otrs brīvo ražošanas zonu veids ir **uzņēmējdarbības veicināšanas zonas**. Tās veido šādi: uzņēmējdarbība turpina funkcionēt valsts kopējā muitas teritorijā un pārējo likumdošanas aktu darbības sfērā, taču tai tiek piešķirti vairāki atvieglojumi, kuru mērķis ir veicināt ražotās produkcijas konkurētspēju tirgū.

Šis jautājums Latvijā ir visai aktuāls. Sakarā ar enerģētisko un citu resursu sadārdzināšanos un tai sekojošo produkcijas pašizmaksas palielināšanos, atsevišķās valsts teritorijas daļās izvietotie uzņēmumi nav spējīgi realizēt savu produkciju. Vienlaicīga to darbības pārtraukšana rada nodarbinātības problēmu visas konkrētās teritorijas ietvaros. Raksturīgs piemērs šinī ziņā ir pašreizējais stāvoklis Līvānu pilsētā. Lai rosinātu saimniecisko darbību, būtu lietderīgi tur izvietotajiem uzņēmumiem (esošiem un jaunajiem) uz noteiktu laiku piešķirt nodokļu atvieglojumus. To vidū liela nozīme būtu atbrīvošanai no peļņas nodokļa vai arī tā būtiska samazināšana. Pieļaujams samazināt arī sociālā nodokļa likmi, kā tas savā laikā tika izdarīts attiecībā uz lauksaimniecības uzņēmumiem. Valsts un vietējo budžetu ieņēmumu iespējamo samazināšanos kompensēs bezdarbnieku pabalstiem izlietoto līdzekļu ietaupījums. Turklāt ražošanas apstākļi, kā zināms, nekādus ieņēmumus nedos.

Minētos un citus atvieglojumus lietderīgi piemērot arī citās apdzīvotās vietās, to skaitā bijušo lielsaimniecību centros. Latvija ir maza valsts, un tā ir pietiekami labi pārskatāma. Tādēļ uzņēmējdarbība te veicināma nevis veidojot speciālas teritorijas, bet lielākoties mērķtiecīgi piešķirot atvieglojumus atsevišķiem uzņēmumiem vai to kopumam kādā apdzīvotā vietā noteiktam laika periodam, kas objektīvi nepieciešams saimniecības pārkārtošanai.

Latvijas apstākļos uzmanību pelna tāds brīvo ražošanas zonu veids kā **zinātniski tehnoloģiskie parki**. Šādus parkus veido zinātniskas pētniecības iestādes ar attiecīgu eksperimentālo un ražošanas bāzi. To uzdevums ir nodrošināt jaunu oriģinālu materiālu, ierīču u.tml. izstrādi, ražošanu un realizāciju kā vietējā, tā arī starptautiskajā tirgū. Darbības efekts izpaužas gan valūtas ieguvē no produkcijas realizācijas ārzemēs, gan arī tehnikas un tehnoloģijas attīstības veicināšanā citās darbības sfērās valsts iekšienē.

Zinātniski tehnoloģisko parku veidošanai Latvijā ir zināms pamats un arī pieredze. Piemēram, savā laikā Latvijas ZA Organiskās sintēzes institūts izstrādāja un tā eksperimentālā rūpnīca (tagad pētniecības un ražošanas firma „Grindeks”) nodrošināja dažu oriģinālu preparātu ražošanu un realizāciju ārējā tirgū. Zināmi

rezultāti ražošanas un pētnieciskās darbības apvienošanā bija arī citiem ZA institūtiem (Koksnes ķīmijas, Neorganiskās ķīmijas, Mikrobioloģijas institūtiem). Arī Olaines ķīmisko rūpnīcu komplekss lielā mērā balstījās uz Latvijas zinātnes izstrādātnēm.

Lai gan periodā pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas tās zinātnes potenciāls ir strauji samazinājies, tomēr, radot attiecīgus apstākļus, ir iespējams šādus kompleksus izveidot. Būtu jānosaka, ka tajos iekļauto uzņēmumu gūtās peļņas daļa, kas līdz šim tiek maksāta budžetā (peļņas nodoklis), ir novirzāma zinātnisko pētījumu finansēšanai. Tas sākumā gan mazinātu valsts budžeta ieņēmumus, bet ir skaidrs tas, ka ar laiku valsts varētu atbrīvoties no nepieciešamības finansēt šos pētījumus no budžeta līdzekļiem, un arī tas, ka bez zinātnes attīstības šajās rūpnīcās arī ražošanai nav perspektīvu, tā drīzumā būs jāpārtrauc, jo konkurenci varēs izturēt tikai jauni oriģināli izstrādājumi.

Brīvo tirdzniecības zonu veidošanas iespēju nosaka Latvijas ģeogrāfiskais stāvoklis un lielu jūras ostu esamība. Caur Latvijas ostām tradicionāli ir notikusi kravu apmaiņa starp Rietumvalstīm un bijušo Krievijas impēriju un vēlāk PSRS. Tagad Austrumos ir izveidojusies virkne neatkarīgu valstu. Latvijas interesēs ir saglabāt dabiskās tranzīvalsts funkcijas to kravu apmaiņai ar Rietumiem. Lai Austrumvalstis nemeklētu apvedceļus, ļoti svarīgi stabilizēt attiecības šīnī jautājumā. Visās trijās lielajās Latvijas ostās ir lietderīgi veidot brīvostu zonas, caur kurām virzītos NVS valstu, pirmkārt jau Krievijas Federācijas, Baltkrievijas un Ukrainas, kā arī daļēji Vidusāzijas valstu un Kazahstānas kravu plūsmas. Šajās zonās var apkalpot arī tranzītkravas, kas virzītos no/uz pārējo Baltijas valstu ostām. Brīvostu liederīgi piešķirt lielai ostu teritorijas daļai, saprotot, ka šo ostu jauda tālu pārsniedz Latvijas vajadzības un bez citu valstu kravu transportēšanas caur tām šīs ostas funkcionēt nevar. Arī pārējā Latvijas transporta sistēma ir ciešā sasaistē ar ostām.

Latvijas ostu kravu apgrozības palielināšana:

1. nodrošinātu darbu tieši kravas apstrādes un kuģu apkalpes operācijās nodarbinātajiem iedzīvotājiem,
2. palielinātu tranzītkravu plūsmu pa Latvijas dzelzceļu, līdz ar to:
  - ievērojamam cilvēku skaitam būtu nodrošināts darbs,
  - pieaugtu dzelzceļa ienākumi, kas veicināta to uzturēšanu prasībām atbilstošā tehniskā stāvoklī un
  - veidotos resursi tarifu un braukšanas biļešu cenu samazināšanai, vai to kāpuma bremsēšanai vietējā satiksmē,
3. sekmētu banku sistēmas attīstību Latvijā, to darbības sfēras paplašināšanu kā Austrumu, tā arī Rietumu virzienā un
4. veicinātu pakalpojumu nozaru attīstību, jo aktīva starptautisko kravu transportēšana rada nepieciešamību to firmu pārstāvjiem ierasties šajās pilsētās, lai kārtotu attiecīgās formalitātes.

Kas attiecas uz brīvās tirdzniecības zonu ieviešanu **ārzemnieku apkalpošanā** ar „Duty Free Shop” un „Tax Free Shop” starpniecību, tad to pielietošanas sfēra ir jānosaka, vadoties no mūsu iespējām konkurēt ar attiecīgajām firmām ārzemēs un gūt nepieciešamos ienākumus. Ārzemnieki iegādāsies

tradicionālās preces šeit tikai tad, ja tās būs lētākas nekā viņu zemēs. Bet pārdot tās ar zaudējumiem Latvijai nav jēgas.

Divu gadu laikā pēc šo apsvērumu publicēšanas aktivitātes BEZ veidošanā pastiprinājās. Tas rosināja izteikt vēl dažas piezīmes un vērtējumus.

Presē turpina parādīties informācija par dažu pašvaldību aktivitātēm jautājumā par brīvo ekonomisko zonu (BEZ) izveidi savā teritorijā. To pamatā ir dabīga vēlēšanās palielināt savus finansu resursus un samazināt atkarību no centrālajām valsts institūcijām. Šāda iespēja savukārt izriet no pieņēmuma, ka objektus, kas darbojas BEZ, pilnīgi vai daļēji atbrīvo no tiem nodokļiem, kuri parasti ienāk valsts centrālajā budžetā, bet strādājošo ienākuma nodoklis paliek un tas lielākoties nonāk vietējā budžetā. Tādējādi, augot ekonomiskajai aktivitātei BEZ, attiecīgā vietējā budžeta ienākumi palielinātos, praktiski neko nedodot centrālajam budžetam. Vēl vairāk, izdevumi, kas saistīti ar šādu zonu radīšanu (investīcijas infrastruktūras veidošanai, personāla apmācība u.c.) būtu jāsedz no centrālā budžeta.

Iepriekšētais nav mans izdomājums. Tas izklāstīts Latvijas Attīstības aģentūras (LAA) 1995. gada martā izlaistajā darbā *Brīvās ekonomiskās zonas pasaules ekonomikā. Brīvās zonas koncepcija Latvijā*. Darba autors tieši nav norādīts, bet katras lapas apakšējā kolontitulā minēts A. Kapusts, kurš acīmredzot ir ja ne vienīgais, tad vismaz viens no galvenajiem darba autoriem. Uzmanību saista tas, ka pamattekstam pievienoti identiski pēc satura un formas triju pilsētu – Ventspils, Rēzeknes un Daugavpils (kopā ar rajonu) – atzinumi ar ierosinājumu LAA turpināt iesākto darbu, veidot šādas zonas minētajās pilsētās un izskatīt jautājumu Ministru Kabineta sēdē. Šie atzinumi un informācija, kas parādās presē, liek domāt, ka autoru iniciatīva nav apsūkusi un valsts institūcijām nāksies sastapties ar aizvien jauniem ieteikumiem un prasībām. Tas rosina izteikt dažas principiālas piezīmes par BEZ un LAA pausto viedokli, neskarot konkrētus ieteikumus, kuri minētajā darbā bez jebkādas argumentācijas iekļauti t.s. Latvijas Brīvajā zonā.

Pozitīvi, bez šaubām, vērtējams pats LAA mēģinājums risināt šādu sarežģītu un pretrunīgu problēmu. Minētais darbs ir viena no apjomīgākajām (44 lpp.) publikācijām Latvijā par BEZ ar samērā plašu bibliogrāfisko materiālu (31 nosaukums). Diemžēl darba saturu pozitīvi vērtēt nevar. Galvenais trūkums ir tas, ka BEZ veidošanas varianti tiek apskatīti paši par sevi, atrauti no valsts ekonomikas attīstības pamatproblēmām. Izlasot šo darbu, tā arī neklūst skaidrs, kādēļ Latvijā jāveido BEZ, kā tās varētu veicināt valsts ekonomikas attīstību. Darbs piesātināts ar dažādos laikmetos un kontinentos funkcionējušo zonu (galvenokārt tirdzniecības) uzskaitījumu, sākot no antīkās Grieķijas un Romas impērijas laikiem. Diezin vai Latvijā jāveido šādas zonas **tikai tādēļ**, ka tādas pirms 2000 gadiem darbojās Kartāgā, Romā vai Rodosā, viduslaikos Hanzas pilsētu savienībā un mūsdienās vairākās valstīs Eiropā, Āzijā, Āfrikā un Amerikā. Autoru var saprast, jo pārskriet pāri gadsimtiem un kontinentiem ir vieglāk un mazāk riskanti nekā risināt šodienas konkrētās problēmas.

Realizējot kādu ekonomisku pasākumu, vispirms jābūt precīzi zināmam mērķim, kuru gribam sasniegt. Citādi, kā tas Latvijā nereti ir gadījies, pasākums, kurš būtībā ir tikai līdzeklis kāda globāla mērķa sasniegšanai, pārvēršas par

pašmērķi un nedod gaidīto efektu. Vārdu sakot, reformas tiek veiktas pašu reformu dēļ. Lai no tā izvairītos arī BEZ gadījumā, precīzi jānosaka to **veidošanas un funkcionēšanas mērķis**. Mūsuprāt, arī šinī gadījumā jāvadās pēc globālā mērķa prasībām: nodrošināt valstī esošo resursu racionālu izmantošanu tās ekonomiskā potenciāla kāpināšanai.

Ir skaidrs: lai racionāli izmantotu esošās iespējas, jārada uzņēmējdarbībai maksimāli labvēlīga ekonomiskā un tiesiskā vide. Bez tā nekādi daļēji risinājumi, arī BEZ izveidošana, pozitīvu rezultātu nedos, jo BEZ nevar neitralizēt vispārējo ekonomiskās un tiesiskās vides nesakārtotību. Šinī kontekstā BEZ veidošana attaisnojama un nepieciešama tikai tad, ja minētie nosacījumi valstī kopumā ir atrisināti optimāli, bet konkrētā teritorijas daļā tās specifisko īpatnību dēļ ievērojami resursi paliek neizmantoti. Par aksiomu jāpieņem tēze, ka BEZ jāveido, lai veicinātu ne tikai kādas teritorijas, bet visas valsts ekonomikas augšupeju.

BEZ veidošana **nav pašmērķis, bet tikai līdzeklis** valsts ekonomiskā potenciāla palielināšanai. Turklāt jāņem vērā, ka radot šādas zonas, valsts uzņemas noteiktas starptautiskas saistības un noteiktā teritorijas daļā ierobežo savu rīcības brīvību uz ilgu laiku. Tas diktē nepieciešamību pirms attiecīgā lēmuma pieņemšanas rūpīgi izsvērt visus *par* un *pret*. Te nav pieļaujams vadīties no fiksām idejām un sportiskā azarta neatpalikt no citām valstīm.

Periodā kopš šo rakstu publicēšanas Latvijā pieņemti speciāli likumi par BEZ izveidošanu Liepājā, Rēzeknē un Rīgas un Ventspils ostu teritorijās. Tie daļēji veicināja šo teritoriju attīstību. Tomēr nevar neredzēt, ka iezīmējas arī Latvijai neizdevīgas to attīstības tendences. Atsevišķas ārzemju firmas, arī ar vietējo uzņēmēju līdzdalību, ir piedāvājušas Rīgas un Ventspils brīvostu teritorijās būvēt naftas pārstrādes un biodegvielas ražošanas uzņēmumus. Tiesa, sākotnēji paredzētas relatīvi nelielas jaudas rūpnīcas. Jārēķinās tomēr, ka jau projektēšanas stadijā, nerunājot nemaz par tālāku nākotni, tās palielināsies.

Nav šaubu, ka līdzīgi priekšlikumi būs arī turpmāk, jo likumā noteiktās uzņēmuma maksāto nodokļu atlaides (80%) investoriem ir ārkārtīgi pievilcīgas. Valsts ieguvumu veidos galvenokārt nodarbināto cilvēku algu summa un ar to saistītie nodokļi. Tā kā šādos uzņēmumos ražošanas procesa vadība ir automatizēta, nodarbināto skaits būs neliels un valsts tīrie ieņēmumi niecīgi. Tādēļ, vadoties no darba vietu radīšanas viedokļa, ar nodokļu atlaidēm veicināt šeit jaunu objektu būvi nav pamata. Turklāt Rīga un Ventspils nav tās pilsētas, kurās valstij būtu speciāli jāsubsidē nodarbinātības problēmas risināšana, īpaši ievērojot nepieciešamību veicināt citu reģionu attīstību. Ministru Kabineta lēmums par Rīgas brīvostas teritorijas paplašināšanu (MK 2001. gada 11. decembra Noteikumi) nebija ekonomiski pamatots. BEZ statuss piešķirams tikai tai ostas teritorijai, kurā norit kravu apstrāde, ieskaitot to šķirošanu komplektēšanu vai citādu sagatavošanu atbilstoši importētāju prasībām, bet nevis lai radītu siltumnīcas apstākļus atsevišķiem rūpniecības uzņēmumiem. Nav normāli šo ostu teritorijas speciāli veidot tā, lai tās, piesaistot uzņēmumus, bremzētu valsts pārējās teritorijas attīstību.

Attiecībā uz naftas pārstrādes uzņēmumiem nedrīkst ignorēt, ka to darbība saistīta ar lieliem izmešu apjomiem un citiem praktiski neizmantojamiem agresīviem atlikumiem (gudrons). Ņemot vērā valdošos vēju virzienus, izmeši

būtiski palielinās pilsētas gaisa baseina piesārņojuma līmeni un samazinās arī Rīgas jūras līča piekrastes kūrorta potenciālu.

Risinot jautājumu par BEZ veidošanu Latvijā, jāņem vērā nosacījums, ka tās tiek radītas nevis tādēļ, lai piesaistītu jaunu kapitālu (kā ārzemju, tā arī vietējo) un radītu tam iespēju gūt papildu peļņu, bet lai sekmētu Latvijas resursu izmantošanu, tādējādi palielinot valsts ekonomisko potenciālu.

Daži secinājumi

1. Lai gūtu panākumus tautsaimniecības attīstībā, ekonomiskās politikas pasākumiem jābūt savstarpēji sabalansētiem un jārealizējas noteiktā secībā.
2. Brīvo ekonomisko zonu veidošana ir tikai viens no tautsaimniecības pārkārtošanas jautājumiem. Neskaidrības ekonomiskās politikas pamatjautājumos nedod iespēju precīzi noteikt to lomu un konkrētos risinājumus, jo pat visradikālākie varianti nevar šīs nepilnības novērst.
3. Pašreizējā situācijā pieļaujama tikai tādu variantu piemērošana, kas nodrošina esošā ražošanas potenciāla izmantošanas radikālu uzlabošanu vai arī novērš tā degradāciju, minimāli ierobežojot valsts iespējas ietekmēt tautsaimniecības attīstības procesus nākotnē. BEZ jāveido nevis tādēļ, lai radītu īpašus apstākļus ārzemju kapitālam, bet lai attīstītu Latvijas ekonomiku.
4. Tā kā BEZ veidošanas programma nav patstāvīga, bet ir tikai viens no elementiem valsts ekonomikas pārkārtošanas koncepcijā, tās galīgo variantu var izstrādāt un akceptēt tikai pēc šīs kopējās jeb ģenerālās koncepcijas sagatavošanas, apspriešanas un apstiprināšanas valsts likumdošanas orgānā – Saeimā.

Eiropas Savienība un Latvijas ekonomikas realitāte

(Latvijas Vēstnesis 1998. gada 6. janvāris, 14. un 15. oktobris)

Vai Latvijai jāiestājas kādā savienībā?

Jautājumā par Latvijas iestāšanos Eiropas Savienībā (ES) vērojama uzskatu daudzveidība kā attiecībā uz tāda soļa nepieciešamību, tā arī par tā realizācijas tempiem, iespējamiem ieguvumiem un zaudējumiem. Domstarpības šinī valsts attīstības kardinālajā jautājumā nav nekas sevišķs un tikai Latvijai raksturīgs. Līdzīgi, pat daudz asāki strīdi bija arī citās valstīs, kuras savā laikā spēra šo soli, un nav pilnīgi aplukuši arī pēc tā realizācijas. Mūsu gadījumā diskusijas ir samērā mierīgas, jo konsekventu ES pretinieku balsis ir vāji dzirdamas, un liela daļa iedzīvotāju savu viedokli vispār vēl nav izveidojusi. Rodas iespaids, ka pastāv liela vienprātība par šādas pievienošanās nepieciešamību un neizbēgamību. Tam ir divi galvenie iemesli.

1. Novērtējot ES variantu, noteicošā nozīme ir nevis ekonomiskas, bet gan politiskas dabas apsvērumiem. Iekļaušanās Eiropas Savienībā tiek uzņemta kā galvenā metode, lai izvairītos no vēstures atkārtošanās, mūsu valsts tādu vai citādu pakļaušanu lielajam Austrumu kaimiņam.

2. Iedzīvotāju lielas daļas dzīves kvalitātes straujā lejupslīde pārveides gados un tās lielā atšķirība no līmeņa ES valstīs rada labvēlīgu vidi cerībām un ilūzijām, ka ar šo soli stāvoklis automātiski uzlabosies.

Samērā lielajai vienprātībai ir gan pozitīvi, gan arī negatīvi aspekti. Pozitīvs ir tas, ka nav jātērē daudz enerģijas un līdzekļu, lai pārliecinātu iedzīvotājus par plānojamā vēsturiskā pagrieziena nepieciešamību. Negatīvais, – ka valsts institūciju un politisko partiju uzmanība tiek virzīta galvenokārt uz tiesisko un organizatorisko jautājumu kārtošanu, atstājot novārtā valsts ekonomikas attīstības fundamentālus jautājumus, tos, kurus Latvijai jārisina pašai un bez kuru atrisināšanas tā nevar kļūt par **līdzvērtīgu** partneri citām ES dalībvalstīm. Pirms šīs problēmas detalizētākas analīzes mēģināsim atbildēt uz jautājumu: vai Latvijai vispār ir jāiestājas kādā valstu apvienībā?

Noskaidrot šo jautājumu rosina arī tas, ka sabiedrībā vēl ir dzīvīgi uzskati, ka 20.-30. gadu Latvija sekmīgi attīstījās, nesastāvot nekādās apvienībās, un nereti nākas dzirdēt un lasīt aicinājumus atjaunot ekonomikas modeli, līdzīgu tam, kāds bija tajā laikā. Vēl vairāk, dažas svarīgas reformas valstī tika realizētas, orientējoties nevis uz 20. gs. beigu un 21. gs. sākuma pasaules saimniecības izkārtojumu, bet uz Latvijas 30. gadu ekonomisko attiecību sistēmu.

Laika posmā, kad Latvija bija PSRS sastāvā, pasaules ekonomikā notika radikālas pārmaiņas. To svarīgākā iezīme ir lielākās daļas valstu ekonomikas globalizācija. Atsevišķu valstu robežās vairāk vai mazāk noslēgtu ekonomiku vietā ir izveidojusies atklāta tipa saimniecība. Tas nozīmē vietējā tirgus atvērtību citu valstu ražotāju izstrādājumiem un citu valstu tirgus pieejamību pašu ražotājiem.

Ekonomikas globalizācijas nepieciešamību tās sākuma stadijā noteica dabas resursu nevienmērīgais sadalījums un agroklmatisko apstākļu atšķirības pasaulē. Tagad, līdz ar minētajiem, to arvien vairāk sekmē un arī diktē tehnoloģiju attīstība. Tā rada apstākļus un nepieciešamību šauri specializēt preču ražošanas objektus un citus ekonomiskās darbības veidus, orientējoties uz piedāvātā produkta noieta tirgu,

kas pārsniedz vienas, daudzos gadījumos pat lielas valsts robežas. Šādos apstākļos nelielas valsts funkcionēšana no pasaules noslēgta ekonomikas modeļa ietvaros reāli nozīmē apzinātu atteikšanos no mūsdienu tehnoloģiju izmantošanas un līdz ar to nenovēršamu un pieaugošu atpalicību no industriālajām valstīm ražošanas efektivitātes un iedzīvotāju dzīves kvalitātes ziņā.

Būtiski ir tas, ka, lai gan pasaules ekonomika kļūst arvien vairāk vienota, tomēr vēl joprojām pastāv un pat palielinās nozīmīgas atšķirības starp valstīm to ekonomikas attīstības līmeņa un iedzīvotāju izglītības un dzīvesveida ziņā. Tādēļ līdz ar vispārējo ekonomikas globalizāciju ir izveidojušās un vairāk vai mazāk sekmīgi funkcionē valstu grupu reģionālas apvienības. Saskaņā ar iepriekš teikto, Latvijai nav citas izejas kā iekļauties kādā no esošajām valstu ekonomiskajām apvienībām.

Izvēles varianti

Mūsu valsts ģeogrāfiskais stāvoklis piedāvā divus variantus: ES vai Neatkarīgo Valstu Savienība (NVS). Novērtējot šos variantus, vadoties no romiešu vēsturnieka Tacita tēzes *sine ira et studio* (bez naida un partejiskuma, resp., objektīvi) varam konstatēt, ka katram no tiem ir savi plusi un mīnusi. 1. tabulā mēģināts būtiskākos no tiem sistematizēt, vadoties no Latvijas interešu un iespēju viedokļa.

1. tabula

ES un NVS atbilstības Latvijas interesēm vērtējums

	ES	NVS
Nodrošinājums ar izejvielu resursiem	-	+
Latvijas preču realizācijas iespējas	-	+
Latvijas iedzīvotāju informētība par citām dalībvalstīm	-	+
Iedzīvotāju izglītības un kultūras līmenis	+	-
Ekonomikas intelektualizācijas līmenis	+	-
Organizācijā ietilpstošo valstu ekonomisko attiecību sakārtotība	+	-
Organizācijā ietilpstošo valstu politisko attiecību sakārtotība	+	-
Valsts institūciju demokratizācijas pakāpe	+	-
Iestāšanās nosacījumu izpildamība	-	+

No deviņiem rādītājiem četri runā par labu NVS un pieci parāda ES priekšrocības. Turklāt arī rādītāju nozīmīgums ir atšķirīgs. Vispirms pievērsīsimies faktoriem, kas ir pozitīvi NVS variantam.

Atzīstot izejvielu resursu svarīgo lomu, tomēr to esamību nevar vērtēt kā izšķirošu faktoru tautsaimniecības attīstībā. Tirgus attiecību sistēmā noteicošais ir nevis ražot, bet gan pārdot. Tādējādi šie resursi nonāk pasaules tirgū un ir pieejami visiem tā dalībniekiem, neatkarīgi no formālas līdzdalības tajā vai citā savienībā.

Agrāk izveidojušās preču realizācijas iespējas uzskatāmas par īslaicīgas darbības faktoru. Laika gaitā to arvien vairāk noteiks NVS patērētāju prasību pieaugums attiecībā uz preču kvalitāti, un ražotāju konkurētspēja.

Iedzīvotāju un īpaši ar uzņēmējdarbību saistīto darbinieku informētība par situāciju NVS un ES nav konstanta un, mainoties ekonomiskajai un politiskajai sistēmai, iepriekšējā periodā uzkrātās zināšanas un sakari nenovēršami zaudē savu vērtību.

Beidzot, vieglāki iestāšanās nosacījumi nevar būt izšķiroši ilglaicīgu, valstij būtisku problēmu risināšanas gadījumā.

Pārējie faktori parāda ES priekšrocības. Turklāt daži no tiem ir būtiska nozīme. Ekonomikas intelektualizācijas un iedzīvotāju izglītības un kultūras augstāks līmenis rosina jaunuzņemtās valstis veikt nepieciešamos pasākumus lai likvidētu šīs atšķirības. Bez laikmetam atbilstošas ekonomisko un politisko attiecību sakārtošanas normāla attīstība vispār nav iespējama.

Augsta valsts institūciju demokratizācijas pakāpe ir sabiedrības brieduma un stabilitātes rādītājs un dinamiskas attīstības nosacījums.

Vispēdīgi, par labu ES runā Latvijas vēsturiskā pieredze. Atrodies divus gadsimtus Krievijas impērijas un pusgadsimtu PSRS sastāvā, latviešu tauta tika pakļauta atklātai vai slēptai pārkrievošanas politikai. Vienas nācijas dominante NVS neizslēdz šādu iespēju arī nākotnē. Saprotams, naivi cerēt, ka ES sastāvā latviešu, tāpat kā citu mazo tautu nacionālā identitāte apdraudēta netiks. Jārēķinās ar to, ka, neatkarīgi no valstu apvienības formas, tai arvien pieaugošus draudus radīs vispārējais pasaules integrācijas un ekonomikas globalizācijas process. Nacionālās identitātes saglabāšana paliek katras tautas pašas rokās. Pieredze rāda, ka ES netiek veicināta kādas vienas nācijas dominantes uzspiešana. Praktiski tas nav arī iespējams, jo atšķirībā no NVS, ES nav vienas valsts nospiedošā pārsvara. Noteicošais iespaids ekonomikā un arī kopējās politikas veidošanā piekrīt vairākām valstīm ar atšķirīgām valodām un mentalitāti, kas rada labvēlīgu fonu arī mazo valstu sekmīgai attīstībai. Par to liecina tas, ka ES mazās dalībvalstis ekonomikas attīstības līmeņa ziņā ne tikai neatpaliek no lielvalstīm, bet dažām no tām (Luksemburgai, Dānijai, Beļģijai) ir visaugstākais jeb viens no visaugstākajiem attīstības līmeņiem, rēķinot pēc iekšzemes kopprodukta uz iedzīvotāju.

Rezumējot teikto, varam konstatēt, ka:

1. pašreizējā cilvēces attīstības procesā palikšana ārpus valstu apvienībām nozīmē stagnāciju un atpalcību un
2. lai gan ES variants nebūt nav ideāls, tomēr no diviem iespējamajiem tas Latvijai ir pieņemamākais.

Vai ES ir ieinteresēta paplašināties?

Teiktais attiecas uz Latvijas vēlmi iestāties ES. Bet ar to vien nepietiek. Nepieciešams, lai ES vēlētos uzņemt sevī jaunas dalībvalstis. Notikumu gaita rāda, ka šāda vēlme ir. Maldīgi un pat bīstami būtu to izskaidrot tikai ar skaļi paustajiem cēlsirdīgiem labdarības mērķiem, kā, piemēram, vēsturiskās netaisnības novēršana. ES dalībvalstu rūpes par tās paplašināšanu vispirms izriet no to situācijas pasaulē. Viens no iemesliem, manuprāt, ir tas, ka strauji samazinās attīstīto valstu daļa pasaules iedzīvotāju skaitā un līdz ar to palielinās spiediens uz tām no mazattīstīto valstu puses, kurās iedzīvotāju skaits turpina strauji palielināties.

Saskaņā ar Starptautiskā Valūtas fonda statistikas grupējumos lietoto klasifikāciju, visas pasaules valstis tiek dalītas divās grupās: industriālās un

attīstošās (*developing*). Industriālo valstu grupā ietilpst 23. No tām 18 atrodas Eiropā, to skaitā 15 ES dalībvalstis, un 5 citos kontinentos (ASV, Kanāda, Japāna, Austrālija un Jaunzēlande). Industriālo valstu daļa pasaules iedzīvotāju skaitā sistemātiski samazinās. 1990. gadā tā bija 15,1%, 2000. gadā – 13,9% un tiek prognozēts, ka 2025. gadā tā nepārsniegs 11%. Eiropas industriālo valstu daļa no 7,2% 1990. gadā noslīdēja līdz 6,3% 2000. gadā un 2025. gadā tā būs tikai 4,6%, tai skaitā tagadējās ES valstīs dzīvos 4,5% pasaules iedzīvotāju. Ir acīmredzams, ka samazinoties industriālo (attīstīto) valstu daļai, attiecīgi palielināsies uz tām pasaules iedzīvotāju kopējās masas spiediens. Šī spiediena spēks būs atkarīgs ne tikai no iedzīvotāju skaita attiecībām šajās divās grupās, bet arī no atšķirībām to ekonomikas potenciālā un iedzīvotāju dzīves līmenī. Tas objektīvi rosina industriālās valstis veicināt to daļas palielināšanu pasaules iedzīvotāju kopskaitā. Tā kā ir maz cerību būtiski palielināt iedzīvotāju skaitu savās zemēs (vairākās gaidāma tā absolūta samazināšanās), industriālās valstis un to skaitā ES dalībvalstis objektīvi ieinteresētas, lai augtu attīstīto valstu skaits un vismaz nesamazinātos to daļa pasaules iedzīvotāju kopskaitā. Eiropas pēcsociālisma valstīm ir divas attīstības iespējas: kļūt par attīstītām, vai arī papildināt mazattīstīto valstu skaitu. Ir acīmredzams, ka ne tikai minētās valstis, bet arī ES dalībvalstis ir ieinteresētas, lai realizētos pirmais variants.

Otrais iemesls ir ES dalībvalstu ieinteresētība paplašināt saviem ražotājiem noieta tirgu. Saskaņā ar Eiropas Komisijas aprēķiniem²³, 1997. gadā to eksports uz kandidātvalstīm pārsniedza importu par 21,6 miljardiem ekiju, jeb par 38,1%. Saskaņā ar šo aprēķinu, ES valstīm, izņemot Grieķiju, tirdzniecības bilance ar kandidātvalstīm bija pozitīva, bet pēdējām, izņemot Bulgāriju, negatīva. Uzmanību saista fakts, ka ES dalībvalstu eksports uz kandidātvalstīm pārsniedz importu no tām ne tikai produkcijas veidos, kas tiek ražoti augsto tehnoloģiju nozarēs, bet arī lauksaimniecības un tās ražojumu pārstrādes jomā (par 56%).

Informācijas avots tirdzniecības bilances aprēķināšanai ir ES dalībvalstu statistika. Tā acīmredzot nepilnīgi atspoguļo faktisko stāvokli. Piemēram, saskaņā ar ES valstu statistiku 1997. gadā Latvijas imports no tām pārsniedza eksportu uz tām par 26,2%, bet pēc Latvijas Centrālās statistikas pārvaldes informācijas pārsniegums bija 77,2%. Pārējām Baltijās valstīm tirdzniecības bilance ar ES valstīm arī bija izteikti negatīva. Imports pārsniedza eksportu Igaunijai par 92,6% un Lietuvai par 98,9%. Lai gan turpmākajos gados Baltijas valstu importa no ES pārsniegums par eksportu uz tām samazinājās, tomēr joprojām tas ir ievērojams. 2001. gadā tas bija: Latvijai – 50,4%, Lietuvai – 27,7% un Igaunijai – 5,5%.²⁴ Starpvalstu tirdzniecības bilance ir mainīgs rādītājs. Pat pieņemot, ka ES tagadējo un jaunuzņemto dalībvalstu eksporta un importa attiecības izlīdzināsies, arī tad tagadējo ES valstu ražotājiem paplašināsies sava produkta realizācijas iespējas.

ES paplašina iespējas, bet nav brīnumlīdzeklis

Būtu augstākā mērā aplami lolot ilūzijas, ka iestāšanās ES automātiski nodrošinās valsts ekonomikas strauju attīstību. Nav reāla arī iecere ilgstoši saņemt

²³ Eiropas Dialogs 1998/5

²⁴ CANSTAT Statistical Bulletin 2002/1 - Rīga, 2002.

pabalstus no tās kopējiem fondiem, saskaņā ar kādreiz populārās Čikāgas piecīšu dziesmas vārdiem „Ziedojet, ziedojet,...jo mēs tie vislielākie nabagi esam, ...šis ziedojums pienākas mums”. Pēc jaunu dalībvalstu uzņemšanas atbalstu gribētāju skaits strauji pieaugs, paliekot praktiski nemainīgām attīstītāko valstu iespējām veidot kopējos fondus. Turklāt šo fondu veidošanā būs jāpiedalās arī jaunajām dalībvalstīm. Par savas ekonomikas izaugsmi arī ES sastāvā katrai valstij jābūt jāpējas pašai. **Galvenais ieguvums** no iestāšanās ES ir preču un pakalpojumu realizācijas areāla paplašināšana, tātad nepieciešamo ārējo nosacījumu radīšana modernu uzņēmumu funkcionēšanai. Par to, lai šādi uzņēmumi būtu, **jārūpējas** nevis ES institūcijām, bet **pašai dalībvalstij**. Blakus tam ES diktē arī stingras prasības attiecībā uz produkcijas un pakalpojumu kvalitāti, ietverot ekoloģiskos, sanitāros un citus aspektus. Turklāt, ES **negarantē** iespēju tās dalībvalstu uzņēmumiem realizēt savu produkciju un pakalpojumus kādā iepriekšnoteiktā apjomā vai teritorijā. Šīs iespējas ir jāizcīna konkurences cīņā ar citu dalībvalstu saimnieciskās darbības subjektiem. Tādēļ nav korekti apgalvojumi, ka formāla iestāšanās ES pati par sevi nodrošinās jaunās dalībvalsts uzplaukumu. Tas skaidri pateikts Eiropadomes jau 1993. gadā Kopenhāgenas sanāksmes akceptētajos nosacījumos par jauno dalībvalstu uzņemšanu. No trim pamatnosacījumiem divi attiecas uz ekonomiku, un proti:

- lai valstī būtu funkcionējoša tirgus ekonomika un valsts spētu tikt galā ar Eiropas Savienībā pastāvošo konkurences spiedienu un tirgus spēkiem un
- lai valsts spētu pildīt dalībvalsts saistības un, starp citu, būt uzticīga mērķim izveidot politisku, ekonomisku un monetāru savienību.

Šajos nosacījumos ir konstatējums, ka „gan Eiropas Savienības, gan kandidātvalstu interesēs svarīgi ir apsvērt Eiropas Savienības spēju uzņemt jaunas dalībvalstis, nezaudējot Eiropas integrācijas tempu”²⁵

Tātad ES nav labdarības iestādījums, kurš nodarbojas ar vāji attīstītu valstu ilgstošu aprūpi un to vajadzību nodrošināšanu no kopējiem fondiem. ES ietvaros katram uzņēmumam un līdz ar to arī valstij kopumā jānodrošina savs stāvoklis konkurences cīņā. ES tikai rada tam nepieciešamo fonu, veidojot vienādus spēles noteikumus kopējā tirgus telpā. Starp citu, šāda tirgus izveide bija viens no svarīgākajiem mērķiem, radot šo savienību tās pirmatnējā veidā. Blakus tās oficiālajiem nosaukumiem bieži vien to sauca arī par „Eiropas kopējo tirgu”.

Deviņdesmito gadu nogalē un jaunās tūkstošgades pirmajos gados paveikts apjomīgs darbs, lai sāktotu Latvijas likumdošanu un citus normatīvos aktus atbilstoši ES direktīvu prasībām. 2000. gada februārī sāktais sarunu process par Latvijas iestāšanos ES noslēdzās sekmīgi un 2002. gada decembrī Latvija iekļuva to desmit valstu skaitā, kuras uzaicinātas iestāties ES. Ja visas nepieciešamās procedūras noritēs sekmīgi, tad 2004. gadā Latvija *de jure* būs ES dalībvalsts.

Jāsaprot tomēr, ka ar formālu iestāšanos vien nepietiek, lai Latvija kļūtu līdzīga ES valstīm. Galvenais klupšanas akmens ir Latvijas ekonomikas milzīgā atpalicība no dalībvalstīs sasniegtā līmeņa. Ekonomikas attīstības līmenis, mērot to ar iekšzemes kopproduktu (IKP) uz vienu iedzīvotāju, kā zemāk tiks parādīts, ne

²⁵ „Darba kārtība 2000” Latvijas Vēstnesis 1997. gada 6. augusts.

tikai būtiski atpaliek no ES dalībvalstu līmeņa, bet ir viens no zemākajiem arī kandidātvalstu grupā. Latvijai nelabvēlīgā situācija un īpaši tās atpalicība no citām valstīm nav nejauša. Tā precīzi parāda, ka Latvijā realizētā ekonomiskā politika tautsaimniecības pārveides gados nav bijusi pietiekami mērķtiecīga. Katrā ziņā tā bija mazāk sekmīga nekā pārējās kandidātvalstīs.

Iestāties vai adaptēties?

Lai atbildētu uz šo jautājumu, jāpaskaidro atšķirība starp nosauktajiem jēdzieniem.

Ar **iestāšanos** mēs saprotam juridisku iekļaušanos minētajā organizācijā, tās tirgus telpā, arī līdzdalību dažādu fondu veidošanā un izmantošanā, **saglabājot** izveidojušās **atšķirības** ekonomikas potenciāla, tās intelektualizācijas un iedzīvotāju dzīves kvalitātes līmeņu ziņā. To var saukt par formālu integrāciju. Pašreizējo ES var raksturot kā tās dalībvalstu integrācijas specifisku modeli. Tās visas darbojas pēc vienotiem „spēles noteikumiem”. Tomēr starp tajā ietilpstošajām valstīm saglabājas lielas atšķirības. Piemēram, 2000. gadā atšķirība starp visaugstāko un viszemāko IKP uz vienu iedzīvotāju, izsakot to USD, ir 4,1 reize (Luksemburga/Portugāle), un novērtējot pēc naudas pirktspējas paritātes standartiem – 2,8 reizes (Luksemburga/Grieķija). Ekonomikas līmeņu starpību atkarība no mērījuma metodes pati par sevi liecina par būtiskām atšķirībām atsevišķu valstu ekonomikas vispārējā potenciālā un struktūrā. Dažāda ir arī šo valstu iedzīvotāju dzīves kvalitāte. Personīgā patēriņa apjoms (izteikts USD) Luksemburgā bija 2,7 reizes lielāks nekā Portugālē. Sakārtojot ES valstis pēc IKP uz vienu iedzīvotāju, to izvietojums laika gaitā gandrīz nemainās.

Adaptācija ir tāda atsevišķas valsts (Latvijas) iekļaušanās kādā savienībā (ES), pie kuras izzūd radikālas atšķirības starp jaunpienācēju un šo apvienību veidojošo valstu pamatsastāvu ekonomikas attīstības, tās intelektualizācijas pakāpes un līdz ar to arī iedzīvotāju izglītības un intelekta līmeņa rādītājiem. Tas nozīmē, ka Latvijai, lai tā adaptētos industriālo valstu grupā, ne tikai jāsakārto likumdošana un citi normatīvie akti atbilstoši ES direktīvu prasībām, bet un pat galvenokārt jārada nosacījumi, lai izveidotos ekonomika, kura pēc attīstības līmeņa un struktūras būtu tuva tai, kādā ir Eiropas industriālajās valstīs.

Var iebilst, ka pašreizējā valsts ekonomikas stāvoklī šāds mērķis ir nereāls, jo tā sasniegšanai nav nepieciešamo resursu. Piekrītot, ka sasniegt to īsā laika posmā nav iespējams, jāatceras, ka neviena valsts nav guvusi jūtamus panākumus savas ekonomikas izaugsmē, pašļaujoties pašplūsmai, stihiskai notikumu gaitu. Lai kaut ko sasniegtu, vispirms ir skaidri jāapzinās **kas jāsasniedz** un jāizstrādā programma **kā to izdarīt**, nosakot galvenos pasākumus un sakārtojot tos noteiktā secībā. ES valstu ekonomikas apkopojošā rādītāja (IKP) dinamika nedod pamatu cerībām, ka tikai iestāšanās ES automātiski nodrošinās ekonomikas uzplaukumu.

Ko rāda ES dalībvalstu pieredze?

Pašreizējās ES organizatoriskā noformēšanās sākās ar 1957. gada 25. marta Romas līgumu par Eiropas ekonomiskās kopienas (EEK) izveidošanu, kuru noslēdza Beļģija, Francija, Itālija, Luksemburga, Nīderlande un Vācijas Federatīvā Republika. Turpmākajos gados tika noslēgti vairāki līgumi, kas reglamentēja tās

darbību un jaunu dalībvalstu uzņemšanu. Pirmā ES paplašināšana notika 1973. gadā, kad tajā uzņēma Apvienoto Karalisti, Dāniju un Īriju. Turpmākajās paplašināšanas kārtās uzņēma: Grieķiju (1981. gadā); Portugāli un Spāniju (1986.); Austriju, Somiju un Zviedriju (1995.)²⁶. No deviņām ES jaunuzņemtajām valstīm trim ekonomikas attīstības līmenis bija augstāks nekā tā laika dalībvalstīs, pārējās sešās tas bija zemāks. Jaunuzņemto, tāpat kā veco ES dalībvalstu ekonomikas attīstības tempi ir atšķirīgi, par ko liecina 2. tabulas skaitļi. Gada vidējie ekonomikas izaugsmes tempi periodā pirms uzņemšanas ES uzrādīti kursīvā.

2. tabula

IKP uz iedzīvotāju gada vidējais palielinājums, %

Valsts	Iestāšanās ES gads	1972.-80.	1981.-85.	1986.-94.	1995.-2000.
Francija	1957.,	2,44	1,04	1,60	2,16
Itālija	izveidojot	3,41	1,27	1,99	1,95
Vācija	Eiropas	2,52	1,34	0,37	1,61
Belģija	Ekono-	2,78	0,69	2,00	2,51
Nīderlande	misko	1,98	0,55	1,93	3,66
Luksemburga	Kopien	1,72	1,96	...	4,10
Apvienotā Karaliste		1,58	1,89	2,07	2,49
Dānija	1973.	1,19	1,92	1,29	2,23
Īrija		2,76	1,72	4,27	8,56
Grieķija	1981.	2,85	0,73	0,88	3,80
Portugāle	1986.	3,00	0,59	3,68	3,73
Spānija		1,74	1,08	2,71	3,37
Austrija		3,08	1,40	1,93	2,26
Somija	1995.	2,73	2,33	0,73	4,58
Zviedrija		1,84	1,70	0,48	2,84

Avots: International Financial Statistics, Yearbook 2001. IMF.

Salīdzinot ES dalībvalstu IKP uz iedzīvotāju gada vidējos pieauguma tempus, varam secināt:

1. tie ir atšķirīgi kā veco, tā arī jaunuzņemto dalībvalstu grupā,
2. uzņemšana ES sastāvā pati par sevi vēl nenodrošina ekonomikas dinamikas palielinājumu. Tas acīmredzot ir atkarīgs no valstī realizētās ekonomiskās politikas. To uzskatāmi apliecina divi galējie piemēri:
  - Grieķijas attīstības tempi pēc iestāšanās ES (1981.) strauji samazinājās un tikai deviņdesmito gadu otrajā pusē vērojams attīstības paātrinājums un

²⁶ Deksnis E.B. Eiropas Savienība: mīti un īstenība – Rīga : Junda, 1996.

- Īrija un Portugāle prata izmantot piedāvātās iespējas un sasniedza visaugstākos ekonomikas attīstības tempus ES un
3. Īrijas un Portugāles straujāka izaugsme daļēji izskaidrojama ar to, ka ekonomikas attīstības līmenis tajās bija ievērojami zemāks, salīdzinot ar tām valstīm, kuras tajā laikā veidoja ES. Pēdējo ES uzņemto trīs augsti attīstīto valstu (Austrija, Somija, Zviedrija) piemērs rāda, ka, iestājoties šajā savienībā, to attīstības tempi kļuva nedaudz straujāki nekā iepriekšējā periodā un praktiski neatšķiras no citu ES dalībvalstu attiecīgiem rādītājiem.

Salīdzinot ES un pārējo astoņu industriālo valstu IKP dinamiku, redzam, ka tā ir līdztīga. Arī šajās valstīs attīstības tempi nav vienādi. Ir periodi, kad atsevišķās valstīs tie pārsniedz ES augstākos rādītājus, un arī tādi, kad tie atpaliek no zemākajiem. Tas dod pamatu secinājumam, ka ES tikai rada iespēju, bet automātiski negarantē strauju attīstību. 3. tabula rāda ES dalībvalstu ekonomiskā potenciāla atšķirības. Atsevišķu valstu rādītāji pirms iestāšanās ES parādīti kursīvā.

3. tabula

**IKP uz iedzīvotāju ES dalībvalstīs un jaunuzņemtajās valstīs,
USD pēc maiņas kursa, % no ES vidējā**

Valsts	Iestāšanās gads ES	1972.	1980.	1985.	1994.	2000.
Francija	1957.	109,0	113,3	110,1	115,0	105,0
Itālija	izveidojot	66,2	73,7	86,3	95,7	89,1
Vācija	Eiropas	120,4	120,8	118,2	126,8	109,0
Beļģija	Ekono-	105,6	111,9	96,6	118,9	105,6
Nīderlande	misko	103,8	110,0	102,8	112,3	111,1
Luksemburga	Kopienu	118,0	116,0	121,6	184,0	205,5
Vidēji ES	100,0					
Apvienotā Karaliste		82,5	87,1	94,1	87,6	113,7
Dānija	1973.	128,9	122,8	136,0	144,2	145,1
Īrija		53,4	52,0	59,4	75,1	120,3
Vidēji ES	100,0					
Grieķija	1981.	40,8	38,2	39,1	46,8	53,5
Vidēji ES	100,0					
Portugāle	1986.	27,9	23,6	24,2	43,9	50,2
Spānija		45,2	51,8	50,2	61,0	67,7
Vidēji ES	100,0					
Austrija		79,7	95,5	101,7	120,5	112,1
Somija	1995.	87,7	100,6	129,3	97,0	112,0
Zviedrija		151,6	138,0	140,0	116,3	122,6
Vidēji ES	100,0					

Avots: International Financial Statistics, Yearbook 2001. IMF

Vērojamas divas it kā pretējas tendences: 1) jaunpienākušajās valstīs, kuru ekonomikas potenciāls bija ievērojami zemāks nekā ES dalībvalstīs, tas pakāpeniski tuvinās vidējam līmenim, un 2) ekonomiskā potenciāla atšķirības ne tikai neizzūd, bet pat pieaug. Starp valstīm, kas 1972. gadā ietilpa ES,

visaugstākais IKP uz vienu iedzīvotāju bija Vācijai, kas pārsniedza viszemāko rādītāju (Itālija) 1,8 reizes. Uzņemot ES sastāvā mazāk attīstītās valstis, atšķirība palielinājās: 1994. gadā 4,2 un 2000. gadā 4,1 reizi (Portugāle/Luksemburga). Te gan jāņem vērā, ka vislielākais IKP uz vienu iedzīvotāju deviņdesmitajos gados bija vismazākajā ES valstī Luksemburgā, kurā darbojas vairākas starpvalstu organizācijas, tādējādi iepludinot tur ievērojamas naudas summas un palielinot vietējās naudas (līdz 2002. gadam Beļģijas franks) maiņas kursu. Nosakot valstu IKP pēc naudas pirktspējas paritātes standartiem, atšķirība starp ES dalībvalstu augstāko un zemāko rādītāju (Luksemburga/Grieķija) ir daudz mazāka – 2,8 reizes (2000.).²⁷

Valstīm, kuras pēc attīstības līmeņa neatpalika, bet atsevišķos gados pat pārsniedza vidējos ES rādītājus (Austrija, Somija, Zviedrija), iekļaušanās šajā savienībā būtiskas izmaiņas nav radījusi. Drīzāk tas ir veicinājis to pozīciju saglabāšanu globālajā tirgū.

Attīstības tempu atšķirības apstiprina atziņu, ka ES jastājas nevis ar ilūzijām, ka tās institūcijas rūpēsies par jaunpienācēju sasāpējušo problēmu risināšanu, bet ar skaidru mērķi izmantot iespējas, ko paver šī sistēma valsts ekonomikas izaugsmes nodrošināšanai.

Latvija ES dalībvalstu fonā

Latvijā deviņdesmito gadu pirmajā pusē ārējo un iekšējo faktoru mijiedarbības rezultātā notika tautsaimniecības sabrukums. Salīdzinot ar 1990. gadu, IKP apjoms 1995. gadā bija tikai 49,6%. Desmitgades otrajā pusē iezīmējās stāvokļa uzlabošanās, kas atspoguļojās IKP pieaugumā. Sešos gados (1995.-2001.) tā apjoms palielinājās par 39,3%. Tā kā šajā laikā iedzīvotāju skaits samazinājās par 4,5%, IKP uz vienu iedzīvotāju palielinājās par 46,9%, jeb 6,6% vidēji gadā. ES dalībvalstu vidējais šī rādītāja palielinājums, pēc mūsu aprēķina, šajā periodā bija 2,25%. Tā kā bāzes gadā (1995.) Latvijas IKP apjoms bija neliels, straujāki pieauguma tempi maz mainīja atpalcību no ES, par ko liecina 4. tabula.

Tabulā ekonomiskā potenciāla salīdzināšanai izmantotas divas metodes: 1) izsakot analizējamo valstu rādītājus USD pēc nacionālo valūtu maiņas kursa attiecīgajā gadā un 2) novērtējot IKP pēc nacionālās naudas pirktspējas paritātes standartiem (PPS). Kā redzams no tabulas skaitļiem, šīs metodes dod visai atšķirīgus rezultātus.

Novērtējot IKP ASV dolāros, ļoti liela ietekme ir nacionālās naudas maiņas kursa izmaiņām. ES valstu lielākā daļa 1999. gadā tautsaimniecības darbības rezultātu aprēķinos ieviesa vienotu valūtu eiro. Tā kā eiro kurss pret ASV dolāru strauji pazeminājās, attiecīgi samazinājās šo valstu IKP vērtība, izteikta USD, un 2001. gadā atsevišķu valstu un ES vidējā bija mazāka nekā 1995. gadā. Faktiski, rēķinot nemainīgās cenās, IKP uz vienu iedzīvotāju palielinājās vidēji ES valstīs par 14,3%, bet Luksemburgā, kurā kā 1995. tā arī 2000. gadā bija visaugstākais rādītājs, par 30,0 un Portugālē (zemākais rādītājs) par 23,2%. Piebūrdsim, ka ASV IKP uz vienu iedzīvotāju palielinājums bija 15,4%, nedaudz apsteidzot ES vidējos tempus, bet atpaliekot no divu minēto marginālo valstu palielinājuma tempiem.

²⁷ Latvijas Statistikas gadagrāmata 2001.

Latvijas naudas kursa izmaiņas bija mazākas nekā ES valstīs. Tādēļ atpalcība no ES valstīm, rēķinot USD, 2000. gadā būtiski samazinājās.

4. tabula

IKP uz vienu iedzīvotāju Latvijā un ES valstīs

	Pēc naudas maiņas kursa		Pēc pirktspējas paritātes standartiem	
	USD	%	Eiro	%
1995. gads				
Latvija	1791	100,0	4300	100,0
ES vidējais	23010	1284,8	17608	409,5
ES augstākais	44553	2487,7	30449	708,1
ES zemākais	10542	588,6	11641	270,7
2001. gads				
Latvija	3217	100,0	7710	100,0
ES vidējais	20915	650,0	23320	302,5
ES augstākais	43726	1358,8	44320	574,8
ES zemākais	10958	340,5	15630	202,7

Avots: International Financial Statistics, December 2002.; Latvijas Statistikas Gadagrāmata 2002.

Lai novērstu naudas kursa izmaiņu ietekmi un iegūtu precīzākus salīdzinājumus, ES valstīs tiek praktizēta IKP aprēķināšana, izmantojot nacionālo naudu pirktspējas attiecības. Šī metode dod iespēju mazināt naudas kursu svārstību ietekmi. Izmantojot šo rādītāju (skat. 4. tabulu), redzam:

1. sešos gados Latvijas atpalcība no ES valstu vidējā, kā arī augstākā un zemākā rādītāja ir nedaudz samazinājusies. Šie samazinājuma tempi ir daudz mazāki nekā izsakot IKP ASV dolāros pēc naudas maiņas kursa un
2. atpalcība no ES rādītājiem vēl ir ļoti liela: no vidējā 3,0 reizes, no augstākā (Luksemburga) – 5,7 un zemākā (Grieķija) – 2,0 reizes.

Latvija un pārējās kandidātvalstis.

Latvija ir tikai viena no valstīm, kuras veic priekšdarbus, lai 21. gadsimta pirmās dekādes vidū (plānots 2004. gadā) iekļautos ES. Uzsvars tiek likts uz likumdošanas sakārtošanu, tautsaimniecības pārstrukturēšanu un ES dalībvalstu pārliecināšanu par mūsu atbilstību šīs organizācijas pilntiesīga locekļa statusam. Šinī jomā Latvija neatpaliek no citām uzņemamo sarakstā iekļautajām un priekšiestāšanās uzdevumi acīmredzot tiks atrisināti sekmīgi. Tā kā rūpes par ekonomikas izaugsmi un sociālo problēmu risināšanu ir katras ES dalībvalsts pašas uzdevums, būtiska nozīme ir ekonomikas attīstības līmenim pirms iekļaušanās šajā organizācijā. ES kandidātvalstu ekonomiskais potenciāls parādīts 5. tabulā. Tajā iekļautas visas 12 pretendentes. No tām 2 tradicionālās tirgus ekonomikas valstis (Kipra un Malta) un 10 bijušās sociālistiskās, no kurām divas (Bulgārija un Rumānija) 2002. gada Kopenhāgenas sanāsmē netika iekļautas 2004. gadā uzņemamo skaitā.

5. tabula

IKP uz vienu iedzīvotāju ES kandidātvalstīs pēc naudas pirktspējas paritātes standartiem

Valstis	Eiro		Procentos no vidējā kandidātvalstīs		IKP/iedzīvotāju 2001/1995 % nemainīgās cenās
	1995	2001	1995	2001	
Latvija	4300	7710	65,8	83,8	148,2
Čehija	11000	13280	168,3	144,4	110,1
Igaunija	5600	9820	85,7	106,8	143,2
Kipra	13800	18460	211,2	200,7	115,5
Lietuva	4800	8730	75,0	94,9	132,6
Malta	9100*	12400	139,2	134,8	116,2
Polija	5600	9210	85,7	100,1	129,8
Slovākija	7700	11060	117,8	120,2	123,4
Slovēnija	11300	15970	172,9	173,6	127,3
Ungārija	8100	11880	123,9	129,2	130,3
Vidēji 10	6999	10496	107,1	114,1	126,1
Bulgārija	4900	6510	75,0	70,8	99,2
Rumānija	5600	5860	85,7	63,7	99,6
Vidēji 2	5411	6029	82,8	65,5	99,5
Vidēji 12	6535	9198	100,0	100,0	104,9

Avots: Latvijas Statistikas Gadagrāmata 2002.

* IKP/iedzīvotāju apjoms izmantotajā avotā tieši nav uzrādīts. Tas orientējoši aprēķināts, izmantojot tuvākā gada faktisko apjomu un tā izmaiņu indeksu.

Ekonomikas attīstības līmenis ES kandidātvalstīs ir ļoti nevienāds. Atšķirība starp visaugstāko un vismazāko rādītāju kā 1995. gadā, tā arī 2001. gadā bija 3,2 reizes (Kipra/Latvija un Kipra/Rumānija). Ja salīdzina tikai bijušās sociālistiskās valstis, starpība ir nedaudz mazāka – 1995. gadā – 2,6 (Slovēnija/Latvija) un 2001. gadā – 2,7 reizes (Slovēnija/Rumānija). Latvijas ekonomikas attīstību aplūkojamajā sešu gadu periodā var vērtēt kā relatīvi apmierinošu. Pēc IKP uz vienu iedzīvotāju palielinājuma tempiem Latvija apsteidza pārējās valstis. Analizējamo valstu kopas vidējos rādītājus Latvija pārsniedza arī tādēļ, ka bāzes gadā (1995.) tas bija vismazākais. Kā redzams no tabulas otrās un trešās kolonnas skaitļiem, IKP uz vienu iedzīvotāju palielinājums tekošajās cenās (pēc PPS) Latvijā bija tikai nedaudz lielāks nekā vidēji visās 12 kandidātvalstīs, bet salīdzinot ar valstīm, kuras uzaicinātas realizēt iestāšanās procedūru, absolūtais IKP uz vienu iedzīvotāju palielinājums bija viens no vismazākajiem. Pēc IKP uz vienu iedzīvotāja lielumu Latvija atpaliek no vidējā rādītāja 1,2 un no augstākā (Slovēnijas un Kipras) attiecīgi 2,1 un 2,4 reizes. Turklāt tabulā iekļauto valstu vidējo rādītāju šajā periodā jūtami ietekmēja tautsaimniecības stagnācija divās valstīs – Bulgārijā un Rumānijā. Izslēdzot tās, pārējās vidējais IKP uz vienu iedzīvotāju pieaugums nemainīgās cenās bija 26,1%.

Starp valstīm, kuras saņēma uzaicinājumu iestāties ES, Latvija pēc IKP uz vienu iedzīvotāju 2001. gadā atradās pēdējā vietā.

IKP izlietojums

Starptautiskā statistika, to skaitā Starptautiskā Valūtas fonda publicētā, sniedz informāciju par IKP izlietojumu atsevišķās valstīs. Ja neņemam vērā ārējās tirdzniecības bilances saldo, IKP izlietojumam ir trīs galvenie virzieni: personīgais patēriņš, valdības patēriņš un kopējā pamatkapitāla veidošana. Attiecinot šīs summas uz vienu iedzīvotāju, varam iegūt šo izlietojumu salīdzinošos lielumus atsevišķās valstīs. 6. tabulā sniegts Latvijas salīdzinājums ar ES un kandidātvalstu vidējiem rādītājiem.

6. tabula

IKP izlietojums uz vienu iedzīvotāju 2000. gadā vidēji ES dalībvalstīs un Latvijā

Vērtēšanas metode	Izlietojuma veids	Vidēji		Latvijā Summa	Latvijā % no	
		ES	Kand. valstīs		ES	Kand. valstīs
USD – pēc maiņas kursa,	Personīgais patēriņš	12126	2261	1863	15,4	81,2
	Valdības patēriņš	4161	567	563	13,5	98,8
	Kapitāla veidošanai	4689	927	807	17,2	85,9
Eiro – pēc PPS,	Personīgais patēriņš	13064	5655	4125	31,6	73,0
	Valdības patēriņš	4483	1417	1247	27,8	88,7
	Kapitāla veidošanai	5052	2318	1789	35,4	77,2

Avoti: International Financial Statistics Yearbook 2001; Latvijas Statistikas Gadagrāmata 2001.

Nosakot izlietojuma summas USD ar naudas maiņas kursa metodi, Latvijā visos izlietojuma veidos uz vienu iedzīvotāju tiek tērēts 6-7 reizes mazāk nekā vidēji ES dalībvalstīs. Izmantojot salīdzinājumam naudu pirktspējas paritātes standartus, atšķirība, lai gan ir mazāka: 3-4 reizes, tomēr joprojām iespaidīgi liela.

Arī ES dalībvalstīs patēriņi nav vienādi. Salīdzinot izlietojumu pēc naudas pirktspējas attiecībām, atšķirība starp lielāko un mazāko ir: personīgajam patēriņam 1,7 reizes, valdības patēriņam – 3,0 un kopējā pamatkapitāla veidošanai 2,5 reizes.

Salīdzinot ar kandidātvalstu vidējiem rādītājiem redzam, ka Latvijā visos IKP izlietojuma veidos tie ir zemāki. Uzmanību saista tas, ka mūsu atpalcība no kandidātvalstu vidējiem rādītājiem, novērtējot IKP eiro pēc PPS, ir lielāka nekā izmantojot USD. Tas acīmredzot apliecina, ka Latvijas lata kurss pret USD ir relatīvi vairāk palielināts nekā pārējo kandidātvalstu valūtas.

Raksturīgi, ka vismazākā Latvijas atpalcība no kandidātvalstu vidējā ir IKP izlietojumā valsts pārvaldes (valdības patēriņš) un vislielākā personīgā patēriņa daļā. Šinī jomā, rēķinot pēc PPS, Latvija nedaudz (par 2,2%) apsteidza tikai Bulgāriju, bet no Kipras atpalika 3,0 un no Slovākijas 2,1 reizi.

Ekonomikas attīstības tempus lielā mērā nosaka kopējā pamatkapitāla veidošanai izlietotās summas. Mūsu valstī šīm vajadzībām, attiecinot uz vienu iedzīvotāju, 2000. gadā izlietoja 2,5 reizes mazāk nekā Slovēnijā un 2,0 reizes mazāk nekā Čehijā un Ungārijā. Investīciju avoti, globālā skatījumā, ir divi: vietējie un ārējie. Vietējo lielums ir atkarīgs no IKP apjoma un tā izlietojuma proporcijām. Palielināt kopējā kapitāla veidošanai novirzāmo līdzekļu daļu no vietējiem resursiem var, tikai samazinot pārējos IKP patēriņa veidus, galvenokārt tā lielāko daļu – iedzīvotāju personīgo patēriņu, kura apjoms Latvijā ir ievērojami mazāks nekā vidējais ES kandidātvalstīs. Industriālo un arī strauji augošo attīstības valstu pieredze rāda, ka kopējā kapitāla veidošanai var novirzīt tikai noteiktu daļu IKP. Šo daļu var palielināt tad, kad ekonomikas attīstība ir sasniegusi pakāpi, kas dod iespēju samazinot personīgam patēriņam izlietojamo daļu, nodrošināt pietiekami lielu, turklāt arvien pieaugošu, personīgā patēriņa apjomu. Pretējā gadījumā sagaidāms sociālās spriedzes kāpums. Viens no izaugsmes faktoriem ir ārējo investīciju piesaiste. Tomēr, kā tiks parādīts turpmākajos rakstos, lai sasniegtu vēlamos rezultātus to piesaistei jābūt mērķtiecīgai, jo ne katras investīcijas nodrošina valsts ekonomiskā potenciāla reālu palielinājumu.

Cik ilgā laikā Latvija var tuvoties ES dalībvalstu līmenim?

Laika periods, kas nepieciešams šī mērķa sasniegšanai, ir atkarīgs no ekonomikas izaugsmes tempu attiecībām vidēji ES valstīs un Latvijā. Te iespējami daudzi varianti, un aprēķinos varam balstīties tikai uz pieņēmumiem: „kā būtu, ja būtu”. 7. tabulā uzrādīti gadi, kad Latvija varētu sasniegt ES dalībvalstu vidējo ekonomikas attīstības līmeņa rādītāju, izmantojot par tādu IKP uz vienu iedzīvotāju. Aprēķins veidots, balstoties uz zemāk minētiem izejas datiem un pieauguma tempu variantiem:

1. IKP aprēķināts pēc naudas pirktpējas paritātes standartiem.
2. ES dalībvalstu sastāvs – aplūkoti divi varianti: pašreizējais (ES15) un pēc tās paplašināšanas (ES25).
3. Par bāzes gadu pieņemts 2001. gada IKP uz vienu iedzīvotāju (eiro): ES15 – 23214; ES25 – 21114 un Latvijā – 7710.
4. ES valstīs IKP uz vienu iedzīvotāju aprēķināts, izmantojot katrai to grupai divus gada vidējā pieauguma rādītājus:
  - saglabājas 1995.-2001. gada tempi (ES15 – 2,25% un ES25 – 2,36%) un
  - nedaudz palielināti attīstības tempi (ES15 – 3,0% un ES25 – 3,5%).ES25 straujāka attīstība noteikta, vadoties no pieņēmuma, ka pēc iestāšanās ES radīsies labvēlīgāki apstākļi pašreizējo kandidātvalstu atpalcības pārvarēšanai. Vidējais IKP uz vienu iedzīvotāju ES kandidātvalstīs 2001. gadā bija 10496 eiro (45,2% no ES vidējā).
5. Latvijas IKP uz vienu iedzīvotāju pieaugumam aprēķināti pieci varianti: saglabājas 1995.- 2001. gadu vidējais – 6,6%, tas samazinās līdz 5,0% un palielinās, sasniedzot vidēji gadā 8,0; 9,0 un 10,0%.

7. tabula

Gads, kurā Latvija varētu sasniegt vidējo IKP uz vienu iedzīvotāju ES15 un ES25

Latvijas IKP uz vienu iedzīvotāju palielinājuma varianti, % gadā	IKP uz vienu iedzīvotāju palielinājums ES15		IKP uz vienu iedzīvotāju palielinājums ES25	
	2,25%	3,0%	2,36%	3,5%
	Attiecīgo valstu grupas IKP uz vienu iedzīvotāju sasniegšanas gads			
5,0	2043	2058	2040	2071
6,6	2027	2033	2026	2035
8,0	2021	2024	2019	2025
9,0	2018	2020	2017	2020
10,0	2016	2018	2015	2017

Avots: Latvijas Statistikas Gadagrāmata 2001. un International Financial Statistics, Yearbook 2001 un December 2002.

Aprēķinā izmantotā bāzes perioda (1995-2001) IKP palielinājuma gada vidējie tempi Latvijā par 4,35 procenta punktiem pārsniedza ES vidējos. Salīdzinot ar šī rādītāja izmaiņu tempiem visās 25 valstīs, kuras nākotnē veidos ES, pārsniegums ir 4,24 procenta punkti. Ja šī attiecība saglabātos, ES vidējo līmeni Latvija varētu sasniegt pēc 25-26 gadiem. Ja pārējās valstīs attīstības tempi palielināsies, Latvijai, saglabājot līdzšinējos kāpuma tempus, vidējā rādītāja sasniegšanai vajadzēs 32-34 gadus. Vēl drūmāka aina veidosies, ja Latvijā vidējie izaugsmes tempi palēnināsies. Tabulā minētais pieņēmums (sk. pirmo skaitlisko rindu) rāda, ka attīstības līmeņa izlīdzināšanai tad būs vajadzīgs vairāku paaudžu darbs. Tikai nodrošinot straujākus, citas valstis apsteidzošus tautsaimniecības attīstības tempus, turklāt tā, lai to atšķirība no ES vidējiem palielinātos, ES vidējā rādītāja sasniegšanai vajadzētu apmēram divas desmitgades. Lai gan arī tas ir garš periods, tomēr samērā pārskatāms un realizējams vienas paaudzes dzīves laikā.

Nepieciešama mērķtiecīga ekonomiskā politika

Eiropas Savienības dalībvalstu attīstības dinamikas atšķirības norāda uz valstī realizētās ekonomiskās politikas nozīmīgumu. Izstrādājot šo politiku, jānosaka galvenie mērķi un reāli jānovērtē mūsu iespējas, jāveicina tautsaimniecības tādas struktūras izveide, kas dod iespēju optimāli izmantot esošos resursus un priekšrocības, ko paver iekļaušanās šajā pasaulē lielākajā ekonomiskajā sistēmā. Šie jautājumi ir ne mazāk svarīgi kā normatīvās bāzes sakārtošana, jo: 1) to risināšanai nepieciešams daudz vairāk laika un 2) tikai ekonomikas izaugsme var nodrošināt iedzīvotāju nodarbinātību un labklājības kāpumu. Ja šāda mērķa nav, tad nav ekonomiska izskaidrojuma tam, kādēļ mēs ar tādu sportisku azartu (lai tikai neatpaliktu no citiem!) cenšamies ātrāk pievienoties šai Savienībai. Būtu aplami cerēt uz tūlītējiem radikāliem panākumiem. Starp citu, pašlaik visvairāk cildinātajai ES valstij Īrijai bija nepieciešami turpat trīs gadu desmiti, lai pārsniegtu

Savienības vidējo līmeni. Turklāt, kā rāda 3. tabulas skaitļi, tās atpalcība no ES vidējā iestāšanās brīdī bija daudz mazāka, nekā tā ir Latvijai.

Ir saprotams, ka tirgus saimniecības apstākļos valsts institūcijas nevar tieši noteikt tautsaimniecības struktūru. Tā veidojas galvenokārt konkurences rezultātā. Tomēr aplami uzskatīt, ka valsts ir fatāli bezspēcīga ietekmēt ekonomikas attīstības tempus un tās struktūras veidošanu. Tiem, kas tā domā, der atcerēties, ka visās demokrātiskajās valstīs, to skaitā arī ES dalībvalstīs, valdības un politiskās partijas, kas tās veido, ilgstoši saglabā vai arī ātri zaudē vēlētāju uzticību galvenokārt atkarībā no rezultātiem valsts ekonomiskā potenciāla veidošanā.

Iestāšanās un funkcionēšana ES sastāvā šinī sakarībā jāuzlūko nevis par ekonomiskās politikas galamērķi, bet **tikai par līdzekli** valsts tautsaimniecības attīstības tādas pakāpes un struktūras sasniegšanai, kas rada reālu bāzi, lai tautas dzīves kvalitāti iespējami īsā laikā tuvinātu industriālo valstu vidējam līmenim.

Atvērtas ekonomikas apstākļos sekmes galveno ekonomiskās darbības nozaru jomā ir atkarīgas no preču ražotāju un pakalpojumu sniedzēju konkurētspējas. Nav nejaušība, ka pieminētajos Eiropadomes noteikumos ir prasība, lai valsts spētu tikt galā ar Eiropas Savienībā pastāvošo konkurences spiedienu un tirgus spēkiem. Šo prasību var nodrošināt tad, ja valstī ir konkurētspējīgi ražotāji un pakalpojumu sniedzēji. Šādu uzņēmumu veidošanās ir sarežģīts un ilgstošs process, kas nav veicams ar kādu vienreizēju aktu. Šo fundamentālo jautājumu nevar atrisināt tikai ar privatizāciju un ārējā kapitāla piesaisti. Arī šie pasākumi nav pašmērķis, bet tikai līdzeklis, kas izmantojams efektīvas, konkurētspējīgas saimniecības veidošanai. Nevar neredzēt arī to, ka ārējais kapitāls tiecas aptvert nevis ražošanas, bet galvenokārt peļņu nesošās, arī bez tā piesaistes normāli strādājošās infrastruktūras, īpaši dabisko monopolu un finansu starpniecības, kā arī tirdzniecības nozares. Latvijas vājā vieta ir preču ražotāju nozaru atpalcība un skaidras politikas trūkums lai sekmētu uzņēmumu konkurētspējas palielināšanu.

Struktūrpolitikas jomā jācenšas sekmēt tādu darba vietu sadalījumu, kurā sistemātiski palielinātos intelektuālā darba daļa. Tā sasniegšanā īpaša loma ir rūpniecībai un tās ietvaros tām nozarēm, kas nodarbojas ar zinātņu ietilpīgas produkcijas ražošanu. Nav noslēpums, ka daļa speciālistu aizstāv viedokli: orientācija uz ražošanas nozaru attīstību ir novecojies uzskats, par ko liecinot attīstīto valstu nodarbinātības struktūra. Te nedrīkst ignorēt faktu, ka attīstītās valstīs pie šādas struktūras nonāca nevis lēciena rezultātā vai ar administratīviem risinājumiem, bet pakāpeniski pēc ilgstošas funkcionēšanas augsti industrializētas valsts veidā. Daudzās no tām rūpniecība joprojām turpina strauji attīstīties un ir viens no IKP pieauguma faktoriem. 8. tabulā sniegti dažī raksturīgi piemēri.

Salīdzinot divu pasaules attīstītāko valstu rādītājus, redzam, ka astoņdesmitajos gados Japānā IKP palielinājās ievērojami straujāk nekā ASV. Atšķirības rūpniecības produkcijas palielinājumā bija vēl lielākas. Deviņdesmitajos gados vērojama cita aina: rūpniecības straujai attīstībai ASV atbilst arī straujš IKP kāpums, bet Japānā industriālās ražošanas sastingumam – niecīgi IKP palielinājuma tempi. Austrumāzijas strauji augošajās valstīs sakarība starp rūpnieciskās ražošanas un IKP pieaugumu ir vēl izteiktāka. Tā uzskatāmi redzama arī vairākās Eiropas valstīs, īpaši salīdzinot Īrijas, Portugāles un Grieķijas rādītājus.

Pirmajā no tām bija visstraujākie rūpniecības produkcijas un arī IKP palielinājuma tempi. Grieķijā, gluži otrādi – rūpniecība attīstās ļoti lēni, un arī IKP palielinājums ir relatīvi neliels.

8. tabula

Rūpniecības produkcijas un IKP palielinājums, %

Valstis	1981.-1990.		1991.-2000.	
	Rūpniecības produkcija	IKP	Rūpniecības produkcija	IKP
ASV	124,1	136,8	148,6	138,9
Japāna	147,5	149,6	101,1	108,4
Singapūra	177,7	197,5	209,5	210,5
Koreja	298,2	228,9	231,6	180,1
Ķīnas TR*	...	...	244,4	185,1
Norvēģija	157,0	126,7	127,6	139,1
Dānija	133,5	116,8	138,4	125,7
Īrija	189,9	146,8	352,2	197,5
Portugāle	155,5	137,4	115,6	132,6
Grieķija	102,6	116,2	110,9	125,1

Avots: International Financial Statistics. Yearbook 2001.

* 1993.-2000.

Latvijā deviņdesmito gadu pirmajā pusē rūpniecības produkcijas kopapjoms samazinājās vairāk nekā divas ar pusi reizes un IKP divas reizes. Desmitgades otrajā pusē minētās nozares produkcijas kopapjoms pieauga par 20,7% un IKP par 25,9%. Rūpniecība ir galvenā preču produkcijas ražotāja. Turklāt tās esamība un attīstības līmenis ietekmē arī vairāku ar to saistīto darbības veidu (būvniecība, transports u.c.) stāvokli valstī. Sekmes tās attīstībā nākotnē lielā mērā noteiks valsts kopējo ekonomisko potenciālu. Šīs nozares loma Latvijā ir mazāka nekā citās valstīs, par ko tuvinātu ieskatu sniedz 9. tabulas skaitļi. Tabulā rūpniecība parādīta kopā ar būvniecību, jo izmantotajā datu avotā katras šīs nozares īpatnējais svars IKP veidošanā nav nodalīts.

Aplūkojamo nozaru nozīme lielā mērā ir atkarīga no valsts ģeogrāfiskā stāvokļa, klimatiskajiem apstākļiem un to ietekmes uz tautsaimniecības specializāciju globālajā tirgus attiecību sistēmā. Saprota, ka valstīs, kurās ir labvēlīgi apstākļi tūrisma industrijas veidošanai vai siltuma mīlošo lauksaimniecības kultūru audzēšanai, rūpniecības loma ir mazāka, nekā tajās, kur šādu dabisko nosacījumu nav. Salīdzinot Latvijas un pārējo kandidātvalstu rādītājus, redzam, ka Latvijā industriālo nozaru daļa ir vismazākā, izņemot Kipru un, iespējams, arī Maltu, par kuru nav informācijas izmantotajos avotos. Salīdzinot Latviju ar visaugstāk attīstīto no pēcsociālisma kandidātvalstīm – Slovēniju – redzam, ka mūsu rādītāji ir apmēram 1,5 reizes mazāki. Ja salīdzina tikai

rūpniecībā nodarbināto īpatnējo svaru, atšķirība ir vēl lielāka – 1,8 reizes. Piebūrdīsim, ka Slovēnijai ir daudz labākas iespējas tūrisma un intensīvas lauksaimniecības attīstībai nekā Latvijai. Par neizmantojamām iespējām liecina arī mūsu atšķirība no pārējām Baltijas valstīm.

9. tabula

Rūpniecības un būvniecības īpatnējais svars ES dalībvalstu un kandidātvalstu tautsaimniecībā 2000. gadā, procentos

Dalībvalstis	Nodarbināto skaitā	IKP	Kandidātvalstis	Nodarbināto skaitā	IKP 2001. gadā
Austrija	30,3	31,6	Latvija	24,4	24,9
Beļģija	26,3	26,6	Bulgārija	29,1	28,5
Dānija	26,6	26,4	Čehija	39,5	40,0
Somija	27,2	33,3	Igaunija	33,5	28,6
Francija	...	25,4	Kipra	23,3	19,5
Vācija	33,1	30,4*	Lietuva	26,2	34,5
Grieķija	22,5	20,4	Polija	30,9	32,9
Īrija	28,3*	36,0*	Rumānija	26,2	34,5
Itālija	31,9	28,0	Slovākija	37,3	29,0
Luksemburga	25,2	19,4	Slovēnija	37,8	36,8
Nīderlande	21,1	26,2	Ungārija	33,7	33,3**
Portugāle	35,3	29,0			
Spānija	30,9	29,2			
Zviedrija	24,5	27,3			
Apv. Karaliste	25,9	27,5			

Avoti: Yearbook of Labour Statistics 2001. International Labour Office Geneva.
Latvijas Statistikas Gadagrāmata 2002.

*-1999.;
**-2000.

Arī ES dalībvalstīs, izņemot dažas, rūpniecības loma nodarbinātībā un IKP veidošanā ir ievērojami lielāka nekā Latvijā. Salīdzinot šo nozaru īpatnējo svaru un iepriekšminētos IKP palielinājuma tempus (skat. 7. tabulu), redzams, ka straujāk attīstās valstis ar augstāku industrializācijas līmeni. Latvijas atpalicības no ES vidējiem rādītājiem pārvarēšana sasniedzama, attīstot visas ekonomiskās darbības jomas un pirmkārt tās, ar kuru palīdzību ir reālas iespējas iekļauties starptautiskajā darba dalīšanā.

***

Šajā rakstā izteiktās piezīmes nav vērstas pret darbu, ko Latvijā veic, lai sakārtotu likumdošanu un pārējo normatīvo bāzi atbilstoši ES direktīvu prasībām. Ar to tika radīti formālie nosacījumi uzņemšanai šajā savienībā. Risinot šos jautājumus, lietderīgi vadīties no atziņas, ka formālā iekļaušanās ES sastāvā nav mērķis, bet **tikai viens no līdzekļiem** valsts ekonomiskās politikas pamatmērķa sasniegšanai. Tāds ir **valsts ekonomikas sakārtošana** tā, lai Latvija būtu līdzvērtīga ES ietilpstošajām valstīm un varētu adaptēties šinī savienībā. Aktuālākā tuvākās nākotnes problēma ir – kā pārvarēt mūsu katastrofālo atpalicību no

industriālajās valstīs sasniegtā līmeņa. Šinī sakarībā arī ES direktīvu prasību ieviešana jārealizē nevis par katru cenu, maksimāli pilnīgi un ātri, bet realizējot selektīvu pieeju **kā kritēriju izmantojot to ietekmi uz Latvijas pamatproblēmas risināšanas paātrināšanu**. Šāds secinājums izriet no tā, ka spēkā esošie normatīvi nav nodrošinājuši ekonomisko un tiesisko vidi, kas veicinātu dinamisku visu ES valstu attīstību. ES neietilpst pasaulē visdinamiskāk attīstošos valstu skaitā. Latvijai bīstama ir nevis pati iestāšanās ES, bet **ilūzijas**, ka ar šo soli automātiski notiks valsts ekonomikas uzplaukums.

Viens no svarīgākajiem Latvijas atpalcības iemesliem ir galvenajiem politiskajiem grupējumiem pieņemamas valsts ekonomikas attīstības stratēģijas trūkums. Ekonomikas attīstības problēmu pētījumi nav valstiski mērķtiecīgi organizēti un pēc iesaistīto resursu apjoma ir neadekvāti problēmas nozīmīgumam un komplikētībai. Latvijas situācija ES dalībvalstu un kandidātvalstu vidū diktē nepieciešamību izstrādāt argumentētu ekonomisko politiku atpalcības pārvarēšanai.

Ārējās investīcijas un tautsaimniecības attīstība

(Latvijas Vēstnesis 2001. gada 19. un 21. septembrī un 2002. gada 12. un 13. februārī)

Ārējās investīcijas – mūsdienu realitāte

Ekonomikas globalizācija ir būtiska mūsdienu pasaules īpatnība. Viena no tās neatņemamām sastāvdaļām ir lielas, arvien pieaugošas starpvalstu kapitāla plūsmas. Laika posmā no 1990. līdz 2000. gadam pasaules valstu maksājumu bilanču finanšu kontos atspoguļotā starpvalstu saistību kopējā summa ir palielinājusies 3,6 reizes un pārsniedza 4 triljonus USD. Finanšu resursu plūsmas palielinājuma tempi ievērojami apsteidz kopējos pasaules ekonomikas izaugsmes un iedzīvotāju skaita izmaiņu rādītājus. Starp ārējā kapitāla veidiem nozīmīga loma ir tiešajām investīcijām. Tās ir investīcijas, kuras veido ilgtermiņa attiecības starp uzņēmumu un investoru, kurā pēdējais iegūst vismaz 10% akciju un līdz ar to tiesības iekļauties uzņēmuma vadības struktūrās. Saskaņā ar Starptautiskā Valūtas fonda (SVF) apkopotajām maksājumu bilancēm šo investīciju apjoms (miljardos USD) 1990. gadā bija 200,8, bet 2000. gadā jau 1301,2 jeb 6,5 reizes vairāk.²⁸

Ārējā kapitāla klātbūtne ir kļuvusi par vairuma ne tikai attīstības, bet arī augsti attīstīto valstu ekonomikas neatņemamu sastāvdaļu, – visu industriālo valstu maksājumu bilances uzrāda samērā lielas ārējo tiešo investīciju summas valsts ekonomikā un arī tās rezidentu tiešās investīcijas ārvalstīs. Attiecības starp piesaistīto un uz ārzemēm aizplūdušo investīciju summām ir atšķirīgas. Piemēram, 11 gados (1990.-2000.) ASV no citām valstīm ienākošo tiešo investīciju neto apgrozījums bija par 18,7% lielāks nekā no valsts aizejošais. IKP šajā periodā ASV palielinājās vidēji par 3,3% gadā. Savukārt Japānas rezidenti ārpus savas zemes robežām ieguldīja 6,5 reizes vairāk nekā nerezidenti viņu valstī. Jūtama ekonomikas izaugsme nav vērojama – IKP vidējais palielinājums bija tikai 0,8% gadā. Arī Francijas rezidenti ārzemēs ieguldīja gandrīz divas reizes vairāk nekā ārvalstnieki viņu zemē. Arī te IKP palielinājums ir neliels – vidēji 1,8% gadā.

Investīciju resursi un to sadalījums

Viens no būtiskiem vāji attīstīto valstu izaugsmi bremsējošiem faktoriem joprojām ir kapitāla nepietiekamība. Investīciju resursu īpašnieki galvenokārt ir industriālo valstu rezidenti. Laika periodā no 1990. līdz 2000. gadam to daļa tiešo ārzemēs ieguldīto investīciju kopsummā bija 92-96% un portfeļinvestīciju kopsummā 90-96%. Raugoties no izlietojuma puses, industriālo valstu daļa ir mazāka, turklāt mainīga. Tiešajās investīcijās no 84,3% 1990. gadā tā 1994. gadā samazinājās līdz 57,9% un pēc tam palielinājās, 2000. gadā sasniedzot 80,9%. Portfeļinvestīcijās minētajos gados industriālo valstu daļa bija (%): 85,9; 70,9 un 93,5. Salīdzinot aplūkojamo resursu un to izlietojuma sadalījumu pa minētajām valstu grupām, varam secināt, ka:

1. divdesmitā gadsimta nogalē iezīmējās investīciju resursu pārdale. Palielinājās attīstības valstu daļa industriālajās valstīs akumulēto investīciju resursu izlietojumā;

²⁸ Balance of Payments. Statistic Yearbook. Part 2: World and Regional Tables - IMF, 1997. 2001.

2. investīciju resursu sadalījums starp minētajām valstu grupām joprojām ir ļoti nevienmērīgs. 2000. gadā industriālo valstu daļa pasaules iedzīvotāju kopskaitā bija 13,4%, bet tiešās ārējās investīcijās 80,9%. Attiecinot uz vienu iedzīvotāju, vidēji šīs valstis izlieto 27 reizes vairāk tiešo ārējo investīciju nekā attīstības valstis;
3. arī attīstības valstu grupā tiešās ārējās investīcijas sadalās ļoti nevienmērīgi. Piemēram, 2000. gadā apmēram 83% no tiešo ārējo investīciju kopējā neto palielinājuma šajā grupā (neskaitot Eiropas attīstības valstis) veidoja astoņas valstis (miljardos USD): Ķīnas Tautas Republika (102,8, tai skatā Honkongā 64,4), Brazīlija (32,8), Meksika (13,3), Argentīna (11,7), Koreja (8,7), Singapūra (6,4), Čīle (3,7) un Taizeme (3,4) un
4. starp Eiropas attīstības valstīm vislielāko šī investīciju veida palielinājumu uzrādīja (miljardos USD): Polija (9,3), Čehija (4,6), Krievija (3,3) un Slovēnija (2,1), kas kopā veido 63,7% no tiešo ārējo investīciju palielinājuma šīs grupas valstīs²⁹.

Attīstības valstīs arī vietējie investīciju resursi ir ļoti ierobežoti. Kapitāla deficīts rada zināmu konkurenci starp šīm valstīm investīciju piesaistes jomā un veido labvēlīgu situāciju ārējo investoru diktātam attiecībā uz konkrēto projektu realizācijas nosacījumiem, pieprasot īpaši labvēlīgu nosacījumu radīšanu to darbībai. Šādā situācijā būtiski mazinās valsts institūciju spēja ar ārējo investīciju palīdzību veidot efektīvu tautsaimniecības modeli. To piesaiste no tautsaimniecības attīstības līdzekļa nereti **kļūst par pašmērķi.**

Iespējas un realitāte

Kapitāla starpvalstu plūsma teorētiski paver iespēju investīciju resursus izmantot vispirms tur, kur tie var dot vislielāko efektu. Šim apstāklim vajadzētu sekmēt ekonomikas pacēlumu pasaulē kopumā, veicināt valstu ekonomiskās attīstības līmeņu izlīdzināšanu, paātrinot vāji attīstīto valstu izaugsmi. Pārlūkojot attīstības valstu statistiku, varam atrast diemžēl tikai dažus piemērus, kur saredzama sakarība starp ārējām investīcijām un valsts ekonomikas attīstības tempiem. Atsevišķi piemēri parādīti 1. tabulā. Tajā minētie rādītāji sniegti par 23 valstīm, sadalot tās divās grupās atkarībā no perioda ilguma, par kuru ir pieejama informācija. Pirmajā grupā analizējamais periods, 10 gadi. Te ietilpst viena ES dalībvalsts (Īrija), 12 pēc tirgus ekonomikas principiem funkcionējošās attīstības valstis un Ķīnas Tautas Republika (bez Honkongas). Otrajā grupā analizējamais periods 8 gadi, tā ietver 10 ES bijušās sociālistiskās valstis. No lielā attīstības valstu skaita ņemtas tās, kurās aplūkojamajā periodā ienāca relatīvi lielas ārējo investīciju summas. Minēto 12 attīstības valstu (ieskaitot Ķīnas TR) daļa kopējās ienākošajās tiešajās ārējās investīcijās (ārpus Eiropas) 2000. gadā bija 57,3%. Pieskaitot šai grupai Honkongu, kura saņēma 29,4% šo investīciju, redzam, ka visu pārējo attīstības valstu daļa veidoja tikai 13,3% no ārpus Eiropas attīstības valstīs ieguldīto tiešo ārējo investīciju kopējās summas.

²⁹ Balance of Payments, Statistics Yearbook. Part 2, 2001.

1. tabula

Tiešās ārējās investīcijas un IKP palielinājums
uz vienu iedzīvotāju, vidēji gadā

1991.-2000.gadā			1993.-2000.gadā		
Valstis	Investīcijas USD	IKP palielinā- jums %	Valstis	Investīcijas USD	IKP palielinā- jums %
Singapūra	2056	4,68	Čehija	288	1,92
Īrija	1764	6,61	Ungārija	222	3,90
Čīle	252	5,02	Igaunija	207	5,09
Argentīna	224	2,80	Polija	141	5,39
Malaizija	207	4,39	Latvija	137	4,23
Kostarika	112	2,60	Slovēnija	107	4,48
Venecuēla	111	-0,15	Slovākija	107	4,37
Meksika	103	1,89	Lietuva	92	1,64
Brazīlija	87	0,80	Bulgārija	55	0,59
Koreja	75	5,07	Rumānija	40	0,60
Taizeme	55	3,23			
Ķīnas TR	26	9,03			
Dienvīdāfrikas Republika	24	-0,86			

Avots: International Financial Statistics, Yearbook 2001. Balance of Payments Statistics Yearbook, 2001.

Uzmanību saista ārējo tiešo investīciju uz iedzīvotāju summu lielā atšķirība. No tabulas kreisajā pusē minētajām valstīm lielākā tiešo ārējo investīciju summa atšķiras no mazākās 86 reizes (Singapūra un Dienvīdāfrikas Republika). Faktiski tā ir daudz lielāka, jo tabulā nav iekļautas valstis, kurās ārējās investīcijas vispār neienāca, vai arī tās bija ļoti mazas. Pēcsociālisma valstu grupā atšķirība starp lielāko un mazāko tiešo ārējo investīciju apjomu uz iedzīvotāju bija 7,2 reizes (Čehija un Rumānija).

Noskaidrojamais pamatjautājums ir ārējo investīciju ietekme uz valsts ekonomiskā potenciāla palielināšanas tempiem. Nezinot šo sakarību, nav iespējams izstrādāt efektīvu tautsaimniecības attīstības stratēģiju, jo ārējās investīcijas ilgstoši gan pozitīvi, gan arī negatīvi ietekmē valsts ekonomiku un sociālo struktūru. Ekonomisko potenciālu, precīzākas informācijas trūkuma dēļ, mēram ar IKP apjomu uz vienu iedzīvotāju. No tabulas attiecīgās daļas otrajā un trešajā ailēs uzrādīto skaitļu salīdzinājuma izriet, ka:

1. tikai dažās valstīs vērojama zināma sakarība starp tiešo ārējo investīciju piesaistes intensitāti un IKP kāpuma tempiem. Relatīvi visvairāk investīciju pagājušā gadsimta nogalē ienāca Singapūrā un Īrijā. Arī IKP palielinājuma tempi te bija relatīvi lieli, bet: 1) ne vislielākie un 2) tie absolūti nav proporcionāli investīciju apjomam. Zināma atkarība vērojama arī

Dienvidāfrikas Republikā, kurniecīgām ārējām investīcijām atbilst ekonomiskā potenciāla samazinājums,

2. atsevišķās valstīs, piesaistot relatīvi mazas investīcijas, IKP palielinājuma tempi bija daudz straujāki (Ķīna), vai tuvi Singapūras un Īrijas rādītājiem (Čīle, Koreja un Malaizija) un
3. dažās valstīs, neskatoties uz ievērojamām tiešajām ārējām investīcijām, ekonomikas izaugsme ir niecīga (Brazīlija un daļēji arī Meksika), vai pat bija vērojama tās lejupslīde (Venecuēla).

Faktoru, kas nodrošina ilgstošu Ķīnas tautsaimniecības strauju attīstību, noskaidrošana neietilpst šī pētījuma rāmjos. Lai gan tajā ieplūst vislielākās tiešo ārējo investīciju summas, attiecinot uz Ķīnas milzīgo iedzīvotāju skaitu, tās ir niecīgas un nevar izšķiroši ietekmēt valsts ekonomiskā potenciāla straujo izaugsmi.

Pēcsociālisma valstu grupā aina ir līdzīga. Lai gan atšķirības investīciju piesaistes intensitātē un ekonomiskā potenciāla palielināšanas tempos nav tik lielas kā pirmajā aplūkotojā grupā, tomēr uzskatāmi redzama tā pati investīciju apjoma un IKP palielinājuma tempu nesakritība (salīdzinot, piem., Čehijas un Ungārijas ar Slovēkijas un Slovēnijas rādītājiem). No Čehijas un Slovēnijas rādītājiem redzams, ka pēdējā ar 2,7 reizes mazāku ārējo tiešo investīciju piesaisti sasniegusi 2,3 reizes straujāku ekonomikas izaugsmi.

No teiktā izriet vispārējs secinājums, ka **tikai lielas ārējās investīcijas nebūt nenodrošina strauju ekonomikas attīstību**. Kādēļ tas tā, šodien izsmeltošas atbildes vēl nav. Tas varētu būt speciāla pētījuma priekšmets. Tomēr arī tagad ir skaidrs, ka nozīmīgākie faktori, kas ietekmē aplūkoto neatbilstību, ir:

1. iekšējo investīciju resursu daļa,
2. investīcijas piesaistošo nozaru kapitāla ietilpības atšķirības un
3. tiešo ārējo investīciju sadalījums: jaunu objektu izveidei un esošo pārpirkšanai.

Kurp virzās pasaule?

Neskatoties uz kapitāla plūsmas strauju palielinājumu un tehniskā progresa radītajām iespējām, pasaules valstu dalījums industriālajās un attīstības, būtībā bagātajās un trūcīgajās, praktiski nemainās. Tikai dažas no pēdējās grupas ir spējušas pārvarēt atpalicību un jūtamī tuvojies industriālo valstu līmenim. SVF apkopotā informācija dod priekšstatu kā mainās industriālo un attīstības valstu ekonomiskais potenciāls, pieņemot par tā kritēriju iekšzemes kopproduktu (IKP) uz iedzīvotāju. Attiecīgi dati sniegti 2. tabulā. Tā sastādīta, balstoties uz zemāk minētiem nosacījumiem.

1. Analīzei izmantota SVF izdevumā *International Financial Statistics* gadagrāmatās iekļautā informācija. Aplūkojamais periods – 30 gadi: 1969.-1999. Ekonomiskā potenciāla izmaiņu analīzei nepieciešamā informācija minētajā izdevumā ir par 82 valstīm, to skaitā 23 industriālajām un 59 attīstības. Dažām valstīm vēl nebija informācijas par 1999. gadu, tādēļ izmantoti iepriekšējo gadu dati. Šajās 82 valstīs deviņdesmito gadu beigās dzīvoja vairāk nekā puse (gandrīz 3,3 miljardi) pasaules iedzīvotāju.

2. Minētās divas valstu kopas sadalītas apakšgrupās:

- industriālo grupā izdalītas: Eiropas Savienībā ietilpstošās, Lielā septiņnieka valstis un atsevišķi ASV kā spēcīgākā pasaules lielvalsts. Saprotams, ka šāds dalījums ir visai nosacīts, jo grupas nav strikti nošķirtas, tās pārklājas, piemēram, vairākas valstis ietilpst kā ES, tā arī lielajā septiņniekā. Tajā ietilpst arī ASV,
- attīstības valstu grupā izdalītas divas apakšgrupas atkarībā no tā, vai to ekonomiskā potenciāla atšķirība no industriālo valstu vidējā līmeņa aplūkojamā laika posmā ir samazinājusies (12 valstis) vai palielinājusies (47 valstis).

2. tabula

IKP uz vienu iedzīvotāju attiecības valstu grupās

Valstu grupas	Procentos, salīdzinot ar attiecīgo rādītāju:							
	Visās industriālajās valstīs		ES valstīs		Lielā septiņnieka valstīs		ASV	
	1969	1999	1969	1999	1969	1999	1969	1999
23 industriālās	100,0	100,0	142,1	123,8	92,4	94,7	60,1	83,1
ES	70,4	80,7	100,0	100,0	65,0	76,5	42,3	67,1
Lielais septiņnieks	108,2	105,6	153,8	130,8	100,0	100,0	65,0	87,7
ASV	166,5	120,5	236,5	149,1	153,8	114,0	100,0	100,0
Attīstības – 59	6,3	5,4	8,9	6,7	5,8	5,1	3,8	4,5
t.sk. apsteidzoši – 12	9,5	20,8	13,5	25,8	8,8	19,7	5,7	17,3
atpaliekoši – 47	5,9	3,4	8,3	4,2	5,4	3,2	3,5	2,8

Avots: International Financial Statistics Yearbook IMF, 1999., 2000.

Lai gan industriālo valstu grupā vērojama atšķirību samazināšanās, tomēr tā joprojām ir ievērojama. Uzmanību saista tas, ka ES ietilpstošo valstu vidējais IKP uz vienu iedzīvotāju joprojām jūtami atpaliek no Lielā septiņnieka un ASV rādītājiem. Viens no iemesliem tam, šķiet, ir vājāk attīstīto valstu iekļaušanās ES sastāvā pēc 1969. gada. ASV šis rādītājs ievērojami pārsniedz visu industriālo valstu un arī šajā dalījumā pieņemto valstu grupu vidējos rādītājus.

Attīstības valstu atpaliecība no industriālo valstu vidējā līmeņa palielinās. Aprēķinā ietvertajās 59 šīs grupas valstīs IKP apjoms uz vienu iedzīvotāju sešdesmito gadu beigās bija 16 reizes un deviņdesmito gadu beigās jau 18,6 reizes mazāks nekā vidējais industriālajās valstīs. Tikai 12 no šīs grupas valstīm trīsdesmit gadu laikā spējušas apturēt atpaliecības palielināšanos un nedaudz tuvināties industriālo valstu līmenim. Attīstības līmeņa atšķirības arī starp šīs grupas valstīm ir ievērojamas. Piemēram, IKP uz vienu iedzīvotāju, salīdzinot ar industriālo valstu vidējo līmeni 1999. gadā, bija: Singapurā 77,6%, bet Taizemei tikai 7,4%.

Pārējās 47 attīstības valstīs atpalcība strauji palielinās. Ja sešdesmito gadu nogalē minēto rādītāju atšķirība bija 17, tad deviņdesmito gadu beigās jau gandrīz 30 reizes. Atsevišķās valstīs šī atšķirība ir daudz lielāka. Piemēram, Čadā IKP uz iedzīvotāju bija mazāks nekā vidēji industriālajās valstīs 1969. gadā 32, bet 1999. gadā jau 134 reizes, Sjerraleonē attiecīgi – 20 un 179 un Etiopijā – 43 un 268 reizes. Īpašu problēmu rada tas, ka šajās 47 depresīvajās valstīs dzīvo vairāk nekā trešā daļa pasaules iedzīvotāju (1999. gadā gandrīz 2,2 miljardi). Tā kā informācijas trūkuma dēļ ārpus analīzes palika ne tikai bijušās sociālistiskās, bet arī liels skaits attīstības valstu, faktiski šīs grupas valstu daļa pasaules iedzīvotāju skaitā ir lielāka.

Viens no iemesliem, kas kavē atpalcības pārvarēšanu, ir straujais iedzīvotāju skaita palielinājums attīstības valstīs. Tas aplūkojamā laika posmā palielinājās: industriālajās valstīs par 24,7%, bet 59 attīstības valstīs par 85,8%. Demogrāfiskā faktora ietekme tomēr nav izšķiroša. To apliecina attīstības valstu apakšgrupu salīdzinājums. Iedzīvotāju skaits straujāk audzis (par 90,5%) valstu grupā, kuras samazinājušas atpalcību un nedaudz lēnāk (par 85,2%) tajās, kurās atpalcība no industriālajām valstīm palielinājās.

No šī salīdzinājuma izriet divi secinājumi:

1. globalizācijas apstākļos valstu attīstības līmeņu **izlīdzināšanās nav vērojama** un
2. atpalcības pārvarēšanu panāk tikai tās valstis, kuras **mērķtiecīgi** realizē situācijai atbilstošu ekonomisko politiku.

Arī **globalizācijas** apstākļos dzelžaini darbojas nežēlīgā patiesība: **slīcēju glābšana ir tikai un vienīgi pašu slīcēju pienākums.**

Kas jādara Latvijai, kura pēc ekonomikas attīstības līmeņa ir tuvāk „slīcējiem” nekā industriālajām valstīm? IKP uz vienu iedzīvotāju 2000. gadā USD: vidēji industriālajās valstīs 28390 un Latvijā – 3024 jeb 9,4 reizes mazāks. Analizējamās 59 attīstības valstīs IKP uz vienu iedzīvotāju 1999. gadā bija (USD): 1519, to skaitā 12 apsteidzošajās – 5868.

Tēlaini runājot, ir jāprot labi peldēt, lai noturētos virs ūdens bangojošajā globālo tirgus attiecību okeānā.

Notikumu attīstība rāda, ka mums šīs mākas pietrūkst. Nereti valsts politikas veidošanā iesaistītajiem darbiniekiem trūkst izpratnes par laikmeta īpatnībām. Pārāk lielas ir cerības, ka mūs var glābt tikai kādi brīnumdari, kā piemēram, „stratēģiskais investors” un ES kopējie fondi.

Ārējā kapitāla un to importējošās valsts intereses

Attīstības valstu atpalcības pārvarēšana ir viena no aktuālākajām mūsdienu pasaules problēmām. Tas ne vienreiz vien atzīts visaugstākajos starptautiskos forumos. Statistika bezkaislīgi rāda, ka pasaules attīstība neseko deklarācijās nospraustajiem mērķiem, gluži pretēji: plaisa starp industriālajām un lielāko daļu attīstības valstu palielinās (skat. 2. tabulu). Tas daļēji izskaidro dažādu pretglobalizācijas kustību rašanās un darbības iemeslus. Kas vainīgs šādā situācijās attīstībā?

Visvieglāk, saprotams, skaidrot to ar subjektīviem iemesliem, piedēvēt mūsdienu pasaules līderiem kompetences un politiskās gribas trūkumu. Nemazinot subjektīvā faktora lomu, tomēr jāatzīst, ka galvenais iemesls meklējams mūsdienu pasaules ekonomisko attiecību sistēmā. Problēmas īpatnība ir tā, ka kapitāla īpašnieki (investori) ir nevis atsevišķas valstis, bet gan privātpersonas vai to apvienības. Kur un ar kādiem nosacījumiem ārzemēs ieguldīt investīcijas, lemj nevis to valstu valdības, bet kapitāla īpašnieki. Attīstīto valstu valdību uzdevums, līdz ar tīri deklaratīviem labas gribas apliecinājumiem, galu galā reducējas uz savu rezidentu (investoru) interešu aizsardzību. Sarunas par investīciju nosacījumiem ved nevis valsts ar valsti, bet kapitāla īpašnieki ar investīcijas piesaistošās valsts valdības institūcijām.

Ir acīmredzams, ka ārējā kapitāla īpašnieku un valsts, kurā tas tiek investēts, **intereses nav identiskas**. Pirmie ieinteresēti gūt maksimālu peļņu, vienlaicīgi nodrošinoties pret kapitāla zaudēšanas risku. Investīcijas importējošās valsts, neatkarīgi no tās attīstības līmeņa, **objektīvais** mērķis ir nodrošināt savas ekonomikas straujāku attīstību un uz šī pamata sociālo problēmu (iedzīvotāju dzīves līmeņa kāpums, reģionu attīstības izlīdzināšana u.c.) risināšanu. Attīstības (arī bijušo sociālistisko) valstu pirmā problēma ir atpalcības pārvarēšana. Šo valstu objektīvo mērķu sasniegšanu apgrūtina divi būtiski apstākļi.

Pirmais, nosacīti objektīvs, ir investīciju **resursu ierobežotība**. Neskatoties uz kapitāla aprites straujo kāpumu, piedāvāto resursu kopējais apjoms pasaules mērogā atpaliek no vajadzības. Līdz ar to **partneru pozīcijas nav vienādas**. Turklāt investīcijas daudzās attīstības valstīs saistītas ar zināmu risku, jo politiskā un sociālā situācija ne visur ir pietiekami stabila un to attīstības perspektīva pārskatāma. Tādēļ kapitāla īpašnieki cenšas nodrošināt iespēju maksimāli ātri atpelnīt ieguldītos līdzekļus ne tikai paaugstināta riska, bet arī citās attīstības valstīs. To diktāts parasti izpaužas prasībās piešķirt investīciju objektam nodokļu atlaides, nodrošināt objekta funkcionēšanai nepieciešamās infrastruktūras izveidi, personāla apmācību un realizēt citus pasākumus (dabas resursu atdošana to īpašumā u.tml.). Apmierinot šīs prasības, investīcijas importētājās valsts ieguvums sarūk un ir nepietiekams, lai pārvarētu tās atpalcību. Tādēļ, neraugoties uz ārējo investīciju apjoma ievērojamu palielinājumu, to ekonomikas atpalcība no industriālo valstu līmeņa, kā parādīts iepriekš, nemazinās, bet lielākajai daļai pat palielinās.

Otrais, nosacīti subjektīvs, ir sarunu vedēju un līgumu slēdzēju **personīgo interešu** aspekts:

- investori vai to pilnvarotie pārstāvji rīkojas ar privāto kapitālu, un te dzelžaini dominē **personīgā ieinteresētība**. Turklāt tie ir profesionāli labi sagatavoti un to rīcībā ir iespaidīgi savu interešu aizstāvības līdzekļi (naudas resursi, prasme mērķtiecīgi izmantot masu saziņas līdzekļus u.tml.),
- valsts kā sarunu subjekts ir abstrakcija, tārad rīcības nespējīga. Tās vietā un vārdā rīkojas (pieņem lēmumus, slēdz līgumus) atsevišķi varas krēslos sēdoši cilvēki (politiķi, ierēdņi). Tie rīkojas nevis ar personīgo mantu, bet ar publiskiem labumiem. Šo darbinieku zināšanu līmenis un izpratne par ekonomikas attīstības likumsakarībām bieži vien neatbilst problēmas sarežģītībai un nozīmīgumam. No noslēgtā līguma **valstiskā izdevīguma** to

personīgā labklājība nav atkarīga. Turklāt notiek samērā bieža politiķu un daļēji arī ierēdņu maiņa. Kā rāda kaut vai Latvijas pieredze, valstij neizdevīgu līgumu slēdzēji nekādu atbildību nenes.

Vēl jāpiebilst, ka sabiedrību pārstāvošo nevalstisko organizāciju aktivitātes ierēdņu darbības pārraudzībā attīstības (arī pēcsociālisma) valstīs ir ļoti vājas. Tas rada bāzi sarunu vedēju uzpirkšanai gan reāli, gan arī saglabājot tiem zināmas ilūzijas nākotnē ieņemt labi atalgotus amatus jaunajā objektā. Ievērojama daļa masu mediju, nespējot izprast attīstības likumsakarības, reāli aizstāv nevis savas valsts, bet investoru intereses. Tādēļ nav jābrīnās, ka tikai dažās attīstības valstīs ir sasniegta reāla ārējo investīciju atdeve un nodrošināta to ekonomikas respektējama attīstība.

Ārējās investīcijas Latvijā

Latvija ir starp valstīm, kurā jūtama investīciju resursu nepietiekamība. Iespējas palielināt investīciju apjomu, pārdalot vietējos resursus, ir ļoti niecīgas. IKP izlietojuma lielākais postenis (2000. gadā – 62,5%) ir personīgais patēriņš. Tā absolūtais apjoms bija 3,2 reizes mazāks nekā ES dalībvalstu vidējais (rēķinot pēc PPS). Tālāka patēriņa daļas, tātad arī apjoma, samazināšana neizbēgami izsauktu sociālās spriedzes palielināšanu, kā arī iedzīvotāju talantīgākās daļas emigrācijas pastiprināšanos. Tādēļ ārējo investīciju piesaiste varētu sekmēt Latvijas ekonomikas attīstību, saprotams, tikai tad, ja to realizētu **valstij izdevīgā veidā un atbilstošos objektos**.

Stāvokli sarežģī tas, ka Latvijas un ārējā kapitāla īpašnieku intereses, kā aprādīts iepriekš, nav identiskas. Investoru objektīvi interesē realizēt projektus, kuri garantē ātru kapitāla apriti ar minimālu vietējā darbaspēka iesaistīšanu objekta funkcionēšanas nodrošināšanai. To uzskatāmi apliecina arī Latvijas pieredze. Uzkrāto ārvalstu tiešo un portfeļinvestīciju apjoms no Ls 22,5 miljoniem 1992. gadā pieauga līdz 1172,1 miljoniem 2002. gadā. To lielākā daļa (76,8%) investēta pakalpojumu sektorā, īpaši operācijās ar nekustāmo īpašumu, transportā un sakaros, finanšu starpniecībā, tirdzniecībā un viesnīcu nozarē (kopā 75,5% starp nozarēm sadalītās investīciju summas). Preču ražotāju nozaru daļa bija tikai 23,2%. No tām investoru interesi vairāk saistīja pārtikas ražošanas, enerģētikas, kokrūpniecības, tekstilrūpniecības un ķīmijas nozaru uzņēmumi (72,6% rūpniecībā ieguldīto investīciju)³⁰.

Bāzējot valsts attīstību tikai uz vieglāk iegūstamiem ārējo investīciju variantiem un veidojot ražošanas objektus, no kuriem izvairās industriālās valstis, sasniegt vēlamos ekonomiskos un sociālos rezultātus nav iespējams. Ekonomiskās atpalcības sekmīga pārvarēšana iespējama tikai realizējot **mērķtiecīgu** ekonomisko politiku, tās ietvaros valsts interesēm atbilstošu ārējo investīciju piesaistes stratēģiju.

³⁰ Investīcijas Latvijā, Ceturkšņa biļetens #4(28)/2002. Latvijas Republikas Centrālā Statistikas pārvalde.

Investīciju piesaistes mērķi

Investīciju piesaistošai valstij par aksiomu būtu jāpieņem tēze, ka ārējo investīciju piesaiste nav pašmērķis, bet tikai **viens no līdzekļiem** valsts ekonomiskās politikas **galvenā mērķa** sasniegšanai. Latvijā par tādu uzskatāma iedzīvotāju labklājības kāpināšana tā, lai iespējami īsā laika perioda mēs pārvarētu atpalicību no industriālo valstu attiecīgajiem rādītājiem.

Latvijā realizējamie pasākumi ārējo investīciju piesaistē liecina, ka mums nav skaidrs, ko ar šo pasākumu gribam panākt un nav arī izpratnes par pielietojamiem kritērijiem to variantu efektivitātes vērtēšanai. Teiktā pareizību apliecina:

- mūsu vadošo politiķu ārzemju vizīšu laikā izteiktie vispārējie aicinājumi investēt Latvijā,
- speciāla orgāna Ārējo Investoru padomes izveidošana Latvijā un tās ieteikumu padevīga uzklaustīšana visaugstākajās valsts pārvaldes institūcijās,
- atļauju izsniegšana būvēt Rīgā objektus, kas nevajadzīgi pārslogo tās centrālo daļu,
- valsts institūciju darbība iecerētās celulozes rūpnīcas būvniecības projekta realizācijas nodrošināšanai un
- Rīgas pilsētas vadītāju labvēlīga attieksme pret ārējā kapitāla īpašnieku vēlmi būvēt Rīgas ostas teritorijā naftas un tās pārstrādes produktu terminālus un citus ekoloģiski neiederīgus objektus.

Celulozes rūpnīcas projekta realizācijas jautājumus sīkāk aplūkosim atsevišķā rakstā. Šeit mēģināsim noskaidrot dažus vispārējus ar ārējām investīcijām saistītos jautājumus. Tiešās ārējās investīcijas sastāv (tām būtu jā sastāv) no trim savstarpēji saistītiem, bet tomēr atsevišķiem strikti nodalāmiem elementiem:

- finansiālie resursi objekta būvniecībai vai iegādei,
- zināšanas (*know-how*) konkrētā produkta (pakalpojuma) ražošanas jomā un
- iecerētā produkta realizācijas tirgus niša.

Novērtējot ārējo investīciju lomu, ir jāsaprot, ka tās ir ne tikai un pat ne tik daudz nauda, kas nepieciešama objekta uzbūvei. Gadījumos, kad runa ir par preču ražotāju objektu veidošanu, daudz svarīgāka ir konkrētā produkta realizācijas tirgus niša, kuru jau pārvalda investors. Būtiska, lai gan ne izšķiroša, nozīme ir arī zināšanām (*know-how*) konkrētā produkta ražošanas vai pakalpojuma jomā. Zināšanas apgūt (piesaistīt speciālistus) tomēr ir daudz vieglāk, nekā iekarot tirgus sektoru.

Iepriekš teiktais skaidro ārējo tiešo investīciju lomu, pieejot no objekta funkcionēšanas nosacījumu viedokļa, jo jebkurš saimnieciskais objekts var izveidoties un sekmīgi funkcionēt tikai tad, ja ir visi trīs nosauktie nosacījumi. Bez minētā investīcijas jāvērtē arī no valsts, kurā tās ieplūst, viedokļa, **kāds būs tās ieguvums** no jaunu objektu izveides vai esošo nonākšanas ārējo investoru īpašumā.

Norobežojoties no dažādiem finansiāliem un komerciāliem darījumiem, jāatzīst, ka **sabiedrības bagātības galvenais avots** ir tās iedzīvotāju darbs. Tātad investīcijām izlietotā summa, atsevišķi ņemta, vēl neko neatrisina. Valstij ir

vajadzīgas nevis investīcijas pašas par sevi, bet **investīcijas kā līdzeklis**, lai radītu darba vietas, turklāt tādas, kas:

- prasa intelektuālu (augstāzīgu, labi apmaksātu) darbu un
- ražo pasaules tirgū konkurētspējīgu produktu.

Valsts ieguvums ir atkarīgs nevis no piesaistīto investīciju summas, bet ar to palīdzību radīto **darba vietu skaita un nodarbināto kvalifikācijas**. Tādēļ ļoti būtiski ir tas, kādu objektu veidošanai tās tiek izmantotas: darba vai kapitāla ietilpīgu. Par to varam pārliecināties, salīdzinot divu 1. tabulā minēto valstu – Korejas un Venecuēlas – attīstības rezultātus, kuru ekonomikā ievērojama loma ir tiešajām ārējām investīcijām. To gada vidējais palielinājums 1990.-2000.gados, attiecināts uz vienu iedzīvotāju, bija: Korejā 75 USD un Venecuēlā 111 USD, jeb par 48% vairāk. IKP Korejā palielinājās par 64,0%, bet Venecuēlā samazinājās par 1,45%. Bezdarba līmenis normālas (bezkrīžu) darbības gados Korejā ir zems (2-3% no darbaspēka resursiem), bet Venecuēlā augsts (7-12%)³¹. Šīs atšķirības lielā mērā izskaidro tas, ka Korejā investīcijas izmantotas apstrādājošās (darbietilpīgas), bet Venecuēlā galvenokārt naftas ieguves (kapitāla ietilpīgās) rūpniecības attīstībā. Ieguldījumi lieli, bet valsts ieguvums mazs.

Otrs aspekts ir investīciju izlietojums. Statistika klasificē investīcijas, raugoties no kapitāla **īpašnieka viedokļa**. Tam nav svarīgi, kādā veidā viņš ieguvis objektu: būvējot no jauna vai nopērkot jau gatavu, tai skaitā privatizācijas procesā.

Pārlūkojot līdzšinējo ārējo tiešo investīciju Latvijā nozaru struktūru, redzam, ka maz ir tādu, kas rada jaunas darba vietas vai saglabā esošās, ienākot ar savu tirgus nišu. Latvijā ārējais kapitāls, bez minētajām nozarēm (tirdzniecība, sakari, banku nozare) pakāpeniski pārņem arī ražošanas uzņēmumus, turklāt arī tādus, kuriem jau bija sava stabila tirgus niša („Aldaris”, „Staburadze”, „Laima”, „Latvijas Balzāms” u.c.). Ārējais investors šajā gadījumā kaut cik jūtamu pienesumu valsts ekonomikai nedod

Tā kā Latvijā dominē princips: jo vairāk ārējo investīciju, jo labāk, nereti kā pats par sevi saprotams tiek proponēts variants, ka lielos uzņēmumus (piemēram, „Latvenergo”) vislabāk pārdot ārējam investoram, lai gan, vadoties no iepriekš minētajiem ārējo investīciju piesaistes mērķiem, tie nav vajadzīgi normālai šo uzņēmumu funkcionēšanai, jo tiem jau ir savs stabils tirgus sektors un iekārtu atjaunošanu jebkurā gadījumā šāda tipa uzņēmumi realizē, izmantojot pašu uzkrājumus un banku kredītus.

Pievienotā vērtība

Kā svarīgākais arguments investīciju piesaistes lietderībai jaunu rūpniecības uzņēmumu būvniecībai tiek minēta iespēja ražot un eksportēt produktu ar lielāku pievienoto vērtību (PV), tādējādi risinot arī Latvijai aktuālu jautājumu – nodrošināt tekošā konta deficīta samazināšanu. Analīze rāda, ka ārējo investīciju variantā PV palielinājums ne vienmēr atspoguļo tautsaimniecības reālo ieguvumu. Mēģināsim shematiski parādīt, kā veidojas PV un kā tā sadalās starp valsti (tās iedzīvotājiem) un uzņēmuma ārējiem īpašniekiem. PV varam aprēķināt divējādi:

³¹ International Financial Statistics, Yearbook, 2001.

1. atskaitot no uzņēmēja realizētā produkta vērtības tā izdevumus par citu uzņēmēju piegādāto ražošanas elementu un sniegto pakalpojumu apmaksu, vai arī
2. summējot to veidojošo ražošanas izmaksu posteņus un tīro ienākumu.

Shematiski to var attēlot šādi:

1. Ražotāja ieņēmumu aspekts

$$\boxed{\text{PV}} = \boxed{\text{Realizētā produkta vērtība}} - \boxed{\text{No citiem uzņēmējiem pirktu resursu un pakalpojumu vērtība}}$$

2. PV veidojošās sastāvdaļas

Pievienotā vērtība			
Darba izmaksas	Kapitāla izmaksas	Pārējie nodokļi	Tīrais ienākums

Shēmā PV struktūru veidojošie elementi attēloti visi vienādi. Reāli uzņēmumos un nozarēs atsevišķu sastāvdaļu īpatnējais svars ir ļoti atšķirīgs. Noslēgtas ekonomikas apstākļos, kur uzņēmumu īpašnieki ir valsts rezidenti, šīm atšķirībām nav būtiskas nozīmes, jo visa PV paliek valstī. Svarīgi, lai tā būtu pēc iespējas lielāka.

Tautsaimniecības globalizācija radikāli maina situāciju. Raugoties no investīcijas piesaistošās valsts viedokļa svarīga ir nevis kopējā PV, bet tikai tā daļa, kura paliek valstī. Ielūkojoties PV shēmā varam konstatēt, ka valstī paliek:

1. darba izmaksas (strādājošo atalgojuma un ar to saistīto nodokļu summa), ja visi nodarbinātie ir valsts rezidenti. Ja nodarbina arī citu valstu rezidentus, daļa to atalgojuma aizplūst uz ārzemēm un ieguvums ir mazāks,
2. pārējie nodokļi. Šinī kategorijā ietilpst: nekustāmā īpašuma, dabas resursu un citi sīkie nodokļi un
3. var palikt daļa tīrā ienākuma uzņēmuma ienākuma nodokļa veidā, ja investoriem nav piešķirta šī nodokļu atlaide.

Ārējā investora īpašumā nonāk:

1. kapitāla izmaksas amortizācijas atskaitījumu veidā, kuras visticamāk koncentrēsies tā kontos ārpus Latvijas. Šīs summas paredzētas izdevumiem, kas saistīti ar nolietoto pamatlīdzekļu atjaunošanu, galvenokārt aizvietojojt savu laiku nokalpojušās iekārtas ar jaunām. Tā kā rūpnieciskās iekārtas parasti ražo citās valstīs, amortizācijas atskaitījumu izlietošana Latvijas ekonomisko potenciālu nepalielina un
2. tīrais ienākums (peļņa), kuru sākotnēji saņem uzņēmuma īpašnieks. Latvijai teorētiski ir iespēja tā daļu iegūt uzņēmuma ienākuma nodokļa veidā, attiecīgi palielinot budžeta ieņēmumus. Vērtējot šo iespēju, jāņem vērā divi apstākļi:
  - uzņēmuma kapitāla ietilpība. Likums par uzņēmuma ienākuma nodokli

paredz, ka, nosakot ar nodokli apliekamo ienākumu no kopējā ienākuma, jāatskaita pamatlīdzekļu amortizācija divkārtšā apmērā. Praktiski tas nozīmē, ka ar nodokli apliek tikai to peļņas daļu, kas pārsniedz pamatlīdzekļu amortizāciju. Augot uzņēmumu kapitāla ietilpībai (veidojot modernus, automatizētus uzņēmumus), palielinās amortizācijas atskaitījumi, tātad ar nodokli neapliekamās peļņas daļa, un attiecīgi sarūk valsts iespējas gūt budžeta ieņēmumus no šī avota un

- atvieglojumi vai pilnīga atbrīvošana no uzņēmuma ienākuma nodokļa maksāšanas, ko valsts piešķir uzņēmumiem, kuru investīcijas pārsniedz likumā noteiktu summu.

Likumā „Par uzņēmuma ienākuma nodokli”, nosakot šīs atlaides, precīzi formulēti tikai investorus interesējošie rādītāji: minimālais trijos gados realizētais investīciju apjoms (Ls 10 miljoni), kopējā ar nodokļu atlaidēm kompensējamā investīciju daļa (40%) un periods, kurā to var realizēt (10 gadi). Paradoksāli, ka likumā nav definēts šo ieguldījumu ietekmes jēdziens uz Latvijas ekonomiku. Tas atstāts ierēdņu subjektīvo vērtējumu ziņā. Vienīgais, ko likums nosaka, ir, lai būtu: „izvērtēta atbalstāmo investīciju projekta ietekme uz valsts ekonomiku” (likuma 17.¹ pants). Tātad prasīts tikai „izvērtēt”. Nav precīzi pateikts, kādai jābūt šai ietekmei: pozitīvai, neitrālai vai tā var būt arī negatīva? Citiem vārdiem, nav prasīts atlaižu kopējo summu salīdzināt ar valsts ieguvumiem no citiem (galvenokārt ar darba samaksu saistītiem) nodokļiem. Nav nosaukti arī ietekmes noteikšanai izmantojamie kritēriji. Lieki teikt, ka šādā situācijā nebūs iespējams atrast vainīgo par valsts vārdā uzņemtajām saistībām finansiāli atbalstīt (uz nākošo periodu budžetu ieņēmumu samazināšanas rēķina) projektus, kas tai nedod ekonomiskus ieguvumus vai pat rada zaudējumus.

No teiktā izriet, ka ieguvumu reāli nosaka nevis kopējā PV, bet tikai tā daļa, kas paliek valstī. Tā kā tā saucamie pārējie nodokļi veido nelielas summas, ārējo investīciju gadījumā būtiska nozīme PV sadalē ir darba un kapitāla izmaksu attiecībai. Kādas ir šīs attiecības Latvijas rūpniecībā?

Latvijas Republikas Centrālās Statistikas pārvaldes sastādītajās Izmaksu un izlaides tabulās (par 1997. gadu) sniegtā informācija rāda, ka pieņemot darba izmaksas par 1,0, kapitāla izmaksas bija:

– rūpniecībā vidēji	0,17
– biroja tehnikas un datoru ražošanā	0,04
– apģērbu ražošanā	0,07
– pārtikas ražošanā	0,16
– kokapstrādes rūpniecībā	0,22
– tabakas izstrādājumu ražošanā	0,59

Ir skaidrs, ka piesaistot tiešo ārējo ieguldījumu vienu un to pašu summu dažādas kapitāla ietilpības ražotnēs, valsts ieguvumi būs atšķirīgi. Saskaņā ar informāciju, kas, balstoties uz a/s *Baltic Pulp* finanšu plāna rādītājiem, sniegta Latvijas Attīstības aģentūras darbā³², celulozes rūpnīcā šī attiecība būs 70 reizes

³² E.Rode/ Latvijas tautsaimniecības ieguvums no plānotās *Baltic Pulp* celulozes rūpnīcas, Latvijas Attīstības aģentūra, 2002.

lielāka nekā vidēji Latvijas rūpniecībā.

Lai attaisnotu Latvijai neizdevīgu ārējo investīciju projektu realizāciju, dažkārt bez PV pieauguma tiek minēti arī citi argumenti, kā, piemēram: palielināsies valsts drošība(!?), tiks pierādīts, ka investīcijām Latvijā ir labvēlīga vide un tās te plūdis plašā straumē. Valsts drošības jautājumus neaplūkosit, jo tos parasti piemin tad, kad vispār nav vērā ņemamu ekonomisku argumentu. Attiecībā uz otro (investīciju ieplūdi), jāatzīst, ka tam ir zināms pamats. Investori, īpaši viegla peļņa tīkotāji, redzot, ka šeit galvenais mērķis ir investīciju piesaiste neatkarīgi no to ietekmes uz tautsaimniecību, tiešām varētu sekot šim piemēram. Starp citu, ažiotaža ap vēja ģeneratoru un dažu koģenerācijas elektrostaciju būvniecību liecina, ka pasaulē netrūkst veiklu darboņu, kas izmanto jebkuru spraugu, lai vairotu savu bagātību uz Latvijas iedzīvotāju nabadzības rēķina. Vadoties vienkārši no veselā saprāta, nevar atbalstīt neizdevīgas investīcijas tikai tādēļ, lai rosinātu citu tām līdzīgu investīciju ieplūdi. Tādēļ šo argumentu tālāk neanalizēsim.

Ieguldījuma kopējo apjomu ietekmē ne tikai objekta kapitālietilpība, bet arī tā jauda. Ir pilnīgi normāli, ka investori to izvēlas ar aprēķinu, lai racionāli izmantotu sasniegumus ražošanas tehnoloģijā un nodrošinātu objekta funkcionēšanas augstu rentabilitāti. No investīcijas piesaistošās valsts viedokļa svarīgs ir nevis izlaižamās produkcijas apjoms, pārstrādāto izejvielu daudzums vai rūpnīcas dūmeņa augstums, bet šī objekta piensums valsts ekonomiskā potenciāla palielināšanā.

Ieguldījumu efektivitātes rādītāji

Projektējamo ārējo investīciju objektu ietekmes uz valsts ekonomiskā potenciāla pieaugumu noskaidrošana ir **pirmais jautājums**, uz kuru jādod skaidra atbilde pirms tā realizācijas uzsākšanas. Te svarīga ir pareizu kritēriju izvēle potenciāla mērīšanai. Patreiz šim mērķim izmanto iekšzemes kopprodukta (IKP) rādītāju un jaunā objekta lomu tā palielināšanā. Ārējo investoru gadījumā šāda metode nav pieņemama, jo, kā aprādīts iepriekš, PV nospiedošā daļa aizplūdis uz ārzemēm. Tādēļ IKP rādītājs sniedz iluzorisku, nepareizu priekšstatu par valsts ekonomiskā potenciāla izmaiņām. Šinī sakarā nepieciešams īsumā pieskarties **ekonomiskā potenciāla rādītājiem**.

Precīzākais kādas valsts ekonomikas attīstības līmeņa rādītājs ir tās nacionālā neto (tīrā) ienākuma (NNI) apjoms uz vienu iedzīvotāju. Tā kā tā aprēķināšana ir darba un laika ietilpīga, parasti aprobežojas ar mazāk precīzu – iekšzemes kopprodukta (IKP) rādītāju. Lai no IKP pārietu uz NNI, ir jāizdara papildus aprēķini.

Pirmkārt, IKP jākorrigē ar valstī ienākošo un no tās izejošo norēķinu saldo divos starptautisko naudas plūsmu veidos: 1) atlīdzība nodarbinātajiem (no ārvalstīm ienākusi nauda par valsts iedzīvotāju darbu citās zemēs – mīnus uz ārvalstīm aizplūduši nauda kā atlīdzība par ārzemnieku darbu tajā) un 2) īpašuma ieņēmumi (no ārvalstīm saņemtie īpašuma ieņēmumi, ieskaitot procentus – mīnus uz ārvalstīm samaksātie nerezidentu īpašuma ieņēmumi). Rezultātā tiek iegūts nacionālais bruto ieņēmums (NBI).

Otrkārt, izslēdzot no NBI pamatkapitāla patēriņu (amortizāciju), iegūstam nacionālo neto ienākumu (NNI). Šis rādītājs atspoguļo gada laikā valstī radīto preču un pakalpojumu vērtību naudas izteiksmē. Tikai tas parāda **reālo resursu apjomu**, kas radīts no jauna, ko var izmantot tekošo vajadzību apmierināšanai (patēriņam) un attīstības nodrošināšanai (investīcijām).

Aprēķinu secību shematiski var izteikt šādi:

IKP = ΣPV, plus produktu nodokļi (PVN, muitas un akcīzes), mīnus subsīdijas,

NBI = IKP, plus starptautisko norēķinu saldo par darbaspēka un kapitāla izmantošanu (var būt pozitīvs vai negatīvs),

NNI = NBI, mīnus pamatkapitāla patēriņš (amortizācija).

Piebildīsim, ka lai noteiktu NNI, nepieciešama plaša un korekta informācija un kvalificēti statistikas speciālisti. Nav nejaušība, ka no 171 valsts, kas iekļautas Starptautiskā Valūtas fonda 2000. gada Finanšu Statistikas Gadagrāmatā, rādītāji par IKP ir 155, par NBI – 104, bet par NNI tikai 43 valstīm, galvenokārt industriālajām. Turklāt daudzas no tām šo rādītāju publicē ar vairāku gadu nokavēšanos. Informācijas par NNI apjomu pēcsociālisma valstīs minētajā gadagrāmatā vispār nav. Ielūkojoties publicētajos rādītājos, redzam, ka NNI atšķirības pakāpe no IKP valstīs ir dažāda. Parasti tā ir 13 – 16%, bet atsevišķās sasniedz 24% (Īrija), citām 10% un mazāk (Šveice, Malta).³³

Neiedziļinoties detaļās, minēsim divus šo atšķirību iemeslus. Pirmais, maksājumi, kas no valsts aizplūst/ieplūst par ārējā darbaspēka un kapitāla izmantošanu un, otrs, tautsaimniecības kapitālietilpība un no tās izrietošā kapitāla izmaksu (amortizācijas) daļa pievienotajā vērtībā.

Latvijā NNI bija mazāks nekā IKP 1997. gadā par 9,6%, 1998. gadā – 12,2, 1999. gadā – 13,4 un 2000. gadā par 11,8%.³⁴ Tā kā Latvija pagaidām ir starptautiskajam kapitālam apgūstamais reģions, liela daļa tā objektu peļņas tiek reinvestēta.

Latvijas ieguvums nav mērāms ar investīciju apjomu vai IKP, bet tikai ar potenciālo pienesumu valsts neto nacionālā ienākuma palielināšanā. Valstī paliek PV tikai tā daļa, kuras avots ir tās rezidentu darbs (darba alga un ar to saistītie nodokļi) un uzņēmuma maksātie nodokļi, ja nav piešķirti to atvieglojumi. Tādēļ vienkāršoti var teikt, ka ārējo investīciju efektivitāti izsaka naudas summa, kas ar to palīdzību izveidotā objekta darbības rezultātā nonāks **iedzīvotāju kabatās un valsts un vietējos budžetos**.³⁵

Sociālais aspekts

Ārējo investīciju piesaiste attaisnojas un veicināma tad, ja tā sekmē tautsaimniecības attīstību un iedzīvotāju labklājības uzlabošanu. Lai tas tā būtu, valstij, kurā tās ienāk, nepieciešams detalizēti izvērtēt realizējamo projektu kā

³³ International Financial Statistics, Yearbook 2000.

³⁴ Latvijas Nacionālie konti 2000.gadā. Statistikas biļetens, Rīga, 2002

³⁵ Konkrētāk šis rādītājs aplūkots rakstā: Celuloze Latvijas ekonomikā.

pozitīvo, tā arī negatīvo ietekmi visā iecerētā objekta darbības periodā. Minēsim dažas problēmas.

Ekoloģiskais kaitējums. Jebkurš ražošanas objekts ietekmē ekoloģisko situāciju tā dislokācijas reģionā un arī plašākā teritorijā. Ietekmes mērogi atkarīgi no izmantojamās tehnoloģijas un objekta lieluma. Lielām investīcijām atbilst lielāks objekts un attiecīgi lielāks kaitējums apkārtējai videi. Uzdevums ir noskaidrot, vai iespējamie ekonomiskie ieguvumi ir samērojami ar sagaidāmiem ekoloģiskiem zudumiem. Jārēķinās ar to, ka ekoloģiskā kaitējuma seku mazināšanai nākotnē būs nepieciešami attiecīgi izdevumi, kas ierobežos citu vajadzību apmierināšanas iespējas. Piemēram, uzbūvējot celulozes rūpnīcu Daugavas vidustecē, palielināsies izmaksas Rīgas dzeramā ūdens attīrīšanai un tā kvalitātes pārbaudei. Pat nodrošinot tā kvalitāti atbilstoši normatīviem, diez vai izdosies pārvarēt iedzīvotāju neuzticību tam. Rezultātā palielināsies fasēta dzeramā ūdens patēriņš, tātad arī ražošana, kas raugoties no tautsaimniecības viedokļa ir neracionāls resursu izlietojums.

Ietekme uz valsts maksājumu bilanci. Kā iepriekš minēts, daļa ārējiem īpašniekiem piederošā uzņēmuma ienākumu nenovēršami aizplūst uz ārzemēm. No **ārzemēm**, savukārt, ieplūst ienākumi no valsts rezidentiem piederošiem uzņēmumiem vai to daļām. Šādas finansu plūsmas ir normāla ekonomikas globalizācijas sastāvdaļa. Valsts ir objektīvi ieinteresēta, lai tajā ienāktu vairāk resursu nekā no tās aizplūst, vai vismaz lai starpība nebūtu pārāk liela. Sasniegt pilnīgu līdzsvaru acīmredzot nav iespējams. Tomēr šo finanšu plūsmu negatīvā saldo kāpumu arī nedrīkst ignorēt, jo tas samazina valstī izmantojamo resursu apjomu un tās ekonomisko potenciālu. Minēsim dažus raksturīgākos piemērus.

Vislielākās investīciju ienākumu un izdevumu summas apgrozās industriālajās valstīs. Deviņdesmito gadu otrajā pusē (1996.-2000.) to kopējie investīciju ieņēmumi bija USD 5565,2 miljardi un izdevumi 5487,3 miljardi. Pozitīvais saldo 77,9 miljardi USD. ASV rezidentu investīciju ienākumu un izdevumu pozitīvais saldo bija 19,8 miljardi USD.

Īpaši interesanta ir Singapūras bilance. Šajā nelielajā valstī, kā parādīts 1. tabulā, attiecinot uz vienu iedzīvotāju ienāca visvairāk tiešo ārējo investīciju. Tās rezidenti, savukārt, aktīvi investēja citās valstīs. Lai gan to ieguldījumi ārzemēs bija ievērojami mazāki nekā ārvalstnieku ieguldījumi viņu zemē, ienākumu/izdevumu bilance Singapūrai ir pozitīva: 1996.-2000. gadā 25,9 miljardi USD. Singapūras investori acīmredzot prata panākt sev labvēlīgākus nosacījumus nekā ārzemnieki, ieguldot viņu valstī. Jādomā, ka arī valsts struktūras veicināja ārējo investīciju tādu variantu realizāciju, kas neizraisa PV lielas daļas aizplūdi pāri robežai.

Atšķirīga situācija ir Īrijā, kura arī ir starp valstīm ar vislielāko ārējo investīciju apjomu uz iedzīvotāju. Arī tās rezidenti veica investīcijas citās zemēs, ieguldot gan 3,4 reizes mazāk, nekā citi viņu valstī (1996.-2000.). Šīs valsts rezidentu investīciju ienākumi šajā laikā bija par 61,3 miljardiem USD mazāki, nekā izmaksas ārējiem investoriem. Samaksai par ārējā kapitāla izmantošanu tiek izlietota ievērojama, turklāt sistemātiski pieaugoša daļa no valstī radītā IKP.

Investīciju ienākumu/izdevumu starpības segšanai 1995. gadā izlietoja 11,4% IKP, bet 2000. gadā jau 15,8%.³⁶

Latvijā ieguldījumu ienākumu un izdevumu attiecība līdz 1998. gadam bija pozitīva, jo vairums ārējo ieguldītāju peļņu neizveda, bet izlietoja to šeit iegādāto objektu paplašināšanā un rekonstrukcijā. Uzskatāmi par to liecina ārējā kapitāla palielināšanās banku sektorā, telekomunikāciju un lielveikalu tīkla attīstībā. Jārēķinās, ka turpmāk peļņas reinvestīcija mazināsies, arvien lielāka tās daļa aizplūdis uz ārzemēm un ieguldījumu ienākumu/izdevumu bilance kļūs izteikti negatīva. Šis process jau ir sācies: izdevumi pārsniedza ienākumus 1999. gadā par Ls 56,2 milj (85,6%) un 2000. gadā par 24,2 milj. (27,3%). Attiecinot pret IKP, šis pārsniegums bija samērā neliels, – attiecīgi 1,4 un 0,6%.³⁷ Salīdzinot ar citām pēcsociālisma ES kandidātvalstīm IKP daļa, ko izlieto samaksai par ārējā kapitāla izmantošanu, Latvijā ir viena no vismazākajām. Vislielākā tā bija (2000. gadā) Igaunijai – 4,1% un Ungārijai – 3,5%.

Pieaugot ārējā kapitāla īpatņam svaram Latvijas ekonomikā, neizbēgami palielināsies uz ārzemēm aizplūstošā valstī radītā IKP daļa, attiecīgi samazinot tā izlietojumu iedzīvotāju patēriņam un uzkrājumiem. IKP pakāpeniski zaudēs valsts ekonomiskā potenciāla un tās iedzīvotāju labklājības mēra funkcijas.

Risīnāt tautsaimniecības attīstību pārsvarā ar ārējo investīciju palīdzību, jārēķinās ar šī procesa **sociālajām sekām**. Mēs esam liecinieki tam, ka veidojas kaut kas līdzīgs Latvijas jaunai okupācijai. Šoreiz to realizē nevis kāda valsts, bet ārzemju firmas, turklāt nevis vardarbīgi, bet pēc mūsu pašu politiku dedzīga aicinājuma, pat iztapīgi piešķirot tām dažādas priekšrocības. Jau tagad ne tikai bankas un lielveikali, bet arī rūpniecības uzņēmumu liela, arvien pieaugošā daļa ir nerezidentu īpašums. Sistemātiski palielinās arī lauksaimniecībā izmantojamo zemju platības, kas pieder ārzemniekiem. Pret to nebūtu iebildumu, ja Latvijas uzņēmējiem tāpat piederētu attiecīgi objekti citās valstīs. Tā kā tas tā nav, reāli veidojas situācija, ka tautsaimniecības pamatlīdzekļi pieder ārzemniekiem, bet Latvijas iedzīvotāji ir strādnieki, zemnieki, vidēja ranga menedžeri un ierēdņi. Tātad tipiska „*banānu republikas*” aina. Tas rada nosacījumus patriotisko jūtu tālākam sarukumam un briedina papildus stimulus jaunatnes talantīgākās daļas emigrācijai, kas nelabvēlīgi ietekmēs ne tikai nācijas skaitlisko sastāvu, bet arī tās vispārējo intelekta līmeni.

Visaptveroša recepte šīs tendences ātrai un radikālai izmaiņai vēl nav radīta. Zemāk minēti tikai daži, manuprāt, neatliekami un viegli risināmi pasākumi.

1. Ārējo investīciju piesaistē jāvadās no vēsa aprēķina. Te nav vietas sportiskam azartam (jo vairāk, jo labāk). Kategoriski jāpārvar iepriekšējā periodā izveidojusies inerence, tieksme apsteigt citas valstis. Tēlaini runājot, šis resurss ir nūja ar diviem galiem. To lietojot jānovērtē: vai sagaidāmie tuvākā laika ieguvumi ir tik lieli, lai ignorētu tālākā nākotnē neizbēgamos sociālos un ekoloģiskos zaudējumus.

³⁶ Balance of Payments, Statistics Yearbook. Part 2, 2001.

International Financial Statistics, Yearbook 2001.

³⁷ Latvijas Maksājumu Bilance, Ceturkšņa bijetens -3.2001.

2. Jāizstrādā ārējo investīciju piesaistes stratēģija. To veidojot, jāvadās no atziņas, ka tās nav pašmērķis un to apjoms nav valdības ekonomiskās politikas efektivitātes rādītājs. Tās ir tikai viens no valsts ekonomiskā potenciāla (NNI uz vienu iedzīvotāju) palielināšanas līdzekļiem, turklāt, kā rāda starptautiskā statistika, rezultātivs tikai tad, ja to izmanto mērķtiecīgi. Ārējo investīciju efektivitātes kritērijs ir ar to palīdzību radītā objekta piensums NNI palielināšanā.
3. Ārējo investīciju piesaistes stratēģijas, tāpat arī citu tautsaimniecības attīstības konceptuālo problēmu izstrādē, jāorientējas uz vietējo pētnieku potenciālu. Šādu programmu kvalitatīvu izstrādi nevar nodrošināt ne ierēdņi, nedz arī ārzemju firmas vai atsevišķi speciālisti. Pirmie tādēļ, ka tie noslogoti ar ikdienas jautājumu risināšanu, kā arī tādēļ, ka pakļauti ātri rotējošiem politikiem un spiesti rēķināties ar to bieži vien neargumentētiem uzskatiem. Otrie nav brīvi no savu saimnieku interešu respektēšanas un par ieteikumu realizācijas rezultātiem nekādu atbildību nenes („Lattelekom” piemērs). Gatava pētnieku kolektīva, spējīga veikt šo darbu, Latvijā diemžēl nav. To nevar radīt īsā laika posmā. Šāda pilnvērtīga kolektīva izveidei vajadzīgi vairāki gadi. Atliekot tā veidošanu šodien, būtiski mazināsies iespējas radīt efektīvu tautsaimniecību arī nākotnē.
4. Gatavojot un realizējot valsts vadošo politiku ārzemju vizīšu programmas vēlams uzsvāru likt uz savas valsts interešu aizstāvību, Latvijas produkcijas eksporta veicināšanu līdzīgi tam, kā to dara citu valstu attiecīga ranga vadītāji. Saskaņā ar presē publicēto informāciju mūsu vadītāju vizīšu programmās dominē lūgumi investēt Latvijā, apgalvojot, ka šeit ir ļoti izdevīga investīciju vide, gandrīz kaut kas līdzīgs 21. gadsimta *klondaikai*.
5. Lielāku atbildību jāprasa arī no mūsu diplomātiem. Latvijas vēstnieku uzdevums ir aizstāvēt savas valsts intereses, starp citu, sniedzot korektu informāciju arī par potenciālajiem investoriem. Nav pieņemams, ka Latvijas diplomāts presē uzstājas faktiski investoru lobija lomā (Latvijas vēstnieka Somijā publikācijas *Dienā* 2002. gada 3. augustā un *Baltic Pulp* informatīvajā izdevumā *DIALOGI* vasara 2003)

Tā kā **vienvirziena** ārējās investīcijas nemanot pārvērš Latviju par starptautiskā kapitāla peļņas lauku, kaut ko līdzīgu puskolonijai, veicināma tikai tāda to piesaiste, kas nodrošina **reālu** Latvijas ekonomiskā potenciāla (NNI) pieaugumu, iedzīvotāju bagātības kāpināšanu un pakāpenisku vietējā kapitāla veidošanu.

***

Ekonomikas globalizācijas apstākļos ārējās investīcijas ir kļuvušas par daudzu valstu tautsaimniecības nozīmīgu sastāvdaļu. Šo resursu vairāk vai mazāk sekmīgi izmanto visas industriālās valstis. Attīstības valstu atpalcība no industriālajās valstīs sasniegtā līmeņa, neskatoties uz kapitāla plūsmu sistemātisku kāpumu, ne tikai nav mazinājusies, bet lielākajai daļai ir palielinājusies. Tikai dažas no tām ir pratušas, piesaistot ārējās investīcijas, palielināt savu ekonomisko potenciālu, mazināt atpalcību no attīstītajām valstīm. Ārējo investoru un

investīcijas importējošās valsts interešu būtiska atšķirība nosaka nepieciešamību realizēt tikai tādu šī resursa piesaisti, kas, nodrošinot investoram pieņemamu peļņu, rada reālus nosacījumus valsts ekonomiskā potenciāla kāpumam.

Investīciju resursu nepietiekamība ir viens no iemesliem, kas bremsē Latvijas ekonomikas attīstību. Tādēļ ārējo kapitālu ieplūde ir aktuāla pašreizējā perioda problēma. Šī resursa izmantošanas stratēģijai jābalstās uz vēsu aprēķinu, izvairoties kā no tā fetišizācijas, tā arī no nolieguma. Bīstamas ir nevis pašas investīcijas, bet to idealizācija, kas rada nekritisku pieeju, investoru prasību iztapīgu apmierināšanu un valsts interešu ignorēšanu. Ārējo investīciju efektivitāti nosaka nevis ieguldījuma summa, bet piensums valsts iedzīvotāju labklājības palielināšanā, kas tautsaimniecības mērogā atspoguļojas neto nacionālā ienākuma pieaugumā.

Celuloze Latvijas ekonomikā

(Latvijas Vēstnesis, 2001. gada 6. un 7. martā, 2002. gada 19., 20. un 28. decembrī, žurnāls „Baltijas Koks” 2001. gadā Nr.1,2 un vairāki raksti citos izdevumos, 1999. - 2002. gadi.)

Šī raksta mērķis ir noskaidrot objektīvo situāciju, iezīmēt kļūdainos traktējumus, uzrādīt iluzoriskos pieņēmumus un rosināt meklēt iespējas izveidot un realizēt tādu koksnes resursu izmantošanas sistēmu, kas būtu pievilcīga ne tikai investoriem, bet arī un vispirms Latvijai – dotu būtisku guvumu tās reālā ekonomiskā potenciāla palielinājumā.

Iecerētā celulozes rūpnīca, ja tā tiks uzbūvēta, būs lielākais Latvijā pēc neatkarības atjaunošanas realizētais projekts pēc investīciju un pārstrādājamo vietējo izejvielu apjoma, un arī pēc ražotās produkcijas vērtības. Šķiet, objekta mērogi un investīciju apjoms ir galvenie faktori, kas veidoja tam uzsvērti labvēlīgu attieksmi likumdevējos un augstākajās valsts pārvaldes institūcijās, par ko uzskatāmi liecina sākotnēji investoriem dotie solījumi apmierināt visas to svarīgākās prasības.

Bažas un neizpratni radīja noslēpumainības režīms, kas tika izveidots ap šo projektu. Respektējot sabiedrības, īpaši Latvijas Kokrūpniecības federācijas neapmierinātību, daudziem jautājumiem slepenības plīvurs tika noņemts. Tomēr neskaidrs joprojām paliek **pats būtiskākais jautājums** – rūpnīcas būvniecības mērķis, resp., tās **reālais ieguldījums** valsts ekonomiskā potenciāla palielināšanā un tā salīdzinājums ar nenovēršamo ekoloģisko kaitējumu. Celulozes ražošana ir izteikti kapitāla ietilpīga, un reiz uzbūvētais uzņēmums darbosies daudzus gadu desmitus. Tādēļ, pieņemot galīgo lēmumu par projekta realizāciju, jārēķinās, ka pēc tam neko mainīt vairs nevarēs. Par sākotnējās stadijas kļūdām maksās Latvijas iedzīvotāju vairākas paaudzes, ar sliktu vārdu atceroties tos politiķus un speciālistus, kuri tās apzināti vai savu ekonomisko zināšanu nepilnību un atbildības trūkuma dēļ pieļāva.

Viena no projekta īpatnībām ir tā, ka tas neienāca pabeigtā veidā, kurā korekti aprēķināti iespējamie ieguvumi un zaudējumi, apsvērti varbūtējie draudi kā tā darbības sākuma stadijā, tā arī pārredzamajā nākotnē, un precīzi definētas pušu saistības. Tas veidojās soli pa solim, mainoties investoru sastāvam, risinot daļējus jautājumus, tā sakot „lienošā manierē”, maldinot sabiedrību ar fragmentārām, nereālām iespējamo ieguvumu prognozēm un pilnīgi ignorējot masu mēdijos izteiktās, kā arī par projekta virzību atbildīgajiem darbiniekiem iesniegtās kritiskās iebildes.

Idejai par celulozes rūpnīcas būvi Latvijā ir samērā ilga vēsture. Jaunas rūpnīcas uzbūves iespējamība un lietderība tika apsvērta jau pagājušā gadsimta astoņdesmitajos gados. Pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas un no iepriekšējo periodu pārmantoto celulozes un papīra ražošanas uzņēmumu likvidēšanas vēl jo vairāk aktualizējās jautājums par jaunas ražotnes izveidi. Sākotnēji pirmsprojekta izpētes darbus veica Latvijas attiecīgās ministrijas. Deviņdesmito gadu vidū, ar Starptautiskās Finanšu korporācijas atbalstu, šī etapa veikšana tika uzticēta skandināvu konsultāciju firmai *Jaakko Pöyry Consulting AB*. Tā 1998. gadā sagatavoja attiecīgu ziņojumu, kurš, kā teikts tā priekšvārdā, paredzēts iesniegšanai ārējiem investoriem. No priekšvārdā teiktā un pētījuma rezultātu izklāsta redzams,

ka tas mērķtiecīgi orientēts tikai vienā virzienā: noskaidrot, vai ārējiem investoriem ekonomiski izdevīgi ieguldīt šeit līdzekļus mūsdienīgas celulozes rūpnīcas izveidē. Atbilde ir pozitīva. No investoru viedokļa jaunas celulozes rūpnīcas projekts ir ekonomiski pievilcīgs.³⁸ Latvijas ieguvumi vai zaudējumi, salīdzinot koksnes dažādus izmantošanas veidus, kā arī atšķirīgas celulozes ražošanas jaudas, nav analizēti un novērtēti.

Koksne – stratēģisks dabas resurss

Daudzu kokrūpniecības speciālistu un arī politiķu attieksme pret šo projektu izveidojusies, bāzējoties uz iepriekšējā periodā uzkrāto pieredzi, saskaņā ar kuru tievkoksnes izmantošanas efektīvākais veids bija tās pārstrāde celulozē. Izvērtējot aplūkojamā projekta realizācijas jautājumus, akli balstīties tikai uz iepriekšējā gadsimta pieredzi vairs nevar, jo situācijā ir notikušas **radikālas izmaiņas**.

Mežu nozīmīgumu, līdz ar teritorijas apmežotību un kopējās koksnes krājas lielumu, nosaka arī vairāki globāla rakstura apstākļi:

1. koksnes resursu ierobežotība pasaules mērogā, kura nākotnē pastiprināsies;
2. sagaidāmā mežaudžu kā rekreācijas faktora lomas palielināšanās sakarā ar planētas iedzīvotāju skaita pieaugumu un ekoloģiskās situācijas pasliktināšanos;
3. koksnes izmantošanas iespēju paplašināšanās. Jau divdesmitā gadsimta otrajā pusē līdz ar celulozes ražošanu strauji palielinājās arī citas produkcijas izlaide, galvenokārt koka šķiedru un koka skaidu plātņu veidā. To sortiments turpina paplašināties;
4. tehnoloģijas attīstība rada iespēju tagad celulozē pārstrādājamo koksni izmantot arī zāģmateriālu un no tiem dažādu saaudzētu konstrukcijas elementu izgatavošanai. Šādu materiālu pieprasījums palielināsies, samazinoties plastmasas un metāla izmantošanai ēku būvniecībā, to atsevišķu konstruktīvo elementu izgatavošanai un telpu interjera veidošanai;
5. neizbēgamais fosilo dabas resursu izsīkums un prognozējamie zinātnes sasniegumi būtiski palielinās šī resursa lomu cilvēces vajadzību apmierināšanā. Koksne ir reālākais dabas resurss, no kura nākotnē ražos dažādus, tagad no naftas iegūstamos izstrādājumus.

Teiktais dod pamatu prognozēt, ka nākotnē koksne var kļūt par stratēģisku resursu un būtiskāko valsts nacionālās bagātības, tās ekonomikas attīstības avotu. Šādu perspektīvu daļēji apstiprina ārējā kapitāla paaugstināta aktivitāte, mēģinot nostiprināties koksnes pārstrādes sektorā. Jau tagad gandrīz visas lielās kokzāģētavas Latvijā (izņemot „Nelss”) pieder ārzemju firmām. Tās cenšas nostiprināties ne tikai pārstrādē, bet arī mežu izstrādes jomā, ar ilgtermiņa izstrādes līgumu palīdzību iegūstot savā valdījumā lielas mežu platības. Jārēķinās ar šo firmu iespējām un vēlmi (pagaidām gan atklāti neafišēto) vēlāk iegūt tās savā īpašumā.

Ir acīmredzams, ka uzbūvējot tagad kādu lielu, kapitāla ietilpīgu ilglaicīgas darbības uzņēmumu, paliekot relatīvi nemainīgam ik gadu izmantojamam koksnes

³⁸ Jaakko Pöyry Consulting, The Latvian Pulp Mill Project, Information Memorandum. 1998.

daudzumam, tiek ierobežotas iespējas nākotnē radīt jaunus un paplašināt citus valstij daudz izdevīgākus tās izmantošanas veidus. Atsevišķu koksnes pārstrādes veidu salīdzinošā efektivitāte parādīta šī raksta beigu daļā.

Papīrmalkas resursi

Gigantiska celulozes uzņēmuma būvniecības lietderību daži ierēdņi pamato ar milzīgiem papīrmalkas resursiem, kas it kā veidojoties Latvijas mežos. Kā pierādījumu tam parasti min šī sortimenta eksporta apjomu. Te noskaidrojami vismaz divi jautājumi:

1. vai tā koksne, kuru pēc neatkarības atjaunošanas iekļauj papīrmalkas kategorijā, visa tāda arī ir? Tīri vizuāli vērojumi rāda, ka kā papīrmalka tiek eksportēta ne tikai sīkkoksne, bet arī liels daudzums sīkbaļķu, kurus sekmīgi varētu izmantot arī citas, Latvijai daudz izdevīgākas produkcijas ražošanai un
2. kā papīrmalkas pašreizējais realizācijas apjoms saskan ar racionālas mežu apsaimniekošanas principiem? Vai nav tā, ka privāto mežu īpašnieki, trūkuma spiesti, nepamatoti (raugoties no racionālas mežsaimniecības viedokļa) palielina iegūstamās papīrmalkas daļu? Šādu jautājumu rada kopējās mežaudžu krājas un mežizstrādes apjomu salīdzinājums valsts un pārējos (galvenokārt privātos) mežos. Saskaņā ar Latvijas Statistikas Gadagrāmatā 2002. publicēto informāciju, divdesmit pirmā gadsimta sākumā (2000. - 2001. gados) 51% kopējās mežaudžu krājas bija valsts un 49% pārējos mežos. No kopējās ciršu krājas valsts mežu daļa bija 35,2% un pārējo mežu 64,8%. Salīdzinot minēto divu gadu ciršu krāju ar mežaudžu krāju, tā bija: valsts mežos 1,35% un pārējos mežos 2,59% Tas nozīmē, ka pēdējos mežizstrādes intensitāte ir 1,92 reizes lielāka nekā valsts mežos. Te acīmredzot privāto mežu īpašnieki, kas vairumā gadījumu ir lauksaimnieki, savas šodienas ekonomiskās problēmas risina, „noēdot” nākamo paaudžu resursus.

Mežizstrādes sortimenta struktūra ir atkarīga no realizētā saimniekošanas modeļa. Ir saprotams, ka, piemēram, ieviešot plantāciju mežaudzes, ar laiku var izveidot modeli, kurā papīrmalka būs galvenais ciršu krājas sortiments. Šāda pieeja palielinātu vidējo koksnes ieguvu no mežaudžu platības vienības. Nenoliedzami, tas būtu izdevīgi celulozes ražotājiem. Tā kā šo rūpnīcu īpašnieki (kā Latvijā tā aiz tās robežām) un peļņas guvēji ir un būs nerezidenti, Latvijai šāda mežsaimniecības politika dotu vismazāko ieguvumu. No teiktā izriet, ka pirms galīgā lēmuma par celulozes rūpnīcas celtniecību pieņemšanas nepieciešams rūpīgi izvērtēt dažādus mežu politikas variantus un izstrādāt koksnes resursu racionālas izmantošanas programmu. Starp citu, uz šādas programmas trūkumu norādīja arī Lielbritānijas konsultantu firma *LTS International*³⁹, kuras šis un citi ieteikumi diemžēl tiek ignorēti.

³⁹ Neformālas konsultācijas, Jaunās celulozes rūpnīcas celtniecības projekta ekonomiskā un sociālā ietekme. Celulozes rūpnīcas *Baltic Pulp* investīcijas Latvijā.

Veco priekšstatu gūstā

Bez jau pieminētā uzskata, ka celulozes ražošana esot efektīvākais tievoksnis izmantošanas veids, zināma loma uzskatu veidošanā ir arī citiem novecojušiem priekšstatiem. Minēšu dažus.

1. Iepriekšējā periodā dominēja samērā nelielas rūpnīcas, kuru ietekme skāra ierobežotu teritoriju un arī produkciju realizēja lielākoties vietējām papīrfabrikām. Tās savukārt izgatavoja plašu papīra sortimentu atbilstoši vietējā tirgus vajadzībām. Globalizācijas apstākļos savienojumā ar tehnoloģijas attīstību, konkurētspējīgas ir tikai lielas jaudas kā celulozes, tā arī papīra rūpnīcas. Pēdējās tagad ir šauri specializētas kāda noteikta veida papīra izgatavošanai un realizācijai starptautiskajā tirgū. Tādas mazas valsts kā Latvija patērētā veidotu tikai nelielu daļu mūsdienīgas specializētās papīrfabrikas izgatavotās produkcijas. Tehniskais progress transporta jomā, samazinot pārvadājumu izmaksas, ievērojami palielināja galvenās izejvielas (koksnes) piegādes, kā arī no tās ražotā gala produkta realizācijas areāla ekonomiskā izdevīguma robežas. Importētās papīrmalkas izmantošana celulozes ražošanā ir laikmeta realitāte.
2. Nelielu objektu būvniecību varēja realizēt un lielākoties arī realizēja vietējais kapitāls. Mūsdienu modernu rūpnīcu (īpaši nelielā valstī) var izveidot tikai, izmantojot specializēto starpnacionālo korporāciju investīcijas un starptautisko finanšu institūciju kredītus. Tas, kā zemāk parādīsim, būtiski maina atsevišķu objektu izdevīguma rādītājus, jo ne visa pievienotā vērtība (PV) paliek valstī. Pāri robežām aizplūstošo PV daļu palielina objekta kapitāla ietilpības straujais kāpums (sakarā ar ražošanas procesu automatizāciju) un attiecīgi darba ietilpības, resp., strādājošo skaita samazinājums.
3. Lai gan tehnoloģijas attīstības rezultātā ietekme uz vidi, attiecinot uz produkcijas vienību ir būtiski samazināta, daudzkārt palielinoties ražošanas apjomam, īpaši izmantojamo ķīmikāliju daudzumam, celulozes izgatavošana joprojām ir starp videi nedraudzīgajām ražošanas nozarēm.

Nosauktās izmaiņas rāda, ka apsverot objekta celtniecības lietderību, jāvadās nevis no iepriekšējā perioda nosacījumiem, bet no tiem, kuri skaidri iezīmējās jau 20. gs. nogalē un būs noteicošie pārredzamajā nākotnē.

Nevajadzētu ignorēt arī koksnes resursu lomu reģionu attīstībā. Koksne Latvijā ir gandrīz vienīgais lauku teritorijās pieejamais dabas resurss, kuru izmantojot var veidot uzņēmumus (darba vietas) jau zināmo un nākotnē iespējamo jaunu izstrādājumu ražošanai. Jārēķinās, ka koncentrējot šī resursa pārstrādi vienā vietā, tiks būtiski samazinātas daudzu reģionu attīstības iespējas.

Ekoloģija un ekonomika

Analizējamā objekta ekoloģiskā aspekta vērtējums nav šī raksta uzdevums. Aprobežosimies tikai ar dažām piezīmēm.

Nav pamata apšaubīt investoru pārstāvju apgalvojumus, ka notekūdeņi un izmeši atmosfērā tiks attīrīti atbilstoši ES normatīviem. Tas tomēr nenozīmē, ka tie

būs absolūti tīri un ne Daugavas ūdens, ne arī tuvākās apkārtnes gaisa baseina kvalitāti neiespaidos. Pasaulē vēl nav radīta ekonomiski pieņemama celulozes iegūšanas tehnoloģija, kas nodrošinātu bezatlikumu ražošanu. Turklāt atkritumu daudzums ir ciešā sasaistē ar ražošanas apjomu. Celulozes rūpnīca diennaktī pārstrādās vairāk nekā 8000 m³ koksnes, izmantos apmēram 280 tonnas ķīmikāliju un 50 000 m³ ūdens⁴⁰. Vai tie, kas apgalvo, ka nekāda kaitējuma ūdens kvalitātei nebūs, var garantēt, ka rūpnīcas notekūdeņi, reaģējot ar vielām, ko ūdenī ievada vai nākotnē var ievadīt citi piesārņotāji Daugavas augštecē, neveidos jaunas ķīmiskās struktūras? Dioksīna un govju spongiozās encefalopātijas neprognozēta parādīšanās liek būt piesardzīgiem, īpaši, ja runa ir par notekūdeņu iepludināšanu galvenajā Rīgas dzeramā ūdens krātuvē. Gaisa baseina piesārņojumu izjutīs Jēkabpils un Pļaviņu pilsētu un to apkārtnes iedzīvotāji (atmosfērā izmetīs ~ 300 t sēra un 840 t slāpekļa oksīdu gadā). Pat pieņemot, ka minēto kaitējumu ietekme nav pārāk liela, tomēr nebūtu saprātīgi tās neredzēt un riska iespējas pilnīgi izslēgt. Zemāk centīsimies noskaidrot, kādi ir ekonomiskie ieguvumi un vai tie ir tik lieli, kas risku attaisno.

Investoru un valsts interešu aspekts

Celulozes rūpnīcas būvniecību Latvijā praktiski realizēs ārvalstu kapitāls. Ārējā kapitāla izmantošana nav nekas ārkārtējs, tikai Latvijai raksturīgs. Starpvalstu kapitāla plūsma ir mūsdienu ekonomikas globalizācijas sastāvdaļa. Piemēram, Zviedrijas rezidentu tiešo investīciju ārzemēs gada vidējais palielinājums 1996.-2000. gadā bija 19,9 miljardi USD un citu valstu rezidentu līdzīgie ieguldījumi Zviedrijā 23,4, Somijā šie rādītāji attiecīgi bija 11,3 un 5,6 miljardi USD.⁴¹

Bīstamas ir nevis pašas ārējās investīcijas, bet to fetišizācija, lomas neizpratne (pārvērtēšana) valsts ekonomikas attīstībā un līdz ar to vienkāršota pieeja, aplami vērtējot efektivitāti tikai pēc investīciju apjoma. Ir ābece patiesība, ka ārējo investoru un valsts, kurā tās ienāk, objektīvās **intereses nav identiskas**. Investors, ārējais tāpat kā vietējais, iegulda kapitālu nevis labdarības mērķu rosināts, bet tikai lai gūtu peļņu, turklāt pēc iespējas lielāku. Šis mērķis ir universāls un nav saistīts ar kādu konkrētu nozari vai kapitāla īpašnieku nacionālo piederību.

Investīcijas piesaistošās valsts objektīvais mērķis ir (vajadzētu būt) – sekmēt valsts ekonomiskā potenciāla palielināšanu, tādējādi radot bāzi valsts iedzīvotāju labklājības līmeņa kāpumam. To var sasniegt, tikai veidojot tādus investīciju piesaistes nosacījumus, kas apmierina abas puses: uzņēmējs gūst pasaules standartiem atbilstošu peļņu un valsts, kurā tas funkcionē, palielina savu neto nacionālo ienākumu. Apmierinot tikai vienas puses vēlmes uz otras rēķina, tiek

⁴⁰ Diennakts patēriņi noteikti, izmantojot informāciju no *a/s Baltic Pulp* pieteikuma par jaunas celulozes rūpnīcas projektu, Rīga, 2001. (koksnes un ūdens patēriņš) un Zemkopības ministra parakstīta dokumenta: *Proposals by the Work Group as to Potential Measures of State Support for the Pulpp Plant Project* (ķīmisko vielu pārvadājumu apjoms), pieņemot, ka rūpnīca strādās 360 dienas gadā.

⁴¹ Balance of Payments, Statistics Yearbook 2001., World and Regional Tables, IMF.

radīti nosacījumi, lai neizbēgami veidotos sarežģījumi un konflikti objekta funkcionēšanas laikā.

Īpašnieku sastāvs

Raugoties no valsts viedokļa, augstas kapitāla ietilpības uzņēmuma funkcionēšanas izdevīgums ir atkarīgs no īpašnieku valstiskās piederības. Ideāls variants ir tad, ja tas pilnīgi pieder rezidentiem un otrādi, problemātisks, ja pilnīgi pieder nerezidentiem.

Iecerētā celulozes rūpnīca piederēs *a/s Baltic Pulp*. Šīs akciju sabiedrības dibināšanas dokumentus 2000. gada 1. martā parakstīja triju tās dibinātāju pārstāvji, vienojoties par šādu statūtkapitāla sadali: Somijas uzņēmums *Metsäliitto Group* 34%, Zviedrijas *Södra* 33% un Latvijas valsts 33%. Tas nozīmē, ka Latvijas valdībai bija iecerētas divas lomas: 1) tradicionālā – valsts interešu pārstāvniecība un saimniecisko darbību regulējošā – un 2) rūpnīcas līdzīpašnieka, tātad uzņēmēja. Otrā, kā parādīsim zemāk, nevarēja būt ilgstoša, jo tā kavētu pirmās funkcijas pildīšanu.

2002. gada oktobrī kļuva zināms, ka *Södra* izstājas no akciju sabiedrības. Tās daļu pārņēma otrs ārējais investors – *Metsäliitto*. Sākotnēji bija paredzēts, ka Latvija, lai iegūtu minētos 33% uzņēmuma akciju, ieguldījumu veiks mantiskā formā, atdodot *a/s* īpašumā 150 tūkst. ha valsts mežu. Valsts līdzdalība uzņēmuma statūtkapitālā, no pirmā acu uzmetiena, šķita pieņemama, jo tā radītu **teorētisku** iespēju Latvijai saņemt ienākumu dividendžu veidā. Ielūkojoties dziļāk, nākas konstatēt, ka šāda iespēja ir tīri iluzoriska vairāku apstākļu dēļ. Minēsim divus.

Pirmais, – iecerēto **dividenžu lielums**. To noteiktu nevis Latvija, bet akciju kontrolpaketes turētājs. Uzņēmuma ieņēmumi un peļņa būs atkarīgi ne tikai no konjunktūras globālajā celulozes tirgū, bet arī galvenā tās īpašnieka pilnīgi objektīvās vēlmes palielināt savu (mātes) uzņēmumu rentabilitāti uz Latvijas (meitas) uzņēmuma rēķina. Latvijas puse jau sarunu sākuma stadijā vientiesīgi piekrita celulozes realizāciju nodot ārējā partnera ziņā. Tika radīti nosacījumi, lai tas Latvijā izvietoto rūpnīcu izmantotu kā lētas izejvielas piegādātāju savam koncernam uz tās peļņas samazināšanas rēķina. Šāda varianta realitāti palielina apstākļi, ka *a/s Baltic Pulp* lemjošajās institūcijās nospiedošais pārsvars ne tikai skaitliski, bet arī profesionālās sagatavotības un personīgās ieinteresētības ziņā būtu ārējam investoram, un tas veidotu arī uzņēmuma vadības komandu. Dārgā mācība, ko Latvija saņēma, slēdzot Jumta līgumu par telekomunikāciju modernizāciju, kā arī citi gadījumi, acīmredzot nav bijusi pietiekama, lai izārstētu mūs no naivās uzticēšanās ārējo investoru rožainiem solījumiem. Nedrīkst aizmirst, ka šodienas varbūt pat ļoti simpātiskie un godīgie solītāji nav mūžīgi. Tos agrāk vai vēlāk nomainīs citi. Spēkā paliks tikai rakstiski precīzi formulētās saistības un **objektīvās tirgus attiecību likumsakarības**.

Otrais – jautājums par to, vai valstij ir jābūt un vai tā vispār var būt preču ražotāja uzņēmuma līdzīpašnieks? Šāda varianta aizstāvjiem praktiski nebija un nav loģisku argumentu tā pamatošanai. Tie tika aizstāti ar iluzoriskiem spriedelējumiem par iespējām saņemt fantastiskas dividendes un no Latvijas interešu viedokļa nepamatotām runām par nepieciešamību izdabāt investora vēlmēm. Ir pilnīgi skaidrs, ka uz tirgus attiecībām balstītās tautsaimniecības

attīstība nav savienojama ar valsts līdzdalību uzņēmējdarbībā. Par to liecina arī Latvijā konsekventi realizētā valstij piederošo uzņēmumu privatizācija. Celulozes ražošana nav saistīta ar iedzīvotāju vai tautsaimniecības kopējo vajadzību apmierināšanu, kā tas ir infrastruktūras nozaru gadījumā, kuru privatizācijas pilnīga pabeigšana ir viens no Latvijā diskutējamiem jautājumiem. Šo rūpniecību iecerēts veidot kā tipisku uz peļņas gūšanu orientētu starptautiska mēroga uzņēmumu. Ievērojot to un pildot starptautisko organizāciju prasības, Latvijas valstij savu kapitāla daļu agrāk vai vēlāk būtu jāpārdod.

Minētie apsvērumi rosināja secināt, ka piedāvātais risinājums uzlūkojams tikai kā pārejas, **pagaidu modelis**, kas bija iecerēts, lai palīdzētu investoram nostiprināties šajā reģionā. Tas būtībā vērtējams kā kaut kas līdzīgs *Trojas zirgam*, ko rūpniecības reālie īpašnieki izmanto, lai iegūtu savā īpašumā lielas mūsu mežu platības, vai vismaz panāktu Latvijas valsts saistības ilgstoši nodrošināt uzņēmumu ar papīrmalku par garantēti zemu cenu. Tādēļ E. Repšes vadītās Latvijas valdības 2003. gada janvārī pieņemtais lēmums atteikties no līdzdalības uzņēmuma statūtkapitālā vērtējams kā nozīmīgs, savlaicīgs solis pareizā virzienā. To neizbēgami būtu jādara nedaudz vēlāk, visdrīzāk pēc būvniecībai izmantotā aizņēmuma atdošanas, kad radīsies reāla iespēja akciju īpašniekiem saņemt dividendes. Ar šo soli Latvija atbrīvojas no nepieciešamības palielināt ārējo parādu (līdzekļu iegūšanai līdzdalībai a/s statūtkapitālā).

Līdz ar minēto lēmumu situācija kļuva skaidrāka, jo par objekta vienīgo īpašnieku kļuva Somijas koncerns *Metsäliitto Group*. Tas izteica Latvijas valdībai savas prasības. Saskaņā ar presē publicēto informāciju, galvenās bija šādas:

- uzņēmumam jāpiešķir 80% uzņēmuma ienākuma nodokļa atlaidi uz 20 gadiem,
- Latvijai jāiegulda vairāk nekā 110 milj. eiro infrastruktūras izveidē un rekonstrukcijā uzņēmuma darbības zonā,
- jāgarantē papīrmalkas piegādi no valsts mežiem un
- visu izejmateriālu (arī papīrmalkas) loģistiku realizē pats *Baltic Pulp*.⁴²

Mežu nodošana uzņēmumam un garantēta papīrmalkas piegāde

Projekta virzības gaitā viens no problemātiskiem jautājumiem bija investoru prasība nodot uzņēmuma īpašumā vai ilgtermiņa lietošanā valsts mežus, vai arī garantēti nodrošināt to ar noteiktu papīrmalkas daudzumu. Kā jau minējām, sākotnēji bija paredzēts Latvijas ieguldījumu akciju sabiedrības statūtkapitālā realizēt mantiskā veidā, nododot uzņēmuma īpašumā 150 tūkst. ha valsts mežu. Realizējot šo variantu ar valstij piederošās statūtkapitāla daļas privatizāciju, 150 tūkst. ha augstvērtīgu valsts mežu pilnīgi pārietu ārējo investoru īpašumā. Reaģējot uz šāda nepievilcīga varianta kritiku un lai novērstu valsts īpašuma daļas privatizāciju, projekta virzītāji ieteica minēto valsts daļu nodot valsts akciju sabiedrībai „Latvijas valsts meži” (LVM). Tas varētu būt labāks risinājums pie viena diemžēl neizpildāma nosacījuma, ka pati šī akciju sabiedrība nākotnē netiks privatizēta. Tādas garantijas nav. Drīzāk jāreķinās ar ES institūciju prasību, lai mežu īpašnieku struktūru Latvijā veidotu līdzīgu tai, kāda ir tās dalībvalstīs, kur

⁴² Dienas bizness, 2003.gada 21.februārī.

rūpnieciskās mežu platības pieder privātpersonām un privātā kapitāla veidotiem uzņēmumiem.

Vēlāk valdība izteica vēlmi savu daļu statūtkapitālā ieguldīt nevis lietiskā, bet naudas veidā, nepaskaidrojot šīs Latvijas apstākļiem ļoti lielās summas (120 milj. eiro) ieguves avotu. Arī šīnī variantā par Latvijas daļas akciju turētāju varētu būt a/s LVM, kuras ilglaicīgas funkcionēšanas varbūtība ir pārāk niecīga, lai balstoties uz to vērtētu projekta realizācijas lietderību.

Bez minētajiem 150 tūkst. ha investori prasīja, lai Latvijas valsts nodrošinātu 40% rūpnīcas koksnē patēriņa, nododot tai ar ilgtermiņa līgumu vēl 316 tūkst ha mežu⁴³, turklāt pirmos 20 gadus atbrīvojot no maksas par koksnē ieguvu. Tādējādi investori tiecās iegūt savā valdījumā ~ 500 tūkst. ha mežu. Ņemot vērā valsts mežu privatizācijas iespēju, šķiet loģiski, ka vispirms tas varētu skart ilgtermiņa nomā nodotās platības, nodrošinot to nomniekiem pirmpirkuma tiesības. Rodas jautājums, vai lielu meža platību iegūšana nebija viens no galvenajiem mērķiem Latvijas valsts iekļaušanai akciju sabiedrības dibinātāju sastāvā. Vēl vairāk, mežu privatizācijas gadījumā pirmpirkuma tiesības būtu arī tām firmām, kas noslēgušas ilgtermiņa mežizstrādes līgumus. Ir zināms, ka viens no lielākajiem šādu firmu īpašniekiem ir a/s *Baltic Pulp* galvenais akcionārs Somijas *Metsäliitto*, kuram pieder SIA „Silva” un SIA „Jelgavas mežs”. Vai mērķtiecīgi netika veidota situācija, lai, piesedzoties ar runām par rūpnīcas nodrošinājumu ar izejvielām, nākotnē minētā skandināvu firma kļūtu par likumīgu īpašnieku vairāk nekā 600 tūkst. ha mežu zemes jeb apmēram 10% valsts teritorijas?

Tā kā minēto mežu platību nodošana uzņēmuma ilgtermiņa nomā vai kādā citādā izmantošanā, acīmredzot Latvijas sabiedrībai un īpaši kokrūpniecības nozarei nav pieņemami, tika ieteikts variants, kas paredzēja valsts ilgtermiņa saistības par garantētām (40% no gada patēriņa) koksnē piegādēm uzņēmumam. Šo saistību realizāciju būtu jānodrošina a/s LVM, kura, kā minēts, būtu arī uzņēmuma akciju Latvijas daļas turētāja. Te neizprotami ir divi jautājumi:

1. kādēļ vienam uzņēmumam pretēji tirgus attiecību sistēmas pamatpostulātiem, būtu jārada izņēmuma stāvoklis – garantēta koksnē resursu piegāde? Argumentētu, ekonomiski pamatotu skaidrojumu nav. Tie tika aizstāti ar sadzīviska līmeņa spriedelējumiem par Latvijas kā līdzīpašnieka ieinteresētību uzņēmuma sekmīgā darbībā, vai, ka valsts atbalsts jānodrošina tādēļ, ka tiek ieguldītas lielas ārējo investīciju summas (!?) un
2. kā tiktu noteikta piegādātās papīrmalkas cena, kā tā mainītos uzņēmuma darbības laikā? Galvenais šādu prasību mērķis acīmredzot ir panākt Latvijas saistības garantēt noteiktu daudzumu papīrmalkas par **minimālu cenu**. Patiešām, uzņēmums tiek veidots reģionā, kurā nav un pārredzamajā nākotnē **nav sagaidāms izejvielu deficīts**. Tādēļ runas par garantētu piegāžu nepieciešamību jāvērtē tikai kā piesegs, lai panāktu **garantēti zemu cenu**.

⁴³ Investoru citos paziņojumos tika prasīts nodot to lietošanā 350 tūkst ha.

Ja uzņēmums 40% koksnes saņemtu no a/s LVM par fiksētu minimālo cenu un 33% no kokapstrādes uzņēmumiem šķeldas veidā, acīmredzot par līdzīgu cenu, nav nekāda pamata cerēt, ka par trūkstošajiem 27% tas maksās vairāk. Turklāt pusi no šī daudzuma jau projekta stadijā paredzēts importēt no ārzemēm. Privāto meža īpašnieku cerībām, ka ar rūpnīcas iedarbināšanu tiem radīsies ekskluzīva iespēja realizēt koksni par ievērojami augstāku cenu, reāla pamata nav. To noteiks šī sortimenta kopējā tirgus konjunktūra reģionā, īpaši tā eksportētāju un importētāju piedāvātā cena. Lai novērstu Latvijas koksnes resursu neracionālu izsaimniekošanu, kategoriski jāatsakās no jebkādam valsts garantijām koksnes piegādē. Celulozes rūpnīcai, tāpat kā jebkuram citam uzņēmumam saskaņā ar tirgus attiecību vispārējam likumsakarībām koksni jāpērk tirgū par tur pieejamo cenu. Šāda nostādne ir loģiska arī no tā viedokļa, ka uzņēmuma sagaidāmais piensums valsts ekonomikā, kā tiks parādīts zemāk, ir tik niecīgs, ka kaut kādu atvieglojumu piešķiršanai tam uz sabiedrības rēķina, maigi runājot, ir ekonomiski analfabētiska, bet reāli vērtējama kā valsti izputinoša.

Nodarbinātība

Iedzīvotāju labklājības līmenis, pie citiem līdzīgiem nosacījumiem, ir atkarīgs no darbaspēka resursu izmantošanas efektivitātes. Citi, arī koksnes pārstrāde, tai skaitā celulozes un papīra ražošana, ir **tikai līdzekļi**, ar kuru palīdzību tiek radīti nosacījumi darbaspēka kā pievienotās vērtības vietējā avota efektīvai izmantošanai. Tādēļ viens no **kritērijiem** ārējo investīciju efektivitātes vērtēšanā ir to **ietekme uz nodarbinātības izmaiņām**. Latvijai investīcijas ir vajadzīgas ne pašas par sevi, bet galvenokārt darba vietu radīšanai, turklāt tādu, kas nodrošina konkurētspējīgas produkcijas izlaidi un ir orientētas uz darbiniekiem ar augstu intelekta (lasi: darba samaksas) līmeni. Celulozes ražošanā, ieguldot milzīgas summas, strādājošo skaits palielināsies nenozīmīgi.

Raksturīgi, ka jau projekta attīstības gaitā plānotais strādājošo skaits tieši uzņēmumā strauji saruka. Firmas *Jaakko Pöyry Consulting AB* 1998. gada aprēķinos bija paredzēts, ka uzņēmumā būs 771 darba vieta (to skaitā 621 uzņēmumā un 150 koksnes transportā). 2000. gada marta sākumā preses konferencē tika paziņots, ka rūpnīcā nodarbinās ap 500 cilvēku. Pēc astoņiem mēnešiem, 9. novembrī kompānijas *a/s Baltic Pulp* vadība informēja, ka rūpnīcā plānots nodarbināt apmēram 350 cilvēku, tātad 1,8 reizes mazāk par sākotnēji solīto (bez koksnes transportā nodarbinātajiem). Skandināvijas moderno celulozes rūpnīcu pieredze rāda, ka reālais uzņēmumā strādājošo skaits būs ievērojami mazāks par 300. Par rūpnīcas lomu nodarbinātības problēmas risināšanā liecina tas, ka pat projektētais strādājošo skaits (350) veido tikai 0,24% no nestrādājošo darba meklētāju un 0,036% no kopējā nodarbināto iedzīvotāju skaita valstī vidēji 2001. gadā. Piebildīsim, ka te runa iet par jaunajām darba vietām tieši rūpnīcā. Kā zemāk tiks parādīts, strādājošo skaita samazinājums sakarīgajās nozarēs ievērojami pārsniegs šo palielinājumu.

Ietekme citās nozarēs

Tā kā pašas rūpnīcas piensums nodarbinātības jomā ir tuvs nullei, īpaši aktuāls ir jautājums par tās netiešo ietekmi, un pirmkārt, nodarbinātības

palielināšanu citās nozarēs. Projekta aizstāvji visā tā virzības laikā daudz pūļu veltīja, lai pierādītu, ka celulozes rūpnīcas iedarbināšana izsauks strauju nodarbinātības kāpumu ar to saistītajās nozarēs. Konkrētus skaitļus līdz 2003. gadam producēja galvenokārt Latvijas Attīstības aģentūra (LAA), kurai acīmredzot bija monopoltiesības Latvijas tautsaimniecības ieguvuma noteikšanā no celulozes rūpnīcas projekta realizācijas. Izmantojot tās producētos skaitļus, par projekta virzību atbildīgie Zemkopības ministrijas ierēdņi ar masu saziņas līdzekļu starpniecību mēģināja pārliecināt sabiedrību par iecerētā objekta nozīmīgumu Latvijas ekonomikai. Jautājumā par šī objekta tautsaimniecisko lomu, cik zināms, LAA piecu gadu laikā (1997.-2002.) sagatavoja trīs pētījumus. Taisnības labad gan jāsaka, ka tās vērtējumos saskatāmas ievērojamas izmaiņas: pirmajā (1997. gads) tika apgalvots, ka ārpus celulozes rūpnīcas radīsies 11200, vēlāk tika runāts par 4-5 tūkstošiem un 2002. gada variantā šis papildus palielinājums saruka līdz 1000...2000 jaunām darba vietām. Pārliecināšanu argumentu nebija 1997. gada un nav arī 2002. gada variantā. Pamatojums skan šādi: „pēc dažādām aplēsēm, atsaucoties uz starptautisko pieredzi, katra tiešā darbavietā celulozes rūpnīcā veicinās citu 3-5 darbavietu izveidošanu. Kopumā tāād varētu runāt par 1000 līdz 2000 jaunradītām darba vietām.”⁴⁴ Tā kā „dažādo aplēšu” un „starptautiskās pieredzes” avoti nav nosaukti, jāpieņem, ka tie ir tikai autora mēģinājumi vēlamo pasniegt kā reāli sagaidāmo. Tas pirmkārt. Un otrkārt, lai gan darba analītiskajā daļā runa iet pieļāvuma formā („veicinās”, „varētu runāt par...”), tā kopsavilkumā tiek nosaukti pavisam konkrēti skaitļi (miljoni eiro), ko šajās darba vietās iedzīvotāji saņems atalgojuma veidā, valsts algas nodokļu un pat PVN (?) veidā, kā arī ietaupīs no bezdarba pabalsta samazinājuma. Būtu labi, ja vien šie skaitļi būtu reāli, bet ne tīrās fantāzijas augļi.

2003. gada 10. aprīlī Zemkopības ministrija un *Baltic Pulp* prezentēja pētījumu par celulozes rūpnīcas sociālekonomisko ietekmi. Uzmanību saista jau tas, ka šī darba pasūtītāji un finansētāji faktiski ir ar investoru cieši saistītās organizācijas (Somijas Ārlietu ministrija un Ziemeļu Investīciju banka). Pētījumā sniegtie apgalvojumi lieku reizi apstiprina vispārzināmo atziņu, ka mūziku pasūta maksātājs ar piebildi, ka šinī gadījumā tas komplektēja arī speciālu orķestri. Tā kodolu veidoja investora valsts specializēto organizāciju darbinieki, kas arī risināja šī pētījuma pamatjautājumus. Formāli izpildītāju saraksts bija sabalansēts, jo tajā ietilpa līdzīgs skaits arī Latvijas pētniecisko organizāciju, kuru iepriekšējie darbi gan neliecina par spēju patstāvīgi risināt pētāmos jautājumus. Tādēļ nav nejaušība, ka šis pētījums, piesedzoties ar „ielaides – izlaides” un „finansu plūsmas” modeļiem, celulozes rūpnīcai piedēvē fantastiskas spējas ietekmēt nacionālo un reģionālo ekonomiku, jūtami palielinot nodokļu ieņēmumus un nodarbinātību. Piemēram, sadaļā par nodarbinātības izmaiņām, **bez jebkādiem pierādījumiem** apgalvots, ka rūpnīca nodrošinās aptuveni 1850 jaunas darbavietas ārpus tās un plus vēl 1500 darbavietas, ko radīs valsts makroekonomiskā apjoma paplašināšanās. Tātad blakus 300 – 350 nodarbinātajiem pašā rūpnīcā veidošoties

⁴⁴ E. Rode/Latvijas Attīstības aģentūra, Latvijas tautsaimniecības ieguvums no plānotās *Baltic Pulp* celulozes rūpnīcas, 2002.- 49.lpp.

desmit reizes (!?) vairāk (3350) darba vietu citos uzņēmumos⁴⁵. Izskaidrot šādus apgalvojumus ar kompetences trūkumu, ņemot vērā Somijas puses izpildītāju sastāvu, nevar. Vai nav tā, ka autori:

- aizvainojoši zemu vērtēja pētījuma adresāta (Latvijas attiecīgo ministru un to padomnieku) kompetenci un spēju izprast elementārus tautsaimniecības potenciāla veidošanās procesus un
- piedēvējot objektam kaut kādas sadomātas, mistiskas īpašības, cenšas panākt investoram ļoti izdevīgu un Latvijai ekonomiski neizdevīgu projekta **nosacījumu** realizāciju.

Analizējamais projekts nav kaut kas pirmreizējs. Pasaulē darbojas vairāki desmiti līdzīgu celulozes ražošanas uzņēmumu un pieredze rāda, ka galvenie satelītuuzņēmumi pie tiem ir koksnes sagatavotāji un transportētāji. Tā kā pašlaik sagatavotais un eksportētais papīrmalkas daudzums ievērojami pārsniedz rūpnīcas vajadzības, nodarbināto skaita palielinājums tās sagatavošanā un transportēšanā nav nepieciešams. Sagaidāma tikai pārvadājumu virziena maiņa. Turklāt daļu izmantojamās koksnes importēs. Koncentrējot šos darbus lielos uzņēmumos un izmantojot koksnes sagatavošanā moderno tehnoloģiju, neizbēgama ir strādājošo skaita samazināšanās (apmēram par 1000 darbiniekiem jeb 10 reizes). Saruks arī nodarbinātība darbos, kas saistīti ar eksportējamās papīrmalkas iekraušanu kuģos un tās transportēšanu pāri jūrai. Tātad, prognozēt nodarbināto skaita kāpumu nav nekāda pamata.

Ir tiesa, ka kāda liela objekta izveide vairāk vai mazāk ietekmē investīcijas un nodarbinātību ārpus tā. Arī celulozes rūpnīcas būvniecība un darbība radīs nosacījumus papildus investīciju realizēšanai (vai esošo ražošanas fondu noslogotības uzlabošanai) un jaunu darba vietu veidošanai (vai esošo samazināšanas novēršanai) ārpus tās. Raugoties no Latvijas viedokļa, būtiski ir tas, **kur** šis multiplikatīvais efekts realizēsies: mūsu valstī, vai kaut kur plašajā pasaulē?

Rūpnīcas būvniecībā pielietos saliekamās konstrukcijas, kuras galvenokārt ražos ne Latvijā. Tehnoloģisko iekārtu un aprīkojumu, ķīmikālijas un citus palīgmateriālus arī ievēdīs no ārvalstīm. Tādēļ nav pamata rūpnīcas radīto **globālo** (turklāt daudzkārt pārspīlēto) multiplikatīvo efektu pasniegt **kā Latvijas** ieguvumu.

Rūpnīcas darbība apmēram par 0,7-1,0 milj.t jeb 2-3% palielinās pa dzelzceļu pārvadājamo kravu apjomu. Tas ir relatīvi nenozīmīgs skaitlis un nodarbināto skaita samanāmu pieaugumu neizsauks. Latvijas dzelzceļa pārvadāto kravu apjoma izmaiņas 1997.-2001. gados svārstījās 33-41 milj. tonnu robežās, paliekot nodarbināto skaitam gandrīz nemainīgam⁴⁶.

Starp argumentiem celulozes rūpnīcas būvniecības lietderības pamatošanai tiek minēts arī lielais būvniecības darbu apjoms. Celulozes rūpnīca pēc investīciju un būvniecības darbu apjoma patiešām ir lielākais Latvijā pēc neatkarības

⁴⁵ Baltic Pulp celulozes rūpnīcas projekta sociālekonomiskā ietekme. JP Development OY, Latvijas Lauksaimniecības universitāte /Kokapstrādes katedra/, Latvijas Universitāte /Tautsaimniecības institūts/, Rīgas Tehniskā universitāte /Rīgas Biznesa institūts/, Somijas Ekonomikas zinātniskais institūts (ETLA), Turku Ekonomikas augstskola /Viseiropas institūts/.

⁴⁶ Latvijas Statistikas Gadagrāmata 2002.

atjaunošanas iecerētais projekts. Saskaņā ar informāciju, kas norādīta jau pieminētajā celulozes rūpnīcas projekta sociālekonomiskās ietekmes vērtējumā, investīciju apjoms pašā rūpnīcā tiek lēsts 800 milj. eiro (~ 480 milj. latu), to skaitā Ls 409 milj. būs piegādes no ārvalstīm. Pārējo summu (Ls 71 milj.) tātad veidotu materiālu iegādes Latvijā un būvorganizāciju veicamo darbu apmaksā. Kāda būs materiālu daļa nav zināms. Vienkāršības labad visu minēto summu attiecināsim uz būvorganizāciju izpildāmo darbu apjomu. Būvniecību iecerēts realizēt trijos gados. Atsevišķos gados veicamo darbu apjomi nebūs vienādi. Pieņemot, ka intensīvākā būvniecības gadā jāveic puse no minētā apjoma, tas būtu Ls 35,5 milj. jeb 9,6% no 2001. gadā Latvijā izpildītā būvniecības apjoma. Šāds palielinājums nav nekas fantastisks. Par to liecina būvniecības organizāciju izpildīto darbu dinamika. Sešos gados (1995.-2001.) vidējais pieaugums bija 9,3% ar novirzēm atsevišķos gados no 2,6 līdz 26,8%.

Maldinošs ir pieņēmums, ka būvdarbus pilnīgi vai lielākoties veiks Latvijas uzņēmumi. Te sagaidāma plaša ārzemju būvorganizāciju dalība, sākot ar ģenerālu uzņēmēju, kurš visreālāk būs kāda Skandināvijas būvfirma ar pieredzi līdzīgu objektu būvniecībā, un beidzot ar specializētām attiecīga profila organizācijām.

Būvniecības process ir samērā neliels laika posms – daži gadi. Tādēļ tā pienesumu atsevišķu tautsaimniecības makrorādītāju īslaicīgā palielināšanā korektos aprēķinos neizmanto kā uzņēmuma lietderības vērtēšanas kritēriju.

Kā jebkurš jauns objekts, arī celulozes rūpnīca izraisīs nelielu strādājošo skaita palielinājumu dažās pakalpojumu nozarēs. Tomēr nav pamata cerēt, ka tas kaut daļēji kompensēs minēto strādājošo samazinājumu.

Prognozēm par rūpnīcas ietekmi nodarbinātības palielināšanā citās nozarēs varētu daļēji piekrist tikai gadījumā, ja objekts tiktu veidots pilnīgi neapdzīvotā teritorijā, piemēram, kaut kur Dienvidamerikas mūža mežos vai tālā Sibīrijas taigā. Konkrētajā gadījumā rūpnīcu iecerēts būvēt sen apdzīvotā industrializētā teritorijā, kurā jau funkcionē gandrīz visa normālai dzīvei nepieciešamā fiziskā un sociālā infrastruktūra, turklāt nereti ar ievērojamām kapacitātes rezervēm. Rūpnīcā nodarbināto ienākuma realizācija (saprotais, ne visa) patēriņa sfērā lielā mērā tiks nodrošināta, pilnīgāk izmantojot tās pašreizējo kapacitāti un tikai daļēji to paplašinot. Tā kā kopējais nozarē nodarbināto skaits praktiski saruks, sagaidāma pakalpojumu uzņēmumos strādājošo skaita tikai neliela teritoriāla pārbīde, bet ne tā pieaugums valstī kopumā.

Viens no vilinošākiem un reālākajiem projekta realizācijas ieguvumiem varētu būt koksnes pārstrādes atlieku izmantošana celulozes ražošanai. Par potenciālajām iespējām liecina profesora H. Tuherma sniegtais kokzāģēšanas produkcijas struktūras salīdzinājums Latvijā un Skandināvijas valstīs (Somijā un Zviedrijā). Latvijā šķeldas daļa 2000. gadā bija nedaudz virs 13%, bet Skandināvijas valstīs 36%.⁴⁷ Saglabājot 2000. gada šķeldas eksporta un tās izlietojuma kokskaidu plātņu ražošanai apjomus, celulozes rūpnīca dotu iespēju tās ražošanu dubultot. Šķeldas ražošana, kā rāda atsevišķu kokzāģētavu pieredze, ir

⁴⁷ Hennis Tuherms, Perspektīvās celulozes rūpnīcas ietekme uz Latvijas Republikas meža nozari. Rīga, 2000.

kapitāla ietilpīgs tehnoloģiskais process un to izdevīgi realizēt lielajās kokzāģētavās. Tā kā tās lielākoties ir ārzemnieku īpašumā, Latvijas ieguvumu noteiks galvenokārt šajā procesā nodarbināto cilvēku skaits. Tas būs neliels, jo tehnoloģiskais process te ir automatizēts.

Ietekme uz tautsaimniecības potenciālu

Jauna uzņēmuma celtniecības lietderību jāvērtē pēc tā piesuma valsts ekonomiskā potenciāla palielināšanā. Šāda pieeja ir vēlama jebkurā gadījumā. Obligāta tā kļūst, ja projekta realizācijai valsts sniedz finansiālu atbalstu vai tā darbības rezultātā sagaidāma apkārtējās vides samana degradācija. Lai gūtu pareizu priekšstatu, svarīgi ir izvēlēties atbilstošu **ekonomiskā potenciāla rādītāju**. Šie rādītāji sīkāk skaidroti citā šīs grāmatas rakstā⁴⁸. Te tikai atgādināsim, ka precīzākais kādas valsts ekonomikas attīstības līmeņa rādītājs ir tās neto (jeb tīrā) nacionālā ienākuma (NNI) apjoms uz vienu iedzīvotāju. Tā kā tā aprēķināšana ir darba un laika ietilpīga, parasti aprobežojas ar vieglāk nosakāmu, mazāk precīzu – iekšzemes kopprodukta (IKP) – rādītāju, kuru veido tautsaimniecības atsevišķos objektos pievienoto vērtību (PV) un tā saucamo produktu nodokļu kopējā summa.

Iespēja eksportēt apaļkoksnes vietā celulozi, tātad produktu ar daudz lielāku pievienoto vērtību (PV), parasti tiek minēta kā galvenais arguments tās būvniecības lietderības pierādīšanai. Šī formāli pareizā tēze ir tikai deklarācija, jo tā nedod atbildi uz galveno jautājumu: kam tas ir izdevīgi, konkrētāk – kāds būs Latvijas valsts un sabiedrības reālais ieguvums. Noteicošais ir jautājums, kas būs šī produkta eksportētāji. Tas, ka celulozi eksportēs **no Latvijas teritorijas**, nenozīmē, ka to realizēs Latvijas valsts. Uz tirgus attiecībām balstītajā tautsaimniecībā **preces eksportē un importē nevis valsts, bet uzņēmēji**. Arī šinī gadījumā nebūs citādi. To darīs un attiecīgo ienākumu gūs *Baltic Pulp* reālie īpašnieki. Ignorējot šo elementāro patiesību, nav iespējams izveidot Latvijai pieņemamu projektu, īpaši, ja kā tā lietderības kritērijs tiek izmantots IKP rādītājs, vai investīciju apjoms.

Diskusijās dzirdētie un presē lasītie apgalvojumi liecina, ka daudziem šī projekta aizstāvjiem un to teiktā pārstāstošiem žurnālistiem ir visai miglains priekšstats par PV kā ekonomisku kategoriju. Sīkāk šis jautājums aplūkots jau norādītajā šīs grāmatas rakstā. Šeit īsumā atkārtosim galvenos tā aspektus.

Raugoties no uzņēmuma ieņēmumu un izmaksu aspekta, tā ražoto preču un sniegto pakalpojumu kopējo PV nosaka no realizācijas ieņēmumiem atskaitot starppatēriņu, kas ir vienlīdzīgs citiem uzņēmējiem samaksātām summām par piegādātajiem materiāliem un sniegtajiem pakalpojumiem. PV nav kaut kas viendabīgs. To veido vairāki izmaksu veidi un ieguvumi no produkcijas realizācijas. PV veidojošos elementus varam apvienot šādās četrās grupās:

- darba izmaksas (strādājošo atalgojums un ar to saistītie nodokļi),
- kapitāla izmaksas (amortizācija),
- pārējie nodokļi (bez uzņēmuma ienākuma un produktu nodokļiem) un
- tīrais ienākums jeb peļņa (pirms ienākuma nodokļa).

⁴⁸ sk. Ārējās investīcijas un tautsaimniecības attīstība.

Apstākļos, kad uzņēmums veidots bāzējoties uz ārējām investīcijām, svarīga ir darba un kapitāla izmaksu attiecība. Celulozes ražošana ir viena no kapitāla visietilpīgākajām ražošanas nozarēm. Saskaņā ar Latvijas Centrālās Statistikas pārvaldes sastādītajām Izmaksu – izlaides tabulām 1997. gadā darba un kapitāla izmaksu attiecība vidēji rūpniecībā bija 1: 0,17. Koksnes un koku izstrādājumu nozarē kapitāla izmaksas, salīdzinot ar darba izmaksām, bija 1: 0,22. Celulozes ražošanā pēc tuvinātiem aprēķiniem attiecība starp darba un kapitāla izmaksām būs 1 : 12 jeb 70 reizes lielāka⁴⁹ nekā vidēji rūpniecībā. Salīdzinot ar vidējo koksnes pārstrādes uzņēmumos, atšķirība būs 55 reizes.

Latvijā stabili paliks tikai tā PV daļa, kuru radījis tās rezidentu darbs un daži sīkie nodokļi (nekustamā īpašuma, dabas resursu u.tml.). PV tā daļa, kuru veido kapitāla izmaksas, loģiski, nonāks uzņēmuma īpašnieka rīcībā un lielākoties tiks izmantota atjaunojamo ražošanas iekārtu iegādei. Tā kā tās ražo ārzemēs, šī daļa nekādi neietekmēs valsts iedzīvotāju labklājības līmeni. Arī peļņa sākotnēji nonāks īpašnieka rīcībā. Augstas kapitāla ietilpības uzņēmumos valsts iespējas gūt ieņēmumu budžetā uzņēmuma ienākuma nodokļa veidā ir ļoti minimālas. Reāli arī tās izmantot nevarēs, jo, saskaņā ar likuma „Par uzņēmuma ienākuma nodokli” grozījumiem, celulozes rūpnīca ietilpts to objektu skaitā, kuri pārredzamajā nākotnē šo nodokli nemaksās, vai arī maksās tikai 20% no likumā noteiktā, ja Latvija akceptēs investora priekšlikumu. Mēģināsim aprēķināt iespējamo rūpnīcas lomu valsts ekonomikā.

Latvijas ieguvumu noskaidrošana balstās uz šī darba tapšanas laikā pieejamo informāciju. Tā kā darīšana ir nevis ar reālās darbības pārskata datiem, bet ar projekta virzības gaitā ieteiktajiem variantiem, tie nav absolūti precīzi, bet sniedz orientējošu priekšstatu. Atsevišķi pieņēmumi var būtiski mainīties. Īpaši tas attiecas uz produkcijas realizācijas cenu un peļņas izlietojuma un citiem rādītājiem. Lai iegūtu pilnīgāku ainu, pētījuma gaitā aprēķināti vairāki šo rādītāju varianti.

Datu avoti un pieņēmumi

1. Informācija par celulozes **ražošanas izmaksām** un to struktūru (starpattēriņš, darba un kapitāla izmaksas) ņemta no jau minētā E.Rode Latvijas Attīstības aģentūra 2002. gada pētījuma: „Latvijas tautsaimniecības ieguvums no plānotās celulozes rūpnīcas”, kurā savukārt norādīts, ka ieviešot dažus papildinājumus, tie aizgūti no *Baltic Pulp* finansu modeļa 2010. gadam.
2. Analizēti divi rūpnīcas **īpašnieku** sastāva varianti:
  - 67% statūtkapitāla pieder ārējiem investoriem, un 33% – Latvijai (idealizētais)⁵⁰ un

⁴⁹ Aprēķināts izmantojot informāciju, kas minēta pētījumā: E.Rode/Latvijas Attīstības aģentūra, Latvijas tautsaimniecības ieguvums no plānotās *Baltic Pulp* celulozes rūpnīcas, 2002.

⁵⁰ 2003.gada janvārī Latvijas valdība nolēma izstāties no celulozes rūpnīcas projekta un savu daļu (33% statūtkapitāla) pārdot, līdz ar to rūpnīcai paliek tikai viens īpašnieks (*Metsäliitto Group*). Rodas jautājums - vai lietderīgi analizēt variantu ar Latvijas līdzdalību statūtkapitālā? Iekļaujot to šīn rakstā mēs vadījāmies no sekojošā: 1) valdības lēmums par izstāšanos no a/s *Baltic Pulp* neradās pēkšņi, bet ilgstošu (>3 gadi) diskusiju rezultātā, kuru aizsācējs un aktīvs dalībnieks bija šī raksta autors, 2) līdzdalība statūtkapitālā varētu dot taustāmu ieguvumu, ja to

- uzņēmums pilnīgi pieder ārējam investoram (reālistiskais), kurš savukārt dalās divos apakšvariantos, atkarībā no uzņēmuma ienākuma nodokļa maksāšanas nosacījumiem.

3. **Nodokļu režīms:**

- rūpnīca maksā visus nodokļus,
- tai piešķirti nodokļu atvieglojumi, resp., uzņēmuma ienākuma nodokli tā nemaksā un
- tā maksā 20% likumā noteiktās uzņēmuma ienākuma nodokļa likmes.

4. Celulozes realizācijas **cenu varianti:**

- *Baltic Pulp* finansu plānā 2010. gadam pieņemtā cena ~ 450 USD/t,
- *Jaakko Pöyry Consulting AB* pētījumā pieņemtā cena – 558 USD/t,
- Skandināvijas valstīs vidējā realizācijas cena 1989.-2002. gados ~600 USD/t un
- optimistiskā realizācijas cena 700 USD/t.

5. Euro un USD **maiņas kurss** nav nostabilizējies. Mūsu aprēķina veikšanas laikā to vērtība bieži vien bija līdzīga. Aprēķinos saglabāta šī paritāte, kā vērtības mēra vienību lietojot euro. Pieņemts, ka 1 euro = 0,60 latiem.

Saskaņā ar *Baltic Pulp* finansu plānu visos celulozes realizācijas cenu variantos nemainīgi ir šādi izmaksu veidi (milj. euro):

- pamatizejvielas – koksnes iegāde	76,6
- ķīmiskās izejvielas	24,0
- enerģija un citas izmaksas	3,6
- iekārtu uzturēšana, remonts un citas fiksētās izmaksas	20,0
Starppatēriņš kopā	124,2
- - darba izmaksas + sociālās apdrošināšanas maksājumi	4,4
- - dabas resursu nodoklis	0,7
- - nekustāmā īpašuma nodoklis	1,1
- - kapitāla patēriņš (iekārtu nolietojums)	53,5

Par minētajiem skaitļiem jāizsaka trīs piebildes:

1. iekārtu uzturēšanas, remonta un citas fiksētās izmaksas attiecinātas uz starppatēriņu, pieņemot, ka šos darbus veiks specializēti uzņēmumi (visticamāk, ārzemju). Iespējams, ka dažus darbus izpildīs arī uzņēmuma personāls. Izdevumi tā algām iekļauti kopējā darba izmaksu postenī;
2. kapitāla patēriņš šķiet ir samazināts. Attiecinot uz visu ieguldījuma summu (Euro 900 milj.), minētais kapitāla gada patēriņš (amortizācija) veido tikai 5,9%. Turklāt uz šo uzņēmumu attiecināti īpaši atbalstāmā reģiona noteikumi, kuri paredz, aprēķinot attiecīgās kategorijas pamatlīdzekļu nolietojuma summas, to iegādes vērtību palielināt: ēkām un būvēm 1,5 reizes, skaitļošanas iekārtām – 1,8 un pārējiem pamatlīdzekļiem – 2 reizes. Tas palielina norakstāmās nolietojuma summas, īpaši pirmajos darbības gados. Tā kā mūsu rīcībā nav informācijas par pamatlīdzekļu

---

realizētu nevis valsts, bet Latvijas uzņēmēji, vai to apvienības un 3) neviena valdība nav mūžīga. Tādēļ nav izslēgta varbūtība, ka nākošās valdības varētu apsvērt iespēju atgriezties pie E. Repšes vadītās valdības noraidītā varianta, vai arī veidot citus līdzīga rakstura kopuzņēmumus.

struktūru, pārbaudīt minētās summas atbilstību aprēķina gadam (2010.) nav iespējams. Vēl jāpiezīmē, ka izmantotajā informācijas avotā šis izmaksu postenis nosaukts „iekārtu nolietojums”, lai gan būtu jārunā par pamatlīdzekļu nolietojumu. Pieņemam, ka te ir darīšana ar pārrakstīšanos un minēto summu attiecinām uz visiem pamatlīdzekļiem;

3. mainīgs lielums ir uzņēmuma tīrais ieņēmums – peļņa, kuras liela daļa pirmajos 5-6 darbības gados tiks novirzīta būvniecībai izlietotā aizņēmuma dzēšanai. Tā kā mūsu aprēķini paredzēti gadam, kad celtniecībai saņemtie aizdevumi ir dzēsti, *Baltic Pulp* finanšu plānā ietvertie kredīta procentu maksājumi (28,1 milj. eiro) nav paredzēti.

Tīrais ienākums un tā izlietojums

Peļņas izlietojums atkarīgs no uzņēmumam piešķirtajiem nodokļu atvieglojumiem, a/s īpašnieku sastāva un to realizētās peļņas izlietojuma politikas.

Peļņas lielumu, paliekot nemainīgiem citiem nosacījumiem, noteiks celulozes realizācijas cena, resp., par kādu cenu to pārdos citiem koncernā (*Metsäliitto*) ietilpstošajiem uzņēmumiem. Atliek tikai cerēt, ka tā nebūs daudz zemāka par šī produkta vidējo tirgus cenu pasaulē. Jāatzīst, ka mūsu rīcībā nav informācijas, kas liecinātu par Latvijas sarunu vedēju spējām, vai vismaz pūlēm nodrošināt šāda pieņēmuma realizāciju. Drīzāk var sagaidīt, ka *Metsäliitto* grupas uzņēmumu ietvaros *Baltic Pulp* tiks veidota kā ražotne, kuras uzdevums būs piegādāt lētu izejvielu peļņas centrus veidojošajiem mātes uzņēmumiem. Šādā gadījumā tā, realizējot produkciju par cenu, kas līdzīga vai tuva ražošanas izmaksām (pašizmaksai), peļņu negūs un uzņēmuma ienākuma nodokli Latvijas budžetā nemaksās. Turpmākos aprēķinos mēs pieņemam, ka Latvijas sarunu vedēji būs pietiekami principiāli un kompetenti un izslēgs minētā varianta realizācijas iespēju. Uzņēmuma apgrozījuma, PV un citu rādītāju izmaiņas, atkarībā no realizācijas cenas, parādītas 1. tabulā.

1. tabula

Celulozes rūpnīcas apgrozījuma, PV un tīrā ienākuma prognoze atkarībā no produkta realizācijas cenas, tūkst. eiro

Realizācijas cena USD/t	Apgrozījums	Starppatēriņš	Pievienotā vērtība	tai skaitā			
				Darba izmaksas*	Pārējie nodokļi	Kapitāla patēriņš	Tīrais ienākums
450	270000	124600	145400	4400	1800	53500	85700
558	334800	124600	210200	4400	1800	53500	150500
600	360000	124600	235400	4400	1800	53500	175700
700	420000	124600	295400	4400	1800	53500	235700

*ieskaitot ar darba algu saistītos nodokļus.

Baltic Pulp finansu modelī pieņemta relatīvi zema celulozes realizācijas cena. Kā rāda starptautiskā statistika, laika periodā no 1988. līdz 2001. gadam līdzīga cena bija tikai 1993. gadā. Parasti tā ir ievērojami lielāka un atsevišķos gados sasniedza pat 1000 USD/t. Varam secināt, ka, raugoties no uzņēmējdarbības viedokļa, *Baltic Pulp* finansu modelis veidots lietpratīgi, pieņemot minimālus ieņēmumus un relatīvi lielus izdevumus. Piemēram, modelī paredzēts, ka izdevumi papīrmalkas iepirkšanai būs ~ 25,5 eiro/m³, salīdzinot ar 11-18 eiro modeļa veidošanas gadā. Tas pats attiecas arī uz dažiem citiem izdevumiem. Neskatoties uz šiem mērķtiecīgi orientētiem pieņēmumiem, rūpnīca pat vissliktākās tirgus konjunktūras apstākļos būs spējīga sekmīgi funkcionēt. Tas pirmkārt. Un otrkārt, šāda nerealī zema realizācijas cena dod iespēju pierādīt mazzinošiem pretējās puses sarunu vedējiem, ka investoru ieguvums būs neliels un prasīt no valsts institūcijām piešķirt tiem nodokļu atvieglojumus un sniegt citu finansiālu atbalstu projekta realizācijā.

Palielinoties realizācijas cenai un paliekot nemainīgiem starppatēriņam un PV veidojošiem ražošanas posteņiem, uzņēmuma tīrais ienākums augs apsteidzošiem tempiem, par ko liecina 2. tabulas skaitļi.

2. tabula

PV un tīrā ienākuma izmaiņas, atkarībā no realizācijas cenas

Celulozes realizācijas cena		PV izmaiņa %	Tīrā ienākuma izmaiņa %
Euro/tonnā	procentos		
450	100,0	100,0	100,0
558	124,0	144,6	175,6
600	133,3	161,9	205,0
700	155,6	203,2	275,0

Salīdzinot minimālo un maksimālo realizācijas cenas variantus, redzam, ka, palielinoties realizācijas cenai par 55,6%, PV palielinās vairāk nekā divas reizes (203,2%). Tā kā PV ražošanas elementi (darba izmaksas, kapitāla patēriņš un tā saucamie pārējie nodokļi) paliek nemainīgi neatkarīgi no celulozes realizācijas cenas (kopā 59700 tūkst. eiro), tai pieaugot atbilstoši augs arī tīrais ienākums. Aplūkojamā variantā tas palielinātos 2,75 reizes un tā daļa kopējā PV no 59% pirmajā cenu variantā sasniegtu 80% ceturtajā.

Cik paliks Latvijā?

Lai noskaidrotu Latvijas ieguvumu, jāaprēķina, kāda daļa PV paliks Latvijā, palielinās tās neto nacionālo ienākumu (NNI). Tā kopējo summu veidos:

- 1. rezidentu darba algas un ar tām saistītie nodokļi.** Minētajā LAA darbā (*Baltic Pulp* finansu plānā) pieņemts, ka no 350 darbiniekiem 348 būs rezidenti (99,43%) un 2 (0,57%) nerezidenti. Tā kā tie būs uzņēmuma vadītāji un to algas tiek plānotas 8 reizes lielākas nekā uzņēmuma vadībā nodarbinātajiem rezidentiem, nerezidentu atalgojumam paredzēts novirzīt 5,6% kopējās darba samaksai izlietotās summas. Patreiz nav iespējams

precīzi noteikt, kādu tās daļu tie tērēs Latvijā un kādu aizvedīs uz ārzemēm. Lai vienkāršotu aprēķinus, nosacīti pieņemam, ka lielāko daļu algas nerezidenti izlietos Latvijā un iekļaujam to valsts NNI, tā apzināti attiecīgi palielinot valsts hipotētisko ieguvumu;

2. **dabas resursu un nekustamā īpašuma nodokļi.** Teorētiski tiem būtu pilnīgi jāpaliek Latvijā. Tomēr konkrētajā gadījumā, atbilstoši Finanšu ministrijas atzinumam, nav izslēgta iespēja ar nodokļu atlaidēm kompensēt 50% investīciju, kā to pieļauj ES normatīvi. Lai realizētu šo variantu, var rasties nepieciešamība piemērot arī nekustamā īpašuma nodokļa atlaides. Cietēja būs vietējā pašvaldība, jo nekustamā īpašuma nodoklis ir viens no būtiskiem tās budžeta ieņēmuma posteņiem;
3. **tīrā ienākuma (peļņas) daļa,** kas pēc tā sadales varētu ienākt valsts konsolidētajā kopbudžetā. Teorētiski te ir trīs nozīmīgākie budžeta ieņēmuma veidi:
  - uzņēmuma ienākuma nodoklis,
  - dividendes, ko Latvijas valsts varētu saņemt kā akciju sabiedrības līdzīpašnieks un
  - ienākuma nodoklis no nerezidentu uz ārzemēm izvedamajām dividendēm (10% no izvedamās summas)⁵¹.

Likumā „Par uzņēmuma ienākuma nodokli” noteikti ar šo nodokli apliekamā ienākuma aprēķināšanas pamatprincipi. Analizējamā projekta gadījumā būtisks ir pamatlīdzekļu nolietojuma rādītājs. Nosakot apliekamo ienākumu, to vispirms palielina par uzņēmuma gada pārskatā minēto pamatlīdzekļu nolietojuma un norakstīto nemateriālo vērtību summu. Pēc tam apliekamo ienākumu samazina, atskaitot katrai pamatlīdzekļu kategorijai noteikto nolietojuma likmi divkāršā apmērā. Uzņēmuma finanšu grāmatvedībā atspoguļotās pamatlīdzekļu nolietojuma summas un uzņēmuma apliekamā ienākuma noteikšanai aprēķinātās nav identiskas. Sākotnēji otrā parasti ir lielāka nekā pirmā. Vēlāk, ja uzņēmums neturpina investīcijas, tās izlīdzinās un turpmākajos gados finanšu grāmatvedībā atspoguļotā summa var pārsniegt apliekamā ienākuma koriģēšanai aprēķināto. Mūsu aprēķinā nosacīti pieņemts, ka šīs summas ir identiskas un izmantota *Baltic Pulp* finanšu plānā uzrādītā (aprēķina, konkrēti 2010.gadam) pamatlīdzekļu nolietojuma summa (53,5 milj. eiro). Likumā paredzētos citus apliekamā ienākuma palielināšanas un samazināšanas nosacījumus ignorējam, jo šinī pētījuma stadijā tos nevar precīzi noteikt, tie ir samērā nelieli un jūtami neietekmē kopējo apliekamā ienākuma summu. Atskaitot no uzņēmuma tīrā ienākuma pamatlīdzekļu vēl vienu nolietojuma summu, iegūstam 3. tabulā uzrādīto apliekamo ienākumu, atbilstoši celulozes realizācijas cenas variantam.

Uzņēmuma naudas plūsmas lielu daļu sākotnēji nāksies novirzīt investīcijām izlietotā aizņēmuma atmaksai. Pieņemot, ka viss aizņēmums (eiro 540 milj.) tiks atmaksāts 5-6 gados, šīm mērķim, neskaitot kredīta procentus, būs jānovirza attiecīgi 108-90 milj. eiro vidēji gadā. Līdzekļu avoti te ir divi: amortizācijas

⁵¹ LAA aprēķinos uz ārzemēm izvedamo dividenžu nodoklis pieņemts 5%, nenorādot šāda samazinājuma pamatojumu.

atskaitījumi (īpaši pirmajos darbības gados, kad iekārtu atjaunināšana vēl nav nepieciešama) un tīrais ienākums. Dividendes akciju turētājiem acīmredzot varētu sākt maksāt sestajā – septītajā gadā pēc rūpnīcas projektētās jaudas sasniegšanas.

3. tabula

Celulozes rūpnīcas tīrais ienākums un tā sadalījums, tūkst. eiro

Cenu varianti USD/t	Tīrais ienākums	Apliekamais ienākums	Ienākuma nodoklis (hipotētiskais)	Peļņa pēc nodokļiem
450	85700	32200	4830	80870
558	150500	97000	14550	135950
600	175700	122200	18330	157370
700	235700	182200	27330	208370

Apsverot objekta tautsaimniecisko nozīmīgumu, jāprognozē, kādu daļu no iegūtās peļņas (pēc nodokļu samaksas) izlietos dividendžu izmaksai. LAA pētījumā (kā rāda tur minētie skaitļi) pieņemts, ka visa peļņa tiks sadalīta akciju turētājiem. Akciju sabiedrību darbībā parasti tā nenotiek. Prakse rāda, ka lielāko daļu peļņas uzņēmumi izlieto sava biznesa attīstībai un uzkrājumu veidošanai sliktas konjunktūras gadiem. To apliecina arī viena no *a/s Baltic Pulp* dibinātājiem – *Sōdra* realizētā peļņas sadales prakse. 1995.-1999. gados tā peļņa bija SEK 447,2 milj. vidēji gadā. No tās akciju īpašniekiem dividendēs izmaksāts SEK 165,4 milj. jeb 37%.⁵² *Baltic Pulp* būs Somijas koncerna *Metsäliitto* meitas uzņēmums un kā tāds realizēs savu īpašnieku interesēm atbilstošu peļņas veidošanas un izlietojuma politiku. Tie arī noteiks, kādu peļņas daļu novirzīt dividendēm (vai vispār tās maksāt), kādu investīcijām Latvijā vai ārpus tās, un kādu citādi izvest uz ārzemēm. Ievērojot šo nenoteiktību, aprēķināti vairāki peļņas izmantošanas varianti, kas uzrādīti attiecīgās tabulās, turklāt pieņemot, ka uzņēmuma īpašnieki būs supergodīgi un celulozi realizēs par pasaules tirgū vidējām cenām.

Ilgu laiku proponētajā variantā, kurš paredzēja, ka Latvija ir uzņēmuma līdzīpašnieks, daļa peļņas nonāktu akciju turētāja valsts *a/s LVM* īpašumā. Mehānisms par tās ienākšanu budžetā netika skaidrots. Attiecībā uz pārējo daļu (bez dividendēm un uzņēmuma ienākuma nodokļa), tāpat arī amortizācijas atskaitījumiem, runāt par Latvijas ieguvumu, kā to dara LAA savos aprēķinos, nevar, jo tā piederētu uzņēmumam kā patstāvīgam saimnieciskam objektam, bet ne atsevišķiem statūtkapitāla daļu īpašniekiem. Uzņēmuma īpašnieki (praktiski kontrolpaketes turētājs) lemtu kā un kur (Latvijā vai ārzemēs) šos līdzekļus izmantot.

Latvijas konsolidētā kopbudžeta teorētiski **iespējamie** ieguvumi no uzņēmuma peļņas, ja tam netiktu piešķirti uzņēmuma ienākuma nodokļu atvieglojumi, parādīti 4. tabulā abiem analizējamiem galvenajiem variantiem: idealizētajam (Latvijai pieder 33% akciju kapitāla) un reālistiskajam (viss akciju

⁵² Sōdra annual report 1999.

kapitāls pieder ārējam investoram). Šeit un turpmākajās tabulās, kur tas nav speciāli atrunāts, tiek pieņemts, ka 40% tīrās peļņas tiek sadalīts dividendēs.

4. tabula

Hipotētiskie budžeta ieņēmumi no *Baltic Pulp* tīrā ienākuma sadales, tūkst. eiro

Realizācijas cena USD/t.	Idealizētais variants				Reālistiskais		
	Peļņas nodoklis	Dividendes 33%	Nodoklis nerezidentu dividendēm	Kopā	Peļņas nodoklis	Nodoklis nerezidentu dividendēm	Kopā
450	4830	10674,84	2167,32	17672,16	4830	3234,8	8064,8
558	14550	17945,4	3642,46	36137,86	14550	5438,0	19988,0
600	18330	20722,84	4217,52	43270,36	18330	6294,8	24624,8
700	27330	27504,84	5584,32	60419,16	27330	8334,8	35664,8

Abi varianti aprēķināti, pieņemot, ka rūpnīcai nav piešķirti **nekādi izņēmumi** un tā funkcionē atbilstoši Latvijas likumos noteiktajiem vispārējiem uzņēmējdarbības nosacījumiem. Šim objektam sarunu gaitā bija apsolīti īpaši, Latvijas uzņēmējdarbības praksē vēl nebijuši atvieglojumi un paredzētas valsts papildus investīcijas rūpnīcai nepieciešamo infrastruktūras objektu uzbūvē, rekonstrukcijā un uzturēšanā. Realizējot šos solījumus, ieguvumi būs daudz mazāki. Atbilstoši likuma „Par uzņēmuma ienākuma nodokli” 2000. gada 23. novembra grozījumiem, atbalstāmo investīciju projektu uzņēmumiem dotas tiesības piemērot uzņēmuma ienākuma nodokļa atlaidi 40% apmērā no kopējās ieguldījuma summas. Konkrētajā gadījumā tas atbilst 360 milj. eiro. ES attiecīgie noteikumi pieļauj šādas atlaides līdz 50% no ieguldījuma summas, ja uzņēmums tiek celts valsts īpaši atbalstāmā reģionā, izmantojot to 20 gadu laikā. Latvijas sarunu vedēji principā neizslēdza iespēju attiecināt uz celulozes rūpnīcu šo ES reģionu attīstības veicināšanai paredzēto normu. Realizējot to ar nodokļu atlaidēm, tiktu kompensēti 50% kopējās investīciju summas, kas atbilst 450 milj. eiro. Laika periods, kurā rūpnīca nemaksās uzņēmuma ienākuma nodokli, ir atkarīgs no apliekamā ienākuma lieluma, ko savukārt veidotu, pie citiem līdzīgiem apstākļiem, celulozes realizācijas cena. Atbilstoši aprēķinā pieņemtajiem cenu variantiem tas, atkarībā no kompensējamās summas, varētu būt (gadi):

Realizācijas cena	360 milj. eiro	450 milj. eiro
450 USD/t	75	93
558 USD/t	25	31
600 USD/t	20	25
700 USD/t	13	16

Atmetot pirmo un ceturto variantus kā retāk iespējamus, redzam, ka rūpnīca tās plānotajā darbības periodā ienākuma nodokli nemaksās. Valsts budžetam šajā laikā bez jēl kāda ekonomiska argumenta ietu secen vismaz 360 milj. eiro. Tā kā šī

summa atbilst sākotnēji paredzētajam investoru ieguldījumam statūtkapitālā, iznāk, ka Latvijas valsts to pilnīgi kompensētu, nemainot uzņēmuma īpašuma statusu. Ir pamats prognozēt, ka piemērojot pamatlīdzekļu paātrinātās amortizācijas normatīvus un izmantojot citas uzņēmuma finansu projektā ietvertās rezerves, aplūkojamajā periodā palielināsies aplikamais ienākums un 20 gados uzņēmuma īpašnieki nodokļa samazinājuma veidā iegūtu visus ES noteikumos pieļautos 450 milj. eiro, attiecīgi samazinot Latvijas budžeta ieņēmumus. Kā izriet no 4. tabulas skaitļiem, ienākuma nodoklis varētu būt nozīmīgs budžeta ieņēmuma avots, ja vien Latvijas attiecīgās institūcijas būtu spējīgas anulēt iepriekš dotos solījumus atbrīvojot uzņēmumu no tā nomaksas. Šī nodokļa daļa no uzņēmuma peļņas iemaksām budžetā pat idealizētajā variantā būtu 26-42%. Reāli iespējamā variantā tā veidotu 58-74%. Tā kā *Baltic Pulp* uzņēmuma ienākuma nodokli acīmredzot nemaksās, valsts kopbudžeta ieņēmumi no uzņēmuma peļņas reālistiskajā īpašnieku sastāva variantā reducētos uz nodokli, ar ko aplik uz ārzemēm izvedamās dividendes. Summējot visus ieguvuma veidus (darba algas, nodokļi, dividendes) iegūstam rūpnīcas pienesumu Latvijas neto nacionālajā ienākumā (5. tabula).

5. tabula

Celulozes rūpnīcas iespējamais ieguldījums Latvijas NNI veidošanā, tūkst. eiro

Ieguvuma veidi	Celulozes realizācijas cena USD/t			
	450	558	600	700
Latvijai 33% statūtkapitāla, uzņēmuma ienākuma nodokli nemaksā				
Darba alga (bruto) + sociālie maksājumi	4400,0	4400,0	4400,0	4400,0
Nekustāmā īpašuma nodoklis	1100,0	1100,0	1100,0	1100,0
Dabas resursu nodoklis	700,0	700,0	700,0	700,0
Dividendes	11312,4	19866,0	23192,4	31112,4
Nerezidentu dividenžu nodoklis	2296,76	4033,4	4708,76	6316,76
Kopā	19809,16	30099,4	34101,16	43629,16
Pieder ārējam investoram, uzņēmuma ienākuma nodokli nemaksā				
Darba alga (bruto) + sociālie maksājumi	4400,0	4400,0	4400,0	4400,0
Nekustāmā īpašuma nodoklis	1100,0	1100,0	1100,0	1100,0
Dabas resursu nodoklis	700,0	700,0	700,0	700,0
Nerezidentu dividenžu nodoklis	3428,0	6200,0	7028,0	9428,0
Kopā	9628,0	12200,0	13228,0	15628,0
Pieder ārējam investoram, maksā 20% uzņēmuma ienākuma nodokļa				
Darba alga (bruto) + sociālie maksājumi	4400,0	4400,0	4400,0	4400,0
Nekustāmā īpašuma nodoklis	1100,0	1100,0	1100,0	1100,0
Dabas resursu nodoklis	700,0	700,0	700,0	700,0
Nerezidentu dividenžu nodoklis	3389,36	5903,6	6881,36	9209,36
Uzņēmuma ienākuma nodoklis	966,0	2910,0	3666,0	5466,0
Kopā	10555,36	15013,0	16747,36	20875,36

Kā minēts iepriekš, aprēķinā pieņemts, ka dividendēs sadalīs samērā lielu daļu (40%) peļņas. Šī posteņa daļa kopējā hipotētiskajā Latvijas NNI ir noteicošā. Idealizētajā variantā Latvijas dividendes sastādītu, atkarībā no celulozes realizācijas cenas, 57-71% kopējā rūpnīcas ieguldījuma, bet kopā ar investoru maksāto dividenžu nodokli 69-88%. Otrā variantā (pilnīgi atbrīvojot no uzņēmuma ienākuma nodokļa maksāšanas) uz ārzemēm izvedamo dividenžu nodoklis veidotu 36-60%. Trešajā variantā (pieder investoram un maksā 20% uzņēmuma ienākuma nodokļa), izvedamo dividenžu nodoklis veidotu 32-45% uzņēmuma ieguldījuma Latvijas NNI.

Ir acīmredzams, ka vislielāko ieguvumu Latvija gūtu realizējot idealizēto variantu. Lai tas kļūtu par reālu, iecerēto valsts investīciju daļu **jāaizvieto ar vietējo privāto kapitālu**. Pašlaik gan nav redzams uzņēmums, kurš dažu gadu laikā spētu ieguldīt 120 milj. eiro (~ Ls 72 milj.) Acīmredzot tas varētu būt tikai vairāku komercstruktūru apvienotais kapitāls. Tā veidošanai nepieciešams zināms laiks. Tā kā rūpnīcas būvniecība arī nav īpaši jāsasteidz, lietderīgi šo iespēju izstrādāt sīkāk. Tam nepieciešams speciāls pētījums.

Lai novērtētu 5 tabulā minēto hipotētisko skaitļu ekonomisko nozīmīgumu, attiecināsim tos pret Latvijas NNI.⁵³ Tā kā Latvijas NNI aprēķina nacionālā naudā, vispirms iepriekšminētos skaitļus jāizsaka Latvijas latos. Pieņemot eiro/Ls paritāti 1 eiro = 0,6 latiem, iegūstam 6. tabulā uzrādītos lielumus.

6. tabula

Baltic Pulp hipotētiskais pienesums Latvijas NNI, tūkst. Ls

Varianti	Celulozes realizācijas cena Euro/t			
	450	558	600	700
Idealizētais	11885,5	18059,64	20460,7	26177,5
Reālistiskais	5776,8	7332,0	7936,8	9376,8
Maksā 20% ienāk. nod.	6333,2	9008,2	10048,4	12525,2

Perspektīvais Latvijas NNI

Latvijas NNI 2000. gadā bija Ls 3835658 tūkst.⁵⁴ Attiecinot tabulas skaitļus pret NNI 2000. gada apjomu, varam konstatēt, ka *Baltic Pulp* pienesums atkarībā no tirgus konjunktūras, īpašnieku sastāva un uzņēmuma ienākuma nodokļa variantiem varētu būt 0,31 – 0,68%; 0,15 – 0,24% un 0,17 – 0,33%. Šī attiecība iegūta hipotētiskos *Baltic Pulp* 2010. gada skaitļus attiecinot pret Latvijas NNI 2000. gadā. Šis rādītājs, kā izriet no statistikas publikācijām, sistemātiski palielinās. Tā izmaiņa (palielinājums) bija: 1997. gadā 17,1%, 1998. – 6,7, 1999. – 6,7 un 2000. gadā 13,9%. Statistika šo rādītāju sniedz tikai faktiskajās cenās. Prognozējot tā dinamiku, izmantosim šīs cenas, jo, pirmkārt, citu (nemainīgo) vienkārši nav un, otrkārt, *Baltic Pulp* iespējamais pienesums 2010. gadā arī izteikts

⁵³ NNI ekonomiskā būtība skaidrota šīs grāmatas rakstā Ārējās investīcijas un tautsaimniecības attīstība.

⁵⁴ Latvijas Nacionālie konti 2000. gadā. Rīgā, Latvijas Republikas Centrālā statistikas pārvalde, 2002.

sagaidāmās faktiskajās cenās. NNI varianti, atkarībā no vidējiem (1999.-2010. gadu) palielinājuma tempu variantiem, varētu būt šādi (tūkst. Ls):

A. temps 3%	5154804
B. - „ - 4%	5677711
C. - „ - 5%	6247883
D. - „ - 6%	6869079
E. - „ - 7%	7545320

Rūpnīcas loma Latvijas NNI parādīta 7. tabulā.

7. tabula

Sagaidāmā *Baltic Pulp* daļa Latvijas NNI 2010. gadā, atkarībā no prognozējamā NNI apjoma, %

Realizācijas cena, USD/t	Kopējais piensums tūkst. Ls	Celulozes rūpnīcas piensums atkarībā no NNI varianta				
		A	B	C	D	E
Idealizētais variants						
450	11885,5	0,23	0,21	0,19	0,17	0,16
558	18059,64	0,35	0,32	0,29	0,26	0,24
600	20460,7	0,40	0,36	0,33	0,30	0,27
700	26177,5	0,50	0,46	0,42	0,38	0,35
Reālistiskais variants						
450	5776,8	0,11	0,10	0,09	0,08	0,08
558	7332,0	0,14	0,13	0,12	0,11	0,10
600	7936,8	0,15	0,14	0,13	0,12	0,11
700	9376,8	0,18	0,17	0,15	0,14	0,12
Pieder ārējam investoram, maksā 20% ienākuma nodokļa						
450	6356,4	0,12	0,11	0,10	0,09	0,08
558	9078,0	0,18	0,16	0,15	0,13	0,12
600	10136,4	0,20	0,18	0,16	0,15	0,13
700	12656,4	0,25	0,22	0,20	0,18	0,17

Realizējot 7. Saeimas veidoto valdību investoriem apsolītos atvieglojumus, celulozes rūpnīcas loma valsts neto nacionālā ienākuma palielināšanā būtu nenozīmīga. Pat idealizētajā variantā analizējamā gadā, pieņemot, ka NNI palielināsies tekošajās cenās tikai vidēji par 3% gadā (tuvs inflācijas tempiem) un celulozi realizēs par ļoti izdevīgu cenu (700 eiro/t), rūpnīca varētu NNI palielināt tikai par pusprocentu. Šāds skaitlis ir tuvs statistikā sastopamām aprēķinu kļūdām. Aplūkojot reālākos celulozes realizācijas cenu (558-600 eiro/t) un NNI vidējo pieauguma tempu (5-6% gadā) variantus, rūpnīcas loma pat šinī idealizētajā (nereālajā) pieņēmumā būtu ļoti niecīga (0,26-0,33%). Reālākajos variantos, ja celulozi realizēs par pasaules tirgus cenām, atkarībā no uzņēmuma ienākuma nodokļa maksāšanas nosacījumiem, tā varētu būt attiecīgi 0,11-0,13% un 0,13-0,16% robežās, tātad praktiski nemanāma. Ja investīciju līgumā nebūs novērsta iespēja realizēt celulozi par mērķtiecīgi samazinātu cenu, šis rūpnīcas daļa

Latvijas NNI būs mazāka par 0,1%.

Rūpnīcas loma NNI veidošanā būtu lielāka, ja tai netiktu piešķirta uzņēmuma ienākuma nodokļa atlaide. Pieņemot vidējos celulozes realizācijas cenu un NNI palielinājuma tempu variantus, idealizētajā gadījumā tās daļa sasniegtu 0,37-0,48% un reālistiskajā 0,23-0,30%.

Te mēs neiekļaujam prasību ieguldīt infrastruktūrā 110 milj. eiro. Lai gūtu šai summai līdzvērtīgus nodokļu ieņēmumus, realizējot celulozi par 558-600 USD/t, nepieciešami 9-10 gadi. Ja celulozi realizēs par *Baltic Pulp* finanšu plānā paredzēto cenu (450 USD/t), investora pieprasīto ieguldījumu infrastruktūras izveidē atgūšanai būs vajadzīgi 18 gadi.

Loma budžeta ieņēmumos

Iepriekš aplūkojam rūpnīcas iespējamo pienesumu valsts neto nacionālā ienākuma palielināšanā. Daļa no tā veido valsts konsolidētā kopbudžeta ieņēmumus. Budžetā maksājami nodokļi, pie līdzīgiem citiem apstākļiem, pēc to saistības ar uzņēmuma darbības ekonomiskajiem rezultātiem, resp., tā produkcijas tirgus konjunktūru, dalās divās grupās: nemainīgajos un mainīgajos. Nemainīgie ir tie, kuru lielums nav atkarīgs no uzņēmuma peļņas. Tie ir ar strādājošo atalgojumu saistītie, uzņēmuma nekustāmā īpašuma un dabas resursu nodokļi. Mainīgie – valsts kā īpašnieka saņemtās dividendes, uzņēmuma ienākuma un nerezidentu dividenžu nodokļi.

Algas nodokļu summa ir atkarīga no paredzamā atalgojuma lieluma. No LAA pētījumā sniegtās informācijas izriet, ka *Baltic Pulp* finanšu modelī 2010. gadam vidējā alga tiek projektēta ~ 840 eiro, jeb ~ 500 latu mēnesī. Atbilstoši tai sagaidāmie algas nodokļu maksājumi gadā būtu (Ls tūkst):

Sociālie maksājumi pavisam	736,89
tai skaitā:	
– darba devēja	547,89
– darba ņēmēja	189,00
Iedzīvotāju ienākuma nodoklis	455,70
Kopā algas nodokļi	1192,59

Minētajā LAA pētījumā nekustāmā īpašuma nodoklis tiek projektēts 1,1 milj. eiro un dabas resursu 0,7 milj. Kopā tātad 1,8 milj. eiro, kas atbilst aptuveni Ls 1080 tūkst. Tādējādi iespējamais budžeta ieguvums nemainīgo nodokļu veidā gadā būtu Ls 2272,59 tūkst.

Sarežģītāk prognozēt pārējos nodokļu un ieguvumu veidus, jo tos ietekmē ne tikai objektīvie faktori (tirgus konjunktūra), bet arī subjektīvie (peļņas izlietojuma, īpaši dividenžu politika). Aplūkojamajā projektā ilūzijas radīja dedzīgi proponētais Latvijas līdzīpašnieka statuss un investoriem dotie solījumi piešķirt tiem nodokļu atlaides, kuru kopējā summa, kā minēts iepriekš, pārsniedz to ieguldījumu a/s statūtkapitālā. Tādēļ šinī daļā var runāt tikai pieņēmuma formā: „kā būtu, ja būtu”. 8. tabulā aplūkoti attiecīgie varianti.

Tabulā minētie skaitļi rāda iespējamo rūpnīcas pienesumu valsts konsolidētā kopbudžeta ieņēmumos. Pirmajos divos variantos 7. ailē kursīvā uzrādītie un iekavās ietvertie skaitļi uzrāda uzņēmuma ienākuma nodokļa summas, kuras varētu

ienākt budžetā, ja uzņēmums netiktu no tā maksāšanas atbrīvots. Pieskaitot iespējamā nodokļa summu uzrādītajiem budžeta ieņēmumiem, redzam, ka reālākajos cenu variantos (558-600 USD/t) idealizētajā īpašnieku sastāva variantā budžets iegūtu par 53-58% vairāk. Reāli sagaidāmajā variantā tas palielinātos 2,5-2,7 reizes. Trešajā variantā galveno ieņēmuma posteni veidotu dividenžu nodoklis (42-50%). Apmierinot investora prasību piešķirt uzņēmumam ienākuma nodokļa atlaidi (80%), Latvijas neiegūtais budžeta ieņēmums 6-7 reizes pārsniegš tās ieņēmumus no strādājošo algas nodokļiem. Uzņēmuma ienākuma nodokļa atlaide vai tā samazinājuma piešķiršana ir attaisnojama tad, ja budžeta ieguvumi no darba algas nodokļiem ir jūtami lielāki vai vismaz līdzīgi atlaistā nodokļa summām. Analizējamā projekta gadījumā šis nosacījums tiek pilnīgi ignorēts. Atbrīvošana no uzņēmuma ienākuma nodokļa maksāšanas **nav ekonomiski attaisnojama**. Tā kvalificējama kā Latvijas valsts dāvana uzņēmuma īpašniekiem.

8. tabula

Valsts konsolidētā kopbudžeta ieņēmuma no celulozes rūpnīcas iespējamie varianti 2010.gadā, tūkst. Ls

Realizācijas cena USD/t	Algas nodokļi	Nekustāmā īpašuma nodoklis	Dabas resursu nodoklis	Dividendes (Latvijai)	Nerezidentu dividenžu nodoklis	Uzņēmuma ienākuma nodoklis	Kopā ienāks budžetā
Idealizētais variants							
450	1192,59	660	420	6787,44	1378,02	(2898)	10438,05
558	1192,59	660	420	11919,6	2420,04	(8730)	16612,23
600	1192,59	660	420	13915,44	2825,26	(10998)	19013,29
700	1192,59	660	420	18667,44	3790,06	(16398)	24730,09
Reālistiskais variants							
450	1192,59	660	420	-	2056,8	(2898)	4329,39
558	1192,59	660	420	-	3612,0	(8730)	5884,59
600	1192,59	660	420	-	4216,8	(10998)	6489,39
700	1192,59	660	420	-	5656,8	(16398)	7929,39
Uzņēmumam piešķirta ienākuma nodokļa 80% atlaide							
450	1192,59	660	420	-	2056,8	579,6	4908,99
558	1192,59	660	420	-	3612,0	1746,0	7630,59
600	1192,59	660	420	-	4216,8	2199,6	8688,99
700	1192,59	660	420	-	5656,8	3279,6	11208,99

Latvijas valsts konsolidētā kopbudžeta ieņēmumi 2001.gadā bija Ls 1714748 tūkst. Lai noteiktu rūpnīcas lomu budžeta ieņēmumu palielināšanā, nepieciešams prognozēt tā apjomu 2010.gadā. Latvijas budžeta izmaiņas 1995.-2001. gados, salīdzinot ar iepriekšējo gadu, bija 0,7-22,0% robežās. Pēdējos trijos gados (1998.-2001.) tas vidēji gadā palielinājās par 2,82%. Šajā laikā, īpaši 1999. un 2000. gados, bija stipri jūtama Krievijas 1998. gada krīzes ietekme. Pēc tās pārvarēšanas 2001. gadā ieņēmumi palielinājās par 5,6%. Orientējošu priekšstatu par iespējamām budžeta izmaiņām sniedz ES valstu statistika.

Starptautiskā Valūtas fonda finanšu statistikas gadagrāmatās ir informācija gan ne par valsts konsolidēto kopbudžetu, bet tikai par valdību ieņēmumiem. Tā kā tie vairumā valstu veido kopbudžeta lielāko daļu, pieņemam, ka to izmaiņu tendences var attiecināt arī uz valsts konsolidēto kopbudžetu. ES valstīs valdību ieņēmumu pieauguma tempi ir ļoti atšķirīgi: vidējais pieaugums 10 gadu periodā bija no 2,77% (Zviedrija) līdz 17,43% (Grieķija). Budžeta ieņēmumu pieauguma tempus, bez citiem faktoriem, jūtami ietekmē patēriņa cenu izmaiņu dinamika. Minētajās valstīs tās diapazons attiecīgi bija no 2,21 līdz 14,11% vidēji gadā. Izslēdzot galējos variantus, redzams, ka valstīs, kurās inflācija bija vidēji 2-3%, budžeta ieņēmumi palielinājās par 3-4% gadā. Balstoties uz minēto informāciju, prognozējam Latvijas konsolidētā kopbudžeta trīs variantus, pieņemot tā gada vidējos palielinājuma tempus 3%, 4% un 5%. Atbilstoši šiem tempiem, 2010. gadā budžeta ieņēmuma varianti, bez celulozes rūpnīcas orientējoši būtu Ls tūkst.: 2237357; 2440621 un 2660137. Celulozes rūpnīcas iespējamā daļa budžeta ieņēmumu palielināšanā parādīta 9. tabulā.

9. tabula

Iespējamais valsts konsolidētā kopbudžeta ieņēmumu palielinājums no celulozes rūpnīcas nodokļu iemaksām 2010. gadā, %

Budžeta varianti, Ls tūkst.	Rūpnīcas daļa %, atbilstošam realizācijas cenas variantam			
	450	558	600	700
Idealizētais variants				
2237357	0,47	0,74	0,85	1,11
2440621	0,43	0,68	0,78	1,01
2660137	0,39	0,62	0,71	0,93
Reālistiskais variants				
2237357	0,19	0,26	0,29	0,35
2440621	0,18	0,24	0,27	0,32
2660137	0,16	0,22	0,24	0,30
Variants ar 80% uzņēmuma ienākuma nodokļa atlaidi				
2237357	0,22	0,34	0,39	0,50
2440621	0,20	0,31	0,36	0,46
2660137	0,18	0,29	0,33	0,42

Pat idealizētajā variantā, normālā celulozes tirgus konjunktūras situācijā, šīs gigantiskās rūpnīcas pienesums budžetā varētu būt tikai 0,7-0,8%. Reālistiskajā variantā tā loma nepārsniegtu 0,3%. Līdzīga situācija sagaidāma, piekrītot apmierināt investora prasību – piešķirt tam 80% uzņēmuma ienākuma nodokļa atlaidi. Tad pienesums veidotu aptuveni tikai 0,3-0,4% kopējo budžeta ieņēmumu, tātad vērtējams kā nenozīmīgs. Jebkurā variantā ieguldījums neatbilst koksnes resursu daudzumam, ko šī rūpnīca izņems no kopējās aprites. Tā kā koksne ir Latvijas svarīgākais dabas resurss, valsts ekonomikas attīstība lielā mērā būs atkarīga no tā, cik mērķtiecīgi tas tiks izmantots.

Ko Latvijā izdevīgi ražot?

Atbildot uz šo jautājumu, atsevišķi speciālisti nosauks dažādus produkcijas veidus, kā argumentu minot to kvalitāti, izgatavošanā izmantoto tehnoloģiju un citas īpašības. Mūsdienu globalizētā tautsaimniecībā, atvērtas ekonomikas apstākļos, kad turklāt uzņēmumu īpašnieki lielākoties ir nerezidenti, praktiski nav vairs svarīga valstī ražotās produkcijas lietiskā forma, izejvielas (šinī gadījumā koksnes) pārstrādes dziļums, ražotā produkta pabeigtības pakāpe un tā realizācijas areāls. Tāpat zaudē nozīmi no iepriekšējā perioda pārmantotie priekšstati, ka izdevīgāk ir nodrošināt patēriņu ar pašu zemē ražoto produkciju, piemēram, papīru. Atvērtas ekonomikas modelī, turklāt visām valstīm korekti pildot Pasaules Tirdzniecības organizācijas nosacījumus, patēriņa visizdevīgāko nodrošinājumu realizē tirgus, godīga konkurence.

Raugoties no valsts viedokļa, jebkura uzņēmuma ekonomisko nozīmīgumu reāli nosaka viens rādītājs: kopējā naudas summa, kas tā darbības rezultātā nonāk iedzīvotāju (nodarbināto) rīcībā un nodokļu veidā konsolidētā valsts kopbudžetā. Tēlaini runājot, valstij vajadzīgi **uzņēmumi, kas ražo naudu** jebkuras konvertējamas valūtas veidā. Tas pilnībā attiecas arī uz aplūkojamo nozari. Atsevišķu koksnes izmantošanas veidu valstisko efektivitāti nosaka naudas summa, kuru sabiedrība iegūst no pārstrādātās koksnes salīdzinošā apjoma.

Latvijā no koksnes ražo dažādus izstrādājumus. Mazvērtīgāko koksni un daļu tās pārstrādes atlieku izlieto kā enerģijas avotu. Lielu daudzumu eksportē nepārstrādātā veidā (galvenokārt papīrmalka). Papīrmalkas pārstrādei celulozē it kā vajadzētu uzlabot eksporta – importa bilanci. Precīzāk situāciju raksturo valsts maksājumu bilance, par kuras iespējamām izmaiņām parasti runāts netiek.

Celulozes rūpnīcas būvniecības projekts neradītu šaubas, ja Latvijas rezidenti būtu spējīgi paši to uzbūvēt un iekarot celulozes realizācijas nišu pasaules tirgū. Dažu speciālistu proponētais Skandināvijas valstu pašreizējais koksnes resursu izmantošanas modelis pie mums nav realizējams. Tur šī nozare izauga pakāpeniski no nelielām, sākotnēji vietējas nozīmes rūpnīcām līdz mūsdienu kapitāla ietilpīgiem automatizētiem uz pasaules tirgu orientētu lieluzņēmumu apvienībām. Ir skaidri jāapzinās, ka mums gandrīz nav reālas iespējas uzbūvēt šādu ražotni un vēl mazākas izredzes ir iekarot tās produkcijas realizācijas tirgu. Tādēļ, lemjot šo jautājumu, jāapzinās skaudrā patiesība, ka šāda tipa rūpnīca ar vai bez papīra fabrikas nebūs ne „mūsu” (vietējo uzņēmēju) ne arī „Latvijas”. Tā pašreiz virzītājā variantā būs tikai tā vai cita ārvalstu koncerna Latvijas **teritorijā dislocēta** filiāle. Kā jau minēts, turpmāk darīšana būs tikai ar vienu ārējo investoru *Metsäliitto*, kurš būs vienīgais rūpnīcas īpašnieks un acīmredzot enerģiskāk kā līdz šim diktēs savas prasības.

Koksnes izmantošanas efektivitāte – sabiedriskais aspekts

Veidojot Latvijas nostāju sarunās ar investoru, vispirms jārod skaidrība, kāds sagaidāms Latvijas ieguvums no viena m³ celulozē pārstrādātās koksnes, salīdzinot ar citiem tās izmantošanas veidiem.

Atbildot uz šo jautājumu, jāņem vērā, ka, kā aprādīts iepriekš, celulozes ražošana vairs nav vienīgais tievkoksnes izmantošanas veids. Tas pirmkārt. Un otrkārt, pašreiz sagatavotais un eksportētais papīrmalkas apjoms lielā mērā ir valstī

realizētās mežsaimniecības (neracionālas) politikas rezultāts. Tā orientēta uz izcērtamo koku vecuma samazināšanu, tātad uz forsētu papīrmalkas iznākuma palielināšanu. Koriģējot ar likumu noteiktos normatīvus un mainoties pieprasījumam, sagatavotās koksnes sortimentā palielināsies zāģēšanai derīgo apaļkoku daļa, samazinot papīrmalkā realizējamo sortimentu apjomus. Palielināsies zāģmateriālu ražošanas blakusprodukta šķeldas daudzums, kuras novirzīšana celulozes ražošanai pašreiz ir viens no tās efektīvākiem izmantošanas veidiem. Tas nosaka lietderību salīdzināt visu koksnes izmantošanas variantu efektivitāti.

Šāda salīdzinājuma nepieciešamību nosaka arī tas, ka Latvijā līdz šim nav izstrādāta tās galvenā dabas resursa izmantošanas stratēģija, kurā būtu ietvertas pašreizējās iespējas un prognozējamā to paplašināšanās pārrēdzamajā nākotnē. Tas apgrūtina realizēt mērķtiecīgu šīs nozares attīstības politiku.

Atšķirīga aina

Tā kā uzņēmumi arī turpmāk lielākoties būs ārējā kapitāla īpašumā, koksnes izmantošanas veidu efektivitāti noteiks, kā norādīts iepriekš, galvenokārt kopējā naudas summa, ko iegūs Latvijas iedzīvotāji darba samaksas un valsts konsolidētais kopbudžets nodokļu ieņēmumu veidā, attiecināta uz 1 m³ pārstrādātās koksnes. Atsevišķu koksnes pārstrādes veidu piensums Latvijas NNI no 1 m³ produkcijas ražošanai izlietotās koksnes parādīts 10. tabulā. Tā sastādīta, izmantojot uzņēmumu gada pārskatos iekļautos rādītājus. Šī informācija koriģēta, izslēdzot atsevišķu uzņēmumu maksāto pievienotās vērtības nodokli, nosacīti pieņemot, ka visu produkciju, tāpat kā celulozes ražošanas gadījumā, eksportēs. Dažu uzņēmumu rādītāji, kuri, līdz ar koksnes pārstrādi veikuši arī citas darbības, koriģēti atbilstoši šajās darbībās nodarbināto daļai kopējā strādājošo skaitā. Tabulā uzņēmumi apvienoti grupās, atkarībā no izmantojamās koksnes un izlaižamās produkcijas. Trešajā un ceturtajā ailēs uzrādītie skaitļi rāda mazāko un lielāko attiecīgajā grupā iekļauto uzņēmumu (pirmā aile) rādītājus.

PV lielums un Latvijas tīrais ieguvums (algas+nodokļi) koksnes pārstrādes uzņēmumos ir ļoti atšķirīgi. Attiecinot uz m³ izlietotās koksnes, PV rādītājs atšķiras 20 un algas+nodokļi – 22 reizes. Visaugstākie rādītāji ir uzņēmumos, kuri kā izejvielu izmanto lapu koku koksni un ražo finieri, mēbeļu detaļas un sērkociņus. Tie ietilpst pirmajā grupā. Pat pieņemot, ka nav būtisku šķēršļu atsevišķu izstrādājumu realizācijas paplašināšanai, ražošanas apjomus ierobežo derīgās koksnes (atbilstošas kvalitātes bērza koksnes) krāja. Mežu nozares attīstības stratēģijā vēlams paredzēt pasākumus tās palielināšanai, starp citu, izstrādājot un realizējot lauksaimniecībā neizmantojamo zemju apmežošanas projektus.

Otrajā un trešajā grupās ietilpstošie uzņēmumi izmanto galvenokārt skuju koku dažāda izmēra apaļkokus. Atšķirības starp tiem nosaka koksnes pārstrādes dziļums. Lielāku ieguvumu dod uzņēmumi, kas izgatavo complicētākus izstrādājumus: kokskaidu plātnes, galdniecībā un celtniecībā izmantojamus konstrukciju elementus. Arī šo grupu skaitļi apliecina, ka Latvijas ieguvums no dažādiem koksnes pārstrādes veidiem ir atšķirīgs.

Latvijas NNI ieguvumu no koksnes pārstrādes nosaka galvenokārt tās izmantošanas veids. Pašreizējā attīstības etapā, kad investori peļņu neizved, bet reinvestē Latvijā, uzņēmumu īpašnieku valstiskā piederība, ja tiem nav piešķirts

izņēmuma stāvoklis (nodokļu atlaides), šo rādītāju gandrīz neiespaido. To uzskatāmi apliecina fakts, ka kā vislielāko, tā arī vismazāko piensumu no m³ pārstrādātās koksnes nodrošina nerezidentiem piederošas rūpnīcas.

10. tabula

Piņesums Latvijas PV un NNI no pārstrādātās koksnes 2001. gadā, Ls/1 m³

Uzņēmumu grupa	Galvenie produkcijas veidi	PV*	Algas+ nodokļi
SIA Rīgas Finiera rūpnīca, A/S Latvijas Finieris, SIA „Sāga” un „Laiko”, A/S „Komēta”, SIA „Liepājas Sērkociņi”	Drāztais un lobītais finieris, saplāksnis, mēbeļu detaļas, sērkociņi un citi.	23,13 - 156,35	16,97 - 82,98
SIA „Katrīnkoks”, SIA „REKOR” A/S „Rīgas Tonis”, A/S „Bolderāja”	Līmētas koka konstrukcijas, audzēti profilmateriāli, durvis, kokskaidu plātnes zāģmateriāli un citi.	11,05 - 23,55	7,93 - 11,38
A/S Saldus MR, SIA Rēzeknes MRS, SIA „Nells” (Aizkraukles uzņ.), SIA „Kureks”, SIA Vika Wood.	Zāģmateriāli, taras dēļi, šķelda, zāģskaidas.	7,80 - 23,92	3,75 - 9,84

* PV=algas+nodokļi+kapitāla patēriņš+tīrais ienākums (peļņa)

Atsevišķu moderno kokzāģētavu piemērs rāda, ka veidojas paradoksāla situācija, proti, palielinoties ražošanas procesa mehanizācijas līmenim, Latvijas ieguvums samazinās. Ražošanas procesu modernizācija un automatizācija ir tehniskā progresa sastāvdaļa un valstij būtu tā jāveicina. Tomēr nevar neredzēt, ka apstākļos, kad uzņēmuma īpašnieki ir nerezidenti, augot modernizācijas pakāpei valsts ieguvums sarūk. Būtu pārsteidzīgi un aplami iestāties pret tehnisko progresu. Minētā paradoksa pārvarēšana acīmredzot realizējama, paaugstinot strādājošo darba samaksas līmeni, mērķtiecīgi pilnveidojot nodokļu sistēmu un vienmērīgāk izvietojot uzņēmumus reģionos. Šinī sakarībā kā valsts interesēm neatbilstoši vērtējami ieteikumi vēl tālāk samazināt uzņēmuma ienākuma nodokļa likmi, kura arī pašlaik ir ievērojami mazāka nekā ES valstīs. Realizējot minētās idejas, palielinoties uzņēmumu kapitāla ietilpībai, Latvijas ieguvums neizbēgami samazināsies. Uzņēmumu modernizācija ir tā īpašnieku, kā galveno tās sniegtā efekta ieguvēju, uzdevums. Valsts finansiāla līdzdalība attaisnojama tad, ja tās ieguvums (algas+nodokļi) ievērojami pārsniedz piešķirto nodokļu atlaižu summu. Katrā ziņā nav ekonomiska pamata subsidēt šos pasākumus uz valsts ieguvumu samazināšanas rēķina.

Ko sola celulozes rūpnīca?

Balstoties uz iepriekš izmantoto metodi, varam noskaidrot, kāds sagaidāms Latvijas ieguvums no m³ koksnes, pārstrādājot to celulozē. Tas aprēķināts, vadoties no augstāk minētajiem nosacījumiem. Tīrā ienākuma sadalē katram īpašnieku sastāva modelim aplūkoti vairāki varianti atkarībā no:

- uzņēmuma ienākuma nodokļa maksāšanas noteikumiem un
- peļņas izlietojuma iespējamā varianta, resp., kā investors izlietos peļņu: izvedīs to (un kādu daļu) dividenžu veidā un attiecīgi maksās dividenžu nodokli (10%), vai arī izlietos vai izvedīs to citādā veidā, izvairoties no dividenžu nodokļa samaksas.

Raksturīgākie no iespējamiem variantiem atspoguļoti 11. tabulā.

11. tabula

Latvijas iespējamais ieguvums nodarbināto atalgojuma, nodokļu un dividenžu veidā Ls/m³ celulozē pārstrādātās koksnes

Uzņēmuma ienākuma nodoklis	Peļņas % dividendēm	Realizācijas cenu varianti, USD/t			
		450	558	600	700
Latvijai 33%, investoram 67% akciju kapitāla					
Maksā pilnīgi	0	2,21	4,15	4,91	6,71
	30	4,13	7,39	8,65	11,67
	40	4,77	8,47	9,90	13,32
	0	1,24	1,24	1,24	1,24
Nemaksā	30	3,28	4,82	5,43	6,85
	40	3,96	6,02	6,82	8,73
Investoram 100% akciju kapitāla					
Maksā pilnīgi	0	2,21	4,15	4,91	6,71
	30	2,69	4,97	5,85	7,96
	40	2,85	5,24	6,16	8,37
Nemaksā	0	1,24	1,24	1,24	1,24
	30	1,75	2,14	2,29	2,65
	40	1,93	2,44	2,65	3,13
	0	1,43	1,82	1,97	2,33
Maksā 20%	30	1,94	2,71	3,01	3,71
	40	2,11	3,00	3,35	4,18

Ir acīmredzams, ka Latvijas ieguvums būs proporcionāls celulozes realizācijas cenai un dividendēm novirzītās peļņas daļai. Salīdzinot divus īpašnieku sastāva variantus, redzam, ka lielāku ieguvumu dotu Latvijas (vai labāk tās rezidentu) līdzdalība statūtkapitālā un ja uzņēmums maksātu ienākuma nodokli. Tā kā uzņēmums būs peļņu nesošs, pat atbrīvojot to no nodokļa maksāšanas, ieguvums ir lielāks nekā citos variantos, jo dividendes veidotu nozīmīgu skaitli. Piemēram, ja dividendēs izmaksātu 40% peļņas, tās, ieskaitot uz ārzemēm izvedamo dividenžu nodokli, būtu 2,72-7,48 Ls/m³ robežās. Teiktais tomēr ir tikai vīzija „kā būtu ja būtu”, kuras realizācijas obligāts nosacījums ir pašmāju uzņēmēju (ne valsts)

noteicošās ietekmes iegūšana uzņēmuma statūtkapitālā. Tā kā Latvijā pagaidām vēl nav parādījušies uzņēmēji, kas varētu līdzvērtīgi piedalīties šī projekta realizācijā, veidojas situācija, ka tam būs tikai viens īpašnieks (*Metsäliitto Group*).

Vēl jāpiebilst, ka pat paliekot Latvijai līdzīpašnieka statusā pirmos 5-6 gadus pēc rūpnīcas darbības sākšanas dividendes maksātas netiks (variants: dividendēm 0%). Peļņa tiktu izlietota kredītu atmaksai un Latvijas ieguvums aprobežotos ar strādājošo algām un t.s. pārējiem nodokļiem. Attiecinot uz m^3 pārstrādātās koksnes, neatkarīgi no produkcijas realizācijas cenas, Latvijā garantēti paliktu tikai Ls 1,24. Ņemot vērā, ka Latvijas sarunu vedēji bija akceptējuši tieši šo variantu, ieguvums būtu tuvs minētajam, tātad trīs reizes atpaliktu no 10. tabulā minētā vismazākā skaitļa (zāgmateriālu ražošana).

Piekrītot investora, kuram pieder 100% statūtkapitāla, prasībai par ienākuma nodokļa likmes piekārtēju samazinājumu un pieņemot, ka celuloze tiks realizēta vidēji par 558 – 600 USD/t un 30 – 40% peļņas īpašnieki godīgi (neapejot likumus) izvedīs dividenžu veidā, Latvijas ieguvums no m^3 koksnes **orientējoši būtu Ls 2,71-3,35, tātad daudz mazāks nekā pārstrādājot koksni zāgmateriālos, taras dēlīšos u.tml.** Tas ir augstākais, uz ko Latvija teorētiski var cerēt. Ņemot vērā, ka uzņēmumam būs tikai viens īpašnieks, var paredzēt, ka tam nebūs nekādas vajadzības peļņu sadalīt dividendēs. Atbilstoši tirgus attiecību likumsakarībām, maksimāli tiks realizētas citas „likumīgas” iespējas tās pārvešanai uz ārzemēm. Latvijas ieguvums visticamāk saruks līdz minētajai strādājošo atalgojuma un pārējo nodokļu kopējai summai.

No tabulas otrajā daļā attēlotajiem trim (uzņēmuma ienākuma nodokļa) variantiem Latvijai pieņemams ir tikai pirmais (pilnīgi maksā visus nodokļus), turklāt pie nosacījuma, ka investīciju līgumā būs nepārprotami fiksēti vismaz divi noteikumi:

1. *Baltic Pulp* celulozi *Metsäliitto Group* vai citiem uzņēmumiem realizē par cenu, kas nav mazāka par vidējo starptautiskajā tirgū un
2. peļņu īpašnieki no Latvijas var izvest tikai dividenžu veidā, maksājot attiecīgo nodokli (10%).

Pat izpildot minētos nosacījumus, Latvijas ieguvums no koksnes pārstrādes celulozē būtu samērā neliels (4,97 - 6,16 Ls/ m^3). Tas tomēr būtu tuvs tam, ko valsts iegūst no zāgmateriālu, taras dēlīšu un līdzīgu izstrādājumu ražotājiem uzņēmumiem. Piekrītot investora prasībai piešķirt tam 80% uzņēmuma ienākuma nodokļa atlaidi un neierobežojot tā tiesības produkcijas realizācijas cenas veidošanā un peļņas izlietojumā (dividendēm 0%), Latvijas ieguvumi no m^3 pārstrādātās koksnes samazinātos aptuveni trīs reizes un būtu ievērojami mazāki nekā no citiem tās izmantošanas veidiem. Latvijas NNI ik gadu ietu secen Ls 9-13 milj.

PV un reālais ieguvums

Atgriezīsimies pie galvenā argumenta, kas tiek minēts celulozes rūpnīcas būvniecības projekta aizstāvībai, proti, ka tas došot iespēju ražot un eksportēt produktu ar lielāku PV un veicināšot ārējās tirdzniecības bilances uzlabošanu. Šādas izmaiņas patiešām būs un radīs formālu atspoguļojumu valsts statistikas

apkopotajos rādītājos, vispirms IKP un eksporta apjoma palielinājumā. Jau norādījām, ka no Latvijas interešu viedokļa būtiskas ir nevis bruto, bet tikai neto šo rādītāju izmaiņas. Latvijas vajadzību apmierināšanai varēs izlietot tikai to PV daļu, kura nonāks tās iedzīvotāju īpašumā un budžetu ieņēmumos. Kā minēts iepriekš, tā reducējas uz PV daļu, kuru veido nodarbināto algas un nodokļu maksājumi budžetā. Šī kopējās PV daļa parādīta 12. tabulā.

12. tabula

Algu un nodokļu daļa celulozes ražošanā pievienotajā vērtībā, %

Ienākuma nodoklis	Peļņas % dividendēm	Celulozes realizācijas cena USD/t			
		450	558	600	700
Pievienotā vērtība Ls/m³ pārstrādātās koksnes		29,08	42,04	47,08	59,08
Latvijai 33%, investoram 67% akciju kapitāla					
	0	7,6	9,9	10,4	11,4
Maksā pilnīgi	30	14,2	17,6	18,4	19,8
	40	16,4	20,1	21,0	22,5
	0	4,2	2,9	2,6	2,1
Nemaksā	30	11,3	11,5	11,5	11,6
	40	13,6	14,3	14,5	14,8
	Investoram pieder 100% akciju kapitāla				
	0	7,6	9,9	10,4	11,4
Maksā pilnīgi	30	9,3	11,8	12,4	13,5
	40	9,8	12,5	13,1	14,2
	0	4,3	2,9	2,6	2,1
Nemaksā	30	6,0	5,1	4,9	4,5
	40	6,6	5,8	5,6	5,3
	0	4,9	4,3	4,2	3,9
Maksā 20%	30	6,7	6,4	6,4	6,3
	40	7,3	7,1	7,1	7,1

Tabulā minētie skaitļi neapstiprina apgalvojumu, ka koksnes pārstrāde celulozē nodrošina vislielāko pievienoto vērtību. Analizējamajos cenu variantos tā varētu būt no 29,08 līdz 59,08 Ls/m³. Atmetot malējos realizācijas cenu variantus, šis skaitlis ir Ls 42-47. 10. tabulā sniegtie uzņēmumu faktiskie dati par 2001. gadu rāda, ka atsevišķos ražošanas veidos PV ir vairākkārt lielāka (drāztais un lobītais finieris, mēbeļu detaļas), vai arī līdzīga (saplāksnis, sērkociņi) tai kāda sagaidāma, ražojot celulozi.

Vēl radikālākas atšķirības ir salīdzinot **reālo** Latvijas rīcībā nonākošo daļu. Tās lielums būs atkarīgs no tā, vai celulozes rūpnīca darbosies komerciālās darbības vispārējo nosacījumu ietvaros, turklāt realizējot produkciju par pasaules tirgus vidējo cenu un peļņas nozīmīgu daļu novirzot dividendēm (maksājot dividenžu nodokli), jeb tai tiks dāvināts izņēmuma režīms. Jāatzīst tomēr, ka pat gadījumā, ja tas maksātu visus nodokļus, reālākajā cenu variantā valstī paliktu, atkarībā no izvedamo dividenžu lieluma 10-13% PV. Piešķirot tam prasīto

uzņēmuma ienākuma nodokļa atlaidi (80%) šī daļa saruks un būs tikai 4-7%. Sarindojot dažādus koksnes pārstrādes veidus pēc valsts ieguvuma no m³ izmantotās izejvielas (sk. 10. un 11. tabulas) iznāk, ka vismazākais tas būs no koksnes resursu izmantošanas celulozes ražošanai (ja apstiprinās investora prasīto ienākuma nodokļa atlaidi).

Problēmas nozīmīgumu nosaka tas, ka celulozes ražošanai tiks novirzīti nevis daži simti vai tūkstoši, bet gan trīs miljoni m³ koksnes gadā, kas veido gandrīz 30% kopējās ciršu krājas, jeb par 75% vairāk nekā 2001. gadā izmantoja 10. tabulā minētie 14 koksnes pārstrādes uzņēmumi. To un projektējamās celulozes rūpnīcas nozīmīgumu Latvijas tautsaimniecībā parāda 13. tabula. Celulozes ražošanas ietekme parādīta tikai vienam tās realizācijas cenu variantam – 600 USD/t un sešiem uzņēmuma ienākuma nodokļa un peļņas izlietojuma dividendēm variantiem:

	uzņēmuma ienākuma nodokli maksā:	dividendēm:
Pirmais	100%	0% peļņas
Otrais	100%	40% peļņas
Trešais	0%	0% peļņas
Ceturtais	0%	40% peļņas
Piektais	20%	0% peļņas
Sestais	40%	20% peļņas

13. tabula

Koksnes izmantošanas ekonomiskie rādītāji tradicionālo izstrādājumu un celulozes ražošanai

Uzņēmumu varianti	Pārstrādātā koksni tūkst. m ³	Nodarbināto skaits	Darba samaksa, bruto, tūkst. Ls	Budžeta ieņēmumi tūkst. Ls
Tradicionālie koksnes pārstrādes veidi 2001. gadā				
14 kokapstrādes uzņēmumi	1714	6714	12442	14500
to skaitā 9, kas pārstrādā skuju koku koksni	1050	1931	3466	3604
Celulozes ražošanas ekonomiskie varianti 2010. gadā				
Pirmais	3000	350	2640	12078
Otrais	3000	350	2640	15855
Trešais	3000	350	2640	1080
Ceturtais	3000	350	2640	5297
Piektais	3000	350	2640	3280
Sestais	3000	350	2640	7408

Celulozes rūpnīca izlietos par 75% vairāk koksnes, nekā analizētie 14 uzņēmumi un gandrīz 3 reizes vairāk nekā uzņēmumi, kuri izmanto skuju koku koksni. Nodarbināto skaits celulozes rūpnīcā, gluži otrādi, būs attiecīgi 19,2 un 5,5 reizes mazāks. Sagaidāmie iedzīvotāju ieguvumi darba samaksas veidā

celulozes ražošanā nodarbinātajiem 2010. gadā būs 4,7 un 1,3 reizes mazāki, nekā tie bija 2001 gadā tabulā iekļautajos tradicionālajos nozares uzņēmumos. Budžeta ieņēmumi no celulozes rūpnīcas maksātiem nodokļiem būs atkarīgi no tā tiks vai netiks tai piešķirti nodokļu atvieglojumi. Pat gadījumā, ja nekādu atvieglojumu nav un tā 40% peļņas izvestu dividenžu veidā, tās piensums būtu līdzīgs kopējai summai, ko iemaksā tradicionālie pārstrādes veidu uzņēmumi, izlietojot 1,75 reizes mazāk koksnis. Piešķirot tai prasīto 80% uzņēmuma nodokļa atlaidi, budžeta ieņēmumi būs 2-5 reizes mazāki, atkarībā no dividenžu nodokļa ieņēmumiem. Latvijas galvenā dabas resursa izmantošanas veids var jūtami ietekmēt ne tikai mežu nozares, bet visas tautsaimniecības stāvokli.

Latvijas intereses jāizprot un jāaizstāv

Informācija, kas laiku pa laikam parādās masu saziņas līdzekļos, nerada iespaidu, ka Latvijas sarunu vedēji izvirzītu investoriem savus noteikumus vai ierobežojumus saistībā ar projekta realizāciju. Līdzšinējās izmaiņas projekta nosacījumos nav to nopelnis, bet sabiedrības spiediena rezultāts. Vismaz līdz 2003. gadam prasības izvirzīja investori un Latvija tās pilnīgi vai daļēji pildīja. Tas norāda, ka Latvijas valstij, atšķirībā no investoriem, nav skaidra mērķa, kas sasniedzams ar projekta realizāciju. Uzskatāmi to apliecina tas, ka nav veikta un netiek arī paredzēta šīs gigantiskās ieceres **neatkarīga ekonomiskā ekspertīze**. To nevar aizstāt izstrādē iesaistīto, turklāt investoru algoto darbinieku publicētie atsevišķi rādītāji un nepierādītie apgalvojumi. Raksturīgs piemērs šinī ziņā ir LAA vairākkārtējie mēģinājumi idealizēt projekta nozīmīgumu Latvijas tautsaimniecībai. Varbūt šīs organizācijas nostādni daļēji var izskaidrot ar tai noteikto vietu valsts pārvaldes struktūrā. Neskatoties uz tās nosaukumā it kā ietvertu darbības saturu „Attīstības” (Latvijas), saskaņā ar Ministru Kabineta apstiprināto Nolikumu (1993. gada 7. septembrī) tās galvenais uzdevums ir „ārzemju ieguldījumu piesaistīšana Latvijas tautsaimniecībā...”. Piesaistīt ārējās investīcijas tikai pašu investīciju dēļ (precīzāk, investoram izdevīgu projektu izveidei) ir vieglāk, nekā realizēt mērķtiecīgu valsts ekonomisko izaugsmi veicinošus variantus.

Projekta popularizēšanas pasākumos tika akcentēta nepieciešamība piešķirt uzņēmumam nodokļu atvieglojumus atbilstoši speciālās ekonomiskās zonas statusam. Uzmanību saista tas, ka līdz 2003. gadam šo priekšlikumu izvirzīja nevis paši investori, bet Latvijas ierēdņi(!). Atvieglojumu pamatošanai, saprotams, netika minēti Latvijas ieguvumi, jo, kā rāda projekta analīze, tie ir neskaidri un būs ļoti niecīgi. Iztrūkst arī norādes par prasīto atvieglojumu esamību investoru pašu valstīs, jo acīmredzot tur tādu nav.

Sākotnējā ideja par brīvās ekonomiskās zonas noteikumu attiecināšanā uz celulozes rūpnīcu nav viegli realizējama. Lai to izdarītu, Saeimai jāpieņem speciāls likums. Ieteicamo likumdošanas normu pamatošanai nepieciešami aprēķini, kas ne tikai vārdiski (eksportēs produktu ar lielāku PV u.tml.), bet galvenokārt skaitliski parādītu Latvijas sagaidāmos ekonomiskos ieguvumus. Tie, kā iepriekš parādījām, nav pārlicinoši un visdrīzāk varētu būt mikroskopiski. Turklāt jārēķinās arī ar ES un citu starptautisko ekonomisko organizāciju nostāju, kuras brīvo ekonomisko zonu izplatību vērtē negatīvi. Acīmredzot tādēļ tika izvēlēta metode, kas ieviešot

izmaiņas likumā par uzņēmuma ienākumu nodokli, nodrošina nodokļu atvieglojumus iecerētajai celulozes rūpnīcai. To apliecina tā laika Finanšu ministra G. Bērziņa k-ga teiktais diskusijā Saeimā 2000. gada 23. novembrī un proti: „šis likums noteikti attieksies uz jauno celulozes rūpnīcu...”. Ministra runā uzmanību saista tēze, kurai it kā vajadzētu pamatot minēto atvieglojumu nepieciešamību: „...pasaulē neapšaubāmi valda konkurence nodokļu atvieglojumu jomā, lai piesaistītu investīcijas. Ir sākusies sacensība par labāku noteikumu piedāvāšanu lielajiem investīciju projektiem. Protams, šim aspektam...ir otras ļoti negatīvas sekas,... tās ir fiskālās sekas”⁵⁵ No tā varam secināt, ka ministrs, saprotot, ka šis objekts valstij ienākumus nedos, aicina to finansiāli atbalstīt tikai tādēļ, ka pasaulē norit sacensība par investīciju piesaisti un neskatoties uz „fiskālām sekām” (resp. budžeta deficītu) Latvija nedrīkst palikt malā. Kur te loģika? Par loģikas trūkumu liecina arī tas, ka saskaņā ar auditorfirmas KPMG pētījumu, uzņēmuma ienākuma nodokļa likme investora mītnes valstī Somijā ir gandrīz divas reizes lielāka nekā Latvijā (attiecīgi 29 un 15%)⁵⁶

Kopš projekta virzības sākuma tika izvērsti pasākumi sabiedriskās domas veidošanā. Starp tiem jāmin investoru finansētās vairākas žurnālistu grupu īslaicīgas ekskursijas uz savām labākajām rūpnīcām, kuri pēc tam publicēja pārskatus par tur redzēto. Tajos, saprotams, dominē dzirdētā pārstāsts un vizuālie iespaidi. Latvijas ieguvumi vai zaudējumi šādos pārskatos parasti izpaliek. 2001. gada februāra sākumā šādu ekskursantu statusā bija pat divi Latvijas ministri. Ir labi zināms, ka pāris dienās pārscrienot Skandināviju, noskaidrot neko nevar. Var gūt vizuālu priekšstatu un saņemt dozētu informāciju tālākai izmantošanai, kas arī tika darīts. Problēmas, kuras būtu detalizēti pētāmas, saskatītas netika. Pārsteidz, ka ministri neredzēja nekādu atšķirību starp Latvijas un ārējo investoru interesēm. Pārstāstot tur redzēto, runāts tika daudzskaitļa pirmajā personā – „mums”. Minēšu tikai ekonomiskas dabas jautājumus. Piemēram, Zemkopības ministrs A. Slaktera k-gs noskaidrojās, ka ražot celulozi ir izdevīgi, nepaskaidrojot – kam? Ekonomikas ministrs A. Kalvīša k-gs, savukārt, atzīstot, ka celulozes rūpnīca būs augsto tehnoloģiju rūpnīca, pareģo, ka darbaspēka tirgū tas radīsot 4-5 tūkstošus darba vietu, neminot konkrētus pierādījumus. Tādu vienkārši nav, jo rūpnīca ir tipisks monoizejvielu un monoprodukta uzņēmums, kuram apkārt sīkiem ražotājiem nav ko darīt. Vēl šajā epopejā neskaidra paliek jautājuma ētiskā puse, īpaši pēc tajā laikā skaļi izskanējušā Pasaules Bankas pētījuma rezultātiem par korumpētību un valsts nozagšanu. Vai šis vērtējums uz valsts amatpersonu, ieinteresētu ārzemju investoru subsidētiem braucieniem neattiecas?

Raksturīgs piemērs ir informācijas izplatīšana par līdzīgu projektu realizācijas iecerēm Igaunijā, Lietuvā un it īpaši Vācijā, kura varot atņemt Latvijai šo „zelta āderi”, piešķirot tā realizācijai milzīgas subsīdijas (*Dienas bizness* 2002. gada 18. septembrī). *Baltic Pulp* investori, saprotams, bija sašutuši, jo tas mazina cerības ātri realizēt tiem ārkārtīgi izdevīgu projektu. Satraukti bija arī daži Latvijas ierēdņi, kuri sāka runāt par vēl lielāku nodokļu atvieglojumu piešķiršanu.

Informācija par Vācijas valdības ekonomiskajiem apsvērumiem ir visai

⁵⁵ Latvijas Vēstnesis nr. 432/434 2000.- 9.lpp.

⁵⁶ Neatkarīgā Rīta Avīze 2002.gada 26.augustā

trūcīga. No minētajā publikācijā uzrādītajiem skaitļiem, kas aizgūti no Zviedrijas biznesa avīzes *Dagens industri* izriet, ka valdības subsīdijas būs ap 250 miljonu eiro un kredīti un kredītu garantijas ap 470 milj. eiro. Vērtējot šos skaitļus, svarīgi zināt, cik Vācijā tiek tērēts bezdarbnieku pabalstiem, cik ienāks budžetā nodarbināto algu un uzņēmuma ienākuma nodokļu veidā. Euro svars Vācijā un Latvijā nav vienāds. Piemēram, saskaņā ar nacionālajos kontos uzrādīto informāciju, vidējais viena iedzīvotāja personīgais patēriņš 2000. gadā bija (eiro): Vācijā 14400, bet Latvijā tikai 1593 jeb 9 reizes mazāks. Līdzīgu ainu iegūstam, salīdzinot valdības budžeta ieņēmumus uz vienu iedzīvotāju. Mūsu izmantotajā avotā jaunākā informācija ir par 1998. gadu. Izsakot šos ieņēmumus vienā valūtā DM, iegūstam šādus rādītājus: Vācijā 14486 un Latvijā 1548 jeb 9,4 reizes mazāk⁵⁷. Attiecinot Vācijas solīto atbalstu uz mūsu ekonomisko potenciālu tas būtu dalāms vismaz ar 9 un būtu mazāks par 28 milj. eiro. Latvija, kā minēts, bija solījusi ieguldīt statūtkapitālā 120 milj. eiro un ar nodokļu atlaidēm dāvāt investoriem 360-450 milj. eiro Salīdzinot ar Latvijas iespējām, šos skaitļus būtu jāreizina ar 9. Tas rādītu, ka upuris, ko minētās divas valstis uzņemas nest, lai to teritorijā kūpētu rūpnīcas skurstenis, Latvijai reālajā izteiksmē ir nesalīdzināmi (13-16 reizes) lielāks nekā Vācijai.

Pamācoša varētu būt citu valstu vadītāju aktivitātes savu uzņēmēju aizstāvēšanā, kas apmeklējot Latviju interesējas par to darbības nosacījumiem šeit un nereti atgādina mūsu politiķiem par to problēmām. Ir arī citi paņēmieni savu uzņēmēju atbalstīšanai. Uzmanību saista, piemēram, Zviedrijas valdības un citu institūciju aktivitātes šinī jomā. Viens no piemēriem ir *Svem Balt* jautājums. Otrs, – tieši saistīts ar celulozes rūpnīcas projektu: viena no Latvijas zinātniekiem – šī projekta aktīva virzītāja – pēkšņā ievēlēšana par Zviedrijas Karaliskās Inženierzinātņu Akadēmijas locekli. Šī notikuma sakritība ar investoru ieinteresētību ir pārāk acīmredzama.

Minētie piemēri atgādina, ka nekas šajā pasaulē nenāk bez cīņas. Savu uzņēmēju atbalstīšana, valsts ekonomiskā potenciāla palielināšana ir katras valsts valdības un arī citu organizāciju redzeslokā. Diemžēl Latvijā šāda pieeja vēl nav izveidojusies.

Rodas jautājums: kādēļ Latvijā mērķtiecīgi tika virzīts tās galvenās dabas bagātības koksnes izmantošanas valstij neizdevīgs projekts? Šķiet, ka ir divi galvenie iemesli:

1. jautājumus risina nevis tā specifikai adekvātas kvalifikācijas ekonomisti un juristi, bet šīs problēmas nezinoši tehnisko jomu speciālisti un
2. Latvijā vēl nav iedibinājusies sistēma, lai katrs ierēdnis risinātu tikai tā zināšanu sfērai atbilstošus jautājumus un patiešām atbildētu par pieņemto vai ieteikto risinājumu atbilstību valsts interesēm.

Būtiski ir tas, ka projekts jau sākuma stadijā tika virzīts nevis, lai izmantojot koksnes resursus, risinātu ekonomiskās politikas galveno uzdevumu (kāpinātu tautas labklājību), bet galvenokārt, lai pārstrādātu koksni celulozē. Par noteicošo kļuva tehnoloģiskais aspekts. Šādas situācijas izveidi sekmēja arī atbilstošu

⁵⁷ International Financial Statistics, Yearbook 2001. IMF.

ekonomisko pētījumu trūkums, daļēji tādēļ, ka pārveides gados praktiski tika likvidētas institūcijas, kas spējīgas veikt neatkarīgu kvalificētu ekonomisko problēmu izpēti, kā arī tādēļ, ka projekta virzītājus valsts ekonomiskais ieguvums maz interesēja. Par galvenajiem konsultantiem arī ekonomisko problēmu jomā kļuva tiem līdzīgi domājošie tehnisko nozaru speciālisti. To, ka jau pieminēto Latvijas sociālekonomisko ieguvumu vērtējumu veica investora izveidotā komanda, varētu uzskatīt par kuriozu, ja vien valsts attiecīgās institūcijas nepiešķirtu tam objektīva dokumenta nozīmi.

***

Šajā rakstā analizētie celulozes rūpnīcas projekta realizācijas nosacījumi rāda, ka piedāvātais variants Latvijai nav izdevīgs, jo to izpilde būtiski samazinās valsts galvenās dabas bagātības – koksnes resursu izmantošanas efektivitāti. Situācijā, kad uzņēmums pieder nerezidentiem koksnes pārstrāde celulozē, no Latvijas interešu viedokļa, vairs nav efektīvāks tās izmantošanas veids. Tādēļ nav arī ekonomiska pamata piešķirt uzņēmumam kādas īpašas priekšrocības. Projekta realizācija **pieļaujama** (nevis veicināma) izpildot sekojošus nosacījumus:

- **pilnīgi attiecinot uz to visus uzņēmējdarbību regulējošus normatīvus** bez jebkādam atļaidēm nodokļu samaksā, izejvielu iegādē, infrastruktūras izveidē un citās jomās,
- valsts līdzdalību uzņēmuma statūtkapitālā vēlams aizstāt ar rezidentu privāto kapitālu, akumulējot to speciāli izveidotās apvienībās,
- uzņēmumu jāorientē galvenokārt uz kokrūpniecības atlikumu pārstrādi celulozē, pieskaņojot tā jaudu šo izejvielu resursiem. Papīrmalkas piedevas apjomi jāierobežo vadoties no tehnoloģiskā procesa prasībām un
- jāmaina uzņēmuma novietojums tā, lai novērstu liela jauna piesārņotāja radīšanu Rīgas dzeramā ūdens galvenajam avotam.

Jebkurš koksnes izmantošanas projekts atbalstāms tikai tad, ja tas valstij dod reālu ienākumu, ne mazāku kā citi tās pārstrādes veidi. Šo iespēju nodrošināšana būs atkarīga no savu interešu precīzas izpratnes un to realizācijas nosacījumu viennozīmīgi tulkojama ieraksta investīciju līgumā. Latvijas dabas resursi jāizmanto nevis ārējo investoru bagātības, bet savas tautas labklājības vairošanai.

Dzelzceļš mainīgajā tautas saimniecībā

(Latvijas Vēstnesis 1997. gada 17. septembrī)

Diskusiju, kas norit ar dzelzceļa darbību saistītajos jautājumos, pamatā ir, no vienas puses, jaunie apstākļi, kas diktē nepieciešamību dzelzceļam darboties kā saimnieciskam uzņēmumam un, no otras, daļā sabiedrības iepriekšējā periodā izveidojies ieradums izmantot dzelzceļa pakalpojumus, maksājot par tiem nevis pilnu to cenu, bet tikai administratīvi noteiktu tarifu.

Dzelzceļš ir tikai viens no transporta veidiem

Lai gan dzelzceļš visumā ir smagnēja un konservatīva tautsaimniecības nozare, tomēr, tāpat kā viss cits, arī tas nevar palikt nemainīgs. Latvijas dzelzceļu attīstības vēsturē samērā skaidri saskatāmi divi atšķirīgi periodi. Pirmais, kopš pirmās dzelzceļa līnijas uzbūves (1860. gadā) līdz laika posmam starp diviem pasaules kariem. Tad dzelzceļš bija dominējošais transporta veids un dzelzceļa esamība – viens no svarīgākajiem faktoriem, kas noteica kādas teritorijas ekonomiskās izaugsmes iespējas. Citu sauszemes transporta veidu, kas spētu pārvadāt starpreģionu kravu lielus apjomus, vēl nebija. Šajā periodā vērojama sākumā strauja, vēlāk mērena dzelzceļa tīkla attīstība.

Otrais periods saistās ar autotransporta parādīšanos un intensīvu autoceļu būvi. Tas radīja dzelzceļam alternatīvu transporta veidu masveidīgu kravu pārvadāšanai. Attīstītajās valstīs šis process sākās pēc Pirmā pasaules kara. Latvijā tas izvērtās periodā pēc Otrā pasaules kara un turpina attīstīties mūsdienās.

Latvijas dzelzceļa būtiska īpatnība ir tā, ka galvenās līnijas te tika būvētas, lai transportētu Krievijas kravas uz/no Latvijas ostām. Periodā starp diviem pasaules kariem, kad Latvija bija neatkarīga valsts, šo kravu apjomi krasi samazinājās un līdz ar to tās ostu un attiecīgo dzelzceļa līniju noslogojums stipri saruka. Tomēr, tā kā valstī autotransports vēl bija vāji attīstīts, dzelzceļam piekrita svarīga loma valsts ekonomikas attīstībā. Tādēļ funkcionēja visas līdz pirmajam pasaules karam uzceltās galvenās līnijas un tika uzbūvētas dažas jaunas, kā arī saglabātas vairākas Pirmā pasaules kara laikā izveidotās šaursliežu dzelzceļa līnijas. Trīsdesmito gadu nogalē šaursliežu līniju kopējais garums bija apm. 1000 km jeb turpat 30% no Latvijas dzelzceļa līniju kopējā garuma.

Pēc Otrā pasaules kara šaursliežu līnijas, izņemot vienu (Gulbene-Alūksne) pakāpeniski likvidēja. Šo faktu der atcerēties tādēļ, ka arī tajā laikā, tāpat kā deviņdesmito gadu nogalē, atsevišķu līniju likvidāciju daļa sabiedrības uzņēma ar neizpratni un pat protestiem.

Dzelzceļa līniju blīvums (attiecinot to kopējo garumu uz teritorijas platību un iedzīvotāju skaitu) Latvijā ir samērā liels, augstāks nekā kaimiņvalstīs. Pašreizējais dzelzceļa līniju tīkls daļēji atbilda iepriekšējai saimniecības sistēmai, tās struktūrai un ražošanas apjomiem.

Līdz ar PSRS sairumu, Latvijas neatkarības atjaunošanu un tautsaimniecības sabrukumu un ieilgušo stagnāciju Latvijā un arī NVS valstīs būtiski mainījās dzelzceļa pārvadājumu apjoms un struktūra. Pirmajos pārveides gados kravu pārvadājumi un kravu apgrozība strauji samazinājās, zemāko rādītāju punktu sasniedzot 1994. gadā. Pēc tam tie palielinājās un kopš 1996. gada ir stabilizējušies

35-41 miljonu tonnu robežās. Tas tomēr ir 2-2,5 reizes mazāk nekā pārvadāts 1990. gadā (84 milj. tonnu).

Dzelzceļa pārvadājumu apjomu galvenokārt nosaka tranzīta kravu daudzums, kas virzās uz/no Latvijas ostām, vai arī citādi šķērso tās teritoriju.

Dzelzceļa kravu un pasažieru pārvadājumu samazinājums ir ne tikai tautsaimniecības sabrukuma sekas. Laiks, kad dzelzceļš bija vienīgais (neskaitot jūras un atsevišķos reģionos upju transportu) masveida kravu pārvadātājs, ir neatgriezeniski pagājis. Kravu pārvadājumu nelielos attālumos, vai arī neliela kravu apjoma transportēšanu samērā lielā attālumā izdevīgāk veikt ar automobiļu transportu, jo tā ir iespējams to nogādāt ar vienu transporta veidu, bez papildus pārkraušanas, kā saka „no durvīm līdz durvīm”. Izmantojot dzelzceļu, daudzos gadījumos šādas iespējas nav, un nepieciešams papildus izmantot citus transporta veidus, lai kravu nogādātu sākotnēji uz nosūtīšanas staciju un beigās no gala stacijas. Vairākkārtējā pārkraušana palielina transportēšanas kopējās izmaksas un palētinājums, kas gūts pašā transportēšanas operācijā, nesedz sadārdzinājumu, ko izraisa papildus operāciju veikšana. Tādēļ pa dzelzceļu izdevīgi pārvadāt masveida kravas lielos attālumos, īpaši tās, kuras iespējams iekraut vagonos tieši nosūtītāja noliktavā vai to veidošanās vietā un izkraut saņēmēja noliktavā (šķidro produktu rezervuārā, kuģī u.tml.)

Par to, ka norit kravu sadale starp transporta veidiem atkarībā no transportēšanas attāluma, liecina pa dzelzceļu pārvadājamo kravu vidējā attāluma sistemātiska palielināšanās. Latvijas dzelzceļam 1940. gadā tas bija 80 km, 1980. gadā – 202, 1990. gadā – 220, 1995. gadā – 338 un 2001. gadā – 374 km. Ņemot vērā Latvijas teritorijas nelielos izmērus, varam secināt, ka dzelzceļa darbība koncentrējas uz kravu pārvadāšanu cauri valsts teritorijai no robežas līdz robežai (ostām).

Vietējo kravu loma dzelzceļa darbībā sarūk. 1995.-2001. gadā šīs kategorijas kravu apjoms samazinājās par 43,3% (attiecīgi 3545 un 2011 tūkst. tonnu) un to īpatnējais svars kopējā pārvadāto kravu apjomā no 12,3 līdz 5,3%. To transportēšanas attālumi bija nelieli. Dzelzceļa līnijas, kas realizē tikai vietējo kravu pārvadājumus, strādā ar zaudējumiem. Sakarā ar autotransporta attīstību ir acīmredzams, ka kravu pārvadājumus nelielos attālumos nākotnē arvien izdevīgāk būs veikt ar autotransportu. Šo pārvirzi aizkavē autoceļu tīkla neapmierinošais stāvoklis, kuru uzlabošana un attīstība ir viens no svarīgiem pārrēķināmās nākotnes uzdevumiem. Tas nosaka nepieciešamību saskaņot autoceļu un dzelzceļa tīklu perspektīvos modeļus un to realizēšanas termiņus. Šādu modeļu izveidi kavē tas, ka Latvijā nav izstrādāta valsts tautsaimniecības un tās atsevišķu reģionu attīstības zinātniski pamatota prognoze, jo dzelzceļš, tāpat arī autoceļi, nevar funkcionēt paši par sevi. Tie ir valsts ekonomikas sastāvdaļa. Trūkstot tautsaimniecības attīstības prognozei, nav iespējams viennozīmīgi noteikt, kuras līnijas saglabājamās un kuras likvidējamās.

Ne mazāk svarīgi ir precīzi prognozēt arī tranzītkravu apjomus. Tie ir atkarīgi galvenokārt no Krievijas un citu NVS valstu ekonomikas attīstības līmeņa un variantiem, kā arī Latvijas Dzelzceļa un jūras ostu spējas piedāvāt labākus pakalpojumus, salīdzinot ar kaimiņvalstu attiecīgajām struktūrām. Šādas

prognozes, cik zināms, Latvijā izstrādātas netiek. Bez skaidrības minētajos jautājumos nav iespējams precīzi prognozēt Latvijas dzelzceļa nākotni.

Pasažieru pārvadājumos ar dzelzceļu sekmīgi konkurē divi ļoti dinamiski transporta veidi: automobiļu transports un aviācija. Autotransports ir elastīgāks nekā dzelzceļš, jo spēj nogādāt pasažierus jebkurā apdzīvotajā vietā, tādēļ tas ir ērtāks vietējā pasažieru satiksmē. Gaisa transports pārspēj dzelzceļu ātruma ziņā, pārvadājot pasažierus lielos attālumos. Savukārt dzelzceļa priekšrocība, salīdzinot ar aviāciju, ir tā, ka tā sākuma un galapunkts, kā arī starpstacijas ir pilsētu centrālajā daļā, kamēr aerodromi parasti atrodas ārpus tām. Tādēļ, palielinot pasažieru vilcienu kustības ātrumu, dzelzceļš saglabā izredzes sekmīgi konkurēt ar aviāciju. Tiesa, vilcienu kustības ātruma palielināšana prasīs lielus papildus kapitālieguldījumus. Arī saglabājoties pašreizējam pārvadāšanas ātrumam, daļa tālsatiksmes pasažieru dot priekšroku dzelzceļam galvenokārt psiholoģisku un daļēji arī ekonomisku apsvērumu dēļ. Dzelzceļa ekonomiskās priekšrocības mazināsies, ja biļešu cenas tiks noteiktas atbilstoši faktiskajām izmaksām.

No teiktā varam secināt, ka dzelzceļš pakāpeniski zaudē kādreizējo monopolstāvokli kravu un pasažieru pārvadājumos. Bet vai tas nozīmē, ka ir sācies tā izzušanas process?

Pret minētajām tendencēm darbojas pasaules iedzīvotāju skaita un ekonomiskās aktivitātes nemitīgs pieaugums. Viens no būtiskiem faktoriem, kas nosaka nepieciešamību izvairīties no pārsteidzīgas dzelzceļa atsevišķu līniju likvidācijas, ir tā **ekoloģiska rakstura priekšrocības** salīdzinot ar automobiļu un gaisa transportu. Tādēļ dzelzceļa veikto pārvadājumu apjoms neuzrāda strauja krituma tendences. Tā apskums dažās līnijās lielā mērā kompensējas ar pieaugumu citās.

Dzelzceļa modelis

Mainoties dzelzceļa lomai un pārvadājumu struktūrai, nevar palikt nemainīga arī tā īpašuma un organizācijas struktūra. Deviņdesmito gadu otrajā pusē Latvijā un arī citās valstīs tika izstrādāti dzelzceļa pārveides projekti ar mērķi radīt tādu tā īpašuma un organizācijas formu, kas orientē uz **darbības efektivitātes kāpināšanu**.

Raugoties no īpašuma statusa un dzelzceļa sasaistes ar valsts pārvaldi, pasaulē ir zināmi vairāki tā funkcionēšanas modeļi. Te vērojamas divas galējības: pilnīgs privātkapitāla īpašums un pilnīgs valsts īpašums. Pirmais modelis ir raksturīgs ASV dzelzceļiem, kur tie no paša sākuma pārsvarā veidojās kā uz privāto īpašumu balstītie uzņēmumi. Otrā tipa modelis ir sociālistisko valstu dzelzceļi. Bet ne tikai. Daudzās valstīs dzelzceļi ir valsts īpašuma objekts ar lielāku vai mazāku komerciālu patstāvību. Arī Latvijas Republikā (1918.-1940. gados.), lai gan tautsaimniecībā valdošā loma bija privātpašumam un tirgus attiecībām, dzelzceļš funkcionēja kā pilnīgi valstij piederošs uzņēmums. No tiem laikiem Satversmē līdz pat 1998. gadam saglabājās no tirgus attiecību viedokļa arhaiska norma, ka dzelzceļa tarifu noteikšana ir ekskluzīva Saeimas funkcija. Latvijas Dzelzceļš, paliekot valsts īpašumā, **strādā kā komerciāli pastāvīgs uzņēmums**, turklāt arvien pieaugošas konkurences apstākļos. Līdz ar to tā piedāvāto pakalpojumu tarifiem jābūt elastīgiem, mainīgiem apstākļiem atbilstoši. Bet tas

nebija realizējams situācijā, kad tos noteica likumdevējs ar tam piemītošo smagnējo lēmumu pieņemšanas procedūru.

Dzelzceļa attīstībai Latvijā acīmredzot jāorientējas uz atziņām, kas izveidojušās Eiropas Savienības valstīs. Tās formulētas Eiropas Savienības direktīvā ES 91/440. Svarīgākās starp tām ir:

- dzelzceļa neatkarība no valsts ietekmes savas organizācijas veidošanas, pakalpojumu sniegšanas, cenu, ieņēmumu un izdevumu, nodarbinātības un citos jautājumos,
- dzelzceļa infrastruktūrai jābūt atvērtai konkurencei un
- sabiedrībai sniedzamie pakalpojumi, ja iespējams, jāveido uz līguma pamata.

Dzelzceļa pārveides projekti Latvijā virzīti uz to, lai pakāpeniski ieviestu šādu modeli. Tas radīs nepieciešamību sadalīt Latvijas Dzelzceļu vairākos patstāvīgos uzņēmumos un tos privatizēt.

Tā kā katram uzņēmumam jāstrādā atbilstoši tirgus attiecību principiem, ir sagaidāma tālāka kravu un pasažieru plūsmu pārdale starp transporta veidiem. Tautsaimniecība un valsts iedzīvotāji objektīvi ir ieinteresēti, lai kravas un pasažierus pārvadātu tas transporta veids un uzņēmums, kurš var šo darbu veikt **atbilstoši mūsdienu kvalitātes un ekoloģisko normatīvu prasībām ar vismazākajām izmaksām**. Uz tirgus attiecību principiem veidots uzņēmums, saprotams, uzņemsies kādu darbu izpildi tikai tad, ja ieņēmumi pārsniedz izdevumus, jeb, citiem vārdiem, ja šis darbības veids būs rentabls. Šeit slēpjas viena no sarežģītākajām Latvijas Dzelzceļa pārveides problēmām, kuras sekmīga risināšana ir ne tikai dzelzceļa, bet ļoti lielā mērā arī visas valsts uzdevums.

Rentabilitāte

Līdz ar tirgus attiecību ieviešanu arvien lielāku nozīmi iegūst izpildāmo darbu rentabilitātes rādītājs, resp., ieņēmumu un izdevumu attiecība.

Iepriekšējā PSRS centralizētajā sistēmā jautājumam par dzelzceļa darba un atsevišķu pārvaldījumu veidu rentabilitāti nebija izšķirošas nozīmes. Galvenais bija nogādāt plānā paredzēto kravas daudzumu noteiktā vietā un laikā. Izdevumus dzelzceļa līniju un ritošā sastāva atjaunošanai un uzturēšanai plānoja un finansēja centralizēti. Rezultāti šādai sistēmai ir divējādi:

1. tā kā transporta nozarē starp atsevišķiem tā veidiem konkurences nebija, arī dzelzceļa nozarē strādājošie netika orientēti un motivēti meklēt un realizēt tādus pasākumus, kas dotu iespēju samazināt izmaksas un celt nozares konkurētspēju; darbinieka – „disciplinēta izpildītāja” – attieksme ir viens no iemesliem, kas palēnināja dzelzceļa adaptāciju jaunajā situācijā un
2. daļā sabiedrības nostiprinājās un vēl tagad nav pilnīgi pārvarēts uzskats, ka dzelzceļš ir kaut kas līdzīgs bezmaksas dabas resursam un tā pienākums ir nodrošināt kravu un pasažieru pārvadājumus visur tur, kur kādreiz tie tika realizēti.

Mīnētie trūkumi spilgti izpaudās apstākļos, kad bija iestājies tautsaimniecības vispārējs sabrukums un notika pāreja uz tirgus attiecību principiem. Atsevišķas dzelzceļa līnijas nebija noslogotas. Izdevumi to uzturēšanai

daudzkārt pārsniedza ieņēmumus. Latvijas dzelzceļa darbības ekonomiskie rādītāji ir ļoti atšķirīgi ne tikai salīdzinot atsevišķas dzelzceļa līnijas, bet arī pārvadājumu veidus un arī viena veida pārvadājumus dažādās dzelzceļa līnijās. Saskaņā ar Valsts a/s Latvijas Dzelzceļš datiem, deviņdesmito gadu otrajā pusē ieņēmumi no piepilsētas un iekšzemes pasažieru pārvadājumiem sedza tikai apmēram trešo daļu ar to veikšanu saistīto izdevumu. Kravu pārvadājumi visumā ir rentabli, galvenokārt uz tranzītpārvadājumu rēķina. Atsevišķu pārvadājumu zaudējumi tiek segti Latvijas Dzelzceļa ietvaros, galvenokārt no tranzīta kravu pārvadājumos gūtās peļņas. Nākotnē iespējas realizēt šādas šķērssubsīdijas praktiski zudīs ne tikai sakarā ar pārveides gaitā komerciāli patstāvīgu uzņēmumu kravu un pasažieru pārvadāšanai izveidošanu (neatkarīgi no īpašuma formas), bet arī tādēļ, ka samazināsies iespēja uzturēt tranzīta pārvadājumu augstu rentabilitāti.

Pasažieru pārvadājumu negatīvās rentabilitātes pakāpe ir atkarīga ne tikai no sociāli politisku apsvērumu dēļ noteiktajām zemajām biļešu cenām, bet arī no augstās pašizmaksas, kas lielā mērā ir rezultāts pasažieru plūsmas apmēriem neatbilstošu transporta līdzekļu izmantošanai. No iepriekšējās sistēmas pārmantotie dīzelvilcieni un piepilsētas elektrovilcieni ir veidoti liela skaita pasažieru pārvadāšanai un, samazinoties to skaitam, ļoti bieži kursē pustukši. To nomaiņa ar mazākiem noris lēni, turklāt vienveidīgi – samazinot vilciena vagonu (sekciju) skaitu. Izmaksu pazemināšanu dzelzceļa darbinieki mēģināja panākt ar vilcienu kustības biežuma un pieturu skaita samazināšanu. Tā kā šādas izmaiņas nebija izdevīgas pasažieriem, tie meklēja citus pārvietošanās variantus, un dzelzceļa pasažieru skaits un līdz ar to arī tā ienākumi vēl vairāk saruka, iecerētais efekts izpalika. Dzelzceļa attiecīgajos dienestos acīmredzot ļoti lēni iesakņojas tāds tirgus attiecību sistēmas pamatpostulāts, kā klientu (konkrēti: pasažieru) piesaiste, piedāvājot tiem izdevīgus pakalpojumus. Lai sabalansētu ieņēmumus un izdevumus vietējos un piepilsētas pasažieru pārvadājumos, priekšplānā parasti izvirzās divi paņēmieni:

1. biļešu cenu palielināšana un
2. subsīdiju saņemšana no valsts vai vietējo pašvaldību budžeta.

Ieilgušā smagnējā biļešu cenu noteikšanas sistēma radīja situāciju, ka daudzus gadus piepilsētas pasažieru biļešu cenas pilsētas robežās bija mazākas nekā citos sabiedriskā transporta veidos. Otra rezerve ir kompensācijas izmaksa dzelzceļam no attiecīga valsts vai pašvaldības budžeta par atsevišķu iedzīvotāju kategoriju pārvadāšanu bez maksas, vai par pazeminātu maksu. Šī prasība ir loģiska, jo nevar no dzelzceļa kā saimnieciska uzņēmuma prasīt, lai tas pildītu labdarības vai sociālās palīdzības funkcijas. Nevar neredzēt tomēr, ka realizējot tikai minētos pasākumus, piepilsētas un vietējo pasažieru pārvadājumi rentabli kļūst nevar. Biļešu cenu palielināšana līdz apmēriem, kas atbilst šī pakalpojuma pašizmaksai, savukārt, padarītu dzelzceļu nespējīgu konkurēt ar automobiļu transportu. Te loģiski rodas jautājums: vai nebūtu labāk aizstāt piepilsētas dzelzceļu ar automobiļu transportu? Realizēt šādu ideju, vismaz tuvākajā laikā, nav iespējams un nav arī vēlams. Tas izriet no sekojošiem apsvērumiem:

1. autoceļu un īpaši pilsētas ielu caurlaides spēja nav pietiekama visas pasažieru plūsmas apkalpošanai un

2. aizvietojojot elektrovilcienus ar autotransportu, ievērojami pieaugs gaisa piesārņojuma pakāpe, ko pastiprinās neizbēgamā autotransporta sastrēgumu veidošanās Rīgas ielu tīkla ierobežotās caurlaides spējas dēļ.

Piezīmēsim, ka šie iemesli nav jauni un tikai Latvijai raksturīgi. Pašreizējā situācijā un arī pārredzamajā nākotnē minētie iemesli nosaka nepieciešamību saglabāt dzelzceļu kā galveno piepilsētas un daļēji arī pilsētas pasažieru pārvadātāju. Lai nodrošinātu piepilsētas un vietējo pasažieru pārvadājumu rentabilitāti, dzelzceļa dotācija no valsts vai pašvaldības budžeta ir neizbēgama un attaisnojama.

Izdevumu samazināšanu neveicina no iepriekšējās sistēmas pārmantotā centralizācija, kas nerosina atsevišķu dienestu iniciatīvu meklēt iespējas minimizēt izmaksas un palielināt pasažieru skaitu. Rīgas piepilsētas pasažieru pārvadājumus acīmredzot nākotnē lietderīgi nodalīt atsevišķā saimnieciskā vienībā, kuras ienākumi ir atkarīgi no pārvadāto pasažieru skaita un izmaksu līmeņa, kas saistītas ar šī pakalpojuma sniegšanu. Situācija, kad izdevumi un ieņēmumi tiek summēti centralizēti, neorientē darbiniekus meklēt un realizēt tādus variantus, kas **piesaista pasažierus** un samazina izmaksas šī pakalpojuma sniegšanai.

Ir acīmredzams, ka dzelzceļa funkcionēšanai nepieciešamo līdzekļu galvenais avots var būt tikai dzelzceļa ieņēmumi maksas veidā par sniegtajiem pakalpojumiem. Subsīdijas no valsts vai vietējo pašvaldību budžetiem tādā apjomā, kas sedz dzelzceļa izdevumus, veicot tādus no dzelzceļa viedokļa nerentablus pārvadājumus, kas risina sociālas vai ekoloģiskas dabas problēmas, jāuzlūko kā papildus līdzekļu avots. Šīs subsīdijas acīmredzot nevar būt lielas un pat ideālā situācijā veidos samērā nelielu sistēmas kopējo ieņēmumu daļu.

Subsīdiju piešķiršanas nepieciešamību var apstrīdēt, norādot, ka nerentablu pārvadājumu veikšanai, tāpat kā līdz šim, jāizlieto citos pārvadājumu veidos gūtā peļņa.

Te jāņem vērā, ka iespējas saglabāt pašreizējo rentabilitātes līmeni kravu pārvadājumos nav drošas. Ieņēmumu lielumu, kā zināms, nosaka galvenokārt divi faktori: izpildīto darbu (pakalpojumu) apjoms un to apmaksas tarifi jeb biļešu cenas. Pat abstrahējoties no iespējamām izmaiņām kaimiņvalstu politikā attiecībā uz savu kravu tranzītu caur Latviju, ir acīmredzams, ka ieņēmumu apjomu jau tagad ierobežo un turpmākajos gados vēl vairāk ierobežos citu transporta veidu konkurence (galvenokārt vietējos un starptautiskajos konteineru pārvadājumos) un citu valstu dzelzceļi un attiecīgās ostas tranzīta masveidīgo kravu pārvadājumos. Pārvadāto kravu apjoms, bez citiem apstākļiem, būs atkarīgs no pieprasītās samaksas līmeņa. Tādēļ rūpes par kravu un pasažieru transportēšanas izmaksu samazināšanu ir dzelzceļa turpmākās attīstības pamatproblēma. Galvenais līdzekļu avots izdevumu segšanai ir neto ieņēmumi no konkrētā pakalpojuma (pārvadājuma). To palielināšanai jāklūst par vienu no svarīgākajiem dzelzceļa pārveides uzdevumiem.

Dzelzceļa darbības uzlabošanai ir vienlaicīgi jārisina divas **galvenās problēmas**:

1. jānodrošina tā tehniskā līmeņa paaugstināšana, likvidējot atpalcību atsevišķās jomās no Eiropas industriālajās valstīs sasniegtā līmeņa. Prakse,

ka tranzītpārvadājumos gūtā peļņa tiek izlietota citos pārvadājumu veidos radušos zaudējumu segšanai, samazina dzelzceļa iespējas atrisināt šo uzdevumu. Tehniskā līmeņa paaugstināšanas galvenais uzdevums ir **celt dzelzceļa konkurētspēju** kā pēc sniegto pakalpojumu kvalitātes, tā arī cenas un

2. jāpārveido organizatoriskā struktūra tā, lai atsevišķi pārvadājumu veidi funkcionētu kā **organizatoriski un komerciāli autonomi** (valsts vai privāta īpašuma) uzņēmumi, sedzot savus izdevumus ar pašu ieņēmumiem, izslēdzot vai vismaz radikāli samazinot šķērssubsīdijas atsevišķu darbības veidu zaudējumu segšanai.

Privatizācija

Latvijas Dzelzceļa īpašuma statuss ir „Valsts akciju sabiedrība”. Pārveides projekts paredz tā atsevišķu sastāvdaļu pakāpenisku privatizāciju, atstājot valsts īpašumā tikai sliežu ceļus ar attiecīgu to aprīkojumu. Realizējot dzelzceļa atsevišķu objektu privatizāciju, nepieciešams vadīties no principa, ka privatizācija nav pašmērķis, bet tikai **viens no līdzekļiem** (turklāt nebūt ne brīnumlīdzeklis) dzelzceļa darbības efektivitātes palielināšanai.

Privatizācijas process ir skāris tikai dažus agrāk Latvijas Dzelzceļa pārvaldījumā esošos objektus, kas tieši nepiedalās transporta procesa realizācijā.

Sarežģītāka ir to struktūrvienību privatizācija, kas tieši realizē transporta procesu, jo visas dzelzceļa struktūrvienības ir savstarpēji cieši saistītas. Dzelzceļa atsevišķu sastāvdaļu privatizāciju jāveic tā, lai īpašuma formas maiņa nepārtrauktu transporta procesu. Sasniedzams tas nevis ar vienreizēju pirkšanas – pārdošanas aktu, bet pārveides gaitā veidojot komerciāli patstāvīgus uzņēmumus Latvijas dzelzceļa sastāvā un, ja tas būs lietderīgi, tos pakāpeniski privatizējot.

Pirmie soļi patstāvības elementu ieviešanā bija **pasažieru pārvadājumu pārvaldes** pārveidošana par saimnieciski patstāvīgu vienību. Šai pārvaldei tika izveidota sava grāmatvedība un sastādīta finansiālās darbības bilance. Atsevišķas struktūrvienības, kas agrāk darbojās šīs pārvaldes sastāvā, ir izveidojušās kā privātas uzņēmēj sabiedrības. Tās komplektē pasažieru vilcienu vagonu pavadņus, piedāvā pasažieriem ēdināšanas pakalpojumus un veic pasažieru vilcienu sagatavošanu reisam. Šādu patstāvīgu uzņēmumu izveidošana deva iespēju likvidēt iepriekšējo centralizēto, neelastīgo resursu sagādes un sadales sistēmu un operatīvi un ieinteresēti risināt jautājumus, kas saistīti ar pasažieriem piedāvāto pakalpojumu sastāvu un kvalitāti.

Pasažieru pārvadājumu pārvaldes patstāvība tomēr palika visai nosacīta. Tās valdījumā tika nodota tikai daļa resursu, kas nepieciešami tās funkciju veikšanai. Arī ienākumi no pasažieru pārvadājumiem nonāca Latvijas Dzelzceļa kopējā kontā un no tā Pasažieru pārvalde saņēma tai izdevumu tāmē paredzētos līdzekļus. Šādos apstākļos Pārvaldei praktiski nav iespējas izvēlēties racionālākos transporta līdzekļus atbilstoši pasažieru skaitam. Tā spiesta izmantot tos, kurus piedāvā šo līdzekļu pārvaldītājs – Ritošā sastāva pārvalde, kas pēc būtības saglabā monopolstāvokli šīnī jomā. Ritošam sastāvam acīmredzot jābūt tā uzņēmuma īpašumā, kas realizē attiecīgu pārvadājumu.

Problēmas risināšanu kavē tas, ka pat pie vislabvēlīgākajiem resursu koncentrācijas nosacījumiem, pastāvot zemām biješu cenām un iztrūkstot reālām subsīdijām, Pārvalde nav spējīga sabalansēt izdevumus ar ieņēmumiem. Šī situācija mazina tās vadības un darbinieku iniciatīvu meklēt izdevumu samazināšanas iespējas. Patiesa saimnieciskās patstāvības realizēšana saistīta ar patstāvības un ekonomiskās atbildības principu konsekventu realizēšanu visos dzelzceļa dienestos, kā arī valsts un pašvaldību finansiāla atbalsta nodrošināšanu tajos pārvaldājumu veidos, kas saistīti ar sociālu un ekoloģisku problēmu risināšanu.

Latvenergo – skats no malas

(Kapitāls 1998. gads Nr. 2. un Latvijas Vēstnesis 2000. gada 11. augustā)

Diskusijas un atsevišķu politiku izteikumi pēc Saeimas 2000. gada 3. augusta lēmuma par grozījumiem Enerģētikas likumā atbilstoši tautas nobalsošanai izvirzītajam variantam rāda, ka stabilitāte šinī nozarē vēl ir visai trausla. To apliecināja arī toreizējās valdības un lielāko politisko partiju aktivitātes, sagatavojot alternatīvu grozījumu variantu, vairāku politiku klaji noraidošā attieksme pret pieņemtajiem labojumiem un paziņojumi, ka tie arī turpmāk iestāsies par sava varianta realizāciju. Būtībā bija izveidojies konflikts starp vērā ņemamu iedzīvotāju daļu no vienas puses, un valdības koalīciju (vismaz tās vadošo kodolu) no otras. Nav jāpierāda, ka šādas situācijas saglabāšanās neveicinātu valsts sekmīgu attīstību. Konflikta pamatā bija kārtējais mēģinājums risināt valsts attīstībai svarīgu jautājumu noslēgtā cilvēku lokā, bez problēmas pienācīgas izpētes.

Šinī rakstā aplūkosim dažus diskusijās skārtos jautājumus, bez kuru detalizētas izpētes konstruktīvu, sabiedrības lielākai daļai saprotamu lēmumu pieņemšana nav iespējama. Bet vispirms daži vārdi attiecībā uz iedzīvotāju aptauju. Iedzīvotāju aktīva parakstīšanās par tautas nobalsošanas organizēšanu jautājumā par Latvenergo īpašuma statusu, vērtējama visnotaļ pozitīvi divu iemeslu dēļ.

Pirmais, vispārīgais un nozīmīgākais. Masveidīga iedzīvotāju piedalīšanās vieš cerību, ka tuvojas beigām cilvēku apātijas un vienaldzības periods attiecībā uz valstī notiekošo, ir sākusies tautas atmoda un iezīmējušās tendences tās līdzdalības kāpumam valstij svarīgu jautājumu izlemšanā.

Otrais, konkrētais. Cilvēki negatīvi vērtē valsts institūciju darba rezultātus tautsaimniecības pārveidē. Tas ir likumsakarīgi, jo veiktais nav sekmējis iedzīvotāju labklājības līmeņa kāpumu. Bet pēdējais ir pārveides pasākumu efektivitātes precīzākais kritērijs.

Iedzīvotāju aptaujas iegants

Bez minētā, aptaujas iznākumu sekmēja arī konkrētais iedzīvotāju aptaujas rīkošanas iemesls, attiecīgo valsts institūciju darbība īpaši pēkšņi uzsāktās, juceklīgi argumentētās aktivitātes Latvijas un Igaunijas energosistēmu apvienošanas jomā. Tā kā šī ideja nav noraidīta, bet tās realizācija tikai apturēta, mēģināsim noskaidrot tās rašanās iemeslus un realizācijas iespējamās sekas Latvijas tautsaimniecībai, ielūkojoties kaimiņvalsts situācijā un pievēršot uzmanību dažām starptautiska mēroga aktivitātēm. Situācijas raksturošanai Igaunijas energosistēmā, līdz ar statistikas gadagrāmatās iegūstamo informāciju, izmantosim profesora Kaarela Kilvita pētījumā „Par Igaunijas elektrostacijām un elektriskajiem tīkliem” sniegto analīzi.⁵⁸

⁵⁸ Kaarel Kilvits. Power Plants and Electricity Grid Connection in Estonia. Paper to be presented at the final conference of DIFIBALT research project “Infrastructure Policies for Sustained Growth in the Baltic Countries”. Tallinn, September 1997, (revised in February 1998).

Teorētiski un tehniski var apvienot visas energosistēmu sastāvdaļas. Sistēmas saplūšanas efektivitātes galveno avotu tomēr jāmeklē elektroenerģijas ģenerējošo uzņēmumu apvienošanā. Kāda šeit ir situācija Latvijā un Igaunijā?

Latvijas energosistēmas raksturīgās īpatnības:

- vietējās ģenerējošās jaudas nav pietiekamas, lai segtu valsts tautsaimniecības vajadzības. Latvija ir elektroenerģiju importētāja valsts,
- elektroenerģijas galveno daļu (deviņdesmitajos gados vidēji ~ 65%) ražo hidroelektrostacijas un
- abas termoelektrostacijas strādā koģenerācijas režīmā, kas dod iespēju samazināt elektroenerģijas pašizmaksu.

Igaunijas energosistēmas īpatnības:

- elektroenerģija praktiski pilnīgi tiek ražota termoelektrostacijās;
- ģenerējošo uzņēmumu jaudas pārsniedz vietējās vajadzības un deviņdesmito gadu nogalē izmantoja apmēram pusi to kapacitātes. Krituma pamatā ir eksporta iespēju zudums. 1990.- 1998. gadā eksports uz Krieviju bija samazinājies 12 un uz Latviju 29 reizes. Lai gan turpmākajos gados eksports uz Latviju palielinājās, tomēr 2000. gadā tas bija 4,3 reizes mazāks nekā 1990. gadā. Šī produkta pārdošana Krievijai turpināja samazināties. Ja 1990. gadā Igaunija eksportēja turpat 55% saražotās elektroenerģijas, tad 1998. gadā vairs tikai 7%. Arī pēc piegāžu pieauguma Latvijai eksportēta tiek mazāk nekā sestā daļa saražotās elektroenerģijas⁵⁹;
- sakarā ar jaudu nepietiekamo noslodzi nozare kļuvusi nerentabla un strādā ar zaudējumiem, netiek veiktas nepieciešamās investīcijas iekārtu atjaunināšanai;
- galvenās divas Narvas elektrostacijas (92% kopējās energosistēmas jaudas) darbojas kopš 1965. un 1973. gada. Enerģētisko bloku darbības ilgums ir no 27 līdz 41 gadam. To modernizācija, izņemot kārtējos remontus, nav notikusi;
- īpaša smaga ir ekoloģiskā problēma. Slānekli izmantojošās Narvas termoelektrostacijas ir lielākie šāda tipa uzņēmumi pasaulē un arī vieni no lielākajiem apkārtējās vides piesārņotājiem. Igaunija ir starp valstīm ar vislielāko izmešu daudzumu uz vienu iedzīvotāju Eiropā. Lai arī pārveides gados kopējais izmešu daudzums atmosfērā ir samazinājies vairāk nekā trīs reizes, 2000. gadā tie veidoja 4290 kg/km² un 135 kg/iedzīvotāju Latvijā attiecīgie rādītāji bija 939 un 25,3 un Lietuvā 1397 un 26,1 kilogrami⁶⁰. Ekoloģiskās situācijas uzlabošana ir ne tikai Igaunijas iekšējā problēma. To, starp citu, pieprasa Somija, un Igaunija ir uzņēmusies konkrētas saistības šinī jomā;
- *Eesti Energia* nepietiek līdzekļu, lai atjauninātu un modernizētu elektrostaciju iekārtas, kā arī samazinātu izmešu daudzumu līdz ES noteiktajam līmenim. Jebkurā variantā galvenais risinājuma līdzeklis ir investīcijas, turklāt liela apjoma;

⁵⁹ Statistical Yearbook of Estonia 2001.

⁶⁰ Igaunijas, Latvijas un Lietuvas Statistikas Gadagrāmatas 2001.

- tā kā vietējie resursi ir necīgi, aktuāla ir ārējo resursu piesaiste. Vairākus gadus (kopš 1996.) noritēja sarunas ar ASV kompāniju *NRG ENERGY (NRGen)* par kopuzņēmuma izveidi *Narvas elektrostacijas* ar mērķi piesaistīt šo staciju rekonstrukcijai nepieciešamās investīcijas. Tās galu galā izrādījās nesekmīgas.

Tas, ka kaimiņvalstī elektroenerģijas tarifi ir zemāki nekā Latvijā, lielā mērā izskaidrojams ar agrāk izveidoto pamatfondu „noēšanu”. Izmantojot amortizācijas atskaitījumus zaudējumu segšanai, elektrības ražotāji zināmā mērā dotēja pārējās tautsaimniecības nozares, palielinot to konkurētspēju. Iespējams, ka tas ir viens no faktoriem, kas ļāva Igaunijai ekonomikas attīstībā sasniegt labākus rezultātus nekā pārējām Baltijas valstīm.

Salīdzinot minētās energosistēmas, ir acīmredzams, ka pašreiz un arī pārredzamajā nākotnē Latvija ir izdevīgākā stāvoklī. To nosaka tas, ka:

1. tā ir enerģijas pircēja areālā, kurā ir vairāki savstarpēji konkurējoši tās pārdevēji,
2. sistēmas tehniskais stāvoklis ir pietiekami labs, lai to uzturētu bez īpašu ārējo investoru piesaistes un
3. ģenerējošo jaudu struktūrā galveno daļu veido hidroelektrostacijas, kas ir sevišķi nozīmīgas iecerētā Baltijas gredzena austrumu daļā. Latvijas iespējas elektroenerģijas eksportā ir ierobežotas un nestabilas. Tās var realizēt tikai pavasara palu laikā kā arī atsevišķos gados, kas izceļas ar palielinātu nokrišņu daudzumu. Tomēr ļoti pozitīvi ir tas, ka šo eksportu var realizēt maksimālo diennakts slodžu laikā, kad enerģijas vērtība ir visaugstākā. Eksporta apjoms 1990.-2000. gadā bija no 1 līdz 830 milj. kWh, vidēji 306 milj. kWh gadā, jeb 6,7% no saražotās.

Kādas, raugoties no Latvijas viedokļa, ir ieteiktās apvienošanās stiprās un vājās puses?

Atklāti runājot, izņemot vispārējos prātojumus par sinerģētisko efektu un apgalvojumu, ka liela sistēma ir efektīvāka nekā maza, kaut ko pozitīvu ieraudzīt tajos nebija iespējams. Tas, ka apvienotās sistēmas elektrostaciju jaudas pārsniegs abu valstu tautsaimniecības vajadzības, nav arguments. Pašreizējā situācijā ģenerējošo **jaudu nepietiekamība ir Latvijas priekšrocība, bet ne trūkums**. Mums ir iespēja iegādāties trūkstošo enerģiju no trim savstarpēji konkurējošiem piegādātājiem par visizdevīgāko cenu. Turklāt, piemēram, 1999. gadā elektroenerģijas importa cena no Igaunijas bija par 36% lielāka nekā no Lietuvas. Nākotnē, izveidojoties Baltijas gredzenam, iespējas izvēlēties izdevīgāko piegādātāju var palielināties. Apvienošanās gadījumā, gluži otrādi, Latvijas tautsaimniecība būtu „piesieta” pie Narvas elektrostacijām, kurām tiktu radīta iespēja ārpus konkurences realizēt savu produkciju Latvijā. Tās, precīzāk to īpašnieki, arī būtu šī pasākuma ieguvēji.

Maldinošs, raugoties no Latvijas pozīcijām, bija apgalvojums, ka apvienošanās mērķis ir izveidot Eiropas vidē konkurētspējīgāku sistēmu. Šāda nepieciešamība, turklāt ļoti aktuāla, ir Igaunijas Narvas elektrostaciju īpašniekiem (esošajiem un īpaši tiem, kas mēģināja par tādiem kļūt). Latvija, kā produkta pircējs, konkurē nevis ar preces pārdevējiem, bet ar tās pircējiem. Tā kā

piedāvājums pārsniedz pieprasījumu, Latvijas pozīcija ir stabila. Nākotnē, saprotams, situācija var mainīties (īpaši pēc Ignalinas atomelektrostacijas slēgšanas) un rasties nepieciešamība meklēt citus piegādātājus, vai pašiem radīt ģenerējošas jaudas. Tomēr nav nekādu pārliecinošu argumentu, ka savienošanās ar *Eesti Energia* (piesaistīšanās pie *Narvas elektrostacijām*) mums var būt izdevīga. Drīzāk tā var nest zaudējumus, salīdzinot ar jaunu jaudu radīšanu.

Tā kā Latvijas ieguvums nav redzams, toreizējo politiku aktivitāšu pamatojumu jāmeklē citur. Tuvs īstenībai šķiet pieņēmums, ka Latvijas un Igaunijas energosistēmu apvienošanā visieinteresētākā bija trešā puse, un proti, ASV kompānija *NRGen*, ar kuru Igaunija vairākus gadus risināja sarunas par Narvas termoelektrostaciju privatizāciju. Acīmredzot minētās elektrostacijas vienas pašas nebija pietiekami pievilcīgs objekts investīciju ieguldīšanai. To apliecina arī ilgās sarunas ar potenciālo stratēģisko investoru un negatīvs gala iznākums. Saskaņā ar laikrakstā *Dienas bizness* 2000. gada 11. maijā publicēto informāciju, ko tas aizguvis no ASV Enerģētikas informācijas administrācijas (*US Energy Information Administration*), parakstot vienošanos *NRGen* iegūtu 49% Narvas spēkstaciju akciju par USD 67 milj. Turpmākajos 15 gados spēkstaciju modernizēšanā tam būtu jāiegulda USD 376 milj. Minētajā informācijas avotā norādīts, ka par pārējo 51% *Narvas elektrostaciju* īpašnieku kļuva uzņēmums Igaunijas slāneklis (*Eesti Põlevkivi*), kas tās apgādā ar kurināmo. Reālais Narvas elektrostaciju īpašnieks un operators, visticamāk, būtu *NRGen*.

Jebkuras investīcijas, kā zināms, tiek realizētas, lai gūtu peļņu. Obligāts nosacījums šī mērķa sasniegšanai ir pietiekams produkcijas noieta tirgus. Narvas elektrostacijas tika veidotas ar aprēķinu piegādāt elektroenerģiju patērētājiem ārpus Igaunijas robežām. Eksporta daļa kopējā neto produkcijā (izslēdzot elektrostaciju iekšējo patēriņu) bija: 1980. gadā – 64,5% un 1990. gadā – 54,9%. Latvijas daļa tajā attiecīgi bija: 31,2 un 22,8%. No 1990. līdz 1998. gadam eksports uz Latviju samazinājies par 3398 milj. kWh (no 3518 līdz 120 milj.)⁶¹. Latvijas kopējais imports šajā laikā samazinājās 3098 milj. kWh. Igaunijas īpatnējais svars elektroenerģijas importā no 88,0% noslīdēja līdz 13,1%. Tā kā Latvijai radās iespēja izvēlēties izdevīgākos šī resursa piegādes nosacījumus, galveno daļu tā importē no Lietuvas un Krievijas. Ir tikai loģiski, ka stratēģiskais investors, rūpējoties par sava produkta realizāciju, vispirms skatu pievērsa Latvijai, jo tā bija un joprojām ir gandrīz vienīgā elektroenerģijas importētāja reģionā. Otra ir Baltkrievija. Bet tā ir mazāk pievilcīga gan no politiskā viedokļa, gan arī tādēļ, ka tā jau cieši saistīta ar Krievijas un Lietuvas energosistēmām.

Otrs ne mazāk svarīgs faktors, kas piesaista iespējamo investoru interesi, šķiet, ir Latvijas hidroelektrostacijas, lai gan par to atklāti nerunā. Šāda pieņēmuma ticamību pastiprina arī ASV politiku paziņojumi. 2000. gada februāra sākumā Latviju apmeklēja ASV Enerģētikas ministrs Ričardsona kungs. Viņš dedzīgi aicināja ātrāk veikt enerģētikas nozares privatizāciju kā priekšnosacījumu ASV enerģētisko firmu ienākšanai šajā reģionā. Ievēribas cienīgs ir viņa viedoklis, ka

⁶¹ Statistical Yearbook of Estonia 2001.

„Baltijas valstīm ir jāiegūst enerģētiskā neatkarība, izvēršot reģionālu sadarbību vides un enerģētikas jautājumu risināšanā...”⁶²

Par ASV investīcijām Baltijā jūnija sākumā runāja cita augsta amatpersona – ASV valsts sekretāres vietnieks Stroubls Talbots. Presē publicētajā informācijā viņa teiktais atspoguļots šādi: „ASV atzinīgi vērtē sadarbību ar Baltijas valstīm partnerības komisijas ietvaros un plāno nostiprināt savu ietekmi ar stratēģiskām investīcijām arī Latvijā, tāpat kā Lietuvā un Igaunijā.” Tālāk, preses konferencē „...S. Talbots puda prieku par uzņēmējdarbības *Williams* investīcijām Lietuvā, izteica cerību par firmas *NRG* investīciju veiksmīgu pabeigšanu Igaunijā un piebilda, ka tiks strādāts, lai atrastu iespējas līdzīgām ASV stratēģiskām investīcijām Latvijā”⁶³. Šķiet, nebūsim tālu no patiesības, ja enerģētikas ministra dedzīgos aicinājumus ātrāk privatizēt Latvijas enerģētisko nozari un paskaidrojumus, ka tad šeit ienāks ASV kapitāls, attiecināsim uz kompāniju interešu politisku atbalstu. Aplūkojamā laika posmā *NRGen* it kā neveica tiešas darbības, lai iegādātos Latvenergo. To varēja darīt kāds cits uzņēmums, visdrīzāk tas, kurš, tāpat kā *NRGen*, ir korporācijas *Northern States Power Company* meitas uzņēmums.

Teiktais nav jāizprot kā iebildums pret ārējām investīcijām, īpaši no ASV. Pasaules vadošās lielvalsts firmu investīcijas Latvijai būtu ļoti nozīmīgas un attīstību veicinošas, ja tās tiktu orientētas uz jaunu objektu izveidošanu, darba vietu radīšanu. Minēto politiku runās, kā redzējām, dominē cita ievirze – jau funkcionējošo valsts **stratēģisko** objektu pārņemšana. Šķiet, daļa Latvijas politiķu labi saprata šo vēlmi un dedzīgi meklēja iespēju kā iztapīgi nodot to īpašumā svarīgākos elektroenerģētikas objektus. Vai par to neliecina arī tas, ka ne Latvenergo, ne *Eesti Energia* vadītāji absolūti nebija spējīgi kaut cik ticami argumentēt šo uzņēmumu apvienošanās nepieciešamību un ekonomisko lietderību. Tā vietā bija dzirdami abstrakti spriedelējumi un bezpierādījumu apgalvojumi par sagaidāmo sinerģētisko efektu.

Ārējais investors un nacionālā drošība

Daži politiķi valsts stratēģisko objektu pārdošanas lietderību ASV kompānijām argumentēja ar Latvijas nacionālās drošības apsvērumiem. Jāsaprot tas acīmredzot tā, ka ASV, rūpējoties par savu kompāniju interesēm, aizsargātu Latviju konflikta gadījumā ar Austrumu kaimiņu. Neiedziļinoties šādu draudu iespējamības analīzē, jāsaka, ka minētais arguments ir vismaz naivs divu apsvērumu dēļ.

1. Tā kā arī Krievijā tautsaimniecībā nostiprinās tirgus attiecību principi, transnacionālajām korporācijām nav svarīgi, kāds karogs plīvo to objekta darbības teritorijā. ASV, tāpat kā citu industriālo valstu kompānijas, kā zināms, tiecas iegūt vai veidot uzņēmējdarbības objektus visā pasaulē, arī Krievijā.
2. Draudi valsts neatkarībai saistīti ne tik daudz ar divpusējām Latvijas un Krievijas attiecībām, cik ar situāciju pasaulē. Ja konflikts starp pasaules

⁶² *Diena* 2000. gada 7. februārī.

⁶³ *Diena* 2000. gada 8. jūnijā

lielvalstīm sasniegs kritisko robežu, nekādi tās jeb citas valsts īpašumi to novērst nevarēs.

Panākt reālu ASV aizstāvību ar atsevišķu, kaut arī stratēģisku objektu pārdošanu tajā reģistrētām kompānijām nevar. Tas sasniedzams ar citām metodēm, reāli iekļaujoties Eiroatlantiskajā aizsardzības sistēmā.

Monopolstāvokļa faktors

Diskusijās par Latvenergo pārveidi, tā monopolstāvokļa novēršana tiek minēta starp galvenajiem pasākumiem. Nav noliedzams, ka monopolstāvoklis (konkurences trūkums) var kļūt par attīstību bremsējošu faktoru. Konkrētajā gadījumā pilnīgas monopola likvidācijas iespējas ierobežo tā dabiskais raksturs. Pat privatizējot visas Latvijas elektrostacijas un sadales tīklus, katrs atsevišķs elektrības patērētājs nevarēs brīvi izvēlēties sadales tīklus un būs spiests izmantot konkrētajā teritorijā izveidoto tīklu un apakšstaciju pakalpojumus. Īpašuma statusa maiņa dabīgo monopolu pilnīgi likvidēt nevar. Jāatzīst tomēr, ka tas nav tik visvarens kā to dažkārt iztēlo. To ierobežojošie pasākumi ir sekojoši:

- elektroenerģijas tarifus apstiprina valsts iecelta Energoapgādes regulēšanas padome (kopš 2002. gada – Sabiedrisko pakalpojumu regulators) un
- kvalificētā patērētāja tiesības izvēlēties tam izdevīgāko elektrības ražotāju, maksājot tam tieši par izlietoto elektroenerģiju un tīkliem par tās piegādi. Sākotnēji tiesības uz kvalificētā patērētāja statusu bija uzņēmumiem, kas izlieto vismaz 100 milj. kWh gadā. Turpmāk, samazinot šo robežu, to skaits palielināsies un brīvā elektroenerģijas tirgus robežas paplašināsies.

Tarifi un īpašuma statuss

Diskusijā par Latvenergo īpašuma statusu jūtīgākais ir jautājums par sagaidāmajām elektroenerģijas tarifu izmaiņām. Šo argumentu aktīvi izmanto abas strīdā iesaistītās puses. Taisnības labad jāsaka, ka novērst tarifu pieaugumu ilgākā laika posmā nav iespējams. Elektroenerģija ir gan patēriņa prece (mājsaimniecībās) gan arī ražošanas līdzeklis (uzņēmējdarbībā). Raksturīga mūsdienu pasaules īpatnība ir kā ražošanas, tā arī patēriņa preču cenu nepārtraukta maiņa galvenokārt to palielināšanās virzienā. Cenu kritumi vērojami samērā reti, ir īslaicīgi un skar nelielu preču grupu. Ņemot vērā, ka pasaulē ir vērojams energonesēju cenu kāpums, kā arī to, ka Latvijā jau vairākus gadus elektroenerģijas tarifi nav mainīti, to paaugstināšana ir nenovēršama. Jautājums ir tikai – kad un par cik tiem jāpalielinās.

Patērētājam pārdotās elektroenerģijas cenas pamatā ir tās ražošanas un piegādes uzņēmumu izmaksas, kā arī attiecīgie nodokļi. Elektroenerģijas ražošanas un importētās izmaksas veido apmēram 60% realizācijas cenas, ar novirzi uz vienu vai otru pusi atkarībā no hidroelektrostacijās ražotās īpatnējā svara. Pārējais ir izmaksas pārvades un sadales tīklu darbības nodrošināšanai. Piebildīsim, ka elektroenerģijas cena palielinās, augot tās izstrādei mazajās koģenerācijas un vēja elektrostacijās, kuru, saskaņā ar attiecīga likuma loģiski neizskaidrojamo normu, Latvenergo jāiepērk par dubulto tarifu.

No teiktā redzams, ka tarifu augšanas ierobežošanas galvenais avots ir tās ražošanas izmaksu minimizācija un izdevīgāko importa variantu izvēle. Konkurence ražošanas sektorā ir svarīgs ražošanas izmaksu samazināšanas (vai to augšanas ierobežošanas) nosacījums. Jārēķinās, ka ar pašreizējo tehnikas līmeni TEC-1 diezin vai būs spējīga izturēt konkurences cīņā, neatkarīgi no tās īpašuma statusa.

Pārvades un sadales tīklu funkcionēšanas izmaksas lielā mērā ir atkarīgas no elektrolīniju garuma un apakšstaciju skaita. Eksploatācijas izmaksas, attiecinot uz pārvadītās strāvas daudzuma vienību, ir atkarīgas no to noslogotības pakāpes. Latvijā pārveides gados elektroenerģijas patēriņš strauji samazinājās, zemāko punktu sasniedzot 1996. gadā – 54,1% no 1990. gada rādītāja. Lai gan turpmākajos gados tas nedaudz palielinājās, tomēr arī 2001. gadā bija par 42,8% mazāks nekā pārveides sākumā⁶⁴. Tā kā izmaksas tīklu darbības nodrošināšanai attiecīgi nav samazinājušās, katras kilovatstundas pārvadei attiecīgi tiek tērēts vairāk. Nav pārliecinošu argumentu, kas pierādītu, ka sadales tīklu privatizācija radītu nosacījumus to darbības nodrošināšanas izdevumu būtiskai samazināšanai, vai pārvadāmās elektroenerģijas apjomu palielināšanai. Piebildīšu, ka Igaunijā elektroenerģijas patēriņš krities mazāk nekā Latvijā – par 25,7% (1990.-2000.). Tātad elektriskās enerģijas daudzuma vienības pārvades sadārdzinājums kaimiņvalstī ir mazāks nekā pie mums, kas arī ir viens no zemāku tarifu noteicošiem faktoriem.

Lemjot jautājumu par sadales tīklu privatizācijas lietderību, jāņem vērā, ka līdz ar iespējamiem nelieliem ieguvumiem, neizbēgami ir arī grūti risināmi sarežģījumi. Nevar ignorēt apstākli, ka šie objekti nav vienkārši starpnieki starp elektroenerģijas ražotājiem un patērētājiem. Tie ir svarīga svira valsts rokās sociālās un reģionālās attīstības politikas realizēšanai. Jautājuma būtība ir apstākli, ka izmaksas vienas kilovatstundas pārvadei, kā minēts, ir atkarīgas no tīklu noslogotības pakāpes, jeb otrādi, no tās patērētāju izkliedētības teritorijā. Vismazākie izdevumi uz vienu kilovatstundu ir Rīgas elektrotīkliem, bet vislielākie Ziemeļaustrumi elektrotīkliem. Starpība apmēram divas reizes. Ir skaidrs, ka nonākot tīkliem privātā īpašumā, rūpes par maz attīstītu reģionu un attālu mazu patērētāju apgādi ar elektroenerģiju mazināsies, kā rezultātā reģionu attīstības līmeņu atšķirības palielināsies.

Privatizācija un investīciju resursi

Investīciju problēma neiztrūkstoši tiek minēta kā svarīgākais arguments ne tikai ģenerējošo uzņēmumu, bet arī sadales tīklu privatizācijai. Tas, ka sistēmas modernizācijā jāiegulda līdzekļi, nav apstrīdams. Neskaidrs paliek jautājums par to avotu. Apgalvojums, ka privatizācijas gadījumā investors ieguldīs savus līdzekļus, nereti tiek pasniegts tā, it kā investors būtu labdaris un nepieciešamos līdzekļus uzņēmumam dāvinātu. Skatoties uz problēmu reāli, ir jāatzīst, ka līdzekļu avots ir **tikai viens** – paša uzņēmuma ienākumi, jeb precīzāk, uzņēmuma peļņas apjoms. Tas, kā zināms, veidojas no ieņēmumiem atskaitot ražošanas un realizācijas izdevumus. Ieņēmumus veido realizētās elektroenerģijas apjoms un tās vienības

⁶⁴ Latvijas Statistikas Gadagrāmata 2002.

cena (tarifi). Aizņēmumi, vai investora (privatizētāja) paša ieguldījumi pēc būtības ir kredīts konkrētu projektu realizācijai, ar tā pakāpenisku dzēšanu noteiktā laika posmā. Kā aizņēmumi, tā arī investora paša ieguldījumi ir jāatpeln, ko var sasniegt, samazinot darbības izmaksas (modernizācijas rezultātā) vai/un palielinot ieņēmumus. Augot vispārējai dzīves dārdzībai, reāli jāērķinās ar nepieciešamību palielināt arī elektrības realizācijas cenas.

Attiecībā uz privātā kapitāla piesaisti, jāņem vērā, ka mūsdienu apstākļos firmas netur lielas naudas summas savos kontos un vēl jo mazāk skaidrā naudā. Iecerēto projektu realizācijai nepieciešamos līdzekļus, tāpat kā valsts uzņēmums, tie parasti aizņemas bankās. Kredītu dzēšanai ir tikai viens avots – uzņēmuma ienākumi.

Īpašuma statuss un darbības efektivitāte

Pieredze rāda, ka privātīpašuma uzņēmumi parasti darbojas sekmīgāk nekā valsts vai pašvaldību īpašumā esošie. Šī likumsakarība uzskatāmi redzama, ja darīšana ir ar maziem vai vidēja lieluma objektiem, kuru īpašnieks vienlaicīgi ir arī tā vadītājs, turklāt nereti izpilda vairāku darbinieku funkcijas. Palielinoties objekta apmēriem vadītāja(u) un īpašnieka(u) funkcijas atdalās. Īpašnieks(i) vairs nepiedalās sava objekta tekošās darbības vadīšanā un pat tālākās attīstības plānošanā. To uzdevums ir izvēlēties piemērotus vadītājus, akceptēt vai noraidīt to izstrādāto attīstības programmu galvenās līnijas un ar savu pārstāvju palīdzību sekot nosprausto uzdevumu izpildei. Šajā situācijā uzņēmuma darbības efektivitāti, pie līdzīgiem citiem apstākļiem, nosaka nevis īpašuma forma, bet galvenokārt tā vadītāju komandas kvalifikācija, darbības motivācija un citas to īpašības. Tādēļ nav nejaušība, ka augsti attīstītajās industriālajās valstīs nereti valsts īpašumā ir atsevišķi lieli normāli darbojošies uzņēmumi. Minēšu tikai divas valstis – Franciju (elektroenerģētika) un Norvēģiju (Statoil).

Apsverot Latvenergo vai tā daļu privatizācijas nepieciešamību vai lietderību, vispirms jānoskaidro, vai tas nevar efektīvi funkcionēt, paliekot valsts īpašumā. Šāds jautājums izriet no atziņas, ka jebkurai pārveidei neizbēgami ir arī negatīvas sekas kā ekonomiskajā, tā arī sociālajā aspektā.

Nesekmīgs atsevišķu valsts uzņēmumu darbs (to, kuru darbības rezultāti nav atkarīgi no ārējo nosacījumu radikālām izmaiņām), bieži vien izskaidrojams nevis ar valsts īpašuma statusu, bet galvenokārt ar to, ka īpašnieks (valsts) nepilda savus pienākumus, pirmkārt, nenodrošina kvalificētas vadības komandas izveidošanu. Acīmredzot kritēriji valsts pilnvarnieku un padomes locekļu izvēlei (valdību veidojošās partijas pārstāvēniecība), nav pietiekami mērķtiecīgi orientēti uz attiecīgā objekta darbības kompetentu pārraudzību. Maz jēgas no pilnvarniekiem, kas līdz ar lielu slodzi pamatdarbā „veic” pilnvarnieka pienākumus, turklāt bieži vien vairākos uzņēmumos. Faktiski šis postenis lielā mērā bija kļuvis par bagātīgu barotni dažu partiju pārstāvjiem.

Saskaņā ar teikto, vadības uzlabošanas faktors nav vērā ņemams arguments Latvenergo privatizācijas pamatošanai. Pieņemot to, būtu jāatzīst, ka Latvijas politiskās partijas un to izveidotā valdība nav spējīgas godprātīgi un kvalificēti veikt pienākumus, kurus tās uzņemušās, un meklē variantus savas atbildības samazināšanai.

Par tarifu atšķirībām

Argumentējot nepieciešamību privatizēt, restrukturizēt vai kā citādi pārveidot Latvenergo, nereti tiek norādīts, ka Latvijā ir augstākie elektroenerģijas tarifi Baltijā. Šāda aina bija vērojama deviņdesmito gadu otrajā pusē, salīdzinot elektroenerģijas tarifus vienā valūtā – ASV dolāros (USD). Tarifu palielināšanas novēršana, nenoliedzami, ir aktuāla visas tautsaimniecības problēma un Latvenergo vadītāju kompetences un darba efektivitātes rādītājs. Veicot šos salīdzinājumus, tomēr jāievēro daži apstākļi:

- kaimiņvalstīs, tāpat kā Latvijā, elektroenerģijas realizācijas tarifi nav nemainīgi. Piemēram, 2001. gada nogalē Lietuvā tie bija par 11% lielāki nekā Latvijā,
- Lietuvā nacionālās naudas – lita un USD kursa attiecība aplūkojamā periodā bija nemainīga (4:1), bet Latvijā un Igaunijā tā bija mainīga. Turklāt Igaunijas kronas kurss krīt straujāk nekā lata. Kurša izmaiņas ietekmē arī ASV dolāros izteikto cenu attiecības,
- izsakot preču cenas USD, Latvijā dārgāka ir ne tikai elektroenerģija, bet arī vairums citu preču. No Latvijas Statistikas ikmēneša biļetenā salīdzināmiem 14 preču nosaukumiem lētākas nekā Latvijā 2001. gada beigās bija Lietuvā 8 un Igaunijā – 9 patēriņa preces⁶⁵. Latvijas lats ir Baltijā dārgākā nauda un
- īpašuma statusam nav būtiskas nozīmes, jo elektroenerģijas ražošanu, pārvadi un sadali kaimiņvalstīs, tāpat kā Latvijā, realizē valsts uzņēmumi.

Secinājumi

Uzskatu dažādības galvenais iemesls ir objektīvas informācijas trūkums par nozares reālajām problēmām un to risināšanas iespējamiem variantiem. Iekams realizēt vairāk vai mazāk radikālas pārmaiņas, nepieciešams vispusīgi izpētīt iespējamo variantu stiprās un vājās puses, ieguvumus un sagaidāmos zaudējumus. Kvalificēti šo darbu var veikt tikai neatkarīgs Latvijas pētnieku kolektīvs, kura kompetencē ietilptu nepieciešamības gadījumā piesaistīt arī citu valstu speciālistus. Jāatsakās no iedibinātās prakses balstīties tikai uz ārzemju organizāciju izmantošanu, jo tas:

- mazina iedzīvotāju uzticību piedāvātajiem risinājumiem,
- saistīts ar neattaisnotu, turklāt pārmērīgu valsts līdzekļu tērēšanu un
- bremsē augsti kvalificētu pētnieku kolektīvu veidošanu Latvijā. Dominējot nihilistiskai attieksmei pret saviem speciālistiem, nevar nodrošināt sekmīgu valsts attīstību.

Situācija Latvijas elektroenerģētikas nozarē visumā ir stabila. Sasteigti, tikai uz fragmentārām zināšanām balstīti risinājumi nav pieļaujami.

⁶⁵ Latvijas Statistikas ikmēneša biļetens 12(91)/2001.

Telefonu tarifi: interešu krustpunktā

(Latvijas Vēstnesis 1999. gada 30. aprīlī)

1999. gada sākumā telekomunikāciju tarifi kārtējo reizi piesaistīja sabiedrības uzmanību. Momenta īpatnība bija tā, ka problēmas risināšanā mēģina iesaistīties arī dažas valsts pārvaldes institūcijas. Daudz uzmanības tai veltīja arī masu mediji, diemžēl bieži vien pasniedzot to ļoti vienkāršoti un vienpusēji. Ir vispārzināms, ka savstarpējie apvainojumi un birku piekarināšana liecina par argumentācijas trūkumu un neveicina jautājuma risināšanu. Šī raksta mērķis nav aizstāvēt vai nopelt to jeb citu konfliktā iesaistīto institūciju vai uzņēmumu. Šeit mēģināts ieskicēt dažus šīs problēmas mezgla punktus, kuru izpratne varētu sekmēt risināšanas optimāla varianta izstrādi.

Šodienas problēmas – vakardienas kļūdu sekas

Konflikta rašanās telefonu tarifu jautājumā nav nejauša. Tā neizbēgamība ieprogrammēta 1994. gada janvārī noslēgtajā līgumā par Latvijas telekomunikāciju modernizāciju. Par šī dokumenta kvalitāti liecina asās diskusijas, kas izvērtās presē tūlīt pēc līguma noslēgšanas un slepenības režīma noņemšanas. Problēmas risinājumu mēģināja rast vairākas parlamentārās komisijas. Līguma visu sastāvdaļu detalizētu analīzi 1995.-1996. gadā veica speciāla Ministru Kabineta izveidota komisija, kura ieteica nepieciešamos labojumus, lai mazinātu tā negatīvos momentus. Šo ieteikumu realizācija sastapa ieinteresētās puses (*Tilts Communication*) pretestību. Latvijas valsts attiecīgo institūciju darbība nebija adekvāta jautājuma nozīmīgumam. Praktiski nekas netika mainīts, ja neskaita jautājuma nodošanu Privatizācijas Aģentūrai (PA) un telekomunikāciju likuma grozījumus, kuri saīsināja *Lattelekoma* monopoldarbības laiku. PA, piedaloties arī atsevišķiem ministriem, kā var spriest no presē publicētās informācijas, diskutēja ar *Tilts Communication* ne tik daudz par līguma atsevišķu nosacījumu izmaiņu, cik par izlīguma nosacījumiem ar investoriem sakarā ar uzņēmuma monopola stāvokļa saīsināšanu. Attiecībā uz pēdējo jautājumu paliek neskaidrs šāda izkārtojuma juridiskais aspekts, jo PA ir *Lattelekom* līdzīpašnieks (tā pārvalda 51% uzņēmuma akciju). No tā iznāk, ka tai par monopola termiņa saīsināšanu lielā mērā (par 51%) būtu jāvienojas pašai ar sevi.

Telekomunikāciju sistēmas modernizācija notiek arī citās agrākajās sociālisma valstīs. Arī tur ir bijušas diskusijas un dažās telefona lietotāji pauduši neapmierinājumu ar realizēto tarifu kāpumu. Tomēr nekur diskusijas nav bijušas tik ilgstošas un sasniegušas tādus asumus kā tas notiek Latvijā. Šāda situācija šķiet nenormāla tādēļ, ka Latvija, ne tikai starp bijušās PSRS republikām, bet, salīdzinot arī ar Centrālās un Austrumeiropas valstīm, telekomunikāciju attīstības līmeņa ziņā bija vienā no pirmajām vietām.

Sarežģītā situācija telefonu tarifu jomā tātad bija ieprogrammēta jumta līgumā par Latvijas telekomunikāciju modernizāciju. Slēdzot šo līgumu, netika realizēts simetrijas princips attiecībā uz abu pušu interešu ievērošanu. Līgumā precīzi noteiktas tikai ārzemju partnera (*Tilts Communication*) intereses. Latvijai

paredzētas galvenokārt saistības izpildīt investora diktētās prasības. Uzņēmuma vadība praktiski pilnīgi nodota ārējā investora ziņā. Tas veido vadības komandu un ieceļ Galveno izpilddirektoru, kurš ir uzņēmuma (SIA *Lattelekom*) visaugstākā amatpersona. Direktoru padomes funkcijas ir visai dekoratīvas. Lai gan tajā ietilpst 6 Latvijas un 5 investoru pārstāvji un tās priekšsēdētājs pārstāv Latvijas pusi, tai nav reālu iespēju ietekmēt uzņēmuma darbību – tā var apstiprināt vai neapstiprināt tikai to, ko iesaka Galvenais izpilddirektors. Paredzēts, ka investors ik gadu no *Lattelekom* ieņēmumiem saņem precīzi fiksētus maksājumus. Tie pirmajos desmit darbības gados veido šādas summas (USD milj.):

1. maksa par investora izveidoto vadības komandu – 63,36,
2. par tehnoloģijas nodošanu (tā kā vadības komandu ieceļ *Tilts Communication*, iznāk, ka nodod pats sev) – 10,974 un
3. maksa par iekārtu iegādi – 5% no iegādāto iekārtu cenas, pavisam – 24,7.

Par darbībām, kas saistās ar uzņēmuma vadību desmit gados no *Lattelekom* ieņēmumiem, neatkarīgi no uzņēmuma darbības rezultātiem, investoram paredzēts izmaksāt USD 99,034 milj. Bet tas nav viss, ko tam garantē šis līgums. No USD 160,3 milj. kopējās tā ieguldītās summas 41 milj. veido privilēģētās akcijas, kuras ceturtajā gadā tiek pārvērstas par aizņēmumu. Ne vēlāk kā desmitajā gadā *Lattelekom* tās jāizpērk, līdz tam maksājot fiksētu dividendes vai aizņēmuma procenta likmi 10% gadā. Tas investora garantētos ieņēmumus palielina par USD 41 milj. līdz 140,034 milj., bet *Lattelekom* (telefonu lietotāju) izdevumus vēl par 82 milj. (41 akciju atpiršana + 41 procentu maksājumi), līdz 181,034 milj. USD. Salīdzinot šo investoram atmaksājamo summu (181,034) ar tā ieguldījumu (160,3) redzam, ka minētais ieguldījums kā iecerēto pasākumu finansēšanas avots kalpos tikai pirmajos modernizācijas plāna realizācijas gados. Vēl jāpiebilst, ka nosauktā summa atspoguļo tikai jumta līgumā precīzi fiksētos galvenos maksājumus. Ir arī citi izdevumu veidi (vadības komandas nodrošināšana ar automašīnām, investora mātes uzņēmumu speciālistu plaša izmantošana darbinieku apmācībai, konsultācijām u.tml.).

Varam secināt, ka ilgākā laika posmā investora ieguldījums statūtiskā kapitālā nevar būt *Lattelekom* modernizācijas finansēšanas avots. Šādas funkcijas tas varēja pildīt tikai projekta realizācijas pirmajos gados. Modernizācijas galvenais finanšu avots paliek vienīgi *Lattelekom* ieņēmumi, tātad telefonu lietotāju maksājumi.

Kādas ir Latvijas intereses?

Daudzi modernizācijas līgumā iekļautie nosacījumi liecina par to, ka tā parakstītājiem nebija skaidras izpratnes par Latvijas galvenajām interesēm šīnī jomā. No diviem konkursa dalībniekiem priekšroka tika dota *Tilts Communication* galvenokārt tādēļ, ka tas solīja **ieguldīt vairāk** līdzekļu. Līdzekļus, kā zināms, var izlietot dažādi, atkarībā no modernizācijas projektā pieņemtā tehniskā risinājuma varianta un sistēmas organizatoriskā modeļa. Objektīvi Latvija nebūt nav ieinteresēta ieguldīt pēc iespējas vairāk līdzekļu, jo katrs investīcijās izlietotais lats (vai dolārs) veido daļu no telekomunikāciju pakalpojumu izmaksām un neizbēgami būs **jākompensē** tās klientiem. Latvija, nenoliedzami, ir ieinteresēta izveidot mūsdienu tehnisko sasniegumu līmenim atbilstošu telekomunikāciju sistēmu.

Mums tomēr nav viena alga **par kādu cenu** tā tiks radīta. To jāizdara ar iespējami maziem vienreizējiem ieguldījumiem un ekspluatācijas izdevumiem, rēķinot uz sistēmas kapacitātes (pakalpojuma) vienību. Apgalvojumi, ka modernai sistēmai jābūt arī dārgai, nav pieņemami, jo tas monopola situācijā paver iespēju nevajadzīgi to sadārdzināt, atsakoties no pūlēm meklēt izdevumu samazināšanas variantus. Modernizācijas uzdevums nebūt nav nojaukt veco sistēmu un tās vietā uzbūvēt jaunu. Jārealizē tāds modernizācijas variants, kas dod iespēju **ar minimāliem izdevumiem izveidot uz vismodernāko mūsdienu tehnoloģiju bāzēto telekomunikāciju tīklu**. Var sagaidīt, ka šī tēze izsauks iebildumus, aizrādot, ka jaunā tehnika ir dārgāka par nomaināmo. Lai noskaidrotu, vai un kādos gadījumos šādi iebildumi ir pamatoti, jāieskatās tehniskā progresa likumsakarībās.

Tehniskais progress un izmaksas

Tehniskais progress kā globāla parādība skar cilvēku dzīves visas nozares un ir ekonomikas attīstības centrālais elements. Tehnisko sasniegumu izmantošana dod iespēju ar nemainīgu kapitāla un darba izlietojumu, salīdzinot ar iepriekšējo variantu, gūt lielāku rezultātu. Parastā situācijā, realizējot tehniskā progresa sasniegumus, izmaksas produkcijas vienības ražošanā vai pakalpojuma sniegšanā **samazinās**. Tas ir pamats cenu kritumam. Ja tehnisko jauninājumu rezultātā ekonomiskās darbības izmaksas paliktu nemainīgas, nerunājot par to palielināšanos, tā būtu brīdinoša norāde, ka sabiedrības attīstība ir apstājusies un tai draud bojāeja.

Latvijā, kā zināms, telekomunikāciju modernizācijas rezultātā sniegto pakalpojumu cena nemazinās, bet, gluži otrādi, palielinās. Vai tas nav pretrunā ar tehniskā progresa likumsakarībām?

Jā un nē.

Ja modernizācijas rezultātā uzņēmuma sniegto pakalpojumu sastāvs un to kvalitāte būtu līdzīgi iepriekšējiem, to izmaksām un pakalpojuma cenai obligāti vajadzētu samazināties. Lai gan realizējamā telekomunikāciju modernizācija nozares vēsturē nav pirmā un nebūs arī pēdējā, šī tomēr radikāli atšķiras no iepriekšējām. Agrāk realizētās, jūtami nemainot pielietojuma sfēru galvenokārt radīja tehniskos nosacījumus tīkla **kvantitatīvai** izaugsmei un nozarē strādājošo darba ražīguma kāpumam. Pašreizējais variants, kad tiek ieviesta digitālā tehnoloģija, piešķir šim sakaru veidam **jaunu kvalitāti**, kas radikāli maina tā izmantošanas iespējas, būtiski paplašinot pielietojuma sfēru. Klientiem tiek nodrošināta iespēja bez operatora palīdzības un gaidīšanas gūt savienojumu ar savu kontrahentu jebkurā pasaules vietā. Būtiski ir tas, ka jaunais sakaru kvalitātes līmenis nodrošina iespēju pārraidīt ne tikai balss signālus, bet arī rakstīto vai citādi dokumentāri noformēto informāciju. Telekomunikācijas pārņem lielu daļu funkciju, ko agrāk pildīja pasta iestādes, turklāt izslēdzot laika zudumus, kas bija nepieciešami sūtījumu komplektēšanai, transportēšanai un šķirošanai. Jaunā telekomunikāciju tehnoloģija, savienota ar datoru tīklu, dod iespēju iekļauties starptautiskajos datu pārraides un informācijas tīklos un izmantot datu bāzēs uzkrāto informāciju atsevišķa uzņēmuma attīstības interesēs. Radikāli mainās finansu norēķinu kārtības tehnoloģija. Piemēram, bankas savu klientu uzdevumā

veic pārskaitījumus un izdara savstarpējos norēķinus, netērējot laiku dokumentu pārsūtīšanai pa pastu.

Teiktais apliecina, ka tehniskie jauninājumi, uz kuriem balstās pašreizējā sistēmas modernizācija, veido jaunas paaudzes telekomunikāciju sistēmu, maina tās lomu sabiedrībā. Tehniskās iekārtas, kuras rada šo iespēju materiālo bāzi, ir dārgākas nekā tās, kuras tiek nomainītas. Loģiski, ka sadārdzinājumu pārnes uz pakalpojumu saņēmējiem.

Latvijas konkrētajā situācijā viena no problēmām ir apstākļi, ka telekomunikāciju izmantotāji pēc tiem nepieciešamo pakalpojumu sastāva ir ļoti atšķirīgi. Telekomunikāciju modernizācijas pavērtās jaunās iespējas var izmantot tikai mazākā daļa tās klientu. Vairumam, vismaz pašreizējos apstākļos, nav vajadzīgi tādas kvalitātes (jaunās tehnoloģijas paaudzes) sakari, kas dod iespēju pārraidīt dokumentu saturu un citu grafiski attēloto informāciju, izmantot interneta un citu informācijas sistēmu pakalpojumus. Tos pilnīgi apmierina normālas dzirdamības balss sakari. Sprotams, ka pret potenciālo iespēju plašāk izmantot savu telefona līniju iebildumu nebūtu, ja vien par to neprasītu jau tagad maksāt daudzkārt palielinātu (salīdzinot ar iepriekšējo) abonēšanas un sarunu maksu. Iznāk tā, ka pašreizējā telefona abonēšanas maksas un maksas par sarunām sistēma lielai daļai telefona līniju lietotāju uzspiež pienākumu samaksāt par tām ērtībām un reāliem ieguvumiem, kas pieejami tikai klientu mazākai daļai.

Klienti, kas izmanto telefonu tikai tradicionālajiem balss sakariem, dalās divās grupās atkarībā no tā, vai tie pieslēgti digitālai vai analogai (jeb vēl vecākas paaudzes) telefonu centrālei. Pirmie maksā par potenciālo iespēju izmantot pilnu pakalpojumu ciklu un varētu pat piekrist tēzei, ka šo iespēju izmantošana ir viņu pašu rokās. Otrai grupai, tā kā tos apkalpo centrāles ar iepriekšējās paaudzes tehniku, šādu iespēju nav, vai arī tās ir stipri ierobežotas. Paaugstināta maksa, ko tie maksā, tiek novirzīta, lai veidotu un uzturētu sadārdzināto sistēmu pirmās grupas klientu interesēs. Lieki teikt, ka šāda nivelēta sistēma nepietiekami motivē tīkla operatoru realizēt tā modernizāciju.

Modernizācijas finansēšanas īpatnības

Tirgus attiecību apstākļos atsevišķa uzņēmuma vai to apvienības rekonstrukcijas un modernizācijas finansēšanas avoti parasti ir divi: paša uzņēmuma uzkrātie un aizņemtie līdzekļi. Šāda finansēšanas shēma orientē objekta īpašniekus uz modernizācijas tāda modeļa izvēli, lai tās rezultātā sasniegtais ekonomiskais efekts būtu pietiekams izlietoto līdzekļu atgūšanai ekonomiski pieņemamā laika posmā. *Lattelekoma* gadījumā tradicionālā shēma darbojas tikai daļēji (*Tilts Communication* sākotnējā iemaksa pamatkapitālā un daži aizņēmumi). Lielu daļu modernizācijas izmaksu paredzēts segt no tekošiem ieņēmumiem. Jumta līguma „N” pielikumā tieši norādīts, ka tarifu pieaugums „... nepieciešams kā ieguldījums modernizācijas programmā”. Izmantojot šo tēzi, *Lattelekom* prasa, lai Telekomunikāciju tarifu padome (TTP)⁶⁶ akceptētu sistemātisku tarifu

⁶⁶ Telekomunikāciju tarifu padomes funkcijas ar 2002. gadu pārņēma jaunizveidotais Vienotais Sabiedrisko pakalpojumu regulators. Tā kā šī raksta pamatu veido publikācija pirms minētajām izmaiņām, saglabāts regulatora iepriekšējais nosaukums.

palielināšanu, draudot, ka pretējā gadījumā modernizācijas programma izpildīta netiks. Ir izveidojusies situācija, ka no visiem pašreizējiem klientiem tiek prasīts, lai tie finansētu uzņēmuma modernizāciju un arī tā paplašināšanu. Citiem vārdiem, uzņēmuma īpašnieki pieprasa, lai to īpašuma vērtības palielināšanu finansētu tā produkta patērētāji. Sekas tādai finansēšanas metodei ir klientu neapmierinātība un sociālās spriedzes pieaugums.

Regulatora uzdevumi un iespējas

Likums „Par telekomunikācijām” (tā sākotnējais variants) paredz, ka telekomunikāciju pamatpakalpojumu tarifus nosaka Telekomunikāciju tarifu padome. Likumā norādīti arī tarifu noteikšanas pamatprincipi. Tie visumā atbilst citās valstīs pieņemtajiem un īsumā ir šādi: jāveicina publiskā tīkla infrastruktūras attīstība, jāstimulē tīklu operatoru iniciatīva pamatpakalpojumu faktisko izmaksu samazināšanā, moderno tehnoloģiju un efektīvu vadības metožu ieviešanā, kā arī jāņem vērā valsts ekonomiskais stāvoklis un jāpanāk, lai tarifi tuvinātos sniegto pakalpojumu faktiskajām izmaksām.

Izpildīt šos uzdevumus ir problemātiski. Sarežģījumus radīja jau tas, ka Padomi veidoja dažādu nozaru pārstāvji, kuriem darbs šajā sarežģītajā jomā bija papildus neapmaksāta slodze (izņemot tās priekšsēdētāju). Turklāt ne visi tie bija profesionāli sagatavoti, lai izvērtētu operatora veikto pasākumu nepieciešamību un lietderību. Padomes rīcībā nebija arī vajadzīgo līdzekļu, lai izmantotu ekspertu pakalpojumus. Papildus grūtības rada tas, ka *Lattelekom* cenšas izveidot ap sevi slepenības mūri – katram papīram automātiski tiek likta atzīme „konfidenciali”. Šādos apstākļos TTP, pat ja tā to vēlējas, bija grūti pašai izvērtēt *Lattelekom* atskaitēs fiksēto izdevumu lietderību, vai arī iesaistīt kvalificētus ekspertus šajā darbā.

Minētie un daži citi organizatoriska rakstura jautājumi daļēji novērsti, izstrādājot Likumu par Sabiedrisko pakalpojumu regulatoru. Sarežģītāk ir ar pretrunu starp likumu un modernizācijas līgumu. Pirmais, starp citu, prasa veicināt pamatpakalpojumu izmaksu samazināšanu un ievērot valsts ekonomikas stāvokli, bet līgums paredz paaugstināt tarifus, lai nodrošinātu modernizācijas programmas izpildi. Piešķirot prioritāti vienam, netiks izpildītas otra dokumenta prasības. Tā kā likums gulēja atvilktnē, bet operators uzstājīgi prasīja izpildīt līguma nosacījumus, nav nejaušība, ka nereti TTP spiedienu neizturēja un prasītos tarifus akceptēja. TTP locekļu mugurkaula stingrības pakāpi raksturo tas, ka tā akceptēja visas operatora prasības un likumā paredzētā procedūra nesaskaņu risināšanai netika izmantota.

Te vēl jāpiebilst, – kā likumu, tā arī modernizācijas līguma izstrādāšanā Latvijas puse bija iesaistījusi advokātu biroju *Carroll, Burdick & McDonough*, kurš arī ieprogrammēja šo pretrunu, tā nodrošinot vielu strīdiem daudzu gadu garumā. Nosauktās nepilnības nav vienīgās, un Ministru Kabineta izveidotā komisija (1996. gadā) atzina, ka minētais advokātu birojs „darbu veicis nekvalitatīvi”. Piebildīšu, ka par sniegtajiem pakalpojumiem šis birojs saņēma 15 miljonu USD, kas attiecīgi sadārdzināja arī projekta izmaksas, kuras jāsedz telefona lietotājiem.

Neatkarīgi no tā, kas vainīgs pretrunīgu dokumentu sagatavošanā un pieņemšanā, attiecības starp modernizācijas procesa dalībniekiem nepieciešams

sakārtot, vadoties no ES prasībām par monopoldarbības termiņa saīsināšanu, kuras saistošas ir ne tikai Latvijai, bet arī tām valstīm, kurās reģistrēts *Tilts Communication*.

Tarifi

Tarifu jautājumā telekomunikāciju pakalpojumu sniedzēju un to saņēmēju intereses ir pretējas. Turklāt arī lietotāju viedokļi par atsevišķu pakalpojumu veidu cenām var būt stipri atšķirīgi. Starptautiskie eksperti, piemēram, ir norādījuši, ka starptautisko un vietējo sarunu tarifu atšķirība Latvijā ir lielāka nekā citās valstīs. Pazemināt starptautisko sarunu tarifus spiež arī konkurence, jo citās valstīs tie ir ievērojami zemāki. Tas rada klientu ieinteresētību izmantot atzvana (*call back*) firmu pakalpojumus, kā rezultātā *Lattelekom* zaudē daļu ieņēmumu. Respektējot starptautisko ekspertu ieteikumus, šī pakalpojuma cenu pazemināšanu paredz arī Ministru Kabineta 1998. gada 18. augustā akceptētā Latvijas Republikas Telekomunikāciju sektorpolitika.

Sabiedrības iebildumus rada tas, ka *Lattelekom*, samazinot starptautisko un dažu citu sarunu (pieslēgšanos mobilajiem telefoniem) apmaksu, pieprasīja ievērojami palielināt vietējo sarunu tarifus un abonēšanas maksu. TTP šīs prasības apmierināja. Pārlicinoši skaidrojumi, kas apliecinātu tieši šādu tarifu struktūras maiņas nepieciešamību, sniegti netika.

Jautājums, uz kuru nepieciešams atbildēt, ir: vai ar starptautisko sarunu tarifu izmaiņu proporcionāli to pazeminājumam samazināsies arī uzņēmuma ienākumi? Ir ābece patiesība, ka jebkura firma pazemina kādas preces vai **pakalpojuma cenu** nevis labdarības ideju iedvesmota, bet ar mērķi, lai, palielinot pārdevuma apjomu, saņemtu lielāku **peļņas masu**. Ja nav cerību minētā pasākuma rezultātā palielināt ienākumus, tad nav nekādas vajadzības pazemināt šīs sarunu kategorijas tarifus. Tas pats attiecas arī uz savienojumiem ar mobilajiem telefoniem. To, ka pazeminot tarifus palielināsies sarunu apjoms (attiecīgi arī ieņēmumi), netieši apliecina dedzīgākie TTP lēmuma aizstāvji, apgalvojot, ka esošo tarifu saglabāšana ierobežojot sarunu apjomu. Ja tas tā, tad kļūst acīmredzams, ka vienas kategorijas tarifu (nevis ieņēmumu) samazināšana tiek pasniegta kā aizsegs kārtējai vietējo sarunu tarifu palielināšanai, saprotot, ka tā maz iespaidos jau tā niecīgo to apjomu.

Vietējo sarunu tarifu palielināšanas jautājums telekomunikāciju sektorpolitikā formulēts miglaini, pieļāvuma formā, kā „iespējamā nepieciešamība...”. Te sektorpolitikas autori velnam ir piedāvājuši mazo pirkstiņu un, kā to varēja paredzēt, tas dzelžaini sagraba visu roku. TTP, piesedzoties ar šo neskaidro formulējumu, apmierināja operatora prasību palielināt pamattarifu par 33%. Papildus tika ieviesta maksa par savienojumu. Ievērojot šo papildinājumu, vienas minūtes cena, atkarībā no sarunas ilguma palielināsies šādi:

1 minūte par	100%
2 minūtes “	67%
3 minūtes “	55%
4 minūtes “	50%
5 minūtes “	47%

Minētie skaitļi rāda maksas izmaiņas, ja sarunas ilgums ir pilnas minūtes. Ieviešot sekundes soli sarunas ilguma uzskaitē, maksas faktiskais pieaugums, salīdzinot ar iepriekšējo tarifu un uzskaites minūšu soli ir atkarīgs no tā, par cik sekundēm tās ilgums pārsniedz pilnu minūti. Sekundes solis kompleksā ar maksu par savienojumu dod iespēju padarīt maksu proporcionālāku sarunas ilgumam, bet praktiski nedod iespēju abonentam samazināt izdevumus. Tie būs mazāki tikai gadījumā, ja saruna ilgs mazāk par 15 sekundēm.

Uzmanību pelna jautājums par telefona līniju abonēšanas maksu. *Lattelekom* vadība pieprasīja to palielināt (par 20%), argumentējot, ka pašreizējā nesedzot uzturēšanas izmaksas. Šī uzņēmuma iepriekšējais izpilddirektors apgalvoja, ka „...abonēšanas cena būtu jāpaaugstina vismaz par 100%”, pašreiz starpību sedzot ar šķērssubsīdijām. Paliek tomēr neskaidrs šo šķērssubsīdiju avots, ja abonēšanas maksa jau tagad ir lielākais ieņēmumu postenis. Tā dod 28,2% kopējā ieņēmuma. Nākošie lielākie ir starptautiskās un vietējās sarunas – katra 21,4%.⁶⁷

Ir saprotams, ka atsevišķs precīzi nodalāms izdevumu veids ir telefona līniju ierīkošanas izdevumi. Toties nav saprotams, kā var to uzturēšanas izmaksas nodalīt no kopējām sistēmas funkcionēšanas izmaksām. Tās ietilpst sarunu cenā, kuru realizācijai tās ierīkotas. Vai pakāpeniski neveidojas situācija, ka palielinot vietējo sarunu cenu, to apjoms samazināsies un telefonu līnijas pārvērtīsies par kaut ko līdzīgu izstādes eksponātam, lietojamam tikai ārkārtējos gadījumos?

Latvijas tarifi citu valstu fonā

Argumentējot nepieciešamību palielināt vietējo sarunu tarifus, *Lattelekom* atsauca uz attiecīgiem citu valstu rādītājiem, izsakot tos vienā valūtā balstoties uz maiņas kursa attiecībām. Ir vispār zināms, ka izmantojot naudas maiņas kursa attiecības, pietiekami pareizu ainu var iegūt tikai salīdzinot pēc attīstības līmeņa un saimniecības struktūras līdzīgu valstu ekonomiskos rādītājus. Pretējā gadījumā iegūstam īstenībai neatbilstošu attēlu. Nav nejaušība, ka ES institūcijas, kā tās dalībvalstu tā arī kandidātvalstu attīstības līmeņa salīdzināšanai lieto nevis maiņas kursu, bet daudz precīzāku naudas pirktpējas attiecību standartu (*Purchasing Power Standards – PPS*) metodi. Jāpiebilst, ka pirktpēju attiecību aprēķināšana ir darbietilpīgs process, kas kavē šīs metodes lietošanu. Informācija, kas šinī jomā atrodama ES un Starptautiskā Valūtas fonda materiālos, dod iespēju iegūt tuvinātu priekšstatu par šī rādītāja attiecībām starp valstīm. Izmantojot to, varam aprēķināt atsevišķās valstīs lietotos tarifus pēc naudas pirktpējas attiecībām. Tabulā Latvijas rādītāji salīdzināti ar Igauniju, Lietuvu un tām Eiropas industriālajām valstīm, kuru uzņēmēji iesaistīti Latvijas telekomunikāciju modernizācijā. Latvijas naudas pirktpēja pieņemta = 1.

Atšķirības vietējo sarunu reālajā cenā starp Latviju un pārējām tabulā minētajām valstīm ir tik lielas, ka tās nekādi nevar izskaidrot ar iespējamām šī rādītāja aprēķināšanas neprecizitātēm. Būtiski ir tas, ka arī iepriekšējais tarifs Latvijā, izsakot reālajā naudā, bija daudz lielāks nekā citās valstīs. Pēc tā izmaiņām starpība sasniedz 2 – 3 reizes. Tas rāda, ka akceptējot šādu tarifu TTP ir ignorējusi

⁶⁷ *Dienas bizness* 1999. gada 19. janvāris 5.-6.lpp.)

vienu no svarīgām Likumā par telekomunikācijām izteiktajām prasībām, un proti, ka jāņem vērā valsts ekonomiskais stāvoklis.

Pamattarifs par 3 minūšu vietējo sarunu, Ls

	Pēc maiņas kursa	Pēc PPS
Latvija – iepriekšējais tarifs	0,045	0,045
Latvija – jaunais tarifs	0,070	0,070
Igaunija	0,034	0,032
Lietuva	0,011	0,011
Dānija	0,071	0,021
Somija	0,065	0,023
Apvienotā Karaliste	0,100	0,038

Neatkarība un atbildība

Straujā tarifu izmaiņa (praktiski palielināšana) izsauca ne tikai iedzīvotāju, bet arī Satiksmes un dažu citu ministriju iesaistīšanos problēmas izpētē un risinājumu meklējumos. Satiksmes ministrijas visumā kautrīgie un nedrošie soļi dažos masu medijos tika kvalificēti kā populisms, tiesisko normu pārkāpums, iejaukšanās neatkarīga regulatora darbībā un tamlīdzīgi. Šinī aspektā nepieciešams aplūkot dažus jautājumus.

Pirmais, par regulatora neatkarību. No kā regulators ir neatkarīgs? Likumā diemžēl nav precīzi noteikts, kas var atcelt tā lēmumus. Tā normas acīmredzot izstrādāja, balstoties uz pasaules pieredzi, un proti, ka regulators aizstāv vairāk valsts kopējās un mazāk operatora intereses. Tādēļ likumā paredzēts, ka pēdējais var pārsūdzēt regulatora lēmumu, vispirms pašam regulatoram un tad arī Ministru Kabinētā. Pretējās situācijas iespējamība nav prognozēta.

Otrais, kas ir regulators: valsts institūcija vai neatkarīga biznesa struktūra? Saskaņā ar likumu tā sastāvu, pēc Satiksmes ministrijas ieteikuma, apstiprināja Ministru Kabinets. Tas bija atbildīgs par valsts politikas realizāciju konkrētā monopola un tā klientu savstarpējo finansiālo attiecību regulēšanas jomā. Piešķirtās plašās pilnvaras nebūt nenozīmēja, ka var rīkoties pēc principa „ko gribu, to daru”. Neatkarība jāsaprot kā rīcības brīvība izvēlēties vislabāk valsts interesēm atbilstošo risinājuma variantu. Ja valsts attiecīgās institūcijas (pirmkārt, Satiksmes ministrija) ir pieļāvušas kļūdu, veidojot šo orgānu, tām acīmredzot arī jāuzņemas atbildība par tā darbības sekām un jāveic nepatīkamie pasākumi to novēršanai.

Trešais. Ir pilnīgi skaidrs, ka lietpratīgi un godīgi pildot savas funkcijas, regulators nevar cerēt, ka ar tā lēmumiem apmierināti būs visi. Visu mērena neapmierinātība šinī jomā jāuzskata par darbības pozitīvu rādītāju, un otrādi, ja apmierināta ir tikai viena puse, darbs vērtējams negatīvi. Jārēķinās, saprotams, arī ar kādas puses uzspēlētu neapmierinātību.

Teiktais nenozīmē, ka regulatora uzdevums ir tikai ierobežot telekomunikāciju uzņēmuma ienākumus. Lēmumus jāpieņem, vadoties no valsts interesēm. Papildinot iepriekš teikto piebīdīšu, ka valsts interesēs ir ne tikai mūsdienu prasībām atbilstoši, iespējami lēti telekomunikāciju pakalpojumi, bet arī sekmīgs pelnītspējīgs šo pakalpojumu sniedzējs.

TTP uzdevums ir nevis bez ierunām akceptēt piedāvātos tarifus, bet pārbaudīt arī kompānijas izdevumu pamatotību, noskaidrot, vai realizētie attīstības varianti ir racionāli. Kritiski un profesionāli izvērtējami atsevišķu modernizācijas pasākumu izdevumu lietderība. Nav peļami, piemēram, pārlūkot arī darbinieku atalgojuma līmeņa pamatotību, salīdzinot ar līdzīgas kvalifikācijas darbinieku algām citās tautsaimniecības nozarēs. Starp citu, sabiedrība ir tiesīga zināt, kādēļ TTP ir akceptējusi izdevumus uzņēmuma darbinieku pensiju fonda veidošanai, praktiski uzliekot papildus nodevu telefona lietotājiem.

Iepriekšējā prakse regulatora sastāva veidošanā un tā funkciju nodrošināšanai nepieciešamo resursu piešķiršanā acīmredzot neatbilda uzdevumiem, kas tam bija jārealizē. Šie trūkumi daļēji novērsti, veidojot Vienotu Sabiedrisko pakalpojumu regulatoru.

Pensiju problēma: iemesli un iespējamie risinājumi

(Latvijas Vēstnesis 1999. gada 23. septembrī)

Sociālās nodrošināšanas izkārtojuma nozīmīgumu nosaka apstākļi, ka tā tieši skar valsts iedzīvotāju lielu daļu, bet netieši visus valsts pieaugušos iedzīvotājus: vienus kā pensiju un pabalstu saņēmējus un citus kā sociālo nodevu maksātājus, pensionāru ģimenes locekļus un nākošos pensionārus. Aktuāla problēma ir resursu apjoms, ko sabiedrība var izdalīt veco un darba nespējīgo iedzīvotāju nodrošināšanai. Ikvienā valstī tie ir ierobežoti. Palielināt šai vajadzībai izlietojamo iekšzemes kopprodukta daļu var tikai uz sabiedrības citu vajadzību samazināšanas rēķina, vai arī ceļot attiecīgo nodokļu likmes. Pēdējais paņēmieni neizbēgami paaugstina produkcijas un pakalpojumu pašizmaksu, mazina to konkurētspēju un bremsē ekonomikas attīstību, tātad arī nodarbinātību un sociālā nodokļa ieplūdi pensiju fondā. Rodas sava veida apburtais loks.

Otra problēma ir sociālās nodrošināšanas fondā koncentrēto līdzekļu sadale starp pensiju un pabalstu saņēmējiem. Te vienlīdz nevēlama kā šo izmaksu nolīdzināšana, tā arī to pārmērīga diferenciacija īpaši, ja tā nav ekonomiski pamatota un vairumam sabiedrības locekļu saprotama. Tuvāk optimālai un iedzīvotājiem saprotamāka ir tāda diferenciacija, kas iespējami precīzi atspoguļo atsevišķu cilvēku ieguldījumu sabiedrības attīstībā (mērojama ar darba stāžu un atalgojuma lielumu).

Pašreizējā pensiju sistēmas krīze Latvijā nav radusies nejauši. Tās pamatā ir gan objektīvie, gan subjektīvie faktori.

Objektīvie apstākļi

No objektīviem apstākļiem, kas apgrūtina sociālā nodrošinājuma problēmas risināšanu, minēšu divus.

Pirmais, – atpalcība un sastingums valsts ekonomikas attīstībā. Latvijas ekonomikas potenciāls, mērot to ar iekšzemes kopproduktu uz vienu iedzīvotāju, 1998. gadā bija par 30,8% mazāks nekā pārveides perioda sākumā. Neskatoties uz to, ka turpmākajos gados Latvijas ekonomika attīstījās samērā veiksmīgi, 2001. gadā šis rādītājs bija tikai 83,8% no 1990. gada līmeņa. Starp valstīm, kas uzaicinātas iestāties ES, mēs pēc šī rādītāja stabili atrodamies to sarindojuma lejas galā, atpaliekam arī no Igaunijas un Lietuvas.

Otrais, – izteikti nelabvēlīga iedzīvotāju vecuma struktūra, – liels veco ļaužu īpatnējais svars. Svarīgākie situāciju raksturojošie rādītāji, salīdzinājumā ar pārējām Baltijas valstīm, redzami 1. tabulā.

1. tabula

Iedzīvotāju vecuma struktūra un pensionāru skaits 2001. gadā

		Latvija	Lietuva	Igaunija
Iedzīvotāju vecuma struktūra %	0 – 19 gadi	24,5	27,1	25,7
	20 – 59 gadi	53,6	53,6	53,2
	60 gadi un vecāki	21,9	19,3	21,0
	no tiem > 65 gadiem	15,5	14,0	15,0
Pensionāru skaits – tūkst.	kopējais	630,4	1067,6	370,5
	vecuma	504,8	636,9	298,5
	invaliditātes	80,5	181,1	47,1
Pensionāru skaits uz 1000 iedzīvotājiem	visi pensionāri	269	307	272
	no tiem vecuma	215	183	219
uz 1000 aktīvā (20-59 gadi) vecuma iedz.	visi pensionāri	501	572	508
	no tiem vecuma	401	341	409

Avots: Attiecīgo valstu Statistikas gada grāmatas par 2002. gadu un 2000 Population and Housing Census I Statistical Office of Estonia, Tallinn 2001.

Salīdzinot iedzīvotāju vecuma struktūras, redzams, ka Latvijai tā ir sliktāka nekā kaimiņvalstīs, jo nedaudz lielāka ir veco ļaužu daļa. Loģiskas sekas tam ir lielāks pensionāru skaits uz 1000 iedzīvotājiem un, kas ir sevišķi svarīgi, uz tūkstoš iedzīvotājiem aktīvākajā (20 – 59 gadi) vecumā. Tas, ka tabulas skaitļi tikai daļēji apstiprina šo loģiku, izskaidrojams ar atšķirībām sociālās nodrošināšanas jautājumu risināšanā analizējamās valstīs. Piemēram, Lietuvā liels skaits (211,8 tūkst.) iedzīvotāju saņem relatīvi nelielas pensijas sakarā ar apgādnieka zaudējumu. Igaunijā, savukārt, invaliditātes pensiju maksā tikai darba spējīgā vecuma iedzīvotājiem. Sasniedzot likumā paredzēto pensionēšanās vecumu tie nonāk vecuma pensiju saņēmēju kategorijā. Attiecinot divu lielāko kategoriju – vecuma un invaliditātes pensionāru kopējo skaitu uz 1000 iedzīvotājiem iegūstam šādu ainu:

	Latvija	Lietuva	Igaunija
Uz 1000 iedzīvotājiem	302	235	253
Uz 1000 aktīva vecuma (20-59 gadi) iedzīv.	565	438	437

Pensionāru kopējo skaitu ietekmē pensionēšanās vecums. No Baltijas valstīm pirmā (jau 1994. gadā) pensionēšanās vecuma palielināšanu sāka Igaunija. Lietuvā pensionēšanās vecuma pakāpeniska palielināšana notiek kopš 1995. gada. 2002. gada sākumā vecums, kas deva tiesības uz vecuma pensiju vīriešiem un sievietēm attiecīgi bija: Igaunijā 63 un 58,5 gadi, Lietuvā 62 un 58 gadi. Arī citās valstīs pensionāru skaits ir ciešā sakarā ar vecuma limitu, kas dod tiesības uz vecuma pensiju. Piemēram, Polijā un Slovēnijā šis vecums vīriešiem ir 65 un sievietēm 60 gadi. Vairākās valstīs noteikts vienāds vīriešu un sieviešu

pensionēšanās vecums, turklāt daudz lielāks nekā Latvijā. Piemēram, Grieķijā, Portugālē, Somijā, Spānijā un Zviedrijā tas ir 65 gadi, Īrijā – 66, Dānijā, Islandē un Norvēģijā – 67 gadi⁶⁸.

Pensionēšanās vecumu Latvijā katru gadu palielina par 6 mēnešiem līdz tas kā vīriešiem, tā arī sievietēm sasnies 62 gadus. 2002. gada sākumā vīriešiem tas bija 61,5 un sievietēm 58,5 gadi. Saglabātas tiesības pensionēties priekšlaicīgi, divus gadus pirms likumā noteiktā vecuma sasniegšanas tiem, kuru apdrošināšanas stāžs nav mazāks par 30 gadiem. Pensionēšanās vecuma palielināšana Latvijā diktē objektīvā situācija. Nav arī pārliecinošu argumentu, kas traucētu to darīt. Dažkārt izteiktā norāde uz sociālisma perioda sliktajiem sadzīves un darba apstākļiem nav pārliecinoša. Jebkurā sociālajā sistēmā galvenais veselības veicinātājs vai arī tās grāvējs ir pats cilvēks. Ir pamats cerēt, ka attīstītajās valstīs pieņemtās normas pakāpeniska ieviešana orientēs katru cilvēku vairāk rūpēties par savas veselības saglabāšanu, konkurētspējas darbaspēka tirgū palielināšanu, piekopjot veselīgu dzīves veidu un mazinot veselībai kaitīgo ieradumu (alkoholisms, smēķēšana, narkomānija) izplatību.

Pirms pievērsties Latvijā spēkā esošās likumdošanas jeb subjektīvā faktora apskatam, izdarīsim vēl vienu salīdzinājumu ar mūsu kaimiņvalstīm. 2. tabulā sniegta informācija par darba samaksu un pensijām Baltijas valstīs.

2. tabula

Darba samaksa un pensijas Baltijas valstīs

	1996	1997	1998	1999	2000
Mēneša vidējā bruto darba samaksa USD					
Latvija	179,67	206,54	225,42	241,30	247,12
Lietuva	154,50	194,53	232,45	246,85	242,70
salīdzinot ar Latviju, %	86,0	94,2	103,1	102,3	98,2
Igaunija	248,05	257,38	285,68	302,49	285,17
salīdzinot ar Latviju, %	138,1	124,6	126,7	125,4	115,4
Mēneša vidējā vecuma pensija USD					
Latvija	69,64	72,70	86,88	99,45	95,21
Lietuva	48,11	60,65	71,95	77,54	78,16
salīdzinot ar Latviju, %	69,1	83,4	82,8	78,0	82,1
Igaunija	77,28	79,24	88,42	104,92	91,40
Salīdzinot ar Latviju, %	111,0	109,0	101,8	105,5	96,0
Vidējās pensijas un algas attiecības, %					
Latvija	38,8	35,2	38,5	41,2	38,5
Lietuva	31,1	31,2	31,0	31,4	32,2
Igaunija	31,2	30,8	31,0	34,7	31,2

Mēneša vidējā nominālā darba alga un vecuma pensija Baltijas valstīs ir līdzīgas. Vērojama esošo atšķirību izlīdzināšanās tendence. Salīdzinot konkrētos skaitļus, jāņem vērā, ka dolāros aprēķināto attiecīgo rādītāja lielumu un dinamiku jūtami ietekmē valūtas maiņas kursa noteikšanas īpatnības. Šeit katrai valstij ir

⁶⁸ Latvijas Statistikas Gadagrāmata 2001. – 233.lpp.

sava pieeja. Precīzāku ainu var iegūt, izmantojot naudas pirktspējas paritātes standartu (PPS) metodi. Aprēķinu sarežģītība un darba ietilpība ierobežo tās plašākas izmantošanas iespējas. Pašlaik to pielieto, lai iegūtu starptautiski salīdzināmus iekšzemes kopprodukta (IKP) rādītājus. Samērojot IKP izteiktu ar PPS un naudas maiņas kursa metodēm, iegūstam koeficientu, kurš raksturo kāda rādītāja reālās vērtības atšķirību no tās, kas izteikta USD pēc maiņas kursa. Izmantojot šos koeficientus varam noteikt, ka, piemēram, 2000. gadā salīdzināmajās naudas pirktspējas vienībās mēneša vidējā alga un vecuma pensijas bija:

	alga	pensija
Latvijā	588	227
Lietuvā	621	200
Igaunijā	756	242

Reālā naudas vērtībā vidējais darba samaksas līmenis Latvijā ir zemāks nekā pārējās Baltijas valstīs. Turpretim vidējais pensijas līmenis pie mums ir augstāks nekā Lietuvā un zemāks nekā Igaunijā. Turklāt Igaunija apsteidz Latviju pensiju lieluma ziņā daudz mazāk nekā darba algas jomā. Arī vidējās pensijas attiecība pret vidējo algu Latvijā ir lielāka nekā kaimiņvalstīs. Pirmais secinājums, kas it kā automātiski izriet no šiem skaitļiem ir, ka Latvijā pensiju jautājums ir risināts vieglprātīgi, nesaskaņojot ar tautsaimniecības iespējām. Pilnībā noliedzot šāda secinājuma iespējamību, nevar izslēgt otru varbūtību un proti, ka kaimiņvalstīs daudz mazāka nekā Latvijā ir ēnu ekonomikas loma, kā rezultātā mūsu statistika nepilnīgi atspoguļo darba samaksas līmeni tautsaimniecībā.

Sistēmas krīze ieprogrammēta likumā

Sociālā nodrošinājuma, īpaši pensiju jomā, ir zināmas divas sistēmas vai arī to paralēla funkcionēšana: viena veidota pēc **paudžu solidaritātes** un otra pēc **iemaksu – izmaksu** principa. Viena vai otra principa izmantošana ir atkarīga no valsts ekonomikas attīstības līmeņa. Attīstītajās industriālajās valstīs dominē otrais princips, bet mazattīstītajās un arī bijušajās sociālisma valstīs pirmais. Pāreja no vienas sistēmas otrā ir ilgstošs process, kura laikā jāizmanto abu šo sistēmu elementi.

Līdz 1995. gada likuma „Par valsts pensijām” pieņemšanai Latvijā pensiju sistēmas pamatā bija paudžu solidaritātes princips, saskaņā ar kuru vecos un citus darba nespējīgos cilvēkus uztur strādājošie iedzīvotāji. Pēdējie un viņu darba devēji sociālā nodokļa veidā iemaksā pensiju fondā likumā noteiktu algas daļu, no kura valsts izmaksā pensijas, darba nespējas, bezdarba un citus pabalstus. Pensijas lielums līdz pašreizējā likuma pieņemšanai bija atkarīgs no darba stāža.

Tagadējais likums orientēts uz iemaksu–izmaksu principu. Tas nozīmē, ka ar iemaksām pensiju fondā (ieskaitot darba devēja iemaksas), tiek veidots katra iedzīvotāja individuālais nākošās pensijas kapitāls, no kuru tam izmaksās pensiju pēc noteikta vecumu sasniegšanas. Precīzi realizējot šo principu, atsevišķa indivīda pensijas lielums ir atkarīgs ne vairs no darba stāža, bet no iemaksātās summas un plānojamā tās izmaksas laikposma (atlikušās dzīves prognozējamā ilguma). Šī principa būtiska priekšrocība ir tā, ka pareizi to realizējot, katra cilvēka pensijas

lielums ir tieši atkarīgs no viņa ieguldījuma pensiju fondā aktīvās dzīves laikā. Tas orientē cilvēkus uz aktīvu darbību un rūpēm par regulārām iemaksām savā pensiju kapitāla kontā.

Tas, ka Latvijā šī principa realizācija radīja krīzes situāciju sociālās nodrošināšanas sfērā, lielā mērā izskaidrojams ar kļūdām un ilūzijām, iestrādājot likumā šīs progresīvās **idejas realizācijas paņēmienus**. Te vēlreiz sevi apliecina sen zināmā patiesība, ka šodienas problēmas ir iepriekšējā periodā pieļauto kļūdu sekas. Spēkā esošā pensiju likuma autori un tā akceptētāji, nosakot tā pamatnostādnes, acīmredzot cerēja, ka īsā laika posmā var radikāli mainīt pensiju sistēmas principus, pārlekt no vienas sistēmas otrā.

Tā kā vienā vai dažos gados uzkrāt pietiekamu pensijas kapitālu nav iespējams, likumā iestrādāta „**sākuma kapitāla**” ideja. Saskaņā ar to apdrošināšanas periods (darba stāžs) līdz 1995. gadam (ieskaitot) tiek „kreditēts” ar sākuma kapitālu, kuru aprēķina, pieņemot, ka cilvēka atalgojums visā darba mūžā ir bijis tikpat liels kā pēdējos pirmspensijas gados. Šeit slēpjas **pašreizējo likstu galvenais cēlonis**.

Vispirms, nepareiza ir terminoloģija, jo kredīta jēdziens ietver piešķirtās summas atdošanu, kas šeit nav paredzēta. Pēc ekonomiskās būtības tā ir dāvana, ko valsts ieskaita atsevišķa pensionāra pensijas kapitāla kontā no Pensiju fonda kopējiem līdzekļiem.

Otrkārt, šīs dāvanas summa praktiski ir atkarīga no viena faktora – konkrētās personas vidējās mēnešalgas lieluma laika posmā no 1996. gada 1. janvāra līdz pensijas piešķiršanas datumam, vai arī no tā brīvpārītīgo iemaksu apjoma pensiju fondā šajā laika posmā.

Ar šādu paņēmieni pensionāri tika sadalīti divās daļās atkarībā no pensijas noformēšanas laika: līdz 1996. gadam, vai pēc tā, kā arī no atšķirībām atalgojumā pirmspensijas mēnešos. Pēdējās, sakarā ar īso laika posmu un to, ka šajā periodā notika tautsaimniecības pārveide, nevar uzskatīt par atsevišķa cilvēka reālā ieguldījuma adekvātu atspoguļojuma valsts bagātības veidošanā. Pat pēc vairākkārtējiem likuma labojumiem ir izveidojusies pārmērīgi liela atšķirība starp mazāko un lielāko pensiju – vairāk nekā 30 reizes. Tā ir ievērojami lielāka nekā attiecība starp valsts regulēto lielāko un mazāko algu (20 reizes).

Neskatoties uz to, ka šāda daļējuma neloģiskums masu saziņas līdzekļos ir daudzkārt izskaidrots, likumdevēji nav iedrošinājušies to mainīt. Tie aprobežojās ar daļējām izmaiņām, mēģinot nepilnības pamatnostādnes notušet ar atsevišķiem labojumiem un papildinājumiem. Nevar piekrist dažu Likuma autoru un aizstāvju apgalvojumiem, ka likuma filozofija un tās realizācija bija labi, bet tos sabojāja atsevišķu politiķu vēlme to labot un papildināt, izdabājot pensionāru atsevišķu grupu interesēm. Īstenībā kļiedzošās nepilnības tā pamatnostādnes spieda dzirdīgākos politiķus ienest atsevišķus labojumus un papildinājumus. Nemainot tā saucamo vispārējo filozofiju (pensijas aprēķināšanas algoritmu) šie **labojumi bija tikai viens no iemesliem**, kas veicināja neatbilstības veidošanos starp pensiju fonda ieņēmumiem un izdevumiem. Elementāri aprēķini rāda, ka šāda situācija būtu radusies arī bez minētajiem labojumiem, tikai dažus gadus vēlāk. Par to var viegli pārliecināties, salīdzinot atsevišķa cilvēka reālo ieguldījumu (bez fiktīvā „sākuma kapitāla”) pensiju fondā un izmaksām no tā. Ilustrēsim to ar piemēru.

Pieņemsim, ka nākošā, 60 gadus veca pensionāra vidējā mēnešalga kopš 1996. gada 1. janvāra bija 400 latu un darba stāžs 40 gadu. Tā reālais ieguldījums pensiju fondā 960 latu gadā. Saskaņā ar likumā iestrādāto pensijas aprēķināšanas algoritmu viņam tiek piešķirta pensija Ls 172,88 mēnesī. Veicot vienkāršu aritmētisku darbību konstatējam, ka iemaksāto summu šis pensionārs atgūst 5,6 mēnešos ($960 : 172,88 = 5,55$), ja viņš pensiju saņem ar 1997. gada 1. janvāri. Ja iemaksas ir izdarītas 2 gadus, iemaksātā summa tiek iztērēta 11,1, ja 3 gadus – 16,7 mēnešos un tā tālāk. Pārējos paredzamās dzīves mēnešos (60 gadus vecam cilvēkam paredzamais pensijas izmaksas periods 1999. gadam noteikts 18,51 gadi = 222,12 mēneši) izmaksas jāsedz no kopējā fonda, tātad uz citu pensionāru rēķina. Sociālās apdrošināšanas fonds to varētu izturēt, ja visu strādājošo vidējā mēnešalga būtu, konkrētajā gadījumā, vismaz Ls 400. Reāli tā bija daudz mazāka: 1996. gadā 98,73 lati, 1997. – 120 un 1998. – 133,3 lati. Vēl jāņem vērā, ka no kopējiem līdzekļiem daļēji jāsedz arī to cilvēku pensijas, kuru iemaksas nav pietiekamas, lai nodrošinātu pat minimālo tās lielumu (sociālo pabalstu). Tādējādi deficīts pensiju fondā ir ieprogrammēts un fatāli neizbēgams. Iepriekšminētā pensija (Ls 172,88) neradītu zaudējumus pensiju fondam tikai tad, ja tās saņēmēja pensijas kapitāla kontā nosauktā summa (Ls 960) būtu ienākusi nevis vienu vai dažus, bet nepārtraukti 40 gadus.

Vai problēmai ir risinājumi?

Atbilde ir viennozīmīga: Noteikti jā! Nav tādas problēmas, kuru nevarētu atrisināt. Cits jautājums, vai iespējamie varianti būs visiem patīkami un pieņemami. Šinī sakarībā jāizsaka divas piezīmes.

Pirmā, – sociālā budžeta sabalansēšana **nav tikai finansiāla problēma**. Tādēļ te jābūt ļoti izsvērtai, smalkjūtīgai pieejai, izteikti neitrālai attiecībā uz atsevišķām iedzīvotāju grupām, tādai, kas orientēta uz sabiedrību kopumā. Jebkuriem risinājumiem jābūt pārliecinoši argumentētiem, visiem saprotamiem un virzītiem uz sociālā taisnīguma principu maksimālu nodrošināšanu.

Otrā, – mulsina dažkārt dzirdētā tēze, ka valdībai, lai atrisinātu sarežģītas problēmas, esot, gandrīz vai obligāti un sistemātiski, jāpieņem nepopulāri lēmumi. Jāšaubās, vai realizējot šo tēzi var panākt sabiedrības saliedēšanu. Gluži otrādi, tās sašķelšana ir neizbēgama. Valdības un likumdevēju uzdevums ir nevis nepopulāru (vienpusēji argumentētu, sasteigtu), bet gan tādu lēmumu pieņemšana un to realizācija, kas atrisina nobriedušās problēmas atbilstoši tautas vairākuma interesēm. Ja būs pārliecinoši argumenti, cilvēki pieņems arī risinājumus, kas skar viņu personīgās intereses, izņemot tādus, kas rada nosacījumus sabiedrības resursu izsaimniekošanai. Risinājumi meklējami divos virzienos: pensiju fonda ieņēmumu palielināšanā un izmaksu samazināšanā.

Ieņēmumu palielināšana

Svarīgākais ieņēmumu palielināšanas veids ir valsts ekonomiskā potenciāla kāpināšana. Pieaugot ekonomiskajai aktivitātei, augs iedzīvotāju nodarbinātība, to darba samaksa un attiecīgi arī iemaksas pensiju fondā. Tā kā pensijas vecuma iedzīvotāju skaits, kā demogrāfisks rādītājs, ir samērā konstants un nav atkarīgs no valsts ekonomiskā potenciāla, pēdējam mainoties mainās resursu apjoms, ko valsts

var novirzīt veco un darba nespējīgo sabiedrības locekļu vajadzību apmierināšanai. Tas, ka Latvija ekonomikas potenciāla ziņā būtiski atpaliek no citām valstīm, kas uzaicinātas kļūt par ES dalībvalstīm, norāda, ka likumdevēju un valsts pārvaldes institūciju darbība šinī jomā nav bijusi pietiekami rezultatīva un adekvāta konkrētajai situācijai un jautājuma nozīmīgumam.

Otrs sociālā budžeta līdzekļu palielināšanas veids ir sociālo maksājumu iekasēšanas uzlabošana. Līdz ar ēnu ekonomikas radikālu izskaušanu, jāmaina arī daži citi līdz šim nepamatotie atvieglojumi sociālo maksājumu jomā. Atvieglojumi, kurus minēsim, savulaik tika ieviesti, balstoties uz aplamu pieņēmumu, ka Latvijā ar 1995. gada likuma pieņemšanu ir ieviesta iemaksu – izmaksu pensiju sistēma. Tāda tiek tikai veidota, un tā varēs sākt daļēji funkcionēt tikai pēc gadiem 15 - 20. **Reāli pie mums darbojas sociālās nodrošināšanas sistēma, kas galvenokārt balstās uz paaudžu solidaritātes principu, pamazām veidojot nosacījumus pārejai uz iemaksu–izmaksu principu.** Atzīstot šo realitāti, zūd pamats atvieglojumiem sociālo maksājumu jomā. Tas skar divas strādājošo grupas.

Vienu grupu veido augsti apmaksāto darbinieku kategorija. Balstoties uz minēto iluzorisko pieņēmumu, likumā iestrādāta norma, ka sociālās apdrošināšanas iemaksas nav jāmaksā no darba ienākuma tās daļas, kas pārsniedz Ministru Kabineta noteikto gada ienākuma apmēru. Piemēram, 1998. gadam tas bija noteikts 12000, 1999. gadam – 14000 un 2002. gadam 17300 latu. Ienākumi, kas pārsniedz šo skaitli, ar sociālo nodokli aplikti netiek. Atceļot šos atvieglojumus, sociālais budžets iegūtu papildus summas, kas rēķināmas vairākos simtos tūkstošos latu.

Otru grupu veido strādājošie pensionāri. Arī no šīs kategorijas netiek iekasēta pilna sociālā nodokļa likme. Tā ir samazināta par daļu, kas tiek novirzīta nodarbinātības un invaliditātes apdrošināšanas fondos, jo pensionāram zaudējot darbu, nav tiesību uz bezdarbnieka pabalstu. Iegūstot invaliditāti vecuma pensiju aizstāj ar invalīda pensiju, ja pensionāram tas ir izdevīgi. Formāli šāda nostādne balstās uz minēto iluzorisko pieņēmumu, ka Latvijā sociālās nodrošināšanas jomā darbojas iemaksu-izmaksu sistēma. Tā kā tās vēl nav, loģiski būtu visiem strādājošiem maksāt vienādu sociālo nodokli, regulējot tā sadali Sociālās apdrošināšanas aģentūras ietvaros. Turklāt šī atvieglojuma atcelšana radītu vienādus nosacījumus darba spēka tirgū, jo likvidētu izmaksu ekonomiju, ko darba devēji gūst, nodarbinot pensionārus, maksājot mazāku sociālo nodokli, salīdzinot ar variantu, ja to pašu darbu veic nepensionārs (2003. gadā likme attiecīgi 27,01% un 33,09%).

Izmaksu samazināšanas iespējas

Izmaksu samazināšanai ir divas iespējas: pensionāru skaita samazināšana (palielinot pensionēšanās vecumu) un samazinot vidējās pensijas apmērus vai ierobežojot tās kāpumu. Tā kā šis solis ir visnepopulārākais, tas piemērojams tikai tad, ja ar citiem paņēmieniem nevar rast problēmas risinājumu. Minēsim dažus iespējamus variantus.

Pirmais ir visu pēc 1996. gada piešķirto pensiju pārrēķināšana, atsakoties no iluzoriskā pieņēmuma, ka Latvijā funkcionē uz iemaksu–izmaksu principu balstīta pensiju sistēma. Pensiju aprēķināšanā jāvadās no realitātes, un proti, ka valdošā joprojām ir un vēl ilgi būs uz paaudžu solidaritāti balstītā sociālās nodrošināšanas

sistēma, blakus kurai **tiek tikai veidota** sistēma, kas nākotnē nodrošinās iespēju realizēt iemaksu–izmaksu principu. Tādēļ pensiju noteikšanā jāsavieno abi šie principi. Praktiski tas nozīmē, ka nav ekonomiska pamata likumā iestrādātajai „sākuma kapitāla” idejai un tā aprēķināšanas (no sociālā viedokļa amorālajai) metodei. Vēl vairāk. Tā paver iespēju atsevišķiem subjektiem iemaksāt savā jeb ģimenes locekļa pensiju kapitāla kontā Ministru Kabineta noteikta limita robežās noteikto summu (1999. gadam Ls 1260) un, iestājoties pensijas vecumam, atgūt to dažos mēnešos (sk. augstāk minēto aprēķinu), nodrošinot sev relatīvi lielu un stabilu ienākumu līdz mūža galam. Šī trūkuma likvidēšanai saskatāmas divas iespējas.

1. Pensiju veido divas daļas. Pirmo par darba stāžu līdz 1996. gadam aprēķina tāpat kā līdz likuma pieņemšanai, bāzējoties uz vidējo algu tautsaimniecībā 1995. gadā. Otro veido individuālajā kontā uzkrātā pensiju kapitāla dalījums ar plānoto pensijas izmaksas laikposmu. Šāda pārrēķina rezultātā dažiem pensionāriem zudīs nepamatoti lielās pensijas. Jārēķinās ar to neapmierinātību, ko pilnībā kompensēs pārējās pensionāru masas izpratne un atbalsts.
2. Kompromisa variants, kas izriet no prognozes, ka likuma autori un citas ieinteresētās personas enerģiski iestāsies par „sākuma kapitāla” idejas saglabāšanu un pretosies tās atzīšanai par kļūdainu. Jārēķinās tomēr ar to, ka saglabājot pašreizējo tā aprēķināšanas metodi, sociālā budžeta deficītu nevarēs novērst tālāk relatīvi nepasliktinot to pensionāru stāvokli, kas par tādiem kļūva līdz 1996. gadam (pensijas palielinājuma atpalcība no dzīves dārdzības kāpuma). Šinī situācijā izeja meklējama, ieviešot koeficientus, kas samazina sākuma kapitāla apjomu. Šādu koeficientu izstrāde ir īpašs uzdevums. Mūsu aprēķini, kas izdarīti, pieņemot, ka sākuma kapitālā iekļaujamā alga korigējama ar koeficientu 1,0 – 0,5 robežās atkarībā no algas lieluma (Ls 100-1000), rāda, ka izmaksājamo pensiju summa samazinātos vairāk nekā par vienu miljonu latu mēnesī. Nosauktā summa ir minimāla, jo ir pieņemts, ka cilvēks, kuram pēdējos pirmspensijas gados (gadā) vidējā mēnešalga bija Ls 1000 visā savā darba mūžā līdz 1996. gadam pelnīja vidēji Ls 500 mēnesī.

Otrs izdevumu samazinājuma veids ir pensiju maksimālā apmēra noteikšana. Uz šādu soli mudina arī tas, ka pašlaik ir izveidojusies nenormāli liela atšķirība starp mazāko un lielāko pensiju. Apstākļos, kad sociālās apdrošināšanas sistēma bāzējas galvenokārt uz paaudžu solidaritātes principa, pensijas maksimuma normas ieviešana atrisinātu arī jautājumu par iepriekš minēto **visu** darba ienākumu aplikšanu ar sociālo nodokli. Šķiet racionāli pensijas maksimumo robežu saistīt ar valstī noteikto minimālo algu, nosakot, piemēram, ka laika posmā līdz reālai pārejai uz iemaksu–izmaksu sistēmu tās izmaksājamais (bez nodokļiem) maksimums ir četras minimālās algas. Gadījumā, ja pensiju fondā veidosies pietiekamas rezerves un palielināsies minimālā pensija, šo robežu varēs palielināt.

Šie ierobežojumi ir samērā viegli realizējami, jo tie neprasa pašreizējā likuma radikālu pārstrādi un skartu relatīvi nelielu cilvēku skaitu – mazāk par 3 tūkstošiem, to skaitā apmēram 2,8 tūkstoši vecuma pensionāru. Kopējā izmaksu

ekonomija orientējoši būtu Ls 306 tūkst. mēnesī, tai skaitā vecuma pensionāru grupā apmēram Ls 286 tūkst., jeb attiecīgi Ls 3,7 un 3,4 miljoni gadā. Ieviešot šo normu, zustu pamats pensionāru tiesību ierobežošanai strādāt un gūt papildu ienākumu.

Domāt ar savu galvu

Apsvērumus par pensiju problēmu noslēgšu ar vienu vispārēju piezīmi. Latvijā kļuvis par normu, ka daži politiķi un pārvaldes struktūru darbinieki savu vāji argumentētu uzskatu aizstāvēšanai atsaucas uz starptautisku organizāciju atsevišķu darbinieku rekomendācijām un atzinumiem. Parasti runa ir nevis par šo organizāciju koleģiālo pārvaldes struktūru lēmumiem, bet gan atsevišķu darbinieku, tātad ierēdņu izteikumiem. Pensiju likuma gadījumā bieži tika norādīts, ka tas radīts sadarbībā ar Pasaules Bankas pārstāvjiem un saņēmis no tās augstu vērtējumu. Šī tēze tiek izvirzīta kā dzelzs vairogs tajā iestrādāto normu aizsardzībai. Situācija pensiju jomā ir pārlicinošs likuma kvalitātes rādītājs, un nekādi piesegumi ar Pasaules Bankas vairogu to uzlabot nevar.

Izmantojot starptautisko organizāciju visumā augsti kvalificētu pārstāvju ieteikumus, nedrīkstam aizmirst divas lietas. Par pieņemto lēmumu rezultātiem atbildīgi esam tikai mēs paši. Un otrā – arī šo organizāciju pārstāvji ir tikai cilvēki, kuriem, tāpat kā mums, nepieciešams parādīt savai augstākajai vadībai, ka viņi ir spējuši ietekmēt notikumu attīstību to darbības zonā. Tādēļ, līdz ar pareiziem, argumentētiem ieteikumiem, nākas sastapties arī ar vēlamā uzdošanu par esošo. Minēšu vienu piemēru. *Diena* 1999. gada 26. augustā publicēja interviju ar Pasaules Bankas direktoru Polijā un Baltijas valstīs Bazilu Kavalski. Atbildot uz jautājumu, kāpēc ar PB līdzdalību izstrādātā pensiju sistēma nefunkcionē, Kavalska kungs, starp citu, izteica šādu apgalvojumu: „Pamatā pensijas reforma bija pareiza, tas bija efektīvs modelis, kurš funkcionē citās pasaules malās, piemēram, Polijā”. Atstājot mierā citas pasaules malas, jāsaka, ka Polijā šādas sistēmas vēl nav. Saskaņā ar informāciju, kas publicēta Varšavas Ekonomikas skolas Pasaules ekonomikas pētīšanas institūta ikgadējā valsts ekonomikas attīstības apskatā, Polijā to sāka veidot tikai ar 1999. gada 1. janvāri (Latvijā ar 1996. gada 1. janvāri) un paredz izveidot līdz 2008. gadam.⁶⁹ Šis, varbūt sīkais fakts lieku reizi parāda, ka uzmanīgi uz klausot starptautisko organizāciju pārstāvju ieteikumus, jebkuras reformas jāveic mums pašiem un arī pašiem jāatbild par pieņemto risinājumu sekām.

⁶⁹ Poland. International Economic Report 1998/99. Warsaw School of Economics, 1999.

Vai Latvija kļūs „banānu republika”?

(Kapitāls 1998. Nr.2)

Lai atbildētu uz šo jautājumu, vispirms jānoskaidro, ko saprotam ar vārdu salikumu „banānu republika”. Šis termins, kā rāda pats apzīmējums, sākotnēji tika piemērots valstu grupai, kurās banānu audzēšana bija viena no svarīgākajām tautsaimniecības nozarēm. Galvenais apzīmējuma saturs tomēr ir nevis banāni, bet vispārējā sociāli ekonomiskā un politiskā situācija valstī. Tas izriet arī no termina skaidrojuma vairākās vārdnīcās. Minēsim divus.

Oksfordas biznesa vārdnīcā teikts, ka tā ir maza valsts, sevišķi, Centrālajā Amerikā, atkarīga no ārējā kapitāla. Pirms skaidrojuma termins klasificēts kā *noniecinošs (derogation)* lietvārds⁷⁰.

Kembridžas vārdnīcā nav norādes uz atkarību no ārējā kapitāla, bet atzīmēts, ka tā ir nabadzīga un bieži vien slikti un amorāli pārvaldīta valsts⁷¹.

Summējot minētās pazīmes un presē pieejamo informāciju, varam teikt, ka šāds apzīmējums piemērojams valstīm ar zemu ekonomisko potenciālu un sastingumu tautsaimniecības attīstībā, izteiktu sabiedrības noslāņošanos pēc materiālā stāvokļa un izglītības līmeņa, ierēdņu korumpētību un pērkamību, valsts varas institūciju atrautību no tautas masām un tamlīdzīgām īpašībām.

Atgriežoties pie Oksfordas vārdnīcā dotā skaidrojuma, mūsaprāt, par būtisku pazīmi nevar uzskatīt to, ka valsts ir maza, jo vairums Eiropas un daudzas arī citu kontinentu mazās valstis ne tikai neatbilst pieminētajām pazīmēm, bet nereti demonstrē atdarināšanas cienīgus paraugus ekonomikas attīstības līmeņa, valsts pārvaldes un citās dzīves jomās. Būtiski tomēr ir tas, ka mazai valstij daudz grūtāk realizēt neatkarīgu, savas tautas interesēm atbilstošu politiku un tā vieglāk pakļaujama atsevišķu ārējā kapitāla grupu spiedienam. Te vieglāk nekā lielā valstī var izveidoties apstākļi, ka politiķu un vadošo ierēdņu amatos nonāk cilvēki, kuriem nav pietiekamas ekonomisko procesu izpratnes un savtīgo apsvērumu dēļ tie kalpo atsevišķu ārējā kapitāla īpašnieku interesēm, sevišķi ja nav pašu kapitāla, vai ja tas ir nenozīmīgs. Kopējās valsts (tautas) intereses tiek atstātas novārtā. Tas rada labvēlīgu augsni plaisas veidošanai starp tautu un politisko eliti un ierēdņu korumpētībai ar visām no tās izrietošajām sekām. Pieredze tomēr rāda, ka šādas plaisas veidošanai ārējā kapitāla dominante nav obligāta, kas acīmredzot ievērots Kembridžas vārdnīcas skaidrojumā.

Par to, vai valsts virzās uz sakārtotību un uzplaukumu vai „bananizāciju”, var spriest pēc tā, kā valsts institūciju pieņemtie lēmumi un to realizācijas metodes nodrošina tās ekonomiskās politikas ģenerālā mērķa sasniegšanu. Normālā valstī šāds mērķis ir iedzīvotāju dzīves kvalitātes tāda uzlabošana, lai tā pēc šī rādītāja iespējami ātri sasniegtu attīstīto industriālo valstu līmeni. Tā kā dzīves kvalitāte, pie līdzīgiem citiem apstākļiem, ir tautsaimniecības attīstības rezultāts, valstij jārada uzņēmējdarbībai labvēlīga vide, lai tās uzņēmumi būtu konkurētspējīgi mūsdienu globālajā tirgus attiecību sistēmā.

⁷⁰ Oxford Dictionary for the Business Word, 1993.

⁷¹ Cambridge International Dictionary of English, 1995.

Uzņēmējdarbības vides kvalitāti vislabāk atspoguļo valsts ekonomikas attīstības līmenis. Latvija, kā zināms, starp valstīm, kas uzaicinātas iestāties Eiropas Savienībā, pēc iekšzemes kopprodukta (IKP) uz vienu iedzīvotāju ir pēdējā vietā. Lai gan deviņdesmito gadu beigās un jaunās tūkstošgades pirmajos divos gados bija vērojams šī rādītāja kāpums, tomēr, saskaņā ar Ekonomikas ministrijā izstrādātajām prognozēm pirmspārveides (1990. g.) līmeni iecerēts sasniegt optimistiskākajā variantā tikai 2007. g., un mazāk labvēlīgākajā situācijā tikai pēc 2010. g.⁷² Ja šī prognoze ir reāla, atpalcība un nabadzība iegūs hronisku raksturu un pēc iedzīvotāju dzīves kvalitātes mēs būsīm līdzīgi tām valstīm, kuras šodien dēvē par „banānu republikām”. Starp citu, IKP uz vienu iedzīvotāju vairākās Centrālamerikas valstīs jau tagad ir līdzīgs, vai lielāks nekā Latvijā. 2000. gadā Latvijā tas bija 3024 USD, bet, piemēram, Panamā – 3503, Kostarikā – 4175 un kādreizējās Kurzemes hercogistes bijušajā kolonijā Trinidādē un Tobago – 4775 (1998. gadā) USD. Dažās šī ģeogrāfiskā reģiona valstīs tas joprojām ir ļoti zems. Piemēram, Haiti – 460, Nikaragvā – 473, Hondurasā – 924, Ekvadorā 1076, Dominikas republikā – 2309 un Jamaikā – 2857 USD. Attīstības līmeņu atšķirība apstiprina secinājumu, ka ārzemju kapitāla dominante pati par sevi automātiski nenodrošina valsts uzplaukumu. Vēl vairāk, ārējo kredītu apkalpošana un peļņas aizplūšana samazina valstī izmantojamā iekšzemes kopprodukta daļu. Pieminētajās un arī citās šī reģiona valstīs nacionālais bruto ieņēmums (NBI) parasti ir mazāks nekā IKP⁷³. Saskaņā ar Starptautiskā Valūtas fonda publicēto informāciju, investīciju ienākumu negatīvais saldo 2000. gadā samazināja valstī izmantojamo IKP: Kostarikā par 11,5%, Ekvadorā – 9,6, Nikaragvā – 8,4, Trinidādē un Tobago – 6,2 (1998. gads), Dominikas republikā – 6,0, Jamaikā 5,4 un Panamā par 5,2%. Atšķirību starp IKP un NBI dažās no minētajām valstīm nedaudz mazina otrs starpvalstu norēķinu postenis – atlīdzība nodarbinātajiem. Tā kā ievērojama daļa šo valstu iedzīvotāji strādā ārpus savas zemes robežām, daļa to nopelnītā nonāk mītnes zemē. Valstīs, kuras eksportē kapitālu, GNP parasti ir tuvs, vai pat lielāks nekā IKP.

Mūsu valsts pārveides procesa vēsture rāda, ka vadošās amatpersonas nav skopojušās ar aicinājumiem aktivizēt darbību, pārvarēt kūtrumu un pieticību. Iedzīvotāju reakcija uz šiem pareizajiem ieteikumiem tomēr ir maz jūtama. Kādēļ? Iemesli ir divi: iedzīvotāju sašķeltība dažādos sociālos slāņos un kā sekas tam kopējo interešu iztrūkums un plaīsa, kas tautsaimniecības pārveides laikā izveidojusies starp tautas masām un valdības struktūrām. Tautas saliedētība ir speciāla problēma un to šeit sīkāk neanalizēsim. Norādīsim uz dažiem faktiem, kas mazina uzticību valsts vadošajām institūcijām.

Lai iedzīvotāji uzticētos saviem vēlētiem pārstāvjiem un to izveidotajām pārvaldes struktūrām, tām, izlemjot jebkuru jautājumu, absolūti nepieciešams vadīties tikai no valsts (tautas) interesēm, pilnīgi izslēdzot variantus, kas priekšroku dod lēmēju personisko vajadzību nodrošināšanai. Ielūkojoties valsts

⁷² Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību, 1997. g., decembris. Latvijas Republikas Ekonomikas ministrija.

⁷³ IKP un NBI būtība un šo rādītāju savstarpējās sakarības skaidrotas šīs grāmatas rakstā Ārējās investīcijas un tautsaimniecības attīstība.

pārveides vēsturē, redzam, ka šis princips ne vienmēr ir ievērots. Minēsim atsevišķus piemērus.

Viens no būtiskiem tautsaimniecības sekmīgas attīstības nosacījumiem bija un joprojām ir **zemes īpašuma** jautājumu izkārtojums. Likumi par zemes reformu lauku apvidos un pilsētās un par zemes privatizāciju lauku apvidos pieņemti 1990.-1992. g. Vēlāk tie vairākkārt papildināti un koriģēti.

Ar minētajiem likumiem tika atjaunotas zemes īpašumtiesības tām personām (to mantiniekiem), kurām tā piederēja līdz 1940. gada 22. jūlijam. Risinājums principiālā plāksnē, nenoliedzami, ir taisnīgs un visnotaļ atbalstāms. Problēma tomēr ir apstākļi, ka atjaunot īpašuma tiesības un atdot bijušā īpašnieka mantiniekam tā priekštečiem kādreiz piederējušo zemes gabalu **dabā**, nekaitējot citu personu un sabiedrības interesēm bieži vien, īpaši pilsētās, nav iespējams. Piecdesmit gados, kas šķir šos divus svarīgos juridiskos aktus (zemes nacionalizācija 1940. g. un tās īpašumtiesību restitūcija 1990./92. g.) dzīve nav stāvējusi uz vietas. Šajā laikā nomainījās divas iedzīvotāju paaudzes. Uz kādreiz nacionalizētās zemes ir uzcelti rūpnīcu korpusi, skolas, slimnīcas, daudzdzīvokļu māju korpusi, sporta bāzes, izveidoti aerodromi, autoceļi un ielas un citi nozīmīgi objekti. Ir skaidrs, ka atdodot zemes gabalus to bijušajiem īpašniekiem tiek radīta normālu ekonomikas attīstību bremsējoša situācija: saimnieciskais objekts (rūpnīca, skola, daudzdzīvokļu nams utt.) pieder vienam, bet zeme, uz kuras tas atrodas, citam, turklāt bieži vien vairākiem desmitiem īpašnieku. Šo īpašnieku intereses ir diametrāli atšķirīgas: zemes īpašnieki ir ieinteresēti saņemt maksimāli lielu nomas maksu, bet objekta īpašnieki maksāt minimumu vai nemaksāt neko. Šāda kurioza situācija ir pasaulē unikāls gadījums zemes jautājuma izkārtošanā. Tā rada grūti risināmu sociālo spriedzi, sarežģī tautsaimniecības objektu vadību, pazemina to darbības efektivitāti un galu galā bremsē Latvijas tautsaimniecības attīstību. Tas bija viens no iemesliem, kas kavēja saimniecisko objektu, īpaši lielo rūpniecības uzņēmumu, privatizāciju, sekmēja to sabrukumu. Sociāla spriedze likumdošanas ceļā ir ieprogrammēta starp privatizēto dzīvokļu īpašniekiem un zemes, uz kuras atrodas daudzdzīvokļu mājas, īpašniekiem. Pasaules prakse ir pārliecinoši pierādījusi, ka, lai kāds uzņēmums sekmīgi funkcionētu, objektam un zemei, uz kuras tas atrodas, jāpieder vienam īpašniekam.

Vai no minētās situācijas varēja izvairīties? Noteikti varēja. Bija jārealizē vispār pasaulē iedibinātais princips, ka zeme un objekts uz tās ir viens nedalāms īpašums. Praksē tas nozīmē, ka īpašumtiesību atjaunošana nav identiska zemes gabalu dabā atdošanai to agrākajiem īpašniekiem. Daudzos gadījumos ir lietderīgi piešķirt līdzvērtīgu zemi citā vietā, vai arī kompensēt tās vērtību naudā, radot attiecīgus fondus, kuru līdzekļi veidotos no to objektu, kas atrodas uz kompensējamiem zemes gabaliem, īpašnieku izpirkuma maksām. Iespējami arī citi risinājumi. Piekrītot varbūtējiem iebildumiem, ka tādā gadījumā bijušie zemes īpašnieki tiktu sadalīti vairākās nevienlīdzīgas grupās, norādīsim, ka tas tiek darīts arī tagad, jo netiek atdota tā zeme, uz kuras uzceltas individuālās dzīvojamās mājas, autoceļi, izveidotas hidroelektrostaciju ūdens krātuves un citi objekti.

Pēc šī garā apraksta mēģināsim atbildēt uz jautājumu: kāds tam sakars ar mūsu raksta tēmu? Lai to izdarītu, ir jāatbild uz jautājumu: kādēļ Augstākās Padomes deputāti, pieņemot likumus par zemes reformām, ignorēja

nepieciešamību veidot darboties spējīgus tautsaimniecības objektus, bet priekšplānā izvirzīja formāli it kā nevainojamu lozungu: likvidēt netaisnību, ko pastrādājusi padomju vara. Vai atbilde nav tajā apstākļi, ka daudzi tā laika deputāti saredzēja iespēju pašiem iegūt īpašumā apbūvētus zemes gabalus, kā arī sagādāt šādu iespēju saviem radniekiem, un gūt no tiem ienākumu nomas maksas veidā, vai arī kļūt par uz šīs zemes uzbūvētā objekta statūtkapitāla daļas īpašniekiem. Tas, ka ar šādu risinājumu neizbēgami radīsies konfliktsituācijas un grūti pārvarami šķēršļi ekonomikas pārveidošanā un ražošanas efektivitātes palielināšanā, tika ignorēti. Personīgās intereses acīmredzot bija noteicošās.

Otrs piemērs saistās ar **valsts akciju sabiedrībām**. Valsts uzņēmumu pārveidošana par akciju sabiedrībām bija viens no cerīgiem tautas saimniecības reformu pasākumiem. Neiedziļinoties detaļās, norādīsim, ka tas pavēra iespēju objektu privatizāciju veikt pakāpeniski, izdalīt noteiktu kapitāla daļu atsevišķiem privatizācijas subjektiem (piemēram, lauksaimniecības produkcijas ražotājiem tās pārstrādes uzņēmumiem). Pēc šo sabiedrību izveidošanas atjautīgi, politiķu krēslos nonākušie cilvēki atklāja, ka tās paver lieliskas iespējas radīt „likumīgu”, turklāt ļoti bagātīgu barotni, ja ne tieši sev, tad noteikti savas partijas biedriem un caur tiem arī savai partijai. Informācija, kas laiku pa laikam parādās presē rāda, ka uzsvars tiek likts uz vietu „taisnīgu” sadali akciju sabiedrību padomēs. Tas arī saprotams, jo atsevišķās padomēs to locekļi ilgu laiku saņēma atalgojumu, lielāku par deputātu un ministru algām. Turklāt regulāri atrasties pārraugāmajā objektā un pārzināt tā darbības specifiku šādu padomju locekļiem nav nepieciešams. Dažs veikls „speciālists” ir kļuvis par „profesionālu pilnvarnieku”, pamanījies sastāvēt vairākās labi apmaksātās padomēs. Tas, ka šīs padomes nav spējušas ietekmēt to pārziņā esošo objektu darbību, ka tajos nezināmā virzienā aizplūduši miljoni valsts naudas, tos sevišķi neuztrauc. Lielākais, ar ko attiecīgo padomju locekļi var lepoties, ir tas, ka viņi neesot vēlāk atklātās nelikumības sankcionējuši. Bet to pašu var apgalvot jebkurš Latvijas iedzīvotājs, nesaņemot par to ne santīma.

Saskaņā ar likuma, „Par valsts un pašvaldību kapitāla daļām”, kas stājās spēkā ar 2003. gada 1. janvāri, politiskās partijas pārstāvošo pilnvarnieku amats tiek it kā likvidēts. Par kapitāla daļu turētāja pārstāvjiem ir kļuvušas nevis attiecīgās ministrijas vai citas valsts institūcijas, kā tam vajadzētu būt, bet personīgi attiecīgo ministriju valsts sekretāri, Privatizācijas Aģentūras vadītājs un pašvaldību vadītāji. Tā kā šo personu pārziņā ir nevis viens vai daži, bet nereti pat vairāki desmiti uzņēmumu, minētie pilnvarnieki nozīmē savu pārstāvi vai pārstāvju pārraugāmā uzņēmuma padomēs. Tie un arī paši pilnvarnieki par šo it kā „papildus” darbu saņem atalgojumu, turklāt nevis no savas iestādes, bet no uzņēmuma, kura darbību tie pārrauga. Lai gan šis atalgojums noteikts mazāks nekā iepriekšējiem pilnvarniekiem, tomēr tas joprojām ir pietiekami liels, lai rosinātu partiju cīņu par savu cilvēku iekļaušanu pārstāvju (lasi: pie barotnes nokļuvušo) skaitā. Būtu tikai normāli, ja valsts pilnvarnieku funkcijas pildītu attiecīgos objektus pārraugošo valsts institūciju un pašvaldību amatpersonas (kā daļu no tiešajiem dienesta pienākumiem), atalgojumu saņemot savā iestādē atbilstoši darba apjomam un tā nozīmīgumam.

Mūsu analizējamās tēmas jautājumu lokā ietilpst arī jumta līgums par Latvijas **telekomunikāciju modernizāciju**. Šī līguma ekonomiskie aspekti ir plaši

diskutēti un daļēji aplūkoti šinī krājumā iekļautajā atsevišķā rakstā, tādēļ par tiem šeit nerunāsim. Aprobežosimies ar jautājumiem, kas saistīti ar līguma sagatavošanu, jo tiem ir raksturīgas „banānu republikas” iezīmes. Kā izriet no līguma dokumentiem, Latvija „lai nodrošinātu profesionālos pakalpojumus atklāta konkursa (tendera) organizācijā, sagatavošanā un vadīšanā visās jomās, tai skaitā Likuma par Telekomunikācijām projekta sagatavošanā un līdzdalībā tā pieņemšanā Parlamentā”, iesaistīja ASV advokātu biroju *Carroll, Burdick & McDonough*. Par minētajiem pakalpojumiem advokātu birojam noteikta fantastiska atlīdzība: 15 miljonu ASV dolāru. Jautājums nokārtots tā, ka samaksu izdara *Tilts Communication*, saprotams, uz ieprojektēto ieņēmumu rēķina no telefonu lietotājiem. Te ievēribas cienīgi ir divi momenti.

1. Telekomunikāciju likuma sagatavošanu un tā „caursišanu” parlamentā oficiāli finansēja ieinteresētā ārzemju firma un
2. pats Latvijas Republikas un *Tilts Communication* jumta līgums par Latvijas telekomunikāciju modernizāciju, kā vēlāk noskaidrojās Rīgas Tehniskās universitātes profesors M. Šneps, esot attiecīga līguma, kas agrāk noslēgts starp *Cable & Wireless*⁷⁴ un Jamaiku, kopija.

Ministru Kabineta izveidotā komisija priekšlikumu sagatavošanai par labojumiem SIA „*Lattelekom*” modernizācijas līgumā savukārt konstatēja, ka minētais advokātu birojs savu darbu „...veicis nekvalitatīvi”. Uzskatāms šī atzinuma pareizības apliecinājums ir Latvijas fantastiskie izdevumi tiesvedības procesa sagatavošanai ar *Tilts Communication* sakarā ar monopoltiesību termiņa saīsināšanu. No presē publicētā izriet, ka citas ārzemju juridiskās firmas pirmstiesas pakalpojumi Latvijas valstij izmaksājuši ap Ls 10 milj. Summējot ar iepriekšminētiem USD 15 milj., kopējā, „banānu republikai” raksturīgā savu speciālistu noniecināšana un verdziskā uzticēšanās ārzemju firmām Latvijai jau izmaksājusi ap USD 30 milj.

Rodas jautājums, kāpēc šī problēma sākotnēji neizraisīja valsts institūciju adekvātu interesi. Zināmu atbildi, iespējams, dod tas, ka pieminētais ārvalsts advokātu birojs (*Carroll, Burdick & McDonough*) nepaturēja visu ieguvumu sev, bet daļu no tā (100 tūkst. USD = 0,7% no ieguvuma) sadalīja starp divām partijām: 60 tūkst. USD vadošajai pozīcijas un 40 tūkst. USD tā laika spēcīgākajai opozīcijas partijai, kuras pārstāvis piedalījās jautājuma izlemšanā kā konkursa komisijas loceklis. Pārējo partiju klusēšanu acīmredzot var izskaidrot ar cerību nākotnē saņemt ārzemju firmu līdzīgu atbalstu.

Bananizācijas draudu pazīmes jaušamas arī tādā sociāli jūtīgā jomā kā **vecuma pensiju** jautājuma kārtošana. 1996. g. 1. janvārī stājās spēkā jaunais pensiju likums. Tā atsevišķas normas izsauca neizpratni un iebildumus. Galvenā problēma ir pensijas sākuma kapitāla aprēķināšanas metodikā. Tā veidota tā, lai tie, kas kļūst pensionāri pēc 1996.g., ja to vidējā mēneša alga ir samērā liela (virs 300 latu) saņemtu pensiju, kas vismaz divkārt pārsniedz to viņa kolēģu pensiju, kas veica līdzīgu vai pat augstāk apmaksātu darbu, bet, no viņiem neatkarīgu apstākļu

⁷⁴ *Cable & Wireless* bija viena no *Tilts Communication* veidojošajām organizācijām, kurai piederēja 70% tās kapitāla.

dēļ bija piedzimuši nedaudz agrāk un tādējādi noformēja pensiju līdz šī likuma spēkā stāšanās dienai. Protestu un diskusiju rezultātā tika izdarīti daži grozījumi likumā. Tie tomēr neskāra pamatproblēmu – pieminēto nepamatoto atšķirību pensiju lielumā. Reāli ar šo likuma normu Latvijā tika ieviesta iedzīvotāju jauna diskriminācijas pazīme – pēc dzimšanas gada. Vai te izšķirošo lomu nespēlēja likumdevēju ieinteresētība ieprogrammēt iespēju veidot sev lielāku pensijas sākotnējo kapitālu nekā vecajiem pensionāriem? Nav jāpierāda, ka daļa pensionāru var saņemt lielāku pensiju tikai uz pārējo rēķina (mazinot iespēju tās indeksēt), jo visiem pensijas tiek maksātas no kopējā fonda.

Plaisas veidošanu sekmē arī nereti vērojamā vadošo institūciju augstprātība un nihilistiska attieksme pret Latvijas speciālistu iespējām. Šādā situācijā uzplaukst **ārzemju firmu dievināšana un vietējo noniecināšana**, atstājot pēdējiem, līdzīgi aborigēniem, tikai vienkāršāko zemāk apmaksāto darbu. Šinī aspektā pārmetumus pelna arī Latvijas Banka, kura savulaik noteica obligāto prasību, lai komercbanku auditu veiktu tikai starptautiskās auditoru firmas. Pieredze rāda, ka arī tās, saņemot lielāku samaksu nekā vietējās firmas, nav spējušas savlaicīgi atklāt nelikumības atsevišķu banku darbībā un novērst līdzekļu ļaunprātīgu izsaimniekošanu. Turklāt šajās firmās strādā vietējie speciālisti. Šāda pieeja ar administratīvām metodēm ierobežo vietējo firmu izaugsmi, kvalificētāko speciālistu iesaisti to darbā un veicina Latvijā radīto līdzekļu aizplūdi uz ārzemēm samaksas veidā par minēto starptautisko auditoru pakalpojumiem.

Zināmas bažas rada Latvijā realizētā politika attiecībā uz **ārējā kapitāla piesaisti** kā ekonomiskās politikas svarīgāko uzdevumu. Kā raksta sākumā norādīts, atkarība no ārējā kapitāla tiek minēta kā viena no „bananizācijas” iezīmēm. Te var iebilst, ka brīva kapitāla plūsma ir šodienas pasaules realitāte un viena no ES pamata normām. Tā tas tiešām ir, tikai nekur nav prasīts un lietderība pierādīta, ka šai plūsmai jābūt vienā virzienā. Katras normālas valsts pirmais uzdevums ir rūpēties par savu iedzīvotāju labklājību, tai skaitā arī par savu kapitāla īpašnieku veidošanu un attīstību. To nosaka nevis lokāls patriotisms, bet ekonomiskas un sociālas dabas apsvērumi. Sekas tam, ka valsts pamatkapitālā ir liels ārējā kapitāla īpatsvars, ir daļas pievienotās vērtības aizplūde uz ārzemēm kredītu procentu, dividendu un citādi izmantotās peļņas veidā, kas mazina iespēju kāpināt tautas dzīves līmeni. Minēsim tikai vienu (ne banānu republikas) piemēru.

Divdesmitā gadsimta nogalē vissekmīgāk augošā ES valsts bija Īrija. Desmit gados (1991 - 2000) tās IKP uz vienu iedzīvotāju palielinājās par 82,4% un sasniedza 25226 USD. Bet, sakarā ar to, ka te ir liels ārējā kapitāla īpatnējais svars, nacionālais kopprodukts (NKP) 2000. gadā bija 21452 USD uz iedzīvotāju jeb par 15% mazāks nekā IKP. Citiem vārdiem – vairāk nekā septīta daļa šeit pievienotās vērtības aizgāja pāri robežai. Turklāt šai atšķirībai ir tendence pieaugt (1990. g. tā bija 11,4%), ko nevar uzskatīt par pozitīvu parādību.

Maksa par ārējā kapitāla izmantošanu nenovēršami samazina iedzīvotāju personīgā patēriņa apjomu. Piemēram, pēc IKP uz vienu iedzīvotāju Īrija pārsniedz Vācijas attiecīgo rādītāju (2000. gadā) par 10,2%, bet pēc personīgā patēriņa apjoma atpalika no tās par 9,2%. Viens no faktoriem, kas maina minēto rādītāju attiecības, ir tas, ka Vācijā NKP ir līdzīgs IKP.

Salīdzinot Īrijas IKP un NKP uz iedzīvotāju lielumus, redzam, ka starpība ir 3774 USD, tātad par 25% vairāk nekā Latvijas IKP uz iedzīvotāju analizējamā gadā (3024). Skaitlis, pieejot ar Latvijas mērogiem, ir šokējošs. Tomēr nevar neredzēt, ka arī valstī izmantojamā IKP summa ir iespaidīga. Tā septiņas reizes pārsniedz Latvijas rādītāju. Minētie piemēri rāda, ka risinot ārējā kapitāla piesaistes jautājumus, jāizvairās no pārsteidzīgiem lēmumiem. Vienlīdz kaitīga ir kā šī resursa fetišizācija, tā arī tā lietderības noliegšana. Katrā ziņā, saprātīgi vadītā valstī šos jautājumus jārisina tā, lai realizētu valsts ekonomiskā potenciāla tādu attīstību, kas nodrošina iedzīvotāju dzīves kvalitātes tuvināšanos industriālajās valstīs sasniegtajam līmenim. Jāpārvar naivitāte, ka ārējais kapitāls ir ieinteresēts mūsu problēmu risināšanā. Tas labprāt ienāk tajās nozarēs, kurās iespējams gūt pietiekami augstu un ātru peļņu. Nav nejaušība, ka Latvijā ārējais kapitāls ieplūst galvenokārt sakaru, transporta (tranzīta), finanšu starpniecības, viesnīcu, restorānu un tirdzniecības nozarēs. Preču ražotāja nozares nesaista tā īpašu uzmanību. Turklāt, raugoties no Latvijas viedokļa, ne visas ārējās investīcijas var uzskatīt par valsts attīstību veicinošām, jo daļu veidoja samaksa par privatizētajiem objektiem un netika izlietota uzņēmumu pamatfondu paplašināšanai vai modernizēšanai.

Vietējo investīciju resursu ierobežotība savienojumā ar skaidra valsts ekonomiskās politikas mērķa trūkumu, rada labvēlīgus apstākļus ārējo investoru diktātam, prasībām nodrošināt to objektam izņēmuma stāvokli. Uzskatāms, "banānu republikai" raksturīgs piemērs ir šinī krājumā analizētais celulozes rūpnīcas projekts, tā virzības gaita, Latvijas atbildīgo amatpersonu tieksme aizstāvēt nevis Latvijas, bet galvenokārt investora intereses.

Noslēdzot šīs pārdomas, varam secināt, ka rakstā minētie atsevišķi „banānizācijas” simptomi vēl nedod pamatu ietvert Latviju klasisko “banānu republiku” skaitā. Tie tomēr brīdina, ka šāda iespēja nav izslēgta. Nonākt tādā stāvoklī var jebkura valsts, ja tās iedzīvotāji ir mazaktīvi un vienaldzīgi attiecībā uz attīstības modeli, likumdošanas un pārvaldes institūciju veidošanu vai arī viegli pakļaujami dažādiem brīnumu solītājiem.

Viens no daudzkārt solītājiem „brīnumiem” ir apgalvojumi par sagaidāmo Latvijas ekonomikas strauju, gandrīz vai automātisku uzplaukumu pēc iestāšanās Eiropas Savienībā (ES). ES dalībvalstu pieredze parliecinoši rāda, ka ES nevis garantē, bet tikai paver attīstības iespējas. Šo iespēju realizācija vispirms ir atkarīga no to izpratnes un attiecīgās valsts institūciju un iedzīvotāju mērķtiecīgas darbības. Jāņem vērā arī tas, ka ES-25 jūtami atšķirsies no ES-15. Palielinoties dalībvalstu skaitam, to ekonomikas potenciālu izlīdzināšanas iespējas mazināsies. Nebūtu saprātīgi izslēgt arī varbūtību, ka šīs savienības ietvaros var veidoties savas metropoles un „banānu republikas”. Veco dalībvalstu kapitāla tieksme nostiprināties nākošo dalībvalstu ekonomikā, īpaši pasaulē ierobežoto dabas resursu ieguves un pārstrādes sektorā, jau tagad ir acīmredzama. Nav pamata cerēt, ka pēc iestāšanās tā mazināsies.

Izvairīties no nokļūšanas „banānu republikas” stāvoklī var tikai tā valsts, kurā likumdošanas un izpildvaras institūcijās noteicošā loma ir cilvēkiem, kas vispirms atbilst divām pamatprasībām:

- ir godīgi savas valsts patrioti un
- kvalificēti speciālisti konkrētajā institūcijā risināmo jautājumu jomā.

Turklāt zināšanu nepilnības darba gaitā var samazināt un izlīdzināt, bet godīgums ir īpašība, kuru gandrīz nevar iemācīties. Pieminētajiem kritērijiem atbilstoša likumdevēju un valsts pārvaldes institūciju personālā sastāva veidošanu var veikt tikai un vienīgi Latvijas pilsoņi. Sekmes šinī jomā un „bananizācijas” simptomu novēršana ir atkarīga no tā, cik ātri un pilnīgi iedzīvotāju vairums izpratīs valsts attīstības pamatproblēmas un savu lomu un atbildību to risināšanā.

LATVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTEKA

0303067167

**OBLIGĀTAIS
EKSEMPĻĀRS**

3.-

2003-5
L175

ISBN 9984-9574-4-6

9 789984 957449